

**INSTITUT
ZA
ISTORIJU**

PRILOZI

**GODINA XVI
BROJ 17**

SARAJEVO 1980

YU ISSN 0350-1159

HISTORISCHES INSTITUT

BEITRÄGE

JAHRGANG XVI

Nummer 17

SARAJEVO

1980.

INSTITUT ZA ISTORIJU

PRILOZI

GODINA XVI

Broj 17

SARAJEVO

1980.

Redakcioni odbor

Dr DRAGO BOROVCANIN
Mr RAFAEL BRČIĆ
Dr AHMED HADŽIROVIĆ
Dr IBRAHIM KARABEGOVIĆ
Dr DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ
Dr NUSRET ŠEHIĆ
Dr MILAN VASIĆ

Glavni i odgovorni urednik

Dr NUSRET ŠEHIĆ

Sekretar redakcije

Mr ENES PELIDIJA

Tehnički urednik

IBRAHIM KEMURA

SADRŽAJ

ČLANCI I RASPRAVE

	Str.
Dr Drago Borovčanin, <i>Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosansko-hercegovačke državnosti</i>	11
Dr Enver Imamović, <i>Medašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije</i>	27
Mr Boris Nilević, <i>Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne</i>	61
Dr Bogumil Hrabak, <i>Trebinje, Popovo i Donja Neretva u hajdučkom vojevanju za vreme morejskog rata</i>	69
Mr Enes Pelidija, <i>Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706—1714. godine</i>	101
Mr Ahmed Aličić, <i>Desetina u Bosni polovinom 19 vijeka</i>	129
Ibrahim Kemura, <i>Kongres Muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. godine</i>	175
Branko Latas, potpukovnik, <i>Saradnja četnika i Nemaca u borbama protiv glavne operativne grupe NOVJ u dolini Neretve (februar — mart 1943)</i>	191

PRILOZI

Mr Behija Zlatar, <i>Podaci o stanovništvu Sarajeva u popisu bosanskog sandžaka 1604. godine</i>	227
Mr Ibrahim Tepić, <i>Zbirka Mihaila D. Hmirova o jugoslovenskim zemljama u XIX vijeku</i>	239
Risto Besarović, <i>Pokušaj organizovanog djelovanja književnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918.</i>	251
Mr Momčilo Radović, <i>Štrajk željezničara u Hercegovini aprila 1920</i>	271
Dušanka Kovačević, <i>Organizacija KPJ u Podgrmeču za vrijeme narodno-oslobodilačke borbe</i>	283

DISKUSIJA

	Str.
Dr Branislav Đurđev, <i>Riječ — dvije povodom odgovora Mirjane Gross</i> (Prilozi god. XV, 16, 239—261)	305
Dr Mirjana Gross, <i>Dva nespojiva svijeta</i>	309

PRIKAZI I OSVRTI

<i>O rađanju novog društva i civilizacije u djelu prof. Desanke Kovačević-Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. I. P.</i> »Veselin Masleša, Sarajevo 1978. (s. 421) — (mr Boris Nilević)	311
<i>Hilandar</i> , Jugoslovenska revija, Beograd 1978. (str. 224), (mr Boris Nilević)	313
Veljan Atanášovski, <i>Pad Hercegovine</i> , IRO »Narodna knjiga«, Istorijski institut u Beogradu, Beograd 1979, str. 262 — (Vojka Besarović)	316
Dr Luka Đaković, <i>Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine I</i> , ANU BiH, knj. 23, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1979. (697), (dr Pavo Živković)	318
Ljiljana Aleksić-Pejković, <i>Politika Italije prema Srbiji do 1870. godine</i> , Izd. »Naučna knjiga«, Istorijski institut u Beogradu, Beograd 1979, s. 389; ćir. (mr. Dušan Berić)	322
Dr Branislav Gligorijević, <i>Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919—1929)</i> , Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga, Beograd 1979, str. 420. (Dr Nusret Šehić)	327
Dr Milan Vesović, <i>Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918—1929. godine</i> , Institut za savremenu istoriju, Beograd 1980. god., str. 342 (željka Vrdoljak)	334
Dr Ibrahim Karabegović, <i>Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919—1941</i> . »Svjetlost«, Sarajevo 1979, str. 306 (dr Nusret Šehić)	336
Jovanka Kecman, <i>Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918—1941</i> , Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, Beograd 1978. (str. 475) (Senija Penava)	340
Dr Drago Borovčanin, <i>Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a</i> , »Svjetlost«, Sarajevo 1979, str. 300 (Vera Kac)	343
Dr Vojislav Kecmanović — Đedo, <i>Zabilješke iz ratnih dana</i> (dr Drago Borovčanin)	347
<i>SKOJ 1919—1948</i> . Hronološki pregled u tri knjige: Dr Slavoljub Cvetković, SKOJ 1919—1929; Dr Miroljub Vasić, SKOJ 1929—1941; Dr Petar Kačavenda, SKOJ 1941—1948. Beograd, »Mladost«, 1979. (Biblioteka »Monografije«) (Katica Tadić)	351

	Str.
»Zbornik 4«, Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije, Jevrejski muzej, Beograd 1979. (Vojka Besarović) . . .	353
Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XXVIII—XXX, 1977—1979, Sarajevo 1979, str. 356 (Senija Penava) . . .	356
Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 4, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1979, str. 1330. Dokumenti Njemačkog Rajha iz 1944. i 1945. godine (Adem Maslo)	359
Naučni skup »Istorijski značaj srpske revolucije 1804. godine« (mr Dušan Berić)	362
Podgrmeč u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, naučni skup, Bosanska Krupa 10, 11. i 12. XII 1979. god. (mr Rafael Brčić) . . .	366

IZ INSTITUTA

Dr Drago Borovčanin, <i>Die Tätigkeit des Institutes im Jahre 1979.</i> . . .	369
---	-----

I N H A L T

ABHANDLUNGEN UND AUFSATZE	Seite
Dr Drago Borovčanin, <i>Die Rolle Josip Broz Titos bei der Schaffung der bosnisch-herzegowinischen Staatlichkeit</i>	11
Dr Enver Imamović, <i>Grenzstein-Beschriftungen auf dem Gebiet der römischen Provinz Dalmatien</i>	27
Mr Boris Nálević, <i>Der Anteil von Herzog Petar und Fürst Nikola Pavlović am politischen Leben des mittelalterlichen Bosniens</i>	61
Dr Bogumil Hrabak, <i>Trebinje, Popovo und das Gebiet der unteren Neretva in den Haiduken-Kämpfen zur Zeit des Morea-Krieges</i>	69
Mr Enes Pelidija, <i>Feldzüge bosnischer Paschas nach Montenegro (1706—1714)</i>	101
Mr Ahmed Aličić, <i>Tithe in Bosnia and Herzegovina in the middle of the XIX century</i>	129
Ibrahim Kemura, <i>Der Kongress der mohammedanischen Intellektuellen von 1928 in Sarajevo</i>	175
Oberstleutnant Branko Latas, <i>Die Zusammenarbeit von Tschetniks und Deutschen in den Kämpfen gegen die Hauptoperativgruppe der Divisionen des NOVJ im Neretva-Tal (Februar—März 1943)</i>	191

B E I T R Ä G E

Mr Behija Zlatar, <i>Angaben über Sarajevo und seine Bevölkerung in Volkszählung im bosnische Sandschak von 1604</i>	227
Mr Ibrahim Tepić, <i>Eine Sammlung von Mihail D. Hmirov über die jugoslawischen Länder im 19. Jahrhundert</i>	239
Risto Besarović, <i>Ein Versuch organisierten Wirkens der Schriftsteller Bosniens und der Herzegowina (1878—1918)</i>	251
Mr Momčilo Radović, <i>Der Streik der Eisenbahner in der Herzegowina im April 1920</i>	271
Dušanka Kovačević, <i>Die Organisation der KPJ in Podgrmeč während des Volksbefreiungskampfes</i>	283

DISKUSSIONEN

	Seite
Dr Branislav Durđev, <i>Kurz zur Antwort von Mirjana Gross (Beiträge Jahrg. XV, 16, 239—261)</i>	305
Dr Mirjana Gross, <i>Zwei unvereinbare Welten</i>	309

BESPRECHUNGEN

<i>O rađanju novog društva i civilizacije u djelu prof. Desanke Kovačević-Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države. I. P. »Veselin Masleša, Sarajevo 1978. (s. 421) — (mr Boris Nilević)</i>	311
<i>Hilandar, Jugoslovenska revija, Beograd 1978. (str. 224), (mr Boris Nilević)</i>	313
Veljan Atanasovski, <i>Pad Hercegovine, IRO »Narodna knjiga«, Istorijski institut u Beogradu, Beograd 1979, str. 262 — (Vojka Besarović)</i>	316
Dr Luka Đaković, <i>Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine I, ANU BiH, knj. 23, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1979. (697), (dr Pavo Živković)</i>	318
Ljiljana Aleksić-Pejković, <i>Politika Italije prema Srbiji do 1870. godine, Izd. »Naučne knjige«, Istorijski institut u Beogradu, Beograd 1979, s. 389, ćiril. (mr Dušan Berić)</i>	322
Dr Branislav Gligorijević, <i>Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919—1929), Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga, Beograd 1979, str. 420. (Dr Nusret Šehić)</i>	327
Dr Milan Vesović, <i>Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918—1929. godine, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1980. god., str. 342 (Željka Vrdoljak)</i>	334
Dr Ibrahim Karabegović, <i>Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919—1941. »Svjetlost«, Sarajevo 1979, str. 306 (dr Nusret Šehić)</i>	336
Jovanka Kecman, <i>Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918—1941, Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, Beograd 1978. (str. 475) (Senija Penava)</i>	340
Dr Drago Borovčanin, <i>Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a, »Svjetlost«, Sarajevo 1979, str. 300 (Vera Kac)</i>	343
Dr Vojislav Kecmanović — Đedo, <i>Zabilješke iz ratnih dana (dr Drago Borovčanin)</i>	347
SKOJ 1919—1948. Hronološki pregled u tri knjige: Dr Slavoljub Cvetković, SKOJ 1919—1929; Dr Miroljub Vasić, SKOJ 1929—1941; Dr Petar Kačavenda, SKOJ 1941—1948, »Mladost«, Beograd 1979. (Biblioteka »Monografije«) (Katica Tadić)	351
»Zbornik 4«, Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije, Jevrejski muzej, Beograd 1979. (Vojka Besarović)	353

	Seite
<i>Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XXVIII—XXX, 1977—1979, Sarajevo 1979, str. 365 (Senija Penava) . . .</i>	356
<i>Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knj. 4, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1979, str. 1330. Dokumenti Njemačkog Rajha iz 1944. i 1945. godine (Adem Maslo) . . . . .</i>	359
<i>Naučni skup »Istorijski značaj srpske revolucije 1804. godine« (mr Dušan Berić) . . . . .</i>	362
<i>Podgrmeč u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941—1945, naučni skup, Bosanska Krupa, 10, 11. i 12. XII 1979. god. (mr Rafael Brčić) . . . . .</i>	366

AUS DEM INSTITUT

<i>Dr Drago Borovčanin, Die Tätigkeit des Institutes im Jahre 1979. . .</i>	369
---	-----

JOSIP BROZ TITO
1892 — 1980.

ČLANCI I RASPRAVE

Dr Drago Borovčanin

ULOGA JOSIPA BROZA TITA U IZGRADNJI BOSANSKOHERCEGOVAČKE DRŽAVNOSTI

Kada analiziramo Titovu ulogu u istoriji naših naroda i narodnosti, onda bi bilo nužno da se razlože najkrupnija pitanja koja su bila na dnevnom redu društva, da se razmotre društvene protivrječnosti i način njihovog rješavanja pod Titovim rukovodstvom. I odmah treba reći da se ta uloga može analizirati i sagledati potpunije samo u nerazdvojnoj povezanosti i potrebama istorijske epohe u kojoj je Tito živio i djelovao i sa zahtjevima koje je ta epoha postavljala pred jugoslovenski revolucionarni radnički pokret.

Međutim, nemamo pretenzija da se ovdje bavimo jednom tako dubokom analizom. Ograničićemo se samo na Titovu ulogu u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti. To je krupno pitanje jer ukazuje na Titovu ulogu u rješavanju nacionalnog pitanja i uspostavljanju novih odnosa u našoj zemlji.

Potrebno je, da bi se lakše shvatio problem, sa nekoliko rečenica ukazati na položaj Bosne i Hercegovine u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno u Kraljevini Jugoslaviji između dva svjetska rata. Kada je prvog decembra 1918. godine proglašena Kraljevina SHS, u nju

je uključena i Bosna i Hercegovina. Govoreći o tome važnom istorijskom događaju na Petom kongresu KPJ, Josip Broz Tito je rekao: »Ovdje se ne radi o tome, da li je trebalo doći do stvaranja ove države, odnosno do ujedinjenja. Do ujedinjenja Južnih Slovena je trebalo i moralo doći, to je bila ideja najnaprednijih ljudi u zemljama koje su se nazvale jugoslovenskim. Ali, radilo se o tome, na kojim će principima biti zasnovano to ujedinjenje: radilo se o tome da se jedno nacionalno ugnjetavanje ne zamijeni drugim...« Kako se vidi, Tito je za zajedničku državu jugoslovenskih naroda u kojoj bi oni svi bili slobodni i ravnopravni. Ali, ujedinjenje nije ostvareno onako kako su očekivali svi narodi Jugoslavije. Naime, nije bilo stvarne ravnopravnosti među njima. Tako je provođenjem Ustava Kraljevine SHS, donesenog 28. juna 1921. godine, Skupština donijela, 26. aprila 1922. godine, Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi, kojim je država podijeljena na oblasti. U Bosni i Hercegovini je bilo šest oblasti, koje su bile u granicama Bosne i Hercegovine kako je i Ustavom bilo propisano. Međutim, uspostavljanjem oblasnih, sreskih i opštinskih uprava, prestale su djelovati pokrajinske vlade, među kojima i bosansko-hercegovačka. Zvanična doktrina državnog centralizma i nacionalnog unitarizma bezobzirno je nametana i sprovedena u svim oblastima života. Ukidanjem Vidovdanskog ustava od strane kralja Aleksandra, 6. januara 1929. godine, individualnost jugoslovenskih naroda i njihovih zemalja je još drastičnije negirana. Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, određen je službeni naziv zemlje: Kraljevina Jugoslavija. Država je podijeljena na devet banovina, koje su dobile imena po rijekama. Bosna i Hercegovina je podijeljena tako da je samo Vrbaska banovina bila u cjelini na bosanskohercegovačkom teritoriju. Ostali dijelovi Bosne i Hercegovine podijeljeni su na Drinsku, Zetsku i Primorsku banovinu. Ustav kralja Aleksandra, od 3. septembra 1931. godine, nije ništa promijenio u organizaciji državne uprave niti u administrativno-teritorijalnoj podjeli države. I tek 26. avgusta 1939. godine došlo je do značajnih promjena u administrativno-teritorijalnoj podjeli zemlje. Toga dana je, poslije sporazuma Cvetković—Maček, objavljena Uredba o Banovini Hrvatskoj, kojom su Savska i Primorska banovina i srezovi: Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gračanica, Derventa, Travnik i Fojnica, spojeni u jednu banovinu, pod nazivom Banovina Hrvatska. Tim aktom se odstupilo od nacionalno-unitarističkog principa, koji je proklamovao Ustav. Bosna i Hercegovina je i ovoga puta najgore prošla. Podjelom vlasti između srpske i hrvatske buržoazije, Bosna i Hercegovina je podijeljena na dva dijela. Srpska buržoazija je tražila da se nasuprot Banovine Hrvatske formira i banovina srpskih zemalja, u koju bi ušli i dijelovi Bosne i Hercegovine koji nisu pripali Banovini Hrvatskoj. Sve ovo govori da u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, Bosna i Hercegovina, kao ni druge jugoslovenske zemlje, osim Hrvatske poslije 1939. godine, nije imala nikakve državno-pravne samostalnosti. Bosna i Hercegovina je od srpske buržoazije tretirana kao srpska, a od hrvatske kao hrvatska zemlja, oko čega je vođena žestoka borba, dok se konačno 1939. godine nisu sporazumjele o podjeli interesnih sfera. Tako se jugoslovenska buržoazija pokazala nesprijetna da razriješi nacionalno pitanje u Jugoslaviji na zadovoljstvo svih njenih naroda.

Okupacijom Jugoslavije 1941. godine i njenom podjelom Bosna i Hercegovina je uključena u kvislinšku, tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku. Takvom odlukom Hitler je izašao u susret ustaškim ultranacionalističkim krugovima za njihovu podršku i službu okupatoru, čime je još više produbljena netrpeljivost koju su decenijama stvarale buržoazije pojedinih jugoslovenskih naroda. Jedina alternativa nastaloj situaciji koja je ugrožavala osnovne interese svih jugoslovenskih naroda bila je njihova zajednička revolucionarna borba pod vođstvom KPJ za oslobođenje i stvaranje nove zajedničke države na principima samoopredjeljenja i ravnopravnosti.

*
*   *
*

Josip Broz je među prvim jugoslovenskim revolucionarima koji je shvatio da su istorija Jugoslavije i istorija Komunističke partije Jugoslavije jasno pokazale da se borba za klasnu emancipaciju ne može uspješno voditi bez pravilnog stava prema nacionalnom pitanju. To shvatanje je uticalo da KPJ u čitavom razdoblju od 1935. godine, od Splitskog plenuma CK KPJ, pa do rata 1941. godine, traži puteve i mogućnosti za rješavanje gorućih problema radničke klase u Jugoslaviji i nacionalnih pokreta u okviru jugoslovenske zajednice. Polazeći od marksističkih principa samoopredjeljenja i ravnopravnosti naroda, Tito je u nizu svojih radova i javnih istupanja razrađivao ideju jugoslovenske federacije u kojoj bi svi njeni narodi i narodnosti imali punu ravnopravnost i zajedničke — jednake uslove života i rada.¹⁾ I uvijek, kad je razmatrao problem međunacionalnih odnosa i s tim u vezi problem federativnog uređenja zemlje, uvijek je pridavao značaj pitanju Bosne i Hercegovine. U pismu Georgiju Dimitrovu, koje je Tito poslao 8. avgusta 1938. godine, Bosna i Hercegovina je okarakterisana kao »važna pokrajina«.²⁾ Tito je iznio neka bitna gledanja na rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i u »Pismu za Srbiju« od 2. novembra 1936. godine,³⁾ u kome je, pored ostalog, rekao da komunisti »... stoje neodstupno na principu samoopredjeljenja naroda do otcjepljenja. To je pravo koje svakom narodu mora biti priznato da bi bio ravnopravan. Ali, to ne znači da je otcjepljenje u svakoj situaciji i obavezno i svrsishodno. U sadašnjoj situaciji su protiv rasparčavanja Jugoslavije, koje žele plaćenici talijanskog, austrijskog i mađarskog fašizma i koje bi bez sumnje dovelo do rata, što bi željeli svi potpaljivači rata«. I dalje, naglašava da su komunisti »za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenoj na federativnoj osnovi, a protiv svakog ugnjetavanja i hegemonije bilo kojeg naroda po drugome«. Na istom mjestu, Tito se založio za demokratsku proceduru kod izjašnjavanja o zajedničkom životu jugoslovenskih naroda i da svim narodima Jugoslavije bude omogućeno da »na osnovu tajnog i proporcionalnog prava glasa s pokrajinskim listama

¹⁾ Vidi: dr Dušan Lukač, *Doprinos primeni načela u samoopredeljenju naroda, »Tito i revolucija«, »Eksport-pres«, Beograd 1979, str. 166.*

²⁾ Vidi: dr Nedim Šarac, *Koncepcije KPJ o narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine u svjetlu istorijskih dokumenata, »Most«, Časopis za kulturna i društvena pitanja, godina V, Mostar, decembra 1978, br. 21—22, str. 45—51.*

³⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela, tom III, str. 33—34.*

formiraju svoje nacionalne skupštine (sabore), koje bi suvereno odlučivale o svojim nacionalnim i regionalnim zahtjevima o društvenom uređenju«. Posebno je naglasio da bi demokratsko opredjeljenje hrvatskog, srpskog, slovenačkog, makedonskog i crnogorskog naroda, kao i naroda u Bosni i Hercegovini i Vojvodini za slobodnu i ravnopravnu zajednicu, predstavljalo najdosljedniju primjenu lenjinskog načela o pravu na samoopredjeljenje. A stvaranjem slobodne i ravnopravne zajednice, bez hegemonije i nacionalnog ugnjetavanja, prestala bi svaka potreba za odvajanjem bilo koga naroda. Jer samo neslobodan narod može u ime slobode da traži izdvajanje. Tada je Tito prvi put u historiji naše Partije dao i detaljniju teoretsku razradu mogućih puteva rješavanja unutrašnjih problema jugoslovenske državne zajednice. I u tezama za projekt programa Narodnog fronta slobode u Jugoslaviji, Tito insistira na stavovima KPJ. Potcrtavajući to pitanje, on kaže: »U platformi mora jasno i nedvosmisleno doći do izraza riješenost da će se prema samoopredjeljenju svih naroda postaviti, tj. ne samo pravo Srba, Hrvata i Slovenaca, nego i Makedonaca i Crnogoraca, a isto tako pravo naroda Vojvodine i Bosne i Hercegovine da odluči o tome da li da sačuva svoju regionalnu samostalnost u federalnoj državi«. ⁴⁾ Tito je posebno insistirao na jedinstvu pogleda na dva osnovna pitanja: federativnoj državi i broju federalnih jedinica, među kojima je imao u vidu, pored Slovenije, Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Makedonije i Vojvodine i Bosnu i Hercegovinu.

Ukazujući na ratnu opasnost koja je već bila zaprijetila narodima Evrope, Centralni komitet KPJ je u Proglasu, objavljenom januara 1937. godine insistirao na udruživanju svih demokratskih snaga u borbenom narodnom frontu Jugoslavije. S tim u vezi izložena je i partijsko-politička platforma, koja glasi: »Da bi zajednička borba narodnih masa Jugoslavije protiv fašizma i ratnih pustolovina, za slobodu i demokratiju pobijedila potrebno je da budu postavljeni i jasni ciljevi. Cilj te borbe u koju će narodne mase uložiti čitavu svoju snagu, mora da bude neodložno rješenje nacionalnog pitanja saglasno načelu demokratskog prava na nacionalno samoodređenje. Država se mora pretvoriti u slobodan savez slobodnih naroda u demokratsku federativnu državu«. ⁵⁾ I u tom kontekstu je Bosna i Hercegovina posmatrana kao posebna cjelina koja treba da ima svoju autonomiju.

Slijedeći Titove ideje i praktičnu politiku CK KPJ o rješenju nacionalnog pitanja i preuređenju državne zajednice jugoslovenskih naroda, komunisti Bosne i Hercegovine su, već 1937. godine, postavili pitanje autonomije Bosne i Hercegovine u sastavu jugoslovenske državne zajednice. Ovu konstataciju najbolje potvrđuje Otvoreno pismo grupe bosanskohercegovačkih studenata članova i simpatizera KPJ upućeno »svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti«, decembra 1937. godine, ⁶⁾ u kome se susreću vrlo zanimljive misli i poruke. Prije svega, oštro se kritikuje tadašnji nepovoljan položaj ove zemlje. Od posebnog je značaja zagovaranje sloge i zajedničke borbe svih njenih naroda — Srba,

⁴⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, str. 6.

⁵⁾ dr Nedim Šarac, citirani članak.

⁶⁾ Isto.

Hrvata i Muslimana, jer kažu da »samo tako udruženim snagama Bosna i Hercegovina zauzet će ono mjesto koje joj po njenom posebnom položaju pripada.«⁷⁾ Kako se iz citiranog teksta može zaključiti, bosansko-hercegovački komunisti su bili došli do saznanja da se kroz rješenje položaja Bosne i Hercegovine može postići jedinstvo njenih naroda i za sve njih obezbijediti potpuna ravnopravnost. Još značajnije je treće otvoreno pismo pet stotina bosanskohercegovačkih studenata, koje je na inicijativu KPJ izdato, s notom »Protiv rata! Za slobodu, demokratiju i ravnopravnost naroda! Za autonomiju Bosne i Hercegovine u demokratskoj državnoj zajednici slobodnih i ravnopravnih naroda Jugoslavije«,⁸⁾ šest mjeseci poslije partijskog savjetovanja pod Šmarnom gorom, tačnije, 1. decembra 1939. godine. Prema stavovima u ovom pismu, KPJ je odredila i svoje stavove o Bosni i Hercegovini. Tako je u završnom dokumentu Pete pokrajinske konferencije KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koja je održana 27. i 28. jula 1940. godine u Sarajevu bilo naglašeno pitanje narodne autonomije Bosne i Hercegovine, uz obrazloženje da je to »pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa.«⁹⁾

Značajno je da Tito ni u to vrijeme, a ni kasnije, ne propušta priliku da istakne potrebu pravilnog rješenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. On i polovinom juna 1939. godine u jednom izvještaju, nakon skupa u Tacenu, daje ocjenu o stanju u Jugoslaviji pa kaže: »Mi odmah moramo zauzeti jasan stav prema nacionalnom pitanju u Vojvodini, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji. Ova pitanja su sada sazrela zbog unutrašnje političkih i spoljnopolitičkih razloga.«¹⁰⁾ Govoreći o agrarno-seljačkom i nacionalnom pitanju na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ Tito je, pored ostalog rekao: »... Bosna je jedno, zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na vjeru.«¹¹⁾ Stavom »Bosna je jedno«, Tito je u stvari podržao koncepciju o potrebi političko-teritorijalne autonomnosti Bosne i Hercegovine, o čemu su se na konferenciji ispoljila različita gledišta, a naročito nisu postojali jedinstveni pogledi o nacionalnom identitetu muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Na osnovu takvog Titovog stanovišta, u Rezoluciji, usvojenoj na ovoj konferenciji se kaže: »ta borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično«.

Kako se iz izloženog može vidjeti, za svega tri i po godine, do aprila 1941. godine, Komunistička partija sa novim rukovodstvom KPJ na čije je čelo stao Josip Broz Tito, koje je djelovalo u zemlji i samostalno, izgradila je sopstvene poglede, koncepciju i političku strategiju revolucionarno-demokratske borbe koja je odgovarala socijalnim i nacionalnim odno-

⁷⁾ Isto.

⁸⁾ Isto.

⁹⁾ »Proleter«, organ CK KPJ br. 9—10 za oktobar, novembar i decembar 1940. godine, str. 24.

¹⁰⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, str. 198.

¹¹⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom VI.

sima u jugoslovenskom društvu, odnosno interesima radničke klase i najširim slojevima naroda Jugoslavije.

Tito je kao generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOVJ svojim idejama i djelima bitno uticao na pravce i tokove istorije narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945. godine. To je činio naročito tako što je tokom čitavog NOR-a i revolucije i u teoriji i u praksi primjenjivao lenjinske principe u oblasti odnosa između pojedinih naroda Jugoslavije. Tito je to mogao, jer je bio duboko shvatio da se Komunistička partija Jugoslavije i mogla staviti na čelo narodnih masa tek onda kada je od sredine tridesetih godina, utvrdila pravilnu liniju u nacionalnom pitanju i kada je tu liniju u oslobodilačkom ratu i revoluciji počela praktično ostvarivati. Osnovica nacionalne politike bila je u spoznaji da socijalistički društveni odnosi traže pravedne nacionalne odnose i da kod nacionalno potlačenih naroda socijalistička revolucija ne bi bila socijalistička kad pored socijalnog ne bi riješila i nacionalno oslobođenje, odnosno punu ravnopravnost naroda i narodnosti u višenacionalnoj zajednici, kakva je Jugoslavija.

Od posebnog značaja je Majsko savjetovanje, održano pod rukovodstvom Josipa Broza Tita, 1941. godine u Zagrebu, na kome je CK KPJ, dok je vršio pripreme za ustanak naroda Jugoslavije, zauzeo osnovne stavove i o budućem zajedničkom življenju naroda Jugoslavije, koji se sastojе: 1. da se ne prizna fašističko komadanje Jugoslavije i formiranje kvislinških tvorevina na njenom teritoriju; 2. da fašistička rasparčanost i podijeljenost Jugoslavije između više imperijalističkih osvajača ne može biti prepreka za dalje jedinstveno djelovanje KPJ; 3. da se nastavi zajednička borba svih naroda Jugoslavije protiv okupatora, jer rasparčanost Jugoslavije ne može biti prepreka za zajedničku borbu njenih naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje; 4. da se Partija stavi na čelo narodnih masa u borbi protiv okupatora, jer borba za slobodu, nezavisnost i bolju budućnost svih naroda je »životna zadaća i cilj avangarde proletarijata«. ¹²⁾ Ako se uzme u obzir i stav KPJ prema uređenju države, zauzet na Splitskom plenumu i ponovljen i dograđivan u Titovim djelima, onda je bilo jasnije i kakav je stav KPJ o budućem uređenju države. Zato su stavovi i zaključci doneseni na Savjetovanju bili izraz želja i stremljenja svih naroda Jugoslavije. Nepriznavanje komadanja Jugoslavije i zaključak da KPJ ostane jedinstvena organizacija, bez obzira na novonastalu situaciju, odrazili su interese svih naroda Jugoslavije. Ovu konstataciju su potvrdili kasnije događaji u zemlji. Narod je sve više počeo da zbija redove oko KPJ.

Centralni komitet KPJ je na koncepcijama Majskog savjetovanja vršio pripreme za ustanak, koji se vrlo brzo razvio i prerastao u opštenarodnu oslobodilačku borbu. Učešće svih naroda Jugoslavije u ustanku zahtijevalo je da se već na početku te borbe zauzmu određeni stavovi koji će otvoriti perspektivu razvoju narodnooslobodilačke borbe i njenom jedinstvenom vođenju pa je Josip Broz Tito preduzeo mjere i organizovao vojno-političko savjetovanje na kome su se razjasnila iskrsla pitanja

¹²⁾ Dr Drago Borovčanin, *Elementi bosanskohercegovačke državnosti u zaključcima Septembarskog savjetovanja 1941. godine, Vojno-političko savjetovanje u Stolicama, NIRO »Ekspres-pres«, Beograd 1979, str. 121.*

i donijeli određeni zaključci. Savjetovanje je održano krajem septembra 1941. godine, u Stolicama, kraj Krupnja.¹³⁾

Poslije analize vojnih, političkih, organizacionih i drugih pitanja od značaja za razvitak ustanka u Jugoslaviji, koju je dao Josip Broz Tito, na Savjetovanju su usvojeni odgovarajući zaključci. Zadržaćemo se na onim tačkama koje su kasnije imale određene reperkusije na izgradnju Bosne i Hercegovine kao zasebne federalne jedinice u sastavu Demokratske federativne Jugoslavije. To je potrebno i zbog toga da se vidi, kako je KPJ pod rukovodstvom Josipa Broza Tita od početka ustanka provodila svoj program uređenja jugoslovenske državne zajednice na novim, federativnim osnovama.

Odluka da se oružana snaga NOP-a organizuje na teritorijalnom principu u okviru pojedinih jugoslovenskih zemalja, među koje je uvrštena i Bosna i Hercegovina, imala je dalekosežan značaj. To je bio znak da se svim narodima Jugoslavije, pa i Bosne i Hercegovine, stvaraju uslovi za uređenje države na federativnom principu. Ubrzo poslije toga, Vrhovni štab NOPO Jugoslavije je riješio i pitanje amblema po nacionalnim partizanskim jedinicama na pojedinim područjima, koja su istovetna sa kasnijim federalnim jedinicama, odnosno republikama. U Bosni i Hercegovini je prema tim rješenjima zastava »za srpske krajeve — srpska, a za hrvatske-hrvatska, sa petokrakom crvenom zvijezdom u sredini zastave preko sve tri boje.«¹⁴⁾ Pored toga, određeno je da se na kapama nosi petokraka zvijezda i ispod nje srpska, odnosno hrvatska trobojka i da se vojnički pozdravlja stisnutom pesnicom koja se prinosi kapi.

Na bazi odluke o formiranju oružnih snaga NOP-a na teritorijalnom principu, bilo je nužno osnovati i štabove NOPO po pojedinim jugoslovenskim zemljama. I kada je Glavni štab NOPO Jugoslavije preimenovan u Vrhovni štab NOPO Jugoslavije, dotadašnja vojna rukovodstva po jugoslovenskim zemljama preimenovana su u glavne štabove.¹⁵⁾ Obrazovanje glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, imalo je, pored vojnog, i politički značaj. Time je Bosna i Hercegovina, pored Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu dobila i svoj najviši organ komandovanja vojskom. Kako su u to vrijeme vojni štabovi obavljali i poslove vlasti na svom području, time je Bosna i Hercegovina dobila i svoj najviši organ vlasti. Ta činjenica govori da je već tada počela da živi u praksi politika CK KPJ u nacionalnom pitanju, što je bila još jedna garancija od najvišeg vojnog i političkog rukovodstva ustanka da će narodi Bosne i Hercegovine biti tretirani ravnopravno sa ostalim narodima Jugoslavije. U toj odluci se nalazi i klica bosanskohercegovačke državnosti, odnosno sa njom je započeo proces izgradnje Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice u sastavu zajedničke jugoslovenske države. To je bio početak i praktičnog provođenja Titove koncepcije o

¹³⁾ Dr Drago Borovčanin, *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979. (dalje, citirano djelo).

¹⁴⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 2, str. 106. (dalje: Zbornik NOR-a), — Vidi i Drago Borovčanin, citirani članak.

¹⁵⁾ Zbornik NOR-a, tom II, knjiga 12, str. 330.

uređenju jugoslovenske države adekvatno njegovom stavu i stavu CK KPJ o nacionalnom pitanju.

U neposrednoj vezi je i odluka Savjetovanja u Stolicama da se osnivaju narodnooslobodilački odbori kao organi nove narodne vlasti u Jugoslaviji. Iako nije izričito kazano da se NOO-i osnivaju u okviru pojedinih jugoslovenskih zemalja, u praksi su NOO-i osnivani za pojedina mjesta: sela, opštine i srezove po pojedinim jugoslovenskim zemljama. Nije bilo slučajeva da se formira bilo koji narodnooslobodilački odbor koji bi imao vlast na teritoriji koja je zahvatala teritorije dvije i više jugoslovenskih zemalja. A rukovodstva svih jugoslovenskih zemalja su pristupila osnivanju NOO kao jedinstvenih organa nove narodne vlasti na čitavom području Jugoslavije.

Kad se ovome doda i činjenica da je u CK KPJ još ranije zauzet stav o podjeli područja između pojedinih nacionalnih, odnosno zemaljskih rukovodstava, onda se jasno uočava zamisao izgradnje jugoslovenske federacije prema već od ranije usvojenom konceptu CK KPJ. Naime, Tito je u tom smislu, još 4. septembra 1941. godine, poslao Uputstvo CK KP Hrvatske, u kome je izložio stav da vojnim jedinicama u okviru pojedinih jugoslovenskih zemalja rukovode štabovi NOPO tih zemalja.¹⁶⁾ Ova direktiva je našla mjesto i u zaključcima septembarskog savjetovanja, pa se jasno vide konture izgradnje Jugoslavije na federativnom principu u kojoj je Bosna i Hercegovina predstavljala ravnopravnu članicu.

Činjenica da je KPJ, kao organizator NOB-a svih naroda Jugoslavije, uvažavala Bosnu i Hercegovinu kao posebnu istorijski nastalu teritoriju sa njenim političkim posebnostima, da je tu koncepciju prihvatio NOP kao cjelinu i da su se na toj osnovi u njoj razvijale organizacije NOP stvarala je kod sva tri bosanskohercegovačka naroda uvjerenje da će putem borbe izrasti nova Bosna i Hercegovina u kojoj će biti obezbijeđena puna sloboda i ravnopravnost svima njima kao i ostalim narodima Jugoslavije.¹⁷⁾

S obzirom na značaj pitanja položaja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državnoj zajednici, CK KPJ je posebno formulisao tu politiku u svom organu »Borba« od 7. novembra 1941. godine, gdje se kaže: »... Bosna i Hercegovina moraju postati slobodne, a u njima mora biti ostvarena puna ravnopravnost svih njenih stanovnika, kako Srba i Hrvata, tako i Muslimana... Za puni uspjeh NOB-a u Bosni i Hercegovini bitan je preduslov jedinstvo srpskih, hrvatskih i muslimanskih redova... Da bi se to jedinstvo ostvarilo, neophodno je da bosanski partizani najoštrije suzbijaju šovinistički talas osvete protiv hrvatskih i muslimanskih masa u Bosni i da na djelu pokažu tim masama da su Srbi njihova braća, a okupatori i ustaše njihovi zakleti neprijatelji. Ali je isto tako potrebno da Hrvati i Muslimani u Bosni i Hercegovini odlučno ustanu protiv antisrpskih progona zločinca Pavelića, da štite svoju srpsku braću i zajednički s njima se bore protiv zlotvora koji su Hercego-Bosnu bacili

¹⁶⁾ Zbornik NOR-a, tom II, knjiga 2, dok. br. 84.

¹⁷⁾ Opširnije vidi: dr Nikola Babić, *Bosna i Hercegovina i AVNOJ, Na putevima revolucije II*, »Svjetlost« Sarajevo 1970, str. 137.

u krv i zavili u crno«. ¹⁸⁾ Nastavljajući sa navedenom platformom, CK KPJ dalje kaže: »To je put pobjede narodnooslobodilačke borbe u Bosni. To je put na kome će Bosna zaista postati ono što mora da bude: spoj-nica hrvatskog i srpskog naroda ujedinjenih u zajedničkoj borbi protiv okupatora... To je put slobode i sreće sutrašnjice Bosne i Hercegovine«. ¹⁹⁾

Tako je KPJ pod Titovim rukovodstvom, koja je najbolje shvatila zajedničke interese svih naroda Jugoslavije, pa prema tome i interes zajedničkog življenja, polako ali sigurno, izgrađivala kod svih naroda Jugoslavije shvatanje o tome interesu. Treba naglasiti da su se Tito i KPJ u svom svakodnevnom djelovanju već od početka NOB-a potpuno i nedvosmisleno usmjerili ka zajedničkom življenju jugoslovenskih naroda u okviru jedne nove, na principima federativnog uređenja izgrađene zemlje, što je bilo i raspoloženje svih jugoslovenskih naroda. Partija je, dakle, svojim djelovanjem bila usmjerena ka federaciji, a neposredno izjašnjavanje o samoj federaciji ostavila pojedinim narodima da se o tome sami izjasne. Stupajući u NOB, narodi Jugoslavije su se praktično izjašnjavali za zajedničko življenje u bratskoj zajednici, a to opredjeljenje je doprinijelo i definitivnoj pobjedi ideje Josipa Broza Tita, o zajedničkom životu svih naroda Jugoslavije u državnoj zajednici uređenoj na federativnom principu.

Josip Broz Tito je i u daljem toku NOB-a i socijalističke revolucije davao smjernice i preduzimao konkretne mjere za izgradnju nove revolucionarne vlasti u pojedinim jugoslovenskim zemljama, kao i Jugoslaviji kao cjelini. Tako je, pored NOO-a kao osnovnih organa nove narodne vlasti, već na početku ustanka 1941. godine došao na ideju da osnuje i jedan centralni organ vlasti. Tu ideju Tito je saopštio Kominterni 2. avgusta 1941. godine jednom depešom u kojoj, pored ostalog, stoji: »Mi spremamo stvaranje Narodnog komiteta oslobođenja u koji će ući predstavnici raznih demokratskih struja zajedno sa našim ljudima. To će biti neka vrsta narodne centralne vlasti. Izdaće svoj proglas narodu s pozivom na opštu borbu«. ²⁰⁾

Kako se vidi, Tito taj najviši organ narodne vlasti naziva Narodni komitet oslobođenja, što znači da je u to vrijeme mislio da taj organ treba da bude narodna vlada. Međutim, do formiranja ovog organa narodne vlasti nije došlo, jer Kominternu nije dala svoju saglasnost. Ali, Centralni komitet KPJ i Josip Broz Tito nisu odustali od tih svojih ideja. Pod Titovim neposrednim rukovodstvom Vrhovni štab i CK KPJ i dalje su radili na stvaranju jednog centralnog organa nove narodne vlasti za cijelu zemlju. To najbolje potvrđuje pismo Josipa Broza Tita, koje je 8. aprila 1942. godine iz oslobođene Foče uputio Centralnom komitetu KP Hrvatske, ²¹⁾ u kome se, između ostalog, kaže: »Povežite se sa svim poštenim HSS-ovcima i SDS-ovcima, stvarajte zajedno sa njima

---

¹⁸⁾ »Borba« Organ KPJ od 7. novembra 1941. godine, Proglas »Narodima Jugoslavije«, reprint izdanje.

¹⁹⁾ Isto.

²⁰⁾ dr Drago Borovčanin, *Uloga (Josipa Broza Tita) u izgradnji narodne vlasti tokom NOB-a, Tito i revolucija*, NIRO »Eksport-pres«, Beograd, 1980, str. 267.

²¹⁾ Isto.

narodnooslobodilačke odbore i predložite nam od tih ljudi nekolicinu koji bi u ime hrvatskog naroda mogli ući u jedan centralni narodnooslobodilački odbor Jugoslavije«. Međutim, zbog treće neprijateljske ofanzive sprovođenje ove političke linije je bilo privremeno odgođeno.

No, s obzirom na brz porast NOP-a, političke prilike u zemlji i svijetu uopšte navele su Josipa Broza Tita da, ipak preduzme neodložne mjere za osnivanje jednog centralnog organa narodne vlasti. Ta potreba je, prema ocjeni Josipa Broza Tita, bila veća što su i domaći i strani protivnici NOP-a jačali svoju akciju, te su, nasuprot svojim unutrašnjim suprotnostima, bili u jednom složni — u svojoj zajedničkoj borbi protiv NOP-a. I, upravo, uočavajući sve te faktore, Tito ponovo, 12. novembra 1942. godine, pokreće osnivanje jednog centralnog organa vlasti, koji bi se zvao Vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije i Vijeće narodnih povjerenika. Ovaj naziv nam govori da su Josip Broz Tito i rukovodstvo NOP-a u cjelini bili stali na stanovište da se formira jedno tijelo koje će imati karakter najviše zakonodavne, izvršne i sudske vlasti u Jugoslaviji. No, do osnivanja Vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, kao najvišeg organa vlasti u Jugoslaviji, nije došlo. Na zasjedanju u Bihaću 26. i 27. novembra 1942. godine, osnovano je Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, kao opštenarodno i opštepoličko predstavništvo narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Do ovog zaoškreta, uoči samog zasjedanja u Bihaću, došlo je opet na intervenciju Kominterne. Uzimajući u obzir sugestije Kominterne, Tito i rukovodstvo NOP-a su odlučili da ne osnivaju Vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije i Vijeće narodnih povjerenika Jugoslavije, kako je bilo zacrtano u toku priprema zasjedanja nego da osnuju AVNOJ kao opštenarodno i opštepoličko tijelo NOP-a. U vezi s tim, Tito je u referatu na zasjedanju u Bihaću, pored ostalog, rekao: »... Mi nemamo mogućnosti da stvaramo jednu legalnu vladu, jer nam to međunarodni odnosi i prilike ne dozvoljavaju... Ali mi imamo pravo na jedno, a to je: da u ovim teškim okolnostima stvorimo jedno političko tijelo, jedan politički organ koji će okupiti sve narodne mase, koji će okupiti naš narod i povesti ga, zajedno sa junačkom vojskom, u dalje borbe koje stoje pred nama, a koje će biti veoma teške«. ²²⁾

Međutim, i pored toga što je AVNOJ osnovan kao opštenarodno i opštepoličko predstavništvo narodnooslobodilačke borbe, sigurno se može tvrditi da je AVNOJ, de facto, od početka bio najviši organ vlasti. ²³⁾ AVNOJ je djelovao kao najviše političko tijelo NOP-a, ali je ujedno vršio i poslove koji spadaju u djelokrug organa političke vlasti. To stanovište najbolje potvrđuju mnogobrojne aktivnosti AVNOJ-a i njegovih organa.

Odmah poslije osnivanja AVNOJ-a na inicijativu Josipa Broza Tita preduzete su i dalje praktične mjere da se jugoslovenska državna zajednica gradi i izgradi na osnovama ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije. Ona je, istina, od početka građena na principima ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije, što se vidi i iz članka koji je Tito, krajem 1942. godine objavio u »Proleteru«, u kome, pored ostalog, stoji: »Današnja

²²⁾ Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a, »Stvarnost«, Zagreb, 1963.

²³⁾ dr Drago Borovčanin, citirani članak.

NOB-a i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su povezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna kada narodi Jugoslavije ne bi vidjeli danas u toj borbi osim pobjede nad fašizmom i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onim što su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ — narodnooslobodilačka borba — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi pored opštejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi osim oslobođenja Jugoslavije značila u isto vrijeme oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Muslimana, Makedonaca itd; kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština narodnooslobodilačke borbe.²⁴⁾

Međutim, iako su se konture buduće jugoslovenske federacije počele stvarati odmah sa početkom ustanka 1941. godine, ipak, prilike, prije svega vanjske, nisu dozvoljavale da se odmah u početku priđe izgradnji najviših organa vlasti u Jugoslaviji pa ni u pojedinim jugoslovenskim zemljama. Pa čak ni 1942. godine, prilikom osnivanju AVNOJ-a nije se ovaj organ mogao proglasiti najvišim organom državne vlasti, iako je po svojoj unutrašnjoj organizaciji, po rasporedu poslova grupisanim u posebnim odsjecima i Izvršnom odboru AVNOJ-a imao izvjesna obilježja najvišeg NOO u Jugoslaviji, tj. narodne vlade. Zato je i osnovan kao najviši politički predstavnik NOP-a. No, to je ipak bilo vrijeme, kada je CK KPJ na čelu sa Josipom Brozom Titom, mogao da donese zaključak da se priđe bržem djelovanju na izgradnji jugoslovenske državne zajednice na federativnom principu. Donoseći takav zaključak, CK KPJ je provodio u život volju koju su narodi Jugoslavije već izrazili kroz masovno učešće u NOP-u. Zato je, upravo i bilo moguće da neposredno poslije Prvog zasjedanja AVNOJ-a, Tito i CK KPJ iniciraju osnivanje nacionalnih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja, tamo gdje još nisu bili formirani najviši organi vlasti pojedinih naroda ili su privremeno prestali djelovati zbog otežanih prilika. Međutim, s obzirom na činjenicu da je uslijedila četvrta i peta neprijateljska ofanziva, ovom zadatku se nije odmah prišlo, već je to nastavljeno u ljeto i jesen 1943. godine, pa su, i pored svih teškoća, do Drugog zasjedanja AVNOJ-a, 29. novembra 1943. godine, bila formirana zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja: Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Sandžaka i Bosne i Hercegovine, a u Makedoniji Inicijativni odbor za osnivanje ASNOM-a. Jedino u Srbiji, zbog velikog terora okupatorskih trupa, nedićevaca i četnika Draže Mihailovića, nije bilo moguće, putem najširih izbora, izabrati odgovarajući organ. Ali, i u Srbiji je, još 1941. godine, osnovan Glavni NOO za Srbiju koji je vršio najviše funkcije narodne vlasti u ovoj zemlji.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine osnovano je kada je ustanak u Bosni i Hercegovini, kao i u Jugoslaviji, dobio široke razmjere, kada su bila stvorena velika slobodna područja, kada su bili razvijeni organi narodne vlasti i kada su već bili sazreli i drugi uslovi da se učini dalji korak u pravcu izgradnje državne

²⁴⁾ dr Drago Borovčanin, citirano djelo.

vlasti u Bosni i Hercegovini. Uloga Josipa Broza je bila odlučujuća. Naime, u drugoj polovini 1943. godine su počele pripreme za Drugo zasjedanje AVNOJ-a, na kome je trebalo da se donesu odluke o budućem uređenju Jugoslavije i prerastanju AVNOJ-a u najviše zakonodavno i izvršno tijelo naroda Jugoslavije, koje će imati karakter vlade. I upravo u pripremama Drugog zasjedanja AVNOJ-a bilo je nužno razmotriti pitanje formiranja federalnih jedinica u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije. Istina, u redovima KPJ, kako smo i naprijed istakli, već odavno nije bilo dileme o formiranju Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore, kao posebnih federalnih jedinica u sastavu DFJ. Ali, kada je riječ o Bosni i Hercegovini, u kojoj zajedno i izmiješano žive Srbi, Hrvati i Muslimani, ni tada još nije bilo potpuno raščišćeno i definisano stanovište o državno-pravnom statusu ove zemlje.

Naime, bilo je jasno da Bosna i Hercegovina treba da ima svoju autonomiju, ali u kome obliku, tada to još nije bilo utvrđeno. Ozbiljnije diskusije o položaju Bosne i Hercegovine u novoj jugoslovenskoj državnoj zajednici počele su negdje u ljeto 1943. godine. Poslije pete ofanzive, kada se kod Kladnja sastao sa jednim dijelom članova Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i sa njima vodio razgovor o situaciji u istočnoj Bosni, Josip Broz Tito je postavio i pitanje kada rukovodstvo ustanka u Bosni i Hercegovini misli održati svoju bosansku skupštinu.²⁵⁾ Međutim, kako članovi PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu nisu bili spremni da daju precizniji odgovor, jer pitanje nisu očekivali, to je ostalo da se taj problem kasnije rješava. I tek poslije inicijative Josipa Broza Tita, u Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, povela se rasprava o položaju Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj državnoj zajednici. Odmah treba konstatovati da je u okviru bosanskohercegovačkog rukovodstva brzo preovladalo stanovište da Bosna i Hercegovina treba da dobije status federalne jedinice. Razmatrajući ovaj problem, Pokrajinski komitet je došao do zaključka da je najpravednije i najbolje rješenje, gledano sa stanovišta naroda Bosne i Hercegovine, a i sa stanovišta jugoslovenske zajednice kao cjeline, da Bosna i Hercegovina bude zasebna federalna jedinica. Ovo stanovište je saopšteno Centralnom komitetu KPJ.²⁶⁾ Pokrajinski komitet je ujedno zaključio da se sa tim stavom izađe pred najšire narodne mase i da u duhu demokratskih zahtjeva postavi i pitanje autonomije Bosne i Hercegovine. Posebno je naznačeno da koncepciju o slobodnoj i ravnopravnoj Bosni i Hercegovini u jedinstvenoj jugoslovenskoj zajednici treba odmah popularisati u narodu i pri tom naglasiti činjenicu da to rješenje koje proizlazi iz cjelokupne politike KPJ i osnovnih ciljeva NOB-a i revolucije u suštini nema ništa zajedničko sa autonomističkim parolama Jugoslavenske muslimanske organizacije i drugih građanskih političkih struja. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je, pri zauzimanju stava da Bosna i Hercegovina bude posebna federalna jedinica, pošao od činjenice da Bosna i Hercegovina nije nacionalno homogena zemlja, ali da ona vijekovima postoji kao ekonomsko-istorijska cjelina, sa svojim složenim društveno-politič-

²⁵⁾ Isto.

²⁶⁾ Isto.

kim problemima, da će biti potrebno mnogo strpljenja i upornosti da se oni rješavaju u interesu sviju. Pokrajinski komitet je zato i istakao uvjerenje da će to biti rađeno efikasnije ako Bosna i Hercegovina bude samostalno rješavala ona pitanja koja će rješavati i druge federalne jedinice. Istaknuta je i praktična i konkretna strana problema, gdje se pošlo, prije svega, od toga da narodi Bosne i Hercegovine, koji su tolike ljudske i materijalne žrtve podnijeli za svoju slobodu i bolju budućnost, ne bi imali isto toliko prava u zajedničkoj državi kao i narodi federalnih jedinica: svoju državnost, autonomnost u onim oblastima u kojima će ih imati sve federalne jedinice, mogućnost da ono što je specifično za bosanskohercegovačku sredinu rješavaju sami na osnovu dubljeg poznavanja stvari i pouzdanog sluha za odnose i prilike u svojoj federalnoj jedinici.

Međutim, stanovište Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu nije bilo odmah prihvaćeno od svih članova CK KPJ i Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Naime, sredinom novembra mjeseca 1943. godine, vođeni su razgovori sa članovima CK KPJ koji su bili zaduženi da sastave nacrt odluke o federativnom uređenju Jugoslavije, a time u osnovi i o položaju Bosne i Hercegovine u federativnoj državi. Članovi CK KPJ koji su učestvovali u ovim razgovorima smatrali su da Bosna i Hercegovina nema sve uslove da bude samostalna federalna jedinica već može imati samo status autonomne pokrajine. Kao razloge za takav stav navodili su činjenicu da je Bosna i Hercegovina višenacionalna zemlja, a u međunarodnom radničkom pokretu je vladalo pravilo koje je usvojila i KPJ, jedna nacija — jedna država. Polazeći od tih principa, iako je ovaj razgovor vođen u tolerantnoj atmosferi, argumenti PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, da Bosna i Hercegovina bude konstituisana kao posebna federalna jedinica ravnopravna sa ostalim zemljama, nisu prihvaćeni od strane svih članova CK KPJ koji su učestvovali u diskusiji, već je ostavljeno da se to pitanje riješi u neposrednim konsultacijama sa Titom.

Kada su članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu upoznali Tita sa argumentima koji govore u prilog osnivanja Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice, Tito je odmah to prihvatio. Tito je pošao od toga da Bosna i Hercegovina mora biti posebna federalna jedinica. Smatrao je da se drugačije nije moglo riješiti, odnosno da bi svako drugo rješenje izazvalo velike poteškoće. Poznato je da je Bosna i Hercegovina bila kamen spoticanja i područje nacionalističkih sporova cijelo vrijeme između dva rata. Da to ne bi bila i dalje, Tito je smatrao da ona nije ni srpska ni hrvatska, nego samo njihova zajednička, posebna, samostalna federalna jedinica unutar demokratske federativne jugoslovenske državne zajednice. Podržavajući stavove bosanskohercegovačkog rukovodstva o konstituisanju Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice, Tito je dao značajni doprinos teoriji marksizma - lenjinizma na polju nacionalnih odnosa. Naime, Tito je polazio od toga da KPJ stoji na internacionalističkim principima i da stvari mora da posmatra u sklopu uslova, mjesta i vremena, a ne šematski i dogmatski. Upravo, tako posmatrajući stvari, konstituisana je jedna

federalna jedinica u kojoj zajedno i izmiješano žive Muslimani, Srbi i Hrvati.²⁷⁾

Odmah treba konstatovati da je to iz praktično-političkih razloga bilo jedino ispravno rješenje. Da se ostalo kod koncepcije da Bosna i Hercegovina bude autonomna pokrajina, to bi u sebi nosilo ozbiljne političke probleme, jer bi se odmah postavilo pitanje kojoj federalnoj jedinici, Srbiji ili Hrvatskoj, bi bila pripojena. Nijedno od tih rješenja ne bi bilo prihvatljivo, jer bi ponovo oživjele velikosrpske, odnosno velikohrvatske ideje o svojatanju Bosne i Hercegovine, pa bi se ponovo trovali odnosi između Srba i Hrvata, što je Josip Broz Tito dobro uočio. Takvo rješenje pogotovo ne bi bilo prihvatljivo za Muslimane, jer bi tako bili nasilno svrstani u Srbe ili Hrvate. Rješenjem da Bosna i Hercegovina bude posebna federalna jedinica, obezbijeđeno je i Muslimanima da se kao cjelina materijalno i kulturno uzdižu i slobodno nacionalno razvijaju.

I kada je 25. i 26. novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu održana Osnivačka skupština Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, time je praktično udaren temelj bosanskohercegovačke državnosti. AVNOJ je na svom Drugom zasjedanju u Jajcu, 29. i 30. novembra 1943. godine, nekoliko dana poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, prihvatio volju bosanskohercegovačkih naroda i Odlukom o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, potvrdio da Bosna i Hercegovina bude posebna federalna jedinica, u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije.

Ova, za narode Bosne i Hercegovine, pa i za narode cijele Jugoslavije, najbolja rješenja, pokazuju da je Tito djelovao u duhu naučne, marksističke misli, da je stvaralački marksist, da se suprotstavljao svakom dogmatizmu i shematizmu. On je analizirao društvene procese i na osnovu te analize dao pravi odgovor na rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Zbog toga konstituisanje Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice ima istorijski značaj i to ne samo u okviru Jugoslavije nego u svjetskim razmjerama. Tako krupna rješenja Tito je mogao donositi i zato što je njegov pogled uvijek bio uprt u budućnost, u dugoročne revolucionarne zadatke radničkog pokreta, i zato što je usmjeravao Partiju da svojom akcijom i svojim idejnim i političkim uticajem borbu masa za svakodnevne zahtjeve i neposredne ciljeve socijalne, demokratske, kulturne i progresivne ideje poveže, upravo na tim dugoročnim revolucionarnim ciljevima radničke klase. U tom cilju je Tito razvio i ideju bratstva i jedinstva, koja je u njegovoj koncepciji federativnog principa, sadržavala smisao da se dubinom ravnopravnosti naroda Jugoslavije mjeri snaga njihove jedinstvenosti. »Bez bratstva i jedinstva — kaže Josip Broz Tito — ne može biti snažne i srećne Jugoslavije, a bez snažne i srećne Jugoslavije ne može biti ni srećne Hrvatske, Srbije, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine. U novoj Jugoslaviji će svaki narod moći da upravlja sam sa sobom, a u isto vrijeme da sačinjava jedinstvenu državu.«²⁸⁾ To su velike misli izrečene na osnovu

²⁷⁾ Vidi, Titov razgovor sa novinarima, »Oslobođenje« od srijede, 18. juna 1980. godine.

²⁸⁾ Šire vidi: dr Enver Redžić, *Ideja bratstva i jedinstva u istorijskom svjetlu revolucije, Tito i revolucija*, NIRO »Eksport-pres«, Beograd 1980, str. 255.

dubokog poniranja u suštinske probleme jedne mnogonacionalne državne zajednice u kojoj su interesi svih njenih naroda da žive zajedno, ali i da budu slobodni i samostalni. Veličina Josipa Broza Tita je i u tome što, kao generalni sekretar CK KPJ, nije ostao pri proklamacijama, nego se zajedno sa CK KPJ borio i izborio da se te proklamacije ostvaruju i ostvare. Tako je Josip Broz Tito od dolaska na čelo KPJ pa i tokom čitavog narodnooslobodilačkog rata i revolucije i u teoriji i u praksi primjenjivao principe marksizma-lenjinizma u oblasti odnosa između pojedinih naroda Jugoslavije, vodeći uvijek računa o specifičnim jugoslovenskim uslovima. Na temeljima takve politike došlo je do stvarne i trajne solidarnosti i zajedništva među svim narodima i narodnostima Jugoslavije, a što je posebno važno naglasiti jeste činjenica da je nestajalo istorijski nataloženih nesporazuma i proturječnosti među njima.

Rješavanje i rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji ima istorijski i univerzalni značaj. To pitanje, prevashodno određuje, danas i ubuduće, tokove društvenog progressa. Sve što je KPJ na čelu sa Josipom Brozom Titom učinila za Jugoslaviju, učinila je krčeći putove, praktično i teoretski, novoj federaciji i novom poletu demokratskog progressa koji su imali i imaju opšti značaj, koji znači utvrđivanje novih tokova naše istorije. Tito nije prvi čovjek koji je uspješno predvodio borbu za nacionalno oslobođenje svoje zemlje, ali je svakako prvi koji je to učinio kroz socijalističku revoluciju, spajajući nacionalno i socijalno oslobođenje i time otkrivajući put kojim je u decenijama koje su slijedile krenula bujica društvenog progressa. Stoga je Tito mnogo više od tvorca nove Jugoslavije. Komunistička partija Jugoslavije je pod njegovim rukovodstvom presjekla mnoge Gordijeve čvorove i precokrenula tokove istorije naroda i narodnosti Jugoslavije, otvarajući im nove perspektive socijalizmu.

To je samo jedan dio epohalnog Titovog djela i njegovih istorijskih zasluga kojima je zadužio sve narode i narodnosti Jugoslavije, a posebno narode Bosne i Hercegovine.

Dr Enver Imamović

MEĐAŠNI NATPISI NA PODRUČJU RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE

Nakon dugotrajnih ratova i krvavih bojeva, Rimljani su konačno pokorili sva ilirska plemena. Odmah iza toga uslijedilo je zavođenje svestranih mjera i uspostavljanje onakvog režima kakav su Rimljani uobičavali zavoditi nad svim pokorenim narodima i na drugim stranama svijeta. U svakom slučaju, jedna od prvih mjera koje su sproveli u Iliriku, ili tačnije, u onom dijelu naše zemlje koju je obuhvaćala provincija Dalmacija, bilo je uspostavljanje međa između raznih plemena, i otklanjanje bilo kakvih povoda koji su mogli proizići iz toga. S obzirom da je to uslijedilo neposredno nakon zavođenja pune vlasti nad ilirskim plemenima, to nam pokazuje da su Rimljani zatekli, a time i naslijedili, jedno veoma teško breme, tj. presuđivanje u brojnim sporovima koji su se vodili oko plemenskih međa. S obzirom da o tim i takvim sporovima saznajemo istom od vremena dolaska Rimljana, i to zahvaljujući činjenici da su po njihovim presudama postavljeni kameni međaši sa tekstom presude, moramo zasigurno pretpostaviti da su međuplemenski sporovi te prirode bili već i ranije prisutni, i da su, takoreći, bili svakodnevna pojava među ilirskim plemenima. To znači da oni vuku svoje porijeklo stotinama godina prije dolaska Rimljana u ove krajeve, o čemu, na koncu imamo potvrda i kod nekih starih grčkih pisaca.

Ako pratimo povijest sporova ove vrste, i to prije svega preko izravnih dokaza, a to su međašni natpisi, možemo zapaziti izvjesne pojave koje nam mnogo govore. Na primjer, u našoj zemlji, ovakvi spomenici se susreću uglavnom na određenom području. To su manje-više kraška područja, dakle one oblasti na kojima je skućena obradiva površina, gdje je malo šumskih površina, pašnjaka i lovišta, a izvori su rijetki i dragocjeni. No, unatoč toga, na takvim prostranstvima su ipak živjele brojne plemenske zajednice, a svima njima su osnovne privredne grane bile upravo poljoprivreda i stočarstvo. I jednog i drugog je bilo nedovoljno pa je sasvim razumljiva pojava međusobnih borbi i sukoba do kojih je veoma često dolazilo između pojedinih plemena. Jedni su tražili

proširenje i napadali su susjede u namjeri da prisvoje njihova dobra, a ovi su, pak, branili svoje.

Ovakve pojave koje su dovodile do krvavih sukoba i obračuna, a često i do ratova, pokoji put su završavale potiskivanjem, protjerivanjem, ili pak potpunim istrebljenjem pojedinih plemenskih zajednica. Što se sve dešavalo u daljoj prošlosti, vjerojatno nećemo nikada saznati, ali možemo pretpostaviti. Veoma lijep primjer, odnosno izravni dokaz tih i takvih događaja za starije razdoblje ilirske prošlosti, nalazimo kod nekih starih grčkih pisaca, kako smo već spomenuli, koji su ponešto o tome zapisali. Kao primjer, spomenut ćemo Pseudo Aristotela koji donosi podatak o nekim slanim izvorima koji su se nalazili negdje na granici između Autarijata i Ardicjaca (područje današnje Bosne).¹⁾ S time u vezi, spomenut ćemo jednog drugog grčkog pisca, tj. Strabona, koji također spominje te slane izvore. Ono što je za naše pitanje u tome važno, jeste to da on donosi podatak da su zbog slanih izvora ta dva plemena vodila krvave ratove, budući da su se ti izvori nalazili na međi tih dvaju plemena. Da bismo upotpunili podatak, navest ćemo cijeli tekst koji se odnosi na taj slučaj: »Autarijati bijahu nekoć najveće i najmoćnije pleme Ilira. Ranije su stalno ratovali s Ardicjcima zbog soli koja se dobijala negdje na njihovoj međi, iz vode koja je tekla u proljeće ispod neke stijene; kada bi zahvatio tu vodu i ostavio da se ustoji, iz nje bi se iscijedila so za pet dana. Bili su ugovorili da zajednički koriste tu solanu, ali se dešavalo da oni taj ugovor prekrše, pak bi tada zaratili.«²⁾

Iz ovog podatka vidimo do čega je sve dolazilo između pojedinih ilirskih plemena u njihovoj međusobnoj borbi zbog dobara koja su stajala na njihovim granicama. Moramo s pravom pretpostaviti da su sporovi ove prirode u daljoj ilirskoj prošlosti bili onaj glavni razlog međuplemenskog trvenja, sukoba i ratova, koji su poneki put dovodili do potpunog istrebljenja pojedinih plemena, kako to doslovno kaže gore navedeni podatak koji se odnosi na pleme Autarijata.

U ondašnjim uvjetima života, dobra kao što su pašnjaci, obradiva površina, šume i lovišta, predstavljali su osnovu opstanka. To je tim osebujnije ako se radilo o kraškim predjelima gdje su uvjeti za život bili daleko nepovoljniji, gdje se borilo za svaki pedalj korisne površine. Šumske površine su im služile za lov, pašnjaci za napasanje stada, izvori za pojlila, a obradiva površina za vođenje skromne poljoprivrede. U takvim okolnostima svaka uzurpacija vlasništva, bilo s koje strane, dovođila je do poremećaja odnosa.

S druge strane, moramo pretpostaviti da je do sporova dolazilo i zbog prisvajanja dobara druge prirode. Na primjer, kao što su uzroci sporova mogli biti pašnjaci, šume, potoci ili, pak, slani izvori, na drugim stranama te sporove su mogli prouzročiti rudna bogatstva. S obzirom na značaj rudarskih proizvoda, ona plemena koja su iskorišćavala takve rudnike na svome plemenskom zemljištu, to bogatstvo su ljubomorno čuvala i branila od bilo kakvih pokušaja otuđivanja. Sve u svemu, vidi-

¹⁾ Ps. Arist. mirab. ausc., vidi: E. I m a m o v i ć, *Iz historije eksploatacije soli u Bosni i Hercegovini*, Istorijski zapisi, knj. XXIX, sv. 1—2, Titograd 1972, p. 161—169.

²⁾ Strabonis Geographica, VI, 5, 11; Vidi: E. I m a m o v i ć, o.c.

mo da su bili brojni uzroci međuplemenskih razdora i da je do njih redovito dolazilo davno prije dolaska Rimljana u ove krajeve. Dakle, Rimljani su se, po dolasku u ove krajeve i nakon uspostavljanja svoje vlasti, sukobili s problemima koji se nikako nisu podudarali s ciljevima njihove provincijalne politike.

Nakon što su Rimljani jedva podvlastili ove krajeve, da bi uspješno sprovodili zacrtanu politiku eksploatacije porobljenih, morali su se postarati da uklone bilo kakve pojave razdora i neslaganja među pokorenim plemenima. Drugim riječima, morali su se administrativno umiješati u međuplemenske odnose, pa su stoga već prvi provincijski namjesnici Dalmacije prišli rješavanju starih sporova. Imali su dužnost da na miran način riješe međašne nedorazume, te je rimska vlast u ovom slučaju imala ulogu posrednika, čija je presuda bila neopoziva.

Zadatak koji se nametnuo rimskim vlastima nije nimalo bio lak. U to su se, bez sumnje, veoma brzo uvjerali i rimski administratori. Prvo je trebalo steći neku opću predstavu o prirodi spora. Trebalo je utvrditi staništa pojedinih plemena, ispitati njihove tradicionalne, tj. povijesne granice i niz drugih pojedinosti, a onda nakon svega, trebalo je izvući suštinu problema.

Plemena koja su vodila spor, obično su rimskim vlastima iznosila tužbe, sa svojim objašnjenjima. U težim slučajevima predmet je dolazio izravno pred samog provincijskog namjesnika, kako se to lijepo vidi sa natpisa. Namjesnik je obično takve predmete predavao u ruke vojnog lica čija je jedinica služila na tome području. Uz pomoć vojnika, zaduženi oficir je vodio parnicu. Izlazio je na teren, odnosno na lice mjesta, i nakon što bi ispitao obje sporne strane, proučio sve potrebno s time u vezi, pa nakon što bi stekao opći uvid, donosio je presudu koja je saopćavana zavađenim plemenima. Na koncu, sudska komisija je postavljala kamen međaš na sporno mjesto, na koji se nanosio sadržaj presude. Takva presuda je bila neopoziva i u pravom smislu predstavljala je zakon za sporne strane. Ona strana koja bi povrijedila presudu, protiv sebe je izazivala vlast, a to je, pak, za sobom povlačilo određene sankcije koje su sprovodili vojnici, tj. predstavnici vlasti.³⁾

Kako smo naprijed naveli, svjedočanstva tih i takvih presuda nalazimo u znatnom broju i na području rimske provincije Dalmacije. Naveli smo i to da se ti međašni natpisi susreću uglavnom u kraškim predjelima, jer imamo svega jedan nalaz koji ne potječe iz takvih predjela (nalaz iz Vagnja kod Jajca). To nam dokazuje da su upravo prirodne okolnosti dotičnog regiona uzrokovale međuplemenske sukobe ove prirode, a to je siromaštvo dobara od kojih je ovisio život i opstanak.

S obzirom na dosta česte pojave ovakvih graničnih sporova, moramo pretpostaviti da bi broj svjedočanstava toga morao biti daleko veći nego nam je danas poznat. Ili još leže negdje neotkriveni, ili su uvijek propali, a moramo pretpostaviti i to da je bilo takvih presuda koje su se temeljile na usmenom dogovoru, što je sve skupa izvan našeg domašaja.

---

³⁾ O tome: I. Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, Milano 1974, p. 291 i d.

Sudske presude koje se odnose na sporove zbog međa, a za koje mi znamo, sve od reda su nanesene na kamen, pa se stoga u literaturi i zovu međašni ili terminacijski natpisi. Mogu biti raznog oblika. Ili su to stupići, ploče, ili je to obični kamen određenog oblika koji se mogao zabosti, odnosno zabiti u zemlju i postaviti na vidno mjesto. U nekim slučajevima, natpis, odnosno sudska presuda, nanosila se na kamen živac, i to u slučajevima ako se radilo o kamenu koji se nalazio pored izvora, potoka, kakvog spornog prolaza, klanca i sl.

Sudska presuda sadrži najbitnije podatke radi čega se postavlja međaš. Obično počinje imenom provincijskog namjesnika koji je bio na čelu provincije u to vrijeme, pa se kaže, da se sudska presuda donosi po njegovoj odluci, naređenju ili nalogu (*ex decreto, ex iussu, ex sententia, itd.*). Dotični namjesnik svoja ovlaštenja obično prenosi na drugo lice. To je najčešće centurion, ili vojni tribun, koji su zaduženi da ispituju predmet i izvrše sve radnje koje stoje s time u vezi.

Ta vojna lica su pripadala jedinicama koje su služile u provinciji Dalmaciji, i prema sadržaju tih natpisa, vidimo da su to najčešće pripadnici VII i XI legije. Taj podatak nam je od velike vrijednosti jer nam u isto vrijeme omogućava da dosta pouzdano datiramo dotične spomenike, s obzirom da nam je poznata povijest tih legija, tj. znamo kada su došle, kako dugo su se zadržale i kada su napustile ovu provinciju.

Nakon tih uvodnih podataka, dalje u tekstu se kaže da se međaš postavlja između (*inter*) tog i tog plemena koji su se sporili. Međutim, ne postoji određena shema natpisa, odnosno formula po kojoj bi se zapisala sudska presuda, kakav je npr. slučaj s drugom vrstom natpisa kao što su to grobni ili posvetni spomenici. No, unatoč toga, svaki natpis ove vrste svojim određenim izrazima odaje njegov karakter. Najuputniji i najčešći takvi izrazi su: »*inter . . .*«, zatim »*ut fines reget et terminos poneret*«, »*iudex datus ex conventione eorum ab . . .*«, »*derectus mensuris actis iussu*«, itd.

U nekim slučajevima, natpis je sasvim kratak. Sadrži tek nekoliko slova koja predstavljaju određene kratice i pojmove. Takav natpis je, na primjer, onaj iz okolice Gacka i Kosijereva u Hercegovini. Neki su, pak, ispisani lijepo uklesanim slovima na uredno uglačanoj površini, dok su opet neki izrazit primjer nevještog pisanja, što ukazuje da je takve spomenike pisalo lice kojemu klesarstvo i pisanje nije bilo struka. U isto vrijeme, takvi slučajevi nam govore o težini spora, kada sporne strane nisu mogle čekati isporuku neke stručne radionice ili klesara, jer se presuda morala objelodaniti odmah, kako bi se okončao spor, odnosno kako bi se protivničke strane upoznale sa presudom.

Međašni natpisi spadaju u skupinu spomenika koji predstavljaju izuzetnu vrijednost. Svojim sadržajem daju učenjaku niz vrijednih podataka raznovrsne prirode, bilo da se to, na primjer, odnosi na pitanje topografije pojedinih plemena, plemenskih zajednica ili gradskih općina. Iz njih takođe crpimo podatke o pravnom ustrojstvu i međusobnim odnosima pojedinih zajednica. Daju nam podatke o načinu rimske uprave i sudstva u provincijama, o odnosu peregrina i predstavnika vlasti, vojnih jedinica, itd.

Neki od ovih natpisa su već ranije objavljeni u raznim glasilima, najčešće u CIL-u. Neki istraživači su ih, pak, obrađivali s raznih stajališta. Tako ih je, na primjer, A. Betz obradio s vojnog pogleda.⁴⁾ Tek je nedavno učinjen prvi pokušaj da se svi ovakvi natpisi sabere na jednom mjestu, kako je to učinio John J. Wilkes. Međutim, ima više razloga da smo se i mi odlučili za njihovu obradu, budući da ih spomenuti tekst ne obrađuje u svojoj potrebnoj jasnoći, a k tome neki od navedenih spomenika su duplirani pa ih je ispalo više nego ih u stvari, barem do sada, ima.

Iz svih tih razloga zaključili smo da je neophodno da se još jednom donese njihov puni tekstualni sadržaj, što će omogućiti da zainteresirana strana stekne bolji uvid u postavljeno pitanje, odnosno da se i sam kritički postavi naspram određenog predmeta.

1. Vaganj (Jajce)

Međašni natpis nađen je u blizini sela Vagnja kod Jajca. Tekst je nanesen na kamen živac, slova su lijepo i pravilno urezana. Natpis ovako glasi:⁵⁾

L. ARVNTIVS	L(ucius) Arruntius
CAMIL/VS SCRIB	Camil[us] Scri
B/NIA/VS LE / PRO	b[on]nia[n]us le[g(atus)] pro
PR.C/AE/ARIS AVG	pr(aetore) C. [C]ae[s]aris (Aug(usti)
GERMANICI. IVDICEM	Germanici iudicem
DEDIT. M/COELIVM)	dedit M(anium) Coelium (centurionem)
LEG. VII. INTER. SAPVATE	leg(ionis) VII inter Sapuate(s)
E///MATINOS. VT. FINES	e[t La]matinos ut fines
////ERET. ET TERMIN/S. PO	[reg]eret et termin[o]s po[n(eret)]
////////////////////	

Iz napisanog se vidi da se ovim međašom označava granica između Sapuata i Lamatina. Dalje, iz natpisa saznajemo da je u vrijeme ovog spora namjesnik Dalmacije bio Lucije Kamil Skribonijan, a poznato nam je da je tu dužnost obavljao u vrijeme cara Klaudija, jer je to onaj isti namjesnik koji je 42. godine podigao pobunu u Dalmaciji protiv cara. Prema tome, upravljao je Dalmacijom u vremenu između 40. i 42. godine.⁶⁾

⁴⁾ A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien* (Abhandlungen des Archäol.-epigraph-Seminars der Universität, N. F. III. Heft), Wien 1939. Isto tako: A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian* (Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, 12, Wien 1958).

⁵⁾ CIL III, 9864^a; Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, II (1890), p. 306 i 367 i d; GZM XXVI (1914), p. 175; Dessau, ILS, no. 5950; A. Betz, o.c., p. 31; John J. Wilkes, *Boundary stones in Roman Dalmatia*, Arheološki vestnik XXV (1974), Ljubljana 1976, p. 267, no. 23.

⁶⁾ O njegovih pobuni: Tacit, Hist. I, 89; općenito o njegovom namjesnikovanju u Dalmaciji: John J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, p. 443; S. Ljubić, *O upraviteljih Dalmacije za rimskog vladanja*, RAD. JAZU XXXI (1875), p. 29.

Dotični namjesnik je zadužio Manija Celija, koji je bio centurion VII legije, da odredi granice plemena, odnosno općina, koje su se spobile, tj. između Sapuata i Lamatina. Sapuati će jamačno biti stanovnici naselja Sapue. Taj toponim nam je poznat iz Ravenatove Kozmografije kao stanica na dionici puta: Baloia — Apeva — Sapua — Bersellum — Ibisva (moguća greška za Bistua).⁷⁾

Dok su neke od ovih stanica prilično određene, dotle je ubikacija Sapue ostala do danas neizvjesna. Truhelka ju je locirao u Runiće,⁸⁾ a Kujundžić u Donji Vakuf,⁹⁾ dok Bojanovski kaže da bi tu stanicu trebalo tražiti negdje oko Jajca, Donjeg Vakufa, Turbeta ili Oboraca.¹⁰⁾ Ovaj međašni natpis, naime, nepobitno govori da su stanovnici Sapue naseljavali kraj koji nije bio daleko od Jajca, a s obzirom da je natpis bio uklesan u stijenu koja se nalazila uz lijevu obalu rječice Vaganca (ili Kupreška rijeka), očito je da je zemlja, tj. pašnjaci, sa desne, tj. istočne strane rijeke pripadala jednom, a s lijeve strane drugom plemenu. Drugim riječima, moglo bi se pretpostaviti da su Sapuates držali zemlju istočno od Vaganca, sve do doline Vrbasa, pa i dalje u tome pravcu.

Drugi etnonim koji se ovdje spominje jeste Lamatinos. Bez sumnje, i oni predstavljaju stanovnike naselja koje nam je poznato iz dva izvora. Prva je Tabula Peutingeriana, a drugi Itinerarium Antonini. To naselje izvori nazivaju Lamatis, po čemu se vidi da etnonim s našeg natpisa nije ništa drugo nego stanovnici tog naselja.

Za ubikaciju ovog toponima dati su do danas brojni prijedlozi, pa se uglavnom drži da se Lamatis nalazila sjeverno od Dobrinja (južno od Banjaluke).¹¹⁾ Ako bi se prihvatilo ovakvo mišljenje, to bi onda bilo u oprečnosti s mjestom nalaza ovog natpisa, izuzev ako se ne pretpostavi da je to pleme držalo šira prostranstva koja su dopirala na jug sve do Jajca, odnosno Vagnja, kako to bilježi i ovaj međaš.¹²⁾ U svakom slučaju stanište i jednog i drugog plemena nije bilo daleko od Jajca, naime tu su im se dodirivale granice zbog kojih su se sporili, o čemu govori i navedeni natpis.

2. Z m a j e v a c (Stolac)

Međašni natpis sastoji se iz svega nekoliko slova, tj. kratica. Urezan je na kamen živac, na tzv. »Sarića Greda«. To je planinski vijenac, ili tačnije, zadnji njegov ogranak koji dominira nad prijelazom iz Gatačkog polja u Cernicu. Tekst je od zemlje uzdignut svega 1,5 m. Površina

⁷⁾ Ravenatis Anonymi Cosmographia IV, 19; 217—218.

⁸⁾ Č. Truhelka, GZM IV (1892), p. 346—347.

⁹⁾ I. Kujundžić, Časopis »Vrhbosna«, Sarajevo 1933, p. 255—256 i VAHD. 1925, p. 47 i d.

¹⁰⁾ I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, ANUBiH, Sarajevo 1974, p. 226.

¹¹⁾ O tome: E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u BiH*, Sarajevo 1960, p. 28; I. Bojanovski, o.c., p. 93.

¹²⁾ Ovaj natpis je najbolje svjedočanstvo da se granica ove zajednice pružala oko Jajca, gdje se našao ovaj natpis

stijene je ugladena, slova su pravilna, dosta velika, koja čine ligaturu. Natpis ovako glasi:

TE.IN TE Vcv

Te(rminus) in(ter) Te(..) [et] Ucu(..)

Lako je primijetiti da natpis nije potpun jer mu nedostaju brojni elementi osebujni za ovu vrstu natpisa. Nema ni imena namjesnika, ni lica koje je izvršilo razgraničenje, ni drugih uobičajenih podataka, pa se zato s pravom upitao Sergejevski, koji ga je objavio, da li se uopće radi o međašnom natpisu.¹³⁾ Po našem mišljenju, ovo bi svakako bio međaš, kako se može vidjeti i iz kratica, ali i neke druge okolnosti nam govore da se radi baš o toj vrsti natpisa. Naime, natpis je nađen na planinskom prijevoju, koji je po prirodi mogao označavati granicu plemena ili nekih gradskih općina. Drugo, natpis je nanesen na kamen živac koji je stajao pored puta, a znamo da su putovi veoma često predstavljali određene granične oznake, što sve skupa ukazuje da se zaista radi o međašu. Na žalost, ne saznajemo između kojih zajednica je ovaj međaš označavao granicu. »Sigla Vcv« nam ništa ne govori, jer ne znamo da li se to odnosi na neko pleme, plemensku dekuriju, ili na pripadnike neke gradske općine, ili nešto drugo. S ovog područja nemamo nijedno rimsko naselje čiji bi naziv odgovarao ovoj sigli. S obzirom da natpis nije cjelovit, nemoguće je saznati njegov najbitniji sadržaj i značenje.

3. Kosijerevo (Bileća)

Ovo je poduži međašni natpis uklesan u kamen živac (nedavno isječen i prenesen u muzej u Nikišću). Potječe iz vremena kada je u Dalmaciji bio namjesnik Lucije Funisulan Vetonijan, dakle između 80. i 83. godine.¹⁴⁾ Puni tekst natpisa glasi:¹⁵⁾

FVNISVLANVS VET	L.] Funisulanus Vet
//NIANVS LEG PR PR	[o] nianus leg(at)us pr(o) pr(aetore)
//NTEM ET TERMINOS	[po]ntem et terminos
//NOVARI IVS/IT PER	[re]novari ius(s)it per
T.CASIVM FRONTON	T.Cas(s)ium Fronton[em]
O LEG. IIII FF. IN	o(ptionem) leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis in
///DO VESIO CN	[fun?]do Vesi(i)o (?) c(ura)n(te) (?)
SC D L M	sc(riptoream) D(..) L(..) V(..)

Dakle, daje se na znanje da je gore spomenuti namjesnik naredio T. Kasiju Frontonu, opciju (pomoćniku centuriona) legije IIII Flavije Feliks, da obnovi most i međašni natpis. Čini nam se da ni Sergejevski ni Bojanovski, koji su se bavili ovim natpisom,¹⁶⁾ nisu našli najbolje

¹³⁾ D. Sergejevski, *Spomenik*, SKA. LXXXVIII. (1938), drugi razred, br. 18, p. 114.

¹⁴⁾ J. J. Wilkes, o.c., p. 445; S. Ljubić, o.c., p. 36.

¹⁵⁾ I. Bojanovski, *Tribunia*, knj. 3, Trebinje 1977, br. 11, p. 91; John J. Wilkes, *Boundary stones in Roman Dalmatia*, p. 266. no. 21.

¹⁶⁾ D. Sergejevski, *Borne frontiere romaine de Kosijerovo*, *Archaeologica Jugoslavica*, V, Beograd 1964, p. 93—95; *Godišnjak*, X, Centar za balk. ispitivanja, Sarajevo 1973, p. 137—187.

rješenje za čitanje njegovog zadnjeg dijela. Naime, oni predlažu da se zadnja kratica IN u trećem redu odozdo čita in(fundo), a čini nam se da je slično i sa slijedećom kraticom. Naime, ako je već riječ o međašnom natpisu, onda on sadrži skoro neizostavnu oznaku, a to je riječ »inter«, koja označava između koga se postavlja taj međašni kamen. Iz toga razloga pitamo se, nije li pravilnije da onu kraticu IN čitamo kao in(ter), što bi u potpunosti odgovaralo fizionomiji ovog natpisa.

Tumačenje slijedeće kratice je isto tako teško, pa bi svako nagađanje bilo nesigurno. Moguće da se spominju zajednice koje su se spobile i koje su imale staništa otprilike na prostoru koji se sterao između Bileća i Trebinja. Tu kod Kosijereva, gdje je nađen ovaj natpis, dodirivale su im se međe, a preko spomenutog mosta, vodila je poznata cesta Salona — Narona — Leusinium — Dyrachium. Spomenuta rijeka sa mostom je očito činila granicu između zajednica koji su bile u sporu, po čemu bi se moglo pretpostaviti da je jedna zajednica naseljavala područje istočno od rijeke, a druga zapadno.

4. Kosijerevo (Bileća)

Nedaleko od mjesta nalaza gornjeg natpisa, našao se i drugi, takođe urezan u kamen živac. Sasvim je kratak, naime, ispisan je samim kraticama, tj. početnim slovima, što predstavlja veliku teškoću za njegovo čitanje i razumijevanje. Puni tekst ovako glasi:¹⁷⁾

I.A.D.C.S.G.B	i(..)	a(..)	d(..)	c(..)	s(..)	g(..)	b(..)
L.Z (?). I.R (?). Q.E.N	l(..)	z(..)	i[nte]r	Q(..)	e[t]	N(..)	

Čini nam se da bi svaki pokušaj dešifriranja bio zaludan, izuzev posljednjih kratice u drugom redu, gdje bi se možda moglo pročitati »i(nte)r Q(..) e(t) N(..)«. Ukoliko bi ovo bilo prihvatljivo, premda Bojanovski ne čini ovaj pokušaj, onda bi to bio zasiguran dokaz da se stvarno radi o međašnom natpisu, mada bi za to govorile i druge činjenice (napisan na kamenu živcu, nađen uz rijeku koja je mogla biti granica, itd.). Uostalom, već smo se susreli s natpisom pisanim kraticama (nalaz iz Zmajevca kod Stoca), i to takoreći u neposrednoj blizini ovoga, što bi možda bila uputa da je pisanje međašnih natpisa putem kratice u ovome kraju, bilo uobičajeno.

5. K r ć (Dubrava kod Poljica)

Ovo je poduži natpis sa kojeg saznajemo sve bitne činjenice koje donosi jedan međašni spomenik. Naime, u njemu se kaže da je ponovo razmotrena i obnovljena međa između Nerastina i Pituntina, i to onako kako je to bilo po ranijoj presudi učinjeno u vrijeme namjesnika Volusija Saturnina. Ta njegova presuda je sada razmotrena od strane legata Pizona, koji je upravljao Dalmacijom u vrijeme cara Klaudija. Pizo je svoje ovlaštenje prenio na Gaja Marija Materna, centuriona VII legije,

¹⁷⁾ I. Bojanovski, *Tribunia*, knj. 3. Trebinje 1977, 12, p. 94.

koji je sa svojim pomoćnicima naređenje obavio uspješno, nakon čega je postavio ovaj međaš, tj. presudu koja je imala da riješi spor između zavađenih zajednica. Puni tekst natpisa glasi:¹⁸⁾

NTER.NER	[i]nter Ner[asti]
NOS.ET.PITVNTI	nos et Pitunti
NOS.TERMINI.R	nos termini r[eco]
GNITI ET RESTITV A	gniti et restitu[ti] a
ISONE.LEG.PRO.PRETORE	[P]isone [leg(gato) pro pr[a]etore
CLAVDI CAESARIS	[Ti(berii)] Claudi Caesaris [Aug(usti)]
GERMANICI PER.C MA	Germanici per C.Ma[r]
IUM MATERNVM) LEG	ium Maternum (centurionem) leg(ionis)
VII.C.P.F.QVOS.L.VOLVS	VII C.(laudia) p.(iae) f(idelis) quos L.Volus(ius)

//N//////////N//////////
//N//////////N//////////

.....
.....

Ove dvije zajednice koje su vodile spor, poznate su nam sa drugih natpisa ovog kraja. Za Nerastine se zna da su naseljavali područje koje se steralo od Stobreča do Omiša prema masivu Mosora. Spominje ih i Plinije (N.H. III, 142), i prema prihvaćenom mišljenju, njihovo sjedište se nalazilo kod današnjih Jesenica.¹⁹⁾

Druga sporna strana bili su Pituntini. Nalazili su se na susjednom područja, sa svojim plemenskim središtem u današnjoj Podstrani.²⁰⁾ To središte spominje i Plinije (N.H. III, 142), tako da o tome pitanju nema nikakve dvojbe. Preko ovog natpisa može se pretpostaviti da su granični sporovi između te dvije zajednice bili starog datuma, jer se, na primjer, ovdje navodi da je granice između njih ranije bio uredio Lucije Volusije Saturnin, ali očito, to nije dugo trajalo. Vidjet ćemo da su ti isti Nerastini vodili slične sporove i sa svojim drugim susjedima, što nije ni čudo jer su na tamošnjem skućenom prostoru živjele čak tri zajednice (Nerastini, Pituntini i Onastini).

6. K r u g (Jesenice kod Poljica)

Ovo je poduži potpuni natpis koji opet govori o graničnim razmircama između Nerastina i njihovih susjeda, ovog puta to su Onastini. Na njemu čitamo:²¹⁾

¹⁸⁾ CIL III, 12794; Dessau 5952; A. Betz, o.c., p. 31—32; John J. Wilkes, o.c., p. 266, no. 19.

¹⁹⁾ J. J. Wilkes, *Dalmatia*, p. 457.

²⁰⁾ J. J. Wilkes, o.c., p. 227.

²¹⁾ CIL III, 8472; F. Bulić, *Bulletino di archeologia e storia dalmata XII (1889)*, p. 145, no. 128; *Archeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn*, XIII, 1890, p. 104; Dessau 5948; John J. Wilkes, *Boundary stones in Roman Dalmatia*, p. 265, no. 17.

L.TREBIVS
 SECVNDVS PR
 AEFECTVS CASTR
 ORVM.INTER
 ONASTINOS.ET
 NARESTINOS TER
 MINOS POSIT.IVS
 SV.L.VOLVSI.SATV
 RNIN.LEG.PRO.PR
 AETORE C.CAE
 /// IS.A/////

L(ucius) Trebius
 Secundus pr
 aefectus castr
 orum inter
 Onastinos et
 Narestinos ter
 minos posuit ius
 su L.Volusi Satu
 rnin(i) leg(ati) pro pr
 aetore C.Cae
 [sar]is A[ug(usti)]
 [Germ]anici ex
 sentententi
 a quam is adh
 ibito consi
 lio dixit

Tu, dakle, jasno stoji da je namjesnik provincije Lucije Volusije Saturnin odredio prefekta logora Lucija Trebija Sekunda (vjerojatno pripadnika VII legije), da uredi među između Onastina i njihovih susjeda Nerastina, a na temelju ugovora koji je postignut na prethodnom savjetovanju spornih strana.

Za Nerastine (ovdje se javlja oblik Narestinos) smo već rekli ono što je bitno za pitanje njihovog smještaja, dok se za Onastine može reći da su naseljavali uski primorski pojas koji se proteže otprilike od Stobreća do Omiša, zahvaćajući i dio mosorskog masiva. Dakle, riječ je o dvije peregrinske zajednice koje su, po svoj prilici, imale granične sporove i prije dolaska Rimljana u ove krajeve, zbog skućenog prostora koji su naseljavali, dijeleći ga još i s drugim zajednicama.

7. K r u g (Jesenice kod Poljica)

Ovo je kratak, nepotpun natpis, nađen takođe u Krugama. Od cijelog spomenika može se samo ovo pročitati:²²⁾

EX.SE	ex se(ntentia)
QVEM.IS.ADHIB	quem is adhib(ito)
SILIO DIXIT	[con]silio dixit

Mada je natpis nepotpun, može se razabrati da se radi o međašnom spomeniku, jer se tu kaže da je po odluci riješeno onako kako je bilo zaključeno na prethodnom savjetovanju. Tu nam nedostaje ime namjesnika koji je izdao naredbu, kao i imena zajednica na koje se odnosila ova presuda. Uzimajući u obzir mjesto nalaza ovog spomenika, nećemo pogriješiti ako pretpostavimo da se to odnosi na, nama već poznate, peregrinske zajednice s ovog područja i koje su nam već poznate po ovakvim sporovima. Ili je riječ o Nerastinama ili Pituntinima, ili pak, o

²²⁾ CIL III, 8473; F. Bulić, *Bulletino di archeologia e storia Dalmata XII* (1890), p. 151; E. Hula, *AEM XIII* (1890), p. 104. John J. Wilkes, o.c., p. 266, no. 18.

Nerastinima i Onastinima, budući da se ovi prvi češće javljaju kao sporna zajednica.

Zbog nepotpunosti teksta, ne možemo odrediti ni vrijeme nastanka spomenika, budući da se ne javlja ime namjesnika. U svakom slučaju, može se staviti u isto vrijeme kao i drugi spomenici ove vrste iz ovog područja, a to je polovica I stoljeća n.e.

8. R a z v o đ e (Promin kod Drniša)

Poduži, ali, nepotpun natpis, nađen je kod Razvođa u blizini stare Promone. Nedostaje mu najvredniji dio, tj. imena zajednica između kojih se postavlja ovaj međaš. Natpis ovako glasi:²³⁾

VLLIVS.T	... Vib]ullius t[rib(unus?) le]
G.VII.ET L.SA	g(ionis) VII et L.Sa[lvius?]
M.SVETO.CE	M.Sueto ce[nt]
VRIONES.LEG.X	uriones leg(ionis) X[I]
DICES.D T.LEX	[iu]dices d[a]ti ex
MVENTIONE.A	[co]inventione a
OLVSIO.SATVR	[L.V]olusio Satur[ni]
NO.LEG.PRO PR	no leg(ato) pro pr(aetore)
AESARIS.AVG	[C.C]aesaris Aug(usti)
INTER	[Germanici] inter

Dakle, razabiremo da su Bibulije tribun VII legije i Salvije Marko Sueto, centurion XI legije, bili zaduženi od strane namjesnika provincije Lucija Volusija Saturnina, da prisustvuju zajedničkom vijećanju spornih zajednica, i da, kao predstavnici vlasti, sankcioniraju sporazum oko sporne međe. To je učinjeno i kao ishod toga, postavljen je ovaj međaš. Na žalost, natpis se prekida kod »inter«, te tako ne znamo koje su to zajednice.

Iz cijelog natpisa možemo izvući još jedan podatak. Naime, tu se navodi da su za spor od strane namjesnika bila zadužena vojna lica koja, međutim, pripadaju dvjema različitim jedinicama. Prvi, tribun Vibulije, oficir je VII legije, a Salvije Marko Sueto je, pak, centurion XI legije. Postavlja se pitanje iz kojeg razloga je tako postupljeno. Mišljenja smo da su sporne zajednice živjele na područjima navedenih jedinica, i da bi se spor riješio što pravičnije, namjesnik je odredio predstavnike obje legije da vode spor, što bi značilo da su na taj način sporne zajednice u neku ruku bile zastupljene svojim zastupnicima. Inače, ne bismo znali drugačije protumačiti prisustvo dvaju sudaca iz različitih vojnih jedinica.

²³⁾ CIL III, 9832; A.E.M. VIII. (1890), p. 102; GZM. VII. (1895), p. 415; Dessau 5949; A. Betz, o.c., p. 31; John J. Wilkes, o.c., p. 263, no. 12.

9. Oklaj (Promina kod Drniša)

Kraći nepotpun natpis, nađen je u Oklaju kod Promina. I ovdje nedostaje osnovni sadržaj. Evo kako glasi:²⁴⁾

VOLVS	[L.] Volus (io)
RNINO	[Satu]rnino [leg(ato)]
PR.C.CAES	[pr(o)] pr(aetore) C. Caes(aris)
ERM	[Aug(usti) G]erm(anici) [inter . . .]

Odavde saznajemo jedino ime namjesnika. To je, nama već poznati Lucije Volusije Saturnin, koji je vjerojatno opet zadužio neka vojna lica da uredi sporne međe. Ni ovoga puta ne saznajemo između kojih zajednica se vodio taj spor, kao ni u prethodnom slučaju. To su, vjerojatno, pripadnici onih zajednica koje su naseljavale šire područje oko Drniša, a znamo da su to bili pripadnici Liburna.

10. Podgrađe (Benkovac)

Ovo je poduži natpis koji sadrži sve osnovne podatke bitne u jednom međašu. Zanimljiv je iz niza razloga. Na njemu se čita:²⁵⁾

TI //AVDIVS L///	Ti(berius) [Cl]audius L. . .
C.AVILIVS.CLEMEN	C.Avilius Clemen[s]
L.COELIVS.CAPELLA.P	L.Coelius Capella P.
RAECIVS.LIBO.P.VALERI	Raecius Libo P.Valeri
VS.SECVNDVS.IVDICES	us Secundus iudices
DATI.A.M.POMPEIO.SILVA	dati a M.Pompeio Silva
NO.LEG.AVG.PRO.PR.INTER	no leg(ato) Aug(usti) pr(o)
	pr(aetore) inter
REM.P.ASSERIATIVM.ET.REM.P.AL	rem p(ublicam) Asseriatium et
	rem p(ublicam) Al
VERITARVM.IN RE PRAESENTI.PER	veritarum in repraesenti per
////AM.SVAM DETERMINA	[sententi]am suam determina
VERVNT	verunt

Iz natpisa saznajemo da su općine Aserijata i Alverita imale granične sporove, pa su se njihovi predstavnici sastali da nađu zajedničko rješenje, što su i učinili. Za rješenje tog spora namjesnik provincije Marko Pompej Silvan je sa svoje strane, tj. ispred vlasti, odredio petoricu sudaca, i to: Tiberija Klaudija M(. . .), Gaja Avilija Klementa, Lucija Celiya Kapela, Publija Recija Libona i Publija Valerija Sekunda, koji su po namjesnikovoj presudi izvršili razgraničenje između zajednice Aserijata i Alverita. Dakle, učinjeno je sve onako kako je bilo zakonski predviđeno. Ovoga puta ne navode se vojna zvanja namjesnikovih izaslanika, pa vjerujemo da su to građanski suci. To je tim uvjerljivije što natpis, vjerojatno, potječe iz doba kada su iz Dalmacije bile prebačene

²⁴⁾ CIL III, 9833; *Bulletino dalmato*, XII, br. 101, p. 116; John J. Wilkes, o.c., p. 263, no. 14.

²⁵⁾ CIL III, 9938; Dessau 5951; A. Betz, o.c., p. 34; John J. Wilkes, o.c., p. 262, no. 11.

legije u druge provincije, te su sada umjesto oficira, parnicu vodili građanski suci.

S obzirom da se navodi ime namjesnika, time je datiran sam natpis, te možemo reći da spada u vrijeme između 67. i 70. godine.

Dvije zajednice koje su se sporile oko međa, kako vidimo, bile su, s jedne strane zajednica Aserijata, a s druge strane zajednica Alverita. Prvi su nam dobro poznati, jer su to pripadnici poznate peregrinske općine Aserije, za koju znamo da se nalazila u Podgrađu kod Benkovca.²⁶⁾ Zajednica Alverita su jamačno pripadnici peregrinske općine Alverije (Alveria), koja se nalazila kod Dobropoljaca u istočnoj Bukovici.²⁷⁾ Prema tome, vidimo da su obje zajednice bile nastanjene u benkovačko-bukovačkom kraju, te da su se sporile zbog međa, o čemu govori i ovaj natpis.

11. B r u š k a (između Medviđe i Benkovca)

Ovo je kraći natpis u kojem se opet javlja etnonim Aserijata. Ovaj put granični spor su imali sa svojim susjedima Sidrinima (Sidrinos). Natpis ovako glasi:²⁸⁾

CAESARIS AV
NTER SIDRINOS ET
ASSERIATES Q.AEBV
TIVS LIBERALIS LEG
XI DEFINIT

...] Caesaris Au[g(usti) Germ(anici)]
[i]nter Sidrinos et
Asseriatas Q.Aebu
tius Liberalis (centurio) leg(ionis)
XI definit

Kako se može zapaziti, nedostaje uvodni dio teksta, za koji se može pretpostaviti da je sadržavao ime namjesnika sa zvanjem (legatus pro praetore), ali unatoč toga imamo sve bitne podatke na osnovi kojih možemo donijeti niz zaključaka. Prvo, vidimo da natpis potječe iz doba cara Klaudija, kao i većina ovih spomenika s ovog područja. Dalje, saznavemo da se taj spor vodio između, nama već poznatih, Asseriata i njihovih susjeda Sidrina. Iz toga se može steći dojam da su se pripadnici aserijatske zajednice ponašali dosta osiljeno naspram svojih susjeda, jer podsjetimo se da su se zbog međa parničili i s Alveritanima, drugim svojim susjedima. Ovoga puta, nama nepoznati namjesnik, imenovao je za suca Kvinta Ebutija Liberala, centuriona XI legije, koji je spor priveo kraju, i koji je »pobliže odredio« (definit) međe.

Već smo naveli da su Aseriati poznati sa prethodnog natpisa, dok se Sidrini prvi put javljaju, ne samo na ovoj vrsti spomenika, nego uopće u izvorima. Naime, još i prije otkrića ovog natpisa, preko Ptolomeja je bio poznat jedan toponim koji se, po njegovim uputama, nalazio upravo negdje na ovome području obale.²⁹⁾ To je Sidrona, međutim, o njoj se

²⁶⁾ O tome vidi kod: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, p. 19. Tu je data sva građa koja se odnosi na pitanje Aserije.

²⁷⁾ Vidi. M. Suić, o.c., p. 19 i 36.

²⁸⁾ Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes, VIII. (1905) Beibl. 53; Rev. arch. VI. (1905), p. 483 n. 164; Dessau 9379; A. Betz, o.c., p. 33; John J. Wilkes, o.c., p. 262, no. 10.

²⁹⁾ Monumenta Cartographica Jugoslaviae, I, Beograd 1974, p. 20.

malo znalo. Istraživači su se za nju počeli više zanimati tek od vremena kada je postalo aktualno pitanje rodnog mjesta sv. Jeronima, za kojeg se zna da se rodio u mjestu Stridonu. Neki od istraživača su mislili da je to jedan te isti toponim, smještajući ga na razne strane.³⁰ Međutim, kada je otkriven ovaj natpis koji spominje etnonim Sidrinos, bilo je lako zaključiti da se tu radi o stanovnicima Ptolomejeve Sidrone. Kako se ovdje u ovom natpisu jasno kaže, da su ti Sidrini imali granične sporove sa svojim susjedima Aserijatima, a kako zasigurno znamo da se stara Aserija, tj. njihovo središte, nalazilo u Podgrađu kod Benkovca, time je postalo jasno da su se i Sidrini nalazili neposredno tu negdje. Na koncu se zasigurno utvrdilo da se Sidrona nalazila na mjestu koje leži nešto zapadnije od današnje Medviđe, što znači da se u neposrednoj blizini tog naselja steralo i zemljište te peregrinske općine, koja je nešto kasnije stekla rimsko građansko pravo i konstituciju.³¹

12. Novigrad (Benkovac)

Poduži natpis nudi nam obilje podataka. Nađen je kod sela Novigrad u blizini Obrovca, odnosno Benkovca. Da se radi o međašnom natpisu, to se jasno vidi iz sadržaja njegovog teksta:³²

FIN S.INTER.NEDITAS.ET CORINIENSES	fin[i]s inter Nedites et Corinienses
DERECTVS.MENSVRIS.ACTIS.IVSSU	derectus mensuris actis iussu [a]
CENI.GEMINI.LEG.PER.A.RESIVM	[Du]ceni Gemini leg(ati) per A. Resium
MAXIMVM). LEG.XI.PRINCIPEM	Maximum (centurionem) leg(ionis) XI principem
POSTERIOREM.CO.I.ET.PER.ABVTIVM	posteriorem co[(ho)r(tis)] I et per [Q.] A[e]butium
LIBERALEM). EIVSDEM.LEG.ASTATVM	Liberalem (centurionem) eiusdem leg(ionis) (h)astatum
POSTERIOREM.CHOR.I	posteriorem c(o)hor(tis) I

Kako se može razabrati, radi se o slijedećem: provincijski namjesnik Ducena Gemin naredio je da se utvrdi sporna granica između peregrinske zajednice Nedita i zajednice Korinjana, a to su imali izvesti A.Resije Maksim, centurion XI legije, odnosno princeps I kohorte, i Kvint Ebucije Liberal, centurion iste legije, tj. hastat I kohorte.

Nije navedeno ime cara u čije vrijeme je Ducena Gemin bio namjesnik u Dalmaciji, ali preko Tacita možemo поближе saznati kada je Gemin namjesnikovao u ovoj provinciji, i čak što više, možemo поближе odrediti vrijeme kada je postavljen ovaj natpis. Naime, Tacit spominje

³⁰ Fluss je prvi iznio mišljenje da je Sidrona isto što i Stridon. Vidi: M. Fluss, PW RE s.v. Strido IV A/I, 355.

³¹ M. Suić, o.c., p. 36.

³² CIL III, 2883=15045; Jahreshefte des österr. archäol. Institutes, V. (1902) Beibl. 5; Dessau 5953; A. Betz, o.c., p. 32; John J. Wilkes, o.c., p. 260, no. 7.

Ducena Gemina kao »consularem et vectigalibus publicis praepositum« (Tacit. Ann. 15, 18), i to za godinu 62. Za godinu 69. spominje ga kao »praefectus urbis« (Tacit. Hist. 1,4). Kako je XI legija napustila Dalmaciju 69. godine, to se Geminovo namjesnikovanje u Dalmaciji ima staviti u razdoblje između 63. i 69. godine. Moguće da se naš namjesnik u nastalom građanskom ratu opredijelio za Otona, te bi se jamačno njega ticalo ono što Tacit o tome piše (Tacit, Hist. I, 2). Prema tome, naš spomenik će potjecati iz vremena između 63. i 69. godine.

Peregrinske zajednice koje su se sporile oko međe, Nediti i Korinjani, prema mjestu nalaza ovog spomenika, zaključuje se da su se nalazili upravo na području današnjeg Obrovca i Benkovca. To se potvrdilo s još nekoliko natpisa s ovog područja, koji takođe spominju ove zajednice.³³⁾ Na koncu, istraživanja su dokazala da su Nedini (Neditae) imali svoje općinsko središte na mjestu današnjeg Nadina, koji se u rimsko doba zvao Nedinium. Prema tome, to je liburnska zajednica koja je u sklopu svoga središta dobila civitet i konstituciju, vjerojatno još u Augustovo doba.³⁴⁾

Za Korinjane se može gotovo isto reći. Njihovo središte se nalazilo na mjestu današnjeg Karina (Gradina Miodrag) koji se nalazi dvadesetak kilometara sjeveroistočno od Benkovca. Prema tome, i njihovo središte je pripadalo liburnskoj peregrinskoj zajednici (Corinium), koja je dobila status municipija još za Augusta.³⁵⁾

13. Ivanova glavica (Benkovac)

Ovaj međašni natpis je nađen na mjestu zvanom Ivanova glavica, koja se nalazi na putu koji vodi od Cvijine Gradine prema Aseriji. Puni tekst natpisa glasi:³⁶⁾

INTER.AN	[finis] inter An[sienses et Co]
RINIENS SECVNDVM	riniens(es) secundum
ONVENTIONEM VTRIVS	[c]onventionem utrius
QVE PARTIS DERECTVS MENSIV	que partis directus mensu
ACTIS IVSSV A.DVCENI	[ris] actis iussu a Duceni
INI LEG.AVG.PRO.PR	[Gem]ini leg(ati) Aug(usti) pro pr(aetore)

Iz napisanog se vidi da je isti namjesnik koji se spominje u prethodnom natpisu, opet morao presuđivati Korinjanima, ovoga puta u sporu s njihovim drugim susjedima, a to su bili bili Ansiensi. Spomenuti namjesnik je prethodno naredio spornim stranama da se sastanu i da nađu rješenje, a onda je na osnovi toga donio svoju presudu koja je konačno odredila među (finis) između njih.

³³⁾ O tome: M. Suić, o.c., p. 20. Tu navedena sva literatura o tome.

³⁴⁾ M. Suić, o.c., p. 36.

³⁵⁾ M. Suić, o.c., p. 36.

³⁶⁾ Jahreshefte des österr. archäol. Institutes, XII. (1909). Beibl. 30; Rev. arch. XVI. (1910), p. 357 n. 79; Dessau 9378; A. Betz, o.c., p. 33; John J. Wilkes, o.c., p. 262, no. 9.

Dok nam je zajednica Corinienses poznata sa prethodnog natpisa, druga sporna zajednica za koju se drži da je nosila puni naziv Ansienses (budući da nedostaje početak imena), javlja nam se prvi put. No, unatoč toga, možemo zaključiti da se i ona nalazila na ovome prostoru. Prema tome, to bi bili pripadnici općine skupljeni oko grada Ansiuum. Zbog pomanjkanja drugih nalaza koji bi govorili o ovoj zajednici ili njihovom središtu, još se nije saznalo zasigurno gdje bi se oni mogli poblize smjestiti, kao ni to gdje treba tražiti ostatke njihovog središta. U svakom slučaju, oni su činili liburnsku peregrinsku zajednicu koja je naseljavala prostor koji se stere između Benkovca, Knina i Obrovca.³⁷⁾

Preko dosadašnjih natpisa nađenih na tome području, vidjeli smo da je posvjedočeno ovdje više peregrinskih i gradskih općina, pa nije ni čudo da ovdje nalazimo veći broj natpisa.

14. Karin

Ovaj natpis opet govori o međašnom sporu zajednice Nedita i zajednice Korinjana. To je poduži natpis, nađen u selu Karin, dakle na mjestu gdje se nalazio antički Corinium, što se vidi i po obliku suvremenog naziva današnjeg sela koji vuče porijeklo od antičkog naziva.³⁸⁾ Puni tekst natpisa glasi:³⁹⁾

///NVS LACO
LEG.VII IVDEX
S.EX.CONVENT
R.A.L.VOLV
SATVRNINO.LE
RO.PR.C.CAESARI
VGVSTI.GERM
CI INTER NED

...]nus Laco
[cent(urio)?] leg(ionis) VII iudex
[datu]s ex convent(ione)
[eo]r(um) a L.Volu[sio L.f.]
Saturnino le[g(ato)]
[p]ro pr(aetore) C.Caesari[s]
A]ugusti Germ[a
ni]ci inter Ned[itas et Corinienses?]

Kako se vidi, natpis nije potpun, tj. oštećen je, i to u najvrednijem, donjem dijelu. Iz toga razloga ne znamo zasigurno da li su Nedita stvarno vodili granični spor opet sa Korinjanima, kakav je to bio slučaj u prethodnom natpisu. Redaktor CIL-a nije pokušao s restitucijom teksta, dok je Betz to učinio, za što smo se i mi odlučili. Međutim, to je neizvjesno, jer nema nikakvog pouzdanog podatka da se ustvrdi da su to bili upravo Korinjani, tim više što imamo jedan natpis koji govori o istom sporu ove zajednice s jednom drugom, takođe susjednom zajednicom, a to su Ansiensi. No, za Korinjane smo se odlučili iz razloga što nam je ta zajednica najpoznatija s ovog područja i sa drugih natpisa, pa je moguće, a i velika vjerojatnost, da su međašni sporovi između njih i poznatih Nedita bili češći, nego, npr, s drugim susjednim, manje poznatim zajednicama, kakvi su bili Ansieniti.

³⁷⁾ J. J. Wilkes, *Dalmatia*, p. 211.

³⁸⁾ Vidi: M. Suić, o.c., p. 20; J. J. Wilkes, o.c., p. 211.

³⁹⁾ CIL III, 2882; A.E.M. XIII. (1890), p. 103; A. Betz, o.c., p. 30; John J. Wilkes, o.c., p. 259, no. 4.

I ovdje nalazimo podatke, slično kao što je slučaj s drugim ovakvim natpisima. Dakle, namjesnik provincije, Lucije Volusije Saturnin, koji je u Dalmaciji službovao u vrijeme cara Klaudija, zadužio je Laka, centuriona VII legije, da bude sudac u nastalom sporu, koji je trebao presuditi na osnovi zajedničkog dogovora spornih peregrinskih zajednica. On je to uspješno uradio, a nakon toga, postavio je ovaj natpis po kojem su se imale ravnati zavađene zajednice.

15. Karin

Ovo je veoma značajan međašni, poduži natpis koji takođe govori o međašnim sporovima između Nedita i Korinjana. U stvari, on se sastoji iz dva zasebna dijela, od kojih prvi potječe iz vremena namjesnika Publija Kornelija Dolabele, a drugi, iz vremena namjesnika Ducena Gemina. Naime, dvije poznate zajednice, Nediti i Korinjani su se sporili oko međa još u vrijeme prvih godina vladavine cara Tiberija. Zato je tadašnji namjesnik, Dolabela, morao posredovati, kojom prilikom je bio postavljen međaš sa sadržajem presude. No, šezdesetak godina kasnije, taj spor se opet aktualizirao, kada je ondašnji namjesnik Ducen Gemina takođe morao posredovati, kojom prilikom je izdao presudu, ali u uvodnom dijelu naveo je i sadržaj presude iz doba Dolabele, kako bi pokazao sudsku dosljednost. Natpis glasi:⁴⁰⁾

X EDICTV.P.COR	[e]x edictu P.Cor
NELI DOLABELE.LEG	neli Dolabel(la)e leg(ati)
PRO PRAETORE DETERMINAV	pro praetore determinav[it]
S.TITIVS GEMINVS	S.Titius Geminus
PRI.POSTERIOR LEG	pri(nceps) posterior leg(ionis)
VII INTER NEDITAS	VII inter Neditas
ET CORINIENSES	et Corinienses
.....	.....
RESTITVTI IVSSV.A	restituti iussu A
DVCENI.GEMINI	Duceni Gemini
LEG.AVGVSTI.PR.P	leg(ati) Augusti pr(o) p[r(aetore)]
PER.A.RESIVM A	per A.Resium [M]a
XIMVM LEG XI	ximum (centurionem) leg(ionis) XI
C.P.F.PR.POSTERIOR	C.p.f. pr(incipem) posterior(em)
ET.Q.AEBVTIVM	et Q.Aebutium
LIBERALEM ASTAT	Liberalem (h)astat(um)
POSTERIORE LEG	posteriore(m) leg(ionis)
EIVSDEM	eiusdem

U prvom dijelu natpisa kaže se da je po naredbi namjesnika Publija Kornelija Dolabele, Ticije Gemin uredio sporne međe između svadljivih Nedita i Korinjana. S obzirom da je ovaj dio natpisa jedan od najstarijih, jer potječe iz doba cara Tiberija, to nam govori da su sporovi ove vrste između ove dvije peregrinske zajednice vukli porijeklo još iz

⁴⁰⁾ CIL III, 9973; A.E.M. IX. (1885), p. 4; Dessau 5953; A. Betz, o.c. 30; John J. Wilkes, o.c., p. 260, no. 6.

predrimskog doba. Taj Ticije Gemin koga je Dolabela odredio da posreduje, inače, bio je oficir VII legije.

Drugi dio natpisa, i to po uvodnom dijelu »restituti iussu«, jasno govori da se ovom novom presudom poziva na isto rješenje od prije mnogo vremena. Namjesnik koji je ovoga puta posredovao, rekli smo da se zove Ducen Gemina, s kojim smo se već susreli na natpisu sa Ivanove glavice, i rekli smo da je u Dalmaciji namjesnikovao u razdoblju između 63. i 69. godine. Ono što je pri tome zanimljivo jeste to, da je on opet povjerio zadatak posrednika i suca između zavađenih zajednica Kvintu Ebuciju Liberalu, centurionu XI legije. Imamo još dva ovakva natpisa na kojima susrećemo ime ovog centuriona. To je natpis iz Karina (CIL III, 2883=15045²), i iz Bruške kod Benkovca (ÖJh VIII. (1905) Beibl. 53=Dessau 9379). Međutim, čini nam se da je ovaj namjesnik zadužio istog centuriona i četvrti put, kako pretpostavljamo po sadržaju natpisa iz Ivanove glavice (ÖJh XII. (1909) Beibl. 30), kada je također ovaj namjesnik posredovao između zavađenih zajednica, pa iako se ne navodi ime lica koje je uredilo spor, moguće da je to bio njegov pouzdani Kvint Ebucije Liberal.

Iz ovih napomena može se zaključiti da se dotični centurion u neku ruku »usavršio« u vođenju parnica u vezi sa spornim međama između peregrinskih zajednica koje su se nalazile na prostoru između Drniša, Benkovca i Obrovca. Da je baš bilo tako, vidi se po tome što je dotični namjesnik ovog iskusnog centuriona zaduživao u sporovima na svim stranama ovog područja, kako nam to pokazuju i navedeni natpisi.

U drugom dijelu natpisa se i ne navode imena zajednica koje su se sporile, jer je to navedeno u dijelu teksta koji opetuje Dolabelinu naredbu, a to su Nediti i Korinjani. Prema tome, i ovaj natpis potvrđuje nepomirljivost i loše stanje susjedskih odnosa između Nedita i Korinjana.

16. Karin

Ovo je ulomak natpisa kojem nedostaje glavni sadržaj, odnosno imena plemena između kojih je uspostavljena međa. Tekst je ispisan velikom kapitalom. Nedostaje uglavnom desni dio. Od cijelog natpisa sačuvalo se slijedeće:⁴¹⁾

X.DEC	[E]x dec[reto]
CORNE	[P(ublii)] Corne[li]
DOLABELE	Dolabel(la)e [leg(ati) pro pr(aetore)]
FINIS.INT	finis int[er Neditas et Corinienses?]

Kako se vidi, sadržaj nam tek daje podatak da je po naredbi namjesnika Publija Kornelija Dolebale uspostavljena granica između nekoga. S obzirom da su s ovog područja poznata već tri natpisa ove vrste na kojima se spominju samo dva plemena koja su se često sporila oko

⁴¹⁾ A. Abramić — A. Colnago, JOAI XII (1909), p. 32. no. 3; John J. Wilkes, o.c., p. 259, no. 3.

međa, bit će da je i ovaj natpis spominjao Nedite i Korinjane (Neditas et Corinienses).

17. Karin

Ovo je sasvim kratki natpis. Sastoji se iz dvije riječi, urezane na kamen živac. Slova su veličine 0,25 m.⁴²⁾

FINIS NEDITI   finis Nediti[nus]

Može se jedino ustvrditi da se taj nekadašnji međašni natpis odnosi na razgraničenje koje je izvršeno između nama poznatih Nedita i nekog njima susjednog plemena. Moguće da se i u ovom slučaju radi o Korinjanima s kojima su inače imali najviše graničnih sporova.

18. Šušnjara (između Vrlike i Koljana)

Poduži natpis, s oštećenim početkom, nađen je u selu Šušnjaru, na pola puta između Vrlike i sela Koljana. Sadrži sve bitne podatke, koje ima jedan međašni natpis. Puni tekst natpisa ovako glasi:⁴³⁾

//// V ////	. . . . . v . . . . .
S.BASSVS	S.Bassus [leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)]
INTER.BARIZANI	inter Barizani[ates et]
LIZAVIATES.IN.NEG	Lizaviates in neg[otio]
FINALI.C.PLOTIVM.MA	finali C(aium) Plotium Ma
MVM IVDICARE IVSSIT	[xi]mum iudicare iussit
A PECEPIT VT	. . . . . a p[ra]cepit ut
NTENTIAM	[diceret se]ntentiam
MINIS	[de ponedis ter]minis

Iz napisanog se saznaje da je namjesnik provincije Basus odredio Gaja Plotija Maksima da sudi u međašnom sporu između zajednica Barizaniata i Lizaviata, a potom da izda presudu i da postavi kamen međaš. On je nalog izvršio, za što je dokaz ovaj nalaz.

U natpisu se ne navodi šta je bio taj Plotin Maksim, da li civilno ili vojno lice, ali bismo se prije opredijelili za ovo drugo zvanje, s obzirom na dosadašnje primjere koji gotovo redom spominju upravo vojne suce, najčešće centurione, ali i vojne tribune. Ono što nas posebno zanima u vezi s ovim natpisom, jeste navod da se granični spor vodio između dvije peregrinske zajednice koje su do nalaza ovog spomenika bile nepoznate istraživačima. To su Barizaniati i Lizaviati.

Do danas se učinilo više pokušaja da se protumače ovi etnonimi. Nije jasno da li su to pripadnici plemenske zajednice ili gradskih općina. Neki od istraživača su ovaj prvi etnonim pokušali dovesti u vezu s po-

⁴²⁾ A. Abramić — A. Colnago, JOAI XII (1909), p. 32, no. 4; John J. Wilkes, o.c., 260, no. 5.

⁴³⁾ B. Gabričević, VAHD. LV. (1953), p. 105 i d; A. Mayer, Glotta XXIV, p. 165; John J. Wilkes, o.c., p. 266, no. 20.

znatim toponimom Bariduum, koji nam je poznat sa Tabule Peutingerijane, gdje se tako naziva jedna postaja na cesti koja vodi od Salone prema Servitium (od Salone treća po redu).⁴⁴⁾ S obzirom da je ova cesta vodila od Čitluka preko Prologa na selo Stupnić a odavdje dalje prema Livanjskom polju, ovaj nalaz spomenika bi govorio da se navedena stanica Bariduum nalazila upravo na toj dionici ceste. U tom slučaju, bilo bi sasvim jasno da se taj etnik i navedeni toponim mogu dovesti u izravnu vezu, pošto bi se ta postaja nalazila približno na mjestu gdje je nađen ovaj natpis. Po tome bi se Bariduum nalazio negdje na Livanjskom polju, ili tačnije; na mjestu današnjeg Livna.⁴⁵⁾ Međutim, koliko je sve to moguće, teško je reći nešto određenije.

Isti je slučaj i s drugim etnikom. Naime, etnik Lizavates pokušava se dovesti u vezu s toponimom *Salviae*,⁴⁶⁾ što nam se čini manje vjerojatno i moguće, tim više što prvi obrađivač ovog natpisa ne daje nikakva daljnja objašnjenja za svoj prijedlog.⁴⁷⁾ U svakom slučaju, o pitanju ovih etnika ostaje još mnogo toga nejasno. Uopće, nejasno je što su zapravo predstavljale ove zajednice. Da li su to plemenske zajednice, da li njihovi nukleusi, to jest, pripadnici određenih plemenskih dekurija, ili su to, pak, zajednice nekih gradskih općina za koje mi još ne znamo. To su sve pitanja na koja je teško dati neko određeno objašnjenje.

Ovaj natpis je još po nečemu osebujan. Naime, namjesnik koji se tu spominje do sada je bio nepoznat, pa prema tome ne možemo ni natpis pobliže vremenski odrediti, ali bi se možda mogao staviti tek iza 68. godine. Drugo, tu se prvi put navode neki pravni izrazi koji do sada nisu bili poznati iz kruga ove vrste natpisa. Na primjer, izraz »in negotio finali« je sasvim nova pojava na međašnim natpisima. Dalje, od drugih srodnih natpisa razlikuje se i po stilizaciji konvencionalne pravne formule, a i leksički, što navodi na pretpostavku da je riječ o natpisu iz kasnijeg razdoblja, jer ove pravne izraze ne susrećemo na spomenicima iz ranijeg razdoblja. Naime, dotičnom Gaju Plotiju je bilo naređeno: »in negotio finali iudicare«, i »de ponendis terminis sententiam dicere«. Iz toga se razabire da se u tome imaju razlikovati dva zaduženja, koja u svakom slučaju određuje viša pravna osoba, a u ovom slučaju to je namjesnik provincije. On je taj koji presuđuje u sporu (pravni čin), dok su izvršioc, kako smo vidjeli na brojnim dosadašnjim primjerima, niži činovnici koji doslovno vode parnicu i postavljaju međaše. Sve u svemu, ovaj natpis po svemu navedenom je lijep primjer međašnjeg spomenika, mada ostaje otvoreno pitanje tko su sudionici spora, koji se ovdje nazivaju Barizaniates i Lizavates.

19. Kistanje (stari Burnum)

Ulomak kraćeg natpisa kojem nedostaju skoro svi dijelovi neophodni za određivanje osnovnog smisla jednog međašnog natpisa, nađen

⁴⁴⁾ Monumenta Cartographica Jugoslaviae, I, p. 49.

⁴⁵⁾ B. Gabričević, o.c., p. 107, 108. Sr. I. Bojanovski, *Dolabelin sistem*, cesta, karta 1.

⁴⁶⁾ B. Gabričević, o.c., p. 109.

⁴⁷⁾ O *Salviji* više, vidi: E. Pašalić, o.c., p. 29.

je u okolici bivšeg legijskog logora u Burnumu, današnja Šupljaja kod Kistanja. Natpis glasi:⁴⁸⁾

//////////

AVG PRO P

ECVNDVM FORMAM

DOLABELLIANAM

RESTITVIT

[. . . . . iussu . . . . . leg(ati)]

Aug(usti) pro p[r(aetore)]

[s]ecundum formam

Dolabellianam

restituit

S obzirom da se prvi redak popunjava, u stvari imamo samo dva izraza koji govore da se radi o međašnom natpisu. To je izraz »formam Dolabellianam«, i završna riječ »restituit«. Dakle, iz sačuvanog teksta tako-reći ne saznajemo ništa, čak ni to između koga se vodio spor, zatim ispred koga, kada, itd. No, unatoč toga, ovaj ulomak za nas ima veliki značaj jer spominje formu Dolabelijanu, koja je imala veliki značaj upravo za pitanja međašnih sporova između raznih peregrinskih zajednica. O čemu se zapravo tu radi? Zašto se ovaj natpis poziva na nju? Što je ona i kakav joj je značaj za naše pitanje? To su sve prateća pitanja koja se nameću kada se raspravlja o međašnim natpisima unutar ove provincije i svim onim pojavama koje su bile usko vezane za nesporazume koji su izbijali zbog međa.

Ta »forma Dolabelliana« koja se spominje u ovom natpisu je, po svojoj prilici, jedna zvanična katastarska mapa koja je sastavljena malo iza uspostavljanja rimske vlasti u ovom dijelu Ilirika. Već smo naprijed rekli kakvo je stanje vladalo kod domaćih plemena u pogledu međa koje su razdvajale njihova plemenska zemljišta. Sporovi koji su izbijali između njih, vjerojatno nisu prestajali ni po uspostavljanju rimske vlasti. S obzirom na političke namjere Rimljana, počev već od cara Augusta koji je proglasio Pax romana, rimska uprava u ovoj provinciji nije mogla podnositi međuplemenska trvenja. Shvaćajući suštinu problema, nije se moglo tek aktom zabraniti međuplemensko parničenje koje se uvijek moglo lako izroditi u neželjene posljedice, pa je stoga vlast prišla temeljnom rješavanju problema. U tu svrhu snimljeno je sve zemljišno stanje, zabilježeno je tko što uživa, gdje, koliko i od kada, i to je sada predstavljalo zvanični zemljišni dokumenat, tj. u pravom smislu katastar. Taj snimak, zapravo mapa, bila bi u stvari ova »forma Dolabelliana« koja se spominje u natpisu.⁴⁹⁾

O vremenu nastanka ove mape govori nam samo njezino ime, što znači da je nastala u vrijeme namjesnika Dolabele, koji je službovao u provinciji Dalmaciji na početku Tiberijeve vladavine. O samoj mapi malo znamo nešto podrobnije, ali svakako je jedna kopija stajala u Rimu, jer od rimskih pisaca saznajemo da je u prijestolnici bilo više sličnih karata. Na primjer, takođe u Augustovo vrijeme, Marko Vipsanije Agripa, carev bliski prijatelj i suradnik, dao je izraditi mapu svijeta (Orbis descriptio) koja je bila izložena u Rimu, u trijemu zvanom porticus

⁴⁸⁾ A. Betz, o.c., br. 11, p. 34; John J. Wilkes, o. c., 268, no. 26.

⁴⁹⁾ O tome: D. Rendić-Miočević, VAHD. 3. serija, sv. III, Zagreb 1968, p. 64 i d.

Vipsania. Tu su bili naneseni mnogi podaci koji su se odnosili i na našu zemlju, no, bilo je još i drugih mapa, ali za nas je najznačajnija upravo ova forma Dolabelliana koja je imala praktičnu vrijednost i, kako vidimo, po njoj su se rješavali mnogi sporovi o pitanjima razgraničenja, bilo da se radilo o peregrinskim ili gradskim općinama.

Ova mapa je, čini nam se, imala vrijednost samo u slučaju kada se radilo o sporovima plemenskih i gradskih općina, zapravo njihovih susjeda. Vjerojatno nije obuhvaćala privatne posjede unutar tih zajednica. Dalje, možemo pretpostaviti da ova mapa nije imala dugovremenu praktičnu vrijednost, jednostavno iz razloga što se kroz nekoliko desetina godina iza njenog nastanka, katastarsko stanje bilo uveliko izmijenilo. Doseljeni su brojni kolonisti, zemlja je oduzimana od plemenskih zajednica, ager novoosnovanih municipija i kolonija se takođe širio na račun plemenskog zemljišta, što je sve skupa dovelo do izmjene stanja. Možda se iz ovih razloga ova mapa i ne spominje često u međašnim natpisima, te ćemo ovaj ulomak koji je, pak, spominje staviti u ono vrijeme dok je bila još aktualna, a to znači neposredno nakon njezinog nastanka, tj. između 20. i 30. godine.

Nije nam jasno da li je mapa obuhvaćala čitavu provinciju ili samo njezin obalni dio, tj. da li je predstavljala samo pojedine sekcije. S obzirom na činjenicu da je unutarnji dio provincije konačno bio podvlašćen tek ugušenjem Batonovog ustanka, čini nam se malo vjerojatna mogućnost da je već taj namjesnik, tj. Dolabela, uspio napraviti katastar cijele provincije. Bit će da je to učinio samo za priobalni dio, i to prije svega za ona područja na kojima su bile naseljene brojne plemenske zajednice i gdje je osobito bilo zategnuto stanje u vezi sa međama. Moramo pretpostaviti da je barem u doba kasnog carstva bila konačno katastarski snimljena čitava provincija, mada o tome nemamo izravnih dokaza.

20. K r a s n o (na Velebitu, kod Senja)

Ovaj međašni natpis je urezan na kamen nepravilna pačetvorinasta oblika. Dug je 8, visok 4,5, i debeo 4 m. Ta stijena leži usamljena u šumi, udaljena nekih 27 metara od šumskog puta koji vodi u Kosinjsku Begovaču i Bakovac. Samo mjesto gdje se nalazi spomenik naziva se Legenac.

Činjenica da se natpis nalazi neposredno uz put, daje naslutiti da je taj isti put još iz onog vremena od kada potječe natpis i da je u ovom slučaju možda predstavljao i označavao pravac međe između ove dvije zajednice koje se na njemu spominju. Puni tekst natpisa glasi:⁵⁰⁾

EX CONV/NTIONE FINIS
INTER ORTOPLINOS ET PARE
NTINOS ADIVS AD AQVAM
VIVAM ORTOPLINOS PASVS
D LATVS I

Ex conv[e]ntione finis
inter Ortoplinos et Pare
ntinos adi[t]us ad aquam
vivam Ortoplinos pas(s)us
D latus I

⁵⁰⁾ J. Brunšmid, VAHD. n. s. sv. III. (1898), p. 174 i d; VAHD, N. S. VI (1901), p. 99; John J. Wilkes, o.c., p. 258, no. 2.

Otprilike, natpis ima ovakvo značenje: na zajedničkom dogovoru o međašnom sporu koji se vodio između Ortoplina i Parentina, zaključeno je, tj. donesen je sporazum da se dozvoljava Parentinima da mogu koristiti neki izvor koji se nalazio unutar zemljišta Ortoplina, u dubini od 500 koraka. Taj natpis je postavljen na prvom potezu ustanovljene međe.

Ovaj natpis po svome sadržaju predstavlja veoma vrijedan spomenik jer nam daje mnoge odgovore na pitanja o međusobnim odnosima mjesnih peregrinskih zajednica. Između ostalih uzroka koji su doveli do svađa, neprijateljstava i do međusobnih obračuna, eto, mogao je biti uzrok i izvor, tim više što je riječ o kraškom, bezvodnom kraju. No, iz natpisa crpimo i druge podatke. Prvo, sasvim je očito da su te dvije zajednice živjele u susjedskim odnosima, a prema mjestu nalaza ovog natpisa može se zaključiti da im se oblast sterala u širem krugu oko Krasnog na Velebitu. No, jedna od te dvije zajednice koje se ovdje spominju, do sada nije bila poznata, a to su Parentini. Njihovo ime nas veoma podsjeća na istarski grad Parentium. Međutim, s obzirom na veliko rastojanje, teško da bi se ovaj etnik mogao dovesti u vezu s tim topnimom. Radije ćemo zaključiti da je ta imenska podudarnost tek puka slučajnost.

Neki istraživači su pokušali Parentine dovesti u vezu s onim japodskim plemenom koje Apijan naziva Posenoi, a koje se inače nigdje drugdje ne spominje.⁵¹⁾ Taj pisac nam saopćava kakva je sudbina zadesila to pleme u ratu koji je August s njima vodio i koji ih je svirepo kaznio.⁵²⁾ Međutim, ovaj pokušaj poistovećenja Parentina s plemenom Posenoi, čini nam se malo vjerojatan, nego će prije biti da su Parentini u stvari jedno od manje poznatih japodskih plemena koje je naseljavalo brdske masive Velebita, odnosno, moguće da je riječ o jednoj manjoj zajednici koja je pripadala nekom od poznatih tamošnjih plemena, dekurija ili je to još manji nukleus.

Druga zajednica koja nam se ovdje javlja jesu Ortoplini. Oni su nam, pak, poznati od starih pisaca po svome glavnom gradu koji se zvao Ortopla (Pseudo Skylakov grad Olsoi = Ortopeletai).⁵³⁾ U barberinskom kodeksu grad se zvao Ortopula, a Plinije ga naziva Ortoplinia.⁵⁴⁾ Kod Ptolomeja stoji Ortopla,⁵⁵⁾ dok Ravenski Anonymus taj grad zove Ospela,⁵⁶⁾ itd.

Gdje je stvarno ležala Ortopla, ni do danas nije zasigurno dokazano. Na primjer, Ljubić je pomišljao na Stanicu pod Velebitom,⁵⁷⁾ Kandler na Bag,⁵⁸⁾ dok Brunšmid predlaže Starigrad ili Jablanac, ali tu ubraja

⁵¹⁾ J. Brunšmid, o.c., p. 175; Sr: D. Rendić-Miočević, o.c., p. 69.

⁵²⁾ Appian III. 21.

⁵³⁾ Scyl. c. 21.

⁵⁴⁾ Plin. N.H. III. 21 (25), 140.

⁵⁵⁾ Ptol. II. 16,3.

⁵⁶⁾ An. Rav. IV. 22 i V. 14.

⁵⁷⁾ S. Ljubić, *Viestnik*, VII. (1885), p. 47.

⁵⁸⁾ Ima i drugih mišljenja, tako: J. Brunšmid, *VHAD. N.S.* 3. (1898). p. 174 i d; K. Patsch, *Die Lika in römische Zeit*, Wien 1900, p. 105. i d; G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, p. 68; J. J. Wilkes, o.c., p. 201, 487 i d.

i Sitnicu, čime prihvaća Ljubićev prijedlog.⁵⁹⁾ Međutim, danas je skoro jednodušno mišljenje da je Ortopla ležala baš kod Stinice, te nakon svega može se zaključiti da su Parentini bili istočni susjedi Ortoplina.⁶⁰⁾ Iz tog slijedi zaključak da su oni naseljavali kraj u kojem danas leže Kosinj i Perušić, a moguće da su naseljavali zemlju sve do Gospića, mada je to manje vjerojatno, jer bi u tome slučaju predstavljali veću plemensku zajednicu, a kao takva ostavila bi više traga iza sebe, a ne bi nam bila poznata tek s jednog natpisa. Ako su se ipak sterali u pravcu Gospića, tada su se grančili sa srodnim im Arupinima, koji su imali svoje središte na Vitlu kod današnjeg Prozora.⁶¹⁾

Na koncu, da još kažemo nešto o ovom natpisu. On pomalo odudara od uobičajenih natpisa ove vrste, po tome što se u njemu ne navodi ime namjesnika niti ime cara, kao ni ime osobe koja je ispred namjesnika sprovela razgraničenje, odnosno koja je presudila u ovoj sporu. Zbog ovih nedostataka, neki od skorijih istraživača ovaj natpis i ne ubrajaju u međašne natpise u pravom smislu.⁶²⁾ Međutim, s time se ne bismo složili, jer je sasvim razumljivo da ne možemo očekivati da nam se svi međašni natpisi javljaju po jednom strogo utvrđenom sadržaju, računajući tu sve one epigrafske formule koje su pri tome uobičajene. Drugim riječima, međašni natpisi ne svjedoče pojavu samo određenih međuplemenskih sporova kao što su, na primjer, bili sporovi u vezi sa međama (razgraničenje plemenskog zemljišta) ili nečim drugim. Već smo naprijed naveli da su ti sporovi između susjednih plemenskih zajednica mogli izbiti iz brojnih svakodnevnih životnih nesporazuma, ina koje prirode. Prema tome, mislimo da nema mjesta nikakvoj sumnji ili tvrdnji da ovo nije pravi međašni natpis. Njegov nedostatak je samo u tome što nema nekih uobičajenih epigrafskih elemenata, ali smo već vidjeli iste slučajeve i na drugim natpisima, za koje se, pak, nije izrazila nikakva sumnja.

21. J a b l a n a c (Senj)

Kraći natpis nađen je u okolici Jablanca čiji sadržaj jasno ukazuje da se radi o međašu. Malo je oštećen, tako da je izbrisan potpuno peti redak, ali u cjelini, moguće je razabrati njegov sadržaj koji glasi:⁶³⁾

EX.DEC/	Ex dec[r(eto)]
P.COR NEL/	P(ubli) Cornel[i]
DOLLABELAE	Dollabel(l)ae
LEG PRO PRA/	leg(ati) pr(o) pra[et(ore)]
////////////////	[termini positi (?)]
INT.BEG/OS.ET.ORTOPLI/	int(er) Beg(?)os et Ortopli[n(os)]

⁵⁹⁾ J. Brunšmid, o.c., p. 176.

⁶⁰⁾ Vidi: M. Suić, o.c., p. 36.

⁶¹⁾ J. Brunšmid, o.c.

⁶²⁾ Takvo mišljenje zastupa npr. D. Rendić-Miočević (VAHD. 3. serija, III svezak, p. 65).

⁶³⁾ D. Rendić-Miočević, o.c., p. 63—71; John J. Wilkes, o.c., p. 258, no. 1.

Iz napisanog se vidi da je međaš postavljen po naredbi Publija Kornelija Dolabele, nama dobro poznate ličnosti, zapravo poznatog namjesnika Dalmacije iz prvih godina Tiberijeve vladavine, a postavlja se između zajednice Bega i zajednice Ortoplina. S obzirom da se spominje Dolabela, time je odmah datiran i natpis, a to znači da je nastao u vremenu između 14. i 20. godine.

Dvije strane koje natpis spominje bili su Begi (Begi(i) i Ortoplini (Ortoplini), koji su, kako se vidi iz teksta bili susjedi. Ortoplini su nam poznati sa prethodnih natpisa, i već smo o njima sve rekli. Međutim, uz njih, kao njima susjedna javlja se zajednica Bega, koji nam do sada nisu bili poznati. Neki od istraživača su pomišljali da se iz toga etnonima može izvesti toponim Vegium (ili Vegia), poznat iz Plinijeva i Ptolomejeva navoda.⁶⁴ Naime, potrebne su sasvim male ispravke, i to tako da se početno slovo B zamijeni slovom V, i tada se dobije toponim koji stvarno u potpunosti odgovara Plinijevom naselju pod imenom Vegium. Dalje, taj Plinijev toponim odgovara Ptolomejevom obliku Ouegia. Po svemu se vidi da bi etnonim s našeg natpisa Begi ili Begii odgovarao navedenom Ptolomejevom Vegiju, uz napomenu da je do razlike početnog slova došlo izmjenom glasovne vrijednosti labijala B.⁶⁵ Na koncu, možda je do toga došlo pukom greškom klesara pa je umjesto V stavio B. Bez obzira na sve to, sasvim je jasno da se ovdje radi o jednom te istom toponimu, drugim riječima Begi s našeg natpisa bi bili stanovnici grada Vegiuma.

O tome gdje se nalazila Plinijeva Vegia, do danas je mnogo toga rečeno. Kako je poznato, Jelić je, na primjer, to mjesto tražio južno od Senja, u području današnjeg Starigrada.⁶⁶ Većini suvremenih istraživača se učinilo da je Jelić otišao predaleko na jug, pa su predložili da se Vegium traži u blizini današnjeg Karlobaga.⁶⁷ Neki su predložili mogućnost da se u imenu suvremenog Karlobaga vidi ostatak starog toponima, i to tako da bi tu antičku toponomastičku vrijednost imao drugi dio naziva Karlobaga: Karlo b a g.⁶⁸ No, u to se nećemo upuštati, već ćemo se zadovoljiti pretpostavkom da se Vegium nalazio u samom današnjem Karlobagu ili njegovoj neposrednoj blizini, što znači da je ta općina uživala zemlju u neposrednoj okolici, i to prije svega u dubini kopna preko Velebita, o čemu svjedoči i ovaj međašnji natpis.

* *

*

Do sada je uglavnom bilo riječi o onim spomenicima koji se odnose na međašne sporove do kojih je dolazilo između plemenskih ili gradskih zajednica. Određene formule koje se u tekstu navode, nepo bitno govore da je upravo riječ o međašnim natpisima. Međutim, imamo nekoliko primjeraka koje iz određenih razloga nismo uvrstili u njihov popis. U nekim slučajevima radi se o spomenicima za koje se ne može pouzdano reći da su međašni, ima ih čak i falsificiranih, dok ih ima i tak-

⁶⁴ Plin. N.H. III, 140; Ptol. II 16, 2.

⁶⁵ O tome: D. Rendić-Miočević, o.c., p. 70.

⁶⁶ L. Jelić, *Najstariji kartografski spomenik o rimskoj provinciji Dalmaciji*, GZM. X. (1898), p. 539 i d.

⁶⁷ D. Rendić-Miočević, o.c., p. 70; M. Suić, o.c., p. 36.

⁶⁸ A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien 1957, p. 355, s.v. Vegia.

vih koji u širem smislu spadaju u tu skupinu ali nisu u pravom smislu međašni (razgraničenje plemenskih ili općinskih međa). Takav jedan primjerak potječe iz Vedropolja kod Uzdolja u blizini Knina. Njegov puni tekst glasi:⁶⁹⁾

R RA	[termini positi? inter]r[p]ra-
TA LEG FINIS	ta leg(ionis) [et] finis
ROBORETI FLAV	roboreti Flav(i)
MARC PER AVGV	Marc(iani?) per Aug-
STIANVM BELL	stianum Belli
CVM PROC	cum proc(uratorem)
AVG	Aug(usti)

Može se razabrati da se međaš postavlja između legijskih imanja (pašnjaka), i privatnog posjeda koji je pripadao nekom Flaviju Marcijanu.

To razgraničenje je učinio carski prokurator Augustijan Belik. Dakle, ovo je prvi slučaj da se susrećemo s međašem koji se odnosi na spor koji nije vezan za plemenske ili gradske zajednice, odnosno općine, već za privatne, odnosno legijske posjede. Ovom prilikom spomenut ćemo jedan drugi natpis iste kategorije, a potječe iz Beočina.⁷⁰⁾ Na njemu stoji da je u neposrednoj blizini sela Josista (ager vici Josista) dodijeljeno imanje jednom konjaničkom časniku, pa su tom prilikom postavljeni međaši između njegovog imanja i agera dotičnog sela. Dakle, nešto slično kao što se dogodilo na području Uzdolja kod Knina, što nam govori da je zemljišnih razgraničenja bilo i na drugim stranama između raznih stranaka.

Izgleda da je međašnih natpisa na području rimske provincije Dalmacije bilo daleko više nego mi danas znamo za njih. Na primjer, Brunšmid spominje neki natpis koji se navodno nalazio u Šmrčevoj dolini na Velebitu, a za koji je saznao posredno. Navodno, na njemu je ovo pisalo: »limites inter Gepidos et Japodes«.⁷¹⁾ Međutim, o tome ne možemo ništa pouzdano reći jer natpis nije nikada objavljen, a to znači da zvanično nije ni potvrđeno njegovo zasigurno postojanje. Isti je slučaj s jednim natpisom na području današnje Hercegovine, za koji se priča da se nalazi na jednoj stijeni u okolici Trebinja, ali ni on nije potvrđen.

Ovom prilikom spomenut ćemo još jedan ovakav natpis. Riječ je o onom poznatom spomeniku koji je svojevremeno objavio Alačević a potom i Bulić, za koji se kasnije uspostavilo da je u stvari krivotvoren.⁷²⁾ Navodno, nađen je u blizini Bosanskog Grahova, a izazvao je posebno zanimanje zato što se na njemu spominje Stridon — rodno mjesto poznatog crkvenog djelatnika sv. Jeronima. Spomenuti natpis prema Alačevićovom i Bulićevom prijedlogu ovako glasi:⁷³⁾

⁶⁹⁾ CIL III, 13250; GZM VII. (1895), p. 418; Dessau 5968; A. Betz, o.c., p. 35; John J. Wilkes, o.c., p. 264, no. 14.

⁷⁰⁾ J. Brunšmid, VAHD. N. S. sv. XI. (1910/11), p. 128.

⁷¹⁾ Podatke daje J. Brunšmid (VAHD N. S. III (1898), p. 177.

⁷²⁾ Podrobnije o tome vidi: E. Imamović, *Problem ubiciranja Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima*, Godišnjak Društva istoričara BiH, godina XXVIII—XXX (1977—1979), Sarajevo 1979, p. 7—18. S time u vezi Vulić je lijepo dokazao kako je do toga došlo (Belićev Zbornik, Beograd 1921, p. 30—32.

⁷³⁾ A. Alačević, u *Jahreshefte d. österr. archäolog. Institutes*, Band II (1899), p. 110. Također: CIL III, 9860; John J. Wilkes, o.c., p. 267, no. 24.

IVDEX////ATVSAFLA	... iudex [d]atus a Fla
VIOVALERIO CONS	vio Valerio Cons
TANTINO//PRDALM	tantino [v(iro) c(larissimo)pr](ae-
FINIS/INTERSALV	-side) p(provinciae) Dalm(atiae)]
IATASETSTRIDO	finis inter Salv
NENSES DETERM	iatas et Strido
INAVIT	nenses determ
	inavit

O ovom natpisu su već izrečena brojna mišljenja i danas je općeprihvaćeni stav da je riječ o krivotvorenju načinjenom koncem prošlog stoljeća kada se vodila žustra rasprava o rodnom mjestu sv. Jeronima, kako bi se njime dokazalo da se Stridon nalazio kod današnjeg Grahova u Bosni.⁷⁴⁾ Iz toga razloga i mi smo ga zanemarili.

Od slijedećih natpisa za koje nije sigurno da su zaista međašni, jesu ovi:

1. Salona

Ulomak sadrži tek dvije riječi. Nađen je kod Salone. Od teksta se sačuvalo ovo:⁷⁵⁾

DE	[...iu]de[x...]
TANTIO	[Cons]tantio

Dakako, sve je nesigurno, mada je izvršen pokušaj restitucije, pa bi se to odnosilo na Flavija Valerija Konstancija, preseza Dalmacije.

2. Salona

Isti je slučaj i s ovim natpisom, jer ga neki obrađivači uzimaju kao međašni. Po našem mišljenju ne bi spadao u tu kategoriju jer bi u ovom slučaju ono »*limitem publicum praecclusum...*« imalo šire značenje. U cjelini natpis ovako glasi:

HER AVG	Her(culi) Aug(usto) [sac(rum)]
VAI.VA LENS	Val(erius) Valens [vet(eranus)]
EX.C.LI MITE	ex (centurione) limite[m]
PVB. PRAE	pub(licum) prae
CLVS OB	clus(um) ob
DECR AVR	decr(etum) Aur (eli)
GALL. LEG	Gall(i) leg(ati)
SVO.INP	suo inp(endio)(?)
APERUIT	aperuit
IMPCOMO	imp(eratore) Com(m)o[do II]
ETMAR	et Mar[tio]
VERO	Vero [II]
COS.VI	co(n)s(ulibus) VI [Kal(endas)]
MA	Ma[i(as)]

⁷⁴⁾ F. Bulić, *Dove giaceva Stridone, la patria di S. Girolamo*, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 1882, p. 136—137. Tu navedena sva dotadašnja literatura po tome pitanju.

⁷⁵⁾ F. Bulić, *Bullettino dalmato* VII (1886), p. 68, no. 205; John J. Wilkes, o.c., p. 264, no. 15.

Donosimo ga zato što su ga neki od istraživača u svojim radovima uvrstili u kategoriju međašnih natpisa, ali iz njegovog sadržaja vidi se da ne može to biti.⁷⁶⁾

3. Ravni Kotari (Zadar)

Jedan poduži natpis nađen je negdje u blizini Zadra, a danas se nalazi u tamošnjem Arheološkom muzeju. Neki istraživači i njega ubrajaju u međaše, međutim, čini nam se, da ne bi spadao u tu kategoriju. Tekst ovako glasi:

C.PETILLIVSFIRM	C.Petillius Firm[us]
TRIB.MIL.LEGIIIF	trib(unus) mil(itum) leg(ionis) III F(laviae) [f(elicis)]
EX.AVCTORITATE	ex auctoritate
IMP.VESPASIAN	imp(eratoris) Vespasian[i]
IVDEXDATVS.A	iudex datus a
TIO.PEGASOL	[...]tio Pegaso l[eg(ato) pr(o) pr(aetoro)
PA	[imp(eratoris) Ves]pa[siani Aug(usti) . . . .

Sadržaj je jasan: Gaj Petilije Firm, vojni tribun IV legije, bio je određen za suca u nekom sporu (iudex datus a). Dakako, ne znamo o kakvom se sporu radi, pa se može samo nagadati da je bilo riječi o međašnim sporovima. No, unatoč toga, neki istraživači ga ubrajaju u tu kategoriju spomenika.⁷⁷⁾

4. Nepoznato nalazište (Dalmacija)

U Veneciji, u muzeju Nanio, nalazi se jedan spomenik za koji se kaže da je donesen odnekud iz Dalmacije. Ako bi i bilo tako, u ovom slučaju radi se o razgraničenju privatnih posjeda dva lica. Puni tekst ovako glasi:⁷⁸⁾

NISN	[Fi]nis [i]n
TER SEIVM	ter Seium
SEVERINVM	Severianum (centurionem)
COHVIII	coh(ortis) VIII
VOL ETBAE	Vol(untariorum) et Bae
BID TITIA	bid(ium) Titia
NVM RIGO	num rigo
RE RIVI	re rivi

Ovakvih natpisa koji su razgraničivali privatne posjede je jamačno bilo mnogo ali su uvijek sistematski uništavani, čim bi došlo do promjene vlasnika dotičnog posjeda. Za naše pitanje nemaju nikakvu bitnu vrijednost, za razliku od onih međaša koji utvrđuju granicu između ple-menskih ili gradskih općina.

⁷⁶⁾ CIL III, 3157=14239; O. Firschfeld, *AEM IX* (1885), p. 7; John J. Wilkes, o.c., p. 265, no. 16.

⁷⁷⁾ John J. Wilkes, *Epigr. Stud. IV* (1967), p. 119—121; isti pisac: *Boundary stones in Roman Dalmatia*, p. 268, no. 25.

⁷⁸⁾ CIL III, 3163 i p. 402; John J. Wilkes, o.c., p. 268. no. 27.

Prema svemu do sada izloženom, možemo izreći jedan opći zaključak, a to je, da je na području rimske provincije Dalmacije nađen priličan broj međašnih natpisa. Međašni sporovi su jamačno bili česta pojava, odnosno daleko češći nego nam to potvrđuju nađeni natpisi. Činjenica da se oni nalaze u dosta širokom pojasu, kao i to da više njih govore o ponovljenim sporovima nekih plemenskih zajednica, daje za pravo da pretpostavimo da su takvi međaši postojali na svim granicama plemenskih ili gradskih općina. Uostalom, to dokazuju sve češći nalazi koji u svakom slučaju upotpunjuju našu predstavu o tim pitanjima.

Međašni sporovi su jamačno bili česta pojava i u drugim rimskim provincijama unutar naše zemlje. Istina, nemamo ni iz daleka onoliko nalaza kakav je slučaj s nalazima sa područja provincije Dalmacije. Jedan takav nalaz izvan Dalmacije nađen je u selu Vitolištu (stara makedonska pokrajina Pelagonija). To je mramorni stup iz vremena cara Hadrijana, čiji sadržaj govori o povlačenju granice (termini positi) između dvije općine, ili dva plemena, od kojeg se s onog posljednjeg ne može ništa pročitati (inter Geneatas et . . . ximos).⁷⁹⁾

Moramo pretpostaviti da su postojali i oni međaši koji su razgraničavali provincijalne granice, mada nam nije poznato da ih se uistinu kod nas i našlo, ali ih je svakako moralo biti. Na to bi upućivao jedan podatak sasvim drugog karaktera, a odnosi se na poznati cestovni pravac koji je išao od Salone do granice provincije Ilirik: »a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici . . . CLXVII«. ⁸⁰⁾ Dakako, takvih oznaka je moralo biti na svim stranama, odnosno na svim graničnim prijelazima na kojima se prelazilo iz provincije u provinciju. Prema tome, u širu kategoriju međašnih natpisa spadaju oni koji govore o razgraničenju privatnih posjeda, zatim o razgraničenju gradskih i plemenskih općina, i na koncu o razgraničenju provincija.

Nakon svega, možemo iznijeti zaključna razmatranja koja se tiču međašnih natpisa koje smo ovdje obradili i o kojima smo raspravljali. Sa čitavog područja nekadašnje rimske provincije Dalmacije, do danas je nađen ukupno 21 spomenik. To je sasvim dovoljan broj preko kojeg možemo zaključiti da je pitanje međa između plemenskih i gradskih općina unutar ove provincije bila česta pojava, i da su bili takve prirode da se morala često uplitati i sama vlast, i to najvećeg ranga, tj. namjesnik provincije sa svojim aparatom. Od namjesnika koji se spominju na natpisima jesu slijedeći:

1. P. Cornelius Dollabella: »inter Neditas et Corinienses« (CIL III, 9973); »inter Begios et Ortoplinos« (D. Rendić—Miočević, VAHD. 3. serija, sv. III, Zagreb 1968, p. 63—74; A. Abramić — A. Colnago, JÖAI XII (1909), Bb. 32 no. 3).

⁷⁹⁾ G. Kazarow, *Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale*, V.S.N. 47 (1923), p. 277.

⁸⁰⁾ Domaszewski, *Bullettino dalmato* XXVII (1904), suppl. 11—12.

2. L.Volusius Saturninus: »inter Neditas et et ...« (CIL III, 2882); »inter Onastinos et Narestinos« (CIL III, 8472); »inter ...« (CIL III, 9833); »inter Nerastinos et Pituntinos« (CIL III, 12794).
3. L.Arruntius Camillus Scribonianus: »inter Sapuates et Lamatinos« (CIL III, 9864^a).
4. L.Calpurnius Piso: »inter Nerastinos et Pituntinos« (CIL III, 12794).
5. A.Ducenius Geminus: »inter Neditas et Corinienses« (CIL III, 2883); »inter Ansienses et Corinienses« (Jahreshefte des österr.archäol. Inst. XII. (1909) Beibl. 30); »inter Neditas et Corinienses« (CIL III, 9973).
6. M.Pompeius Silvanus: »inter rem publicam Asseriatium et rem publicam Alveritarum« (CIL III, 9938).
7. L.Funisulanus Vettonianus: ne navode se imena zajednica (I. Bojanovski, Tribunia, knj. 3, Trebinje 1977, p. 91).
8. S.Bassus ...: »inter Barizaniates et Lizaviates« (B. Gabričević, VAHD. L V. (1953), p. 105).

Može se zaključiti da natpisi spominju ukupno osam namjesnika. O pitanju vremenskog raspona od kada do kada se javljaju spomenici ove vrste, može se ustanoviti da se prvi javlja u vrijeme cara Tiberija (natpisi iz Jablanca i Karina) i namjesnika provincije Publija Kornelija Dolebele. Posljednji se javlja iz vremena cara Domicijana (natpis iz Kosijereva) i namjesnika provincije Vetonijana. Sve u svemu, pripadaju vremenskom rasponu od 14. do otprilike 83. godine (ne uzimajući u obzir onaj natpis iz vremena namjesnika Basa (natpis iz Sušnjara) za kojeg ne znamo kada je službovao u Dalmaciji, ali svakako to je bilo u I stoljeću.

Od careva u čije vrijeme su postavljeni ovi međaši, ili čija imena se spominju na njima, jesu ovi: car Tiberije (natpis iz Jablanca i Karina), car Kaligula (natpisi iz Karina, Kruga, Razvođa kod Oklaja, i iz Vagnja), car Klaudije (natpis iz Krća), car Neron (natpis iz Novigrada i iz Karina), car Vespazijan (natpis iz Podgrađa i natpis iz Krća) i car Domicijan (natpis iz Kosijereva). Po tome se može zaključiti da je vijek postavljanja ovih međašnih natpisa I stoljeće, odnosno razdoblje carske dinastije Julijevaca-Klaudijevaca. To se u potpunosti podudara s okolnostima kakve su vladale u to vrijeme u provinciji Dalmaciji, tj. počev od konačnog ugušenja Batonovog ustanka pa nadalje, kada su ilirska plemena bila konačno smirena za sva vremena.

Ako bacimo pogled na raspored nalaza ovih spomenika, možemo ovo zaključiti: oni se javljaju na prostranstvima provincije Dalmacije od Senja na zapadu do Poljica na jugu, zatim od Jajca na sjeveru do Bileće i Trebinja na istoku. To su dosta velika rastojanja, ali unutar toga, najveći broj nalaza potječe sa područja koje zaokružuje Obrovac, Knin i Drniš, dok su s ostalih područja uglavnom sporadični nalazi.

Od plemena, odnosno plemenske ili gradske zajednice koje su se međusobno sporile, jesu ove:

1. Alveritac	9. Neditai (4 puta)
2. Ansienses	10. Nerastini (2 puta)
3. Asscriates (dva puta)	11. Onastini
4. Barizaniates	12. Ortoplini (2 puta)
5. Begii	13. Parentini
6. Corinienses (4 puta)	14. Pituntini
7. Lamatini	15. Sapuates
8. Lizaviates	16. Sidrini

Dakle, ukupno se spominje 16 plemensko-gradskih zajednica. Tome broju treba pridodati još nekoliko imena koja nam se, na žalost, na natpisu nisu sačuvala, ili nisu uopće bila navedena.

Osim plemensko-gradskih zajednica, na natpisima se spominju i pojedinci, tj. vlasnici određenih zemljišnih površina (natpis iz Vedropolja), kao i jedna vojna jedinica, zapravo legija kojoj se ne navodi ime ali možemo zasigurno pretpostaviti da je riječ o XI legiji.

Na koncu, još da zaključimo i to da se na ovim spomenicima spominju i neke vojne jedinice, čiji su časnici često vodili parnicu, a po izravnom zaduženju namjesnika provincije. Ukupno navode se imena 3 jedinice, zapravo legije, i to:

1. Legio VII Claudia pia fidelis (ukupno pet puta, i to na natpisima: 2 iz Karina, i po 1 iz Razvođa i Vagnja).
2. Legio XI Claudia pia fidelis (ukupno četiri puta, i to na natpisima: po 1 iz Karina, Novigrada, Bruške i Razvođa).
3. Legio IIII Flavia Felicis (ukupno jedanput, i to na natpisima iz Kosijereva).

Uglavnom se javljaju viši časnici, najčešće je to centurion ili tribun, a ima jedan slučaj gdje se javlja optio (natpis iz Kosijereva), kao i jedan prefekt vojnog logora (natpis iz Kruga).

Pored vojnih sudaca, namjesnik je koji put parnicu prepuštao građanskim sucima. Takav slučaj susrećemo na natpisu iz Podgrađa kod Benkovca, kada su bila određena čak četiri suca da vode parnicu. Vjerujemo da je taj slučaj iz vremena kada je Dalmacija ostala bez ijedne legije. To da se sada javljaju čak četiri suca, može se tumačiti time da je sada, kada više nije bilo vojnih predstavnika, naime sudaca, svaka od spornih strana predložila sa svoje strane po dva suca, zapravo pregorača.

Nakon svega što smo iznijeli, možemo reći da je provincija Dalmacija dosta bogata ovom vrstom spomenika. Oni imaju izuzetnu i mnogostruku vrijednost za izučavanje antičke prošlosti rimske Dalmacije, odnosno za izučavanje onih ilirskih plemena koja su naseljavala područja koja je obuhvaćala ta provincija. Ostajemo u uvjerenju da će se naša znanost u dogleđno vrijeme obogatiti za još koji ovakav natpis, što će doprinijeti boljem i cjelovitijem sagledavanju brojnih pitanja vezanih za ovu vrstu spomenika, o čemu smo, pak, i mi u ovome radu raspravljali.

ZUSAMMENFASSUNG

GRENZSTEIN-BESCHRIFTUNGEN AUF DEM GEBIET DER RÖMISCHEN PROVINZ DALMATIEN

Eine der wichtigsten Kategorien von Denkmälern, die auf dem Gebiet der römischen Provinz Dalmatien anzutreffen ist, sind die sog. medašni natpisi, Grenzstein-Inschriften. Sie entstanden als Resultat zahlreicher Grenzstreitigkeiten und als Folge von Missverständnissen zwischen verschiedenen illyrischen Stämmen. Es handelte sich dabei Fälle, wo sich ein Stamm Felder, Weideland, Wald und Jagdgebiete eines anderen Stammes aneignete, wonach es meistens zu Auseinandersetzungen und auch zu blutigen Zusammenstößen kam.

Solche Konflikte in diesen Gegenden sind sehr alter Datums. Als die Römer nach Dalmatien kamen, hatten sie schon gleich zu Beginn ihrer Herrschaft sich mit diesen Problemen auseinanderzusetzen. Um den Frieden zu wahren ergriffen die Behörden Massnahmen, diese Streitigkeiten abzustellen. Zeugen solcher Aktivität sind gerade die beschrifteten Grenzsteine, von denen bisher 18 aus Dalmatien bekannt sind. Die Inschriften erfolgten auf Stein, manchmal auch auf alleinstehenden Felsen. Sie sind üblicherweise an bestimmten Ausdrücken im Text zu erkennen: »inter«, »ex edictu«, »ex conventione«, »index datus ex conventione eorum ab . . .«, »deregatus mensuris actis iussu« usw.

Der Inhalt ist fast immer gleichlautend. Üblicherweise wird angeführt, unter welchem Statthalter die Abgrenzung vollzogen wurde, die Namen der Personen (Richter), die sie ausführten, die Namen der Stämme oder Stadtgemeinden, die den Grenzstreit geführt hatten. Da die Namen der Statthalter oder die der Einheiten, aus der die Richter stammten, verzeichnet wurden, lassen sich manche Inschriften zuverlässig und genau datieren.

Die Inschriften sind von vielfacher Bedeutung, ganz besonders aber deshalb, weil sie Auskunft über verschiedene Stämme bzw. Stammes- oder Stadtgemeinschaften geben. Sie berichten über die Ursache der Konflikte und geben uns die Möglichkeit, den Lebensraum eines Stammes oder die Grösse einer Stadtgemeinde usw. näher zu bestimmen.

Bis heute wurden auf dem Gebiet der römischen Provinz Dalmatien insgesamt 18 solcher Inschriften gefunden. Die Mehrzahl stammt vom Küstengebiet, usw. von Senj Richtung Norden bis nach Split. Drei wurden auf bosnisch-herzegowinischem Gebiet gefunden (in der Umgebung von Jajce und Bileća bzw. Stolac). Wie man sieht, handelt es sich hier um Karstgebiete, eine Tatsache, die auch eine teilweise Erklärung für die Konflikte in diesen Gebieten enthält: beschränkte Nutzflächen, Wälder, Jagdgebiete usw.

In diesen Inschriften werden die Namen von acht Provinzstatthaltern erwähnt, angefangen von Publia Cornelia Dolabela aus der Zeit des Kaisers Tiberius bis zu Lucia Funisulana Vetonian aus der Zeit des Kaisers Domitian, was bedeutet, dass sie ausschliesslich aus dem 1. Jahrhundert stammen, woraus sich wieder schliessen lässt, dass es Stammesfehden dieser Art später nicht mehr gegeben hat.

In einem Grossteil der Fälle ernannte der Statthalter Militärpersonen, Offiziere der Legionen zu Richtern, meistens Centurie-Führer. Es gab aber auch einen Tribun und einen Optio unter den Richtern. Insgesamt werden 3 Legionen erwähnt: die VII., XI. und IIII. Auf einem dieser Denkmäler finden sich Namen von Zivilpersonen, denn diese Inschrift (aus Podgrade bei Benkovac, No. 10) stammt aus der Zeit, als die Provinz ohne Statthalter war.

In den Aufschriften werden 16 Stammes-Stadtgemeinschaften erwähnt, die sich um Grenzgebiete stritten: Alveritae, Ansienses, Asseriates, Barizani, Corinienses, Lamatini, Lizaviates, Neditai, Nerastini, Onastini, Ortoplini, Parantini, Pituntini, Sapuates und Sidrini, wobei die Nerastini und Corienses am häufigsten erwähnt werden (insgesamt sechsmal).

Es wurde schon angeführt, aus welchem Teil der Provinz die Funde stammen. Dabei handelt es sich um folgende Lokalitäten: Vaganj (Jajce), Zmajevac (Stolac), Kosijerevo (Bileća, 2 Funde), Krć (Poljica), Krug (Poljica, 2 Funde), Razvođe (Drniš), Oklaj (Drniš), Podgrade (Benkovac), Bruška (Benkovac), Novigrad (Benkovac), Ivanova Glavica (Benkovac), Karin, 2 Funde, Šušnjar (Vrlika), Kistanje (Burnum), Krasno (Senj), Jablanac (Senj).

Mr Boris Nilević

UČEŠĆE VOJVODE PETRA I KNEZA NIKOLE PAVLOVIĆA U POLITIČKOM ŽIVOTU SREDNJOVJEKOVNE BOSNE

U radu o vojvodi Ivanišu Pavloviću¹⁾ pominjana su uzgredno i njegova braća Petar i Nikola. Nakon smrti Ivaniševe u novembru 1450. godine, njih dvojica su posljednjih trinaest godina zajednički gospodarili zemljom Pavlovića. Prvi je nosio titulu vojvode, kao i njegovi prethodnici, drugi je bio samo knez, ali su povelje izdavali zajednički. Kada je naslijedio Ivaniša, Petar je imao 25 godina, a Nikola je bio koju godinu mlađi. Njihovo vladanje je počelo u vrijeme sukoba između Stefana Kosače i Dubrovnika, »opet zbog konavaoske župe, kao i 20 godina ranije s Radoslavom Pavlovićem. (1451—1454). I ovoga puta tvrdilo se da Konavli nisu prodani nego samo založeni.«²⁾ Uzrok rata je bio dublji. Još ranije, Herceg je težio da iz njegove oblasti potisne Dubrovčane koji su svu trgovinu držali pod svojom kontrolom. Marta 1449. godine, poslije dužih priprema, počela je da radi Stefanova tkaonica za sukno u Novom i da se od tvrđave stvara varoš. Slijedile su i Hercegovine mjere u širem privrednom smislu, posebno u trgovini stokom, solju, povećanju prolaznih carina i uvođenju novih uslova za transport robe. Rušenje starog reda običaja i ugovora vodilo je neizbježnom sukobu.

Da bi napao Dubrovnik, Stefan je morao pažljivo pripremiti teren. Imao je pouku iz istorije rata Radoslava Pavlovića sa Republikom iz 1430—32. godine, kako se sukob, na izgled izolovan, može iskomplikirati do velike razmjere. Okolnosti su mu išle na ruku. U februaru 1451. na sultanski prijesto dolazi Mehmed II, od koga je Herceg dobio do početka maja neke privilegije koje su štetile Dubrovniku.³⁾ Kralj Tomaš ratuje sa despotom Đurđem oko Srebrenice, dok u centru njegove zemlje, u Hodidjedu, vladaju Turci. Đurađ na turskom dvoru dobro stoji, ali loše sa Hunjadijem. Dubrovačka zaštitnica, Ugarska, zatrovana

¹⁾ Nilević B., *Vojvoda Ivaniš Pavlović*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. 14—15, god. XIV, Sarajevo 1978, 349—361.

²⁾ Jireček K., *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 378 (Jireček K., *Istorija Srba I*).

³⁾ Ćirković S., *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 297 (Ćirković S., *Istorija Bosne*).

je unutrašnjim borbama između stranki Janka Hunjadija i Ladislava Posmrčeta. Republika je priznavala za legalne predstavnike Ugarske Kraljevine Janka Hunjadija i ugarski sabor, ali je dovela u pitanje podršku hrvatskog bana Petra Talovca, koji je bio protivnik, i Hunjadija, i kralja Tomaša. Uz to, ukoliko bi Mađari nešto poduzeli, Herceg se nadao turskom reagovanju.

Dubrovnik, iako prepušten sam sebi, nije klonuo duhom. Vlada 14. aprila 1451. nalaže Sigismundu Gučetiću da u traženju saradnje na putu ka ugarskom gubernatoru posjeti bana Petra Talovca i bosanskog kralja Tomaša.⁴⁾ Kralju Tomašu je, između ostalog, imao savjetovati da bude u slozi i savezu sa Petrom i Nikolom Pavlovićem.⁵⁾

U junu je Herceg ušao u Konavle i osvojio ih, osim grada Sokola. Najamnike je, kao i Dubrovčani, dovodio sa strane, iz Italije. Osim njih, u Kosačinoj vojsci su bili i njegovi vazali, sa svojim odredima. Sa strane je Hercegu došlo u pomoć vojska Petra Pavlovića. Iza smrti Ivaniševе, ova familija pada jedno vrijeme u punu ovisnost od Kosače i gubi prijašnju ulogu u Bosni. Republika se 21. juna 1451. žalila Petru što daje Stefanu vojsku protiv nje, što je docnije Pavlovićev poslanik Vuk odbijao i molio da se ne oduzimaju baštine u Dubrovniku. Republika mu nije vjerovala.⁶⁾

U julu su Dubrovčani i Stefan sklopili samo usmeno primirje, jer Republika, zbog želje za akcijama na dužu stazu, nije htjela da napravi pismeni dokument o pregovorima. U to vrijeme neki od zavađenih su se počeli miriti, te Dubrovnik dobi priliku da sklapa saveze. Hunjadi i despot Đurđe su se izmirili i sporazumjeli o braku između njihovih familija, a posredovanjem Republike sklopljen je mir između Đurđa i kralja Tomaša, nakon trogodišnjeg sukobljavanja. Despot je Kosači krajem jula vratio sve povelje i ugovore u znak prekidanja odnosa. Republika upućuje 18. avgusta Alviza Gučetića bosanskom kralju s projektom ugovora o savezu protiv Stefana.⁷⁾ Tomašu će se preporučiti da privuče na svoju stranu Pavlovića.⁸⁾ Međutim, u Tomaševoj povelji Dubrovniku, izdatoj u Bobovcu 18. decembra 1451, gdje on sklapa savez sa Republikom protiv Hercega Stefana, među prisutnom vlastelom ne vidimo Pavloviće.⁹⁾

U daljim odnosima između Dubrovnika i Kosače koji su se pogoršavali urotom Hercegovog sina Vladislava protiv oca, te savezom između

⁴⁾ Thallózy L. — Gelchich J., *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 488—503 (Dipl. Rag.); Historijski arhiv u Dubrovniku, Lettere e commissioni di Levante XIV, 73—81, 14. IV 1451. (Lett. di Lev.).

⁵⁾ Dipl. Rag. 492; Lett. di Lev. XIV, 75, 14. IV 1451: Appresso disemo a voi ser Sigismundo che debiate confortar lo prefate re che voglia esser in bon acordio et union con Petar et Nicola Paulovichi.

⁶⁾ Ćirković S., *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964, 154, nap. 40 (Ćirković S., Herceg Stefan).

⁷⁾ Lett. di Lev. XIV, 87'—90', 18. VIII 1451; Ćirković S., *Herceg Stefan*, 161—162.

⁸⁾ Lett. di Lev. XIV, 89', 18. VIII 1451.

⁹⁾ Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma I/2*, Beograd — Sr. Karlovci 1934, 118—121 (SSPP I/2).

Tomaša i Vladislava protiv Stefana, uz neminovno tursko prisustvo u svim ovim događajima, na Pavloviće slabo nailazimo.¹⁰⁾

Poslije dugih pregovora između Kosače i Dubrovnika uspostavljen je mir. O tome, Herceg 10. aprila 1454. izdaje povelju, da bi Republika pred njim 4. maja pročitala svoju. Tek su od tada Dubrovčani smatrali da je mir sklopljen. Trogodišnje ratovanje koje ih je ekonomski iscrpilo, suparnicima nije promijenilo granice. Poslije ovog rata Dubrovnik je živio bezbjedno sve do dolaska Napoleonovih trupa 1806. godine.

Kada je došlo do mira između Republike i Hercega, stvorila se mogućnost da se poprave i odnosi između Pavlovića i Dubrovnika. Još prije 26. oktobra 1453, Republika je tražila da vojvoda Petar Pavlović pošalje poslanstvo za obnavljanje prijateljstva.¹¹⁾ Senat, 12. jula 1454. donosi odluku da se Pavlovićima plati interes od uloženog kapitala i tribut od tri godine, koliko je trajao rat sa Kosačom,¹²⁾ a 15. jula su vojvoda Petar i knez Nikola potvrdili Republici njihov stari dio Konavala sa Sokolom i Vitaljinom i Cavtatom, kao i povlastice o trgovini.¹³⁾ Povelja je izdana u Dubrovniku sa dodatkom pisanim u Borču.¹⁴⁾

Jakovu Buniću, dubrovačkom poklisaru koji ide kod ugarskog gubernatora Janka Hunjadija i srpskog despota Đurđa, Republika, u odluci od 2. novembra, nalaže da svrati kod Pavlovića gdje će regulisati pitanja otete robe i preporučiti im bezbjednost trgovaca i trgovine dubrovačke.¹⁵⁾ Kod Hunjadija i despota Đurđa, Bunić, između ostalog, treba da postigne da ovi, kada upute svoje poslanike turskom sultanu, izmole Portu da pošalje sklava kralju Bosne i Hercegu Stefanu i Pavloviću i drugoj gospodi Bosne u zapovijedi da moraju paziti povelje i pisma i da ne čine novine protiv Republike i trgovaca.¹⁶⁾

Republika šalje 10. maja 1455. tri poslanika sa darovima, te većim brojem svirača prema Sokolu, gdje se očekivalo da će biti obavljene zajedničke svadbe Hercega Stefana i njegovog sina Vlatka. Nakon svadbe su dubrovački poslanici, Nikola Kabužić i Mihajlo Bucinjolić trebali da idu na dvor Petra Pavlovića, koji se takođe ženio i da tamo dobiju

¹⁰⁾ Ćirković S., *Herceg Stefan*, 182, kao i: Historijski arhiv u Dubrovniku, *Consilium Rogatorum XIII*, 45' i 46, 3. i 4. VII 1452. (Cons. Rog.); up. Ćirković S., *Herceg Stefan*, 183.

¹¹⁾ Cons. Rog. XIII, 251, 26. X 1453: ...quod voyvode Petar mittat huc sous bons homines pro loquendo nobiscum et pro renovando amititiam et faciendo bonam pacem...; up. Ćirković S., *Herceg Stefan*, 211, nap. 44.

¹²⁾ Cons. Rog. XIV, 72, 12. VII 1454: ...etiam diffalcandi tributum pro Canali pro tribus annis quibus habuimus querram; up. Dinić M., *Dubrovački tributi (Mogoriš, Svetodmitarski i Konavoaski dohodak, Provižium braće Vlatkovića)*, Glas SKA 168, Beograd 1935, 249—250, nap. 18 (Dinić M., *Dubrovački tributi*).

¹³⁾ SSPP I/2, 148—151.

¹⁴⁾ Stanojević S., *Studije o srpskoj diplomaciji*, XV, Svedoci, Glas SKA, CX, Drugi razred 62, Sr. Karlovci 1923, 18; Gremošnik G., *Bosanske i humske povelje Srednjeg vijeka*, III, Humske povelje i pisma, posebni otisak iz »Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu« 1951, 116—117.

¹⁵⁾ Radonić J., *Dubrovačka akta i povelje* I, 2, Beograd 1934, 566—567; Lett. di Lev. XIV, 157—157', 2. XI 1454.

¹⁶⁾ Radonić J., isto, 572; Lett. di Lev. XIV, 160, 2. XI 1454.

zakletvu prilikom potvrđivanja privilegija i preporuku za trgovce.¹⁷⁾ Kasnije se Petru Pavloviću rodio sin.¹⁸⁾

Dok su na našem prostoru ratovali herceg Stefan Vukčić i Dubrovnik, sultan Mehmed II je 1453. godine osvojio Carigrad. Sljedeći sultanov pohod je bio usmjeren protiv Smedereva i Beograda. Pripremajući se za njega, Mehmed II je početkom 1456. u odnosu na vazale počeo da obnavlja običaje koji su nekad vladali pod Muratom i Bajazitom. Tako je tražio od kralja Tomaša 10.000 tovara namirnica, hercega Stefana 8.000, a Petra Pavlovića 4000, te da se lično sa vojskom pridruže pohodu. Odgovor sve trojice je bio isti: da će plaćati uobičajeni danak kao i ranijim carevima.¹⁹⁾ Vjerovatno su Pavlovići bili podložni Turcima i to od vremena pogibije Pavla Radenovića 1415, kada su ih njegovi sinovi, Petar i Radoslav, da bi sačuvali očevinu, pozvali u pomoć i priznali njihovu vrhovnu vlast u koju je uključeno i plaćanje tributa. Ne zna se koliko je taj danak godišnje iznosio. Poznato je samo da su oni 1455. godine davali Turcima, i to zakupom, za župu Tilavu 300 dukata ili 15.000 akči godišnje.²⁰⁾ Kad je uspostavljen tributarni odnos u nahiji Tilavi? Prema H. Šabanoviću, »najveći raspon za datiranje toga događaja jeste vrijeme od 1415, kada su Pavlovići postali kletvenici sultanovi, do 1443. god., kada je Ishak-beg umro. Najmanje je vjerovatno da je taj odnos uspostavljen prije 1420. za Petra Pavlovića; možda se to desilo za Radoslava, prije 1427. god., ali je najvjerovatnije da je to bilo poslije 1435, a svakako prije 1439. god., jer se poslije te godine Ishak-beg nije miješao u bosanske odnose direktno, nego njegov sin Isa-beg...«²¹⁾

U vrijeme ovog pohoda Mehmeda II Dubrovnik nije bio neposredno ugrožen od Turaka. Republika je sa strane pratila turske pripreme i o tome izvještavala Ugarsku. Međutim, događaji koji slijede dvode do napetosti odnose između turskih vlasti i dubrovačkih trgovaca. Turci zauzimaju teritoriju despotovu, Republici se putevi tamo zatvaraju. Ta nesigurnost je i u Bosni, kako zbog sukoba između hercega Stefana i Ivaniša Vlatkovića, »a onda i zbog turske privredne politike, koju su morala da sprovede i bosanska gospoda, stalno kontrolisana od turskih činovnika i pod pritiskom turskog garnizona u Vrhbosni.«²²⁾ Uopšte, u odnosima Bosne sa Dubrovnikom stalno je bilo prisutno pitanje oduzetog srebra i sigurnosti puteva. Dubrovčani uviđaju da bezbjednost trgovaca u unutrašnjosti zemlje zavisi na prvom mjestu od Turaka. S. Ćirković ističe: »Činjenica da su srebro oduzimali i kralj Tomaš i Petar Pavlović pokazuje da se nije radilo o neraspoloženju naše vlastele, već o strogim turskim naredbama. Fojničkim trgovcima je knez Pavle Klešić rekao, da je sultanov sklav naredio da se sve srebro mora nositi u Tur-

17) Lett. di Lev. XIV, 167 i 167', 30. V 1455.

18) Historijski arhiv u Dubrovniku, Consilium Maius XI, 97', 20. II 1459: P. p. est de donado voivode Pauco Mircouich Bosidaro diach ambassiatoris hercech Stiepani et Pauco filio voivode Pethar Paulovich. (Cons. Maius).

19) Ćirković S., *Istorija Bosne*, 311; isti, *Herceg Stefan*, 227.

20) Šabanović H., *Bosansko krajište*, Godišnjak istorijskog društva BiH, godina IX, Sarajevo 1958, 183, 187, 191, 197, 204, 215.

21) Isti, 187—188.

22) Božić I., *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952, 141 (Božić I., Dubrovnik i Turska).

sku. Herceg, kroz čiju zemlju su prolazili putevi, imao je naređenje da sprečava pokušaje da se srebro krišom odnosi u Primorje.«²³⁾ Dubrovčani su odlučili 6. aprila 1456, još neobaviješteni o pozadini zapljene, da zamole turskog poslanika, da posreduje kod vojvode Petra Pavlovića, da vrati srebro i dukate dubrovačkim trgovcima, koje im bijaše oduzeo.²⁴⁾ Krivice je bilo i na dubrovačkoj strani, jer su se pojedini trgovci Republike koristili mutnim vremenom da se obogate na bilo koji način.

Dubrovčani su dopadali i turskog ropstva, mada nisu ratovali s Turcima. Svaka osmanlijska provala na teritoriju Republike završavala se odvođenjem ljudi i stoke. U ropstvo se moglo pasti i indirektnim putem, kao u slučaju Radovana Milatovića koji je 1457. godine tužio petoricu Pavlovićevih ljudi da su ga na putu opljačkali, a onda prodali Turcima.²⁵⁾

Poslije pada Carigrada i Srbije, postalo je jasno da je Bosna na redu. Neki feudalci koji su se ranije oslanjali na Turke, kao, na primjer, herceg Stefan Vukčić, trgnuće se i pomiriti s novim kraljem Stefanom Tomaševićem. Inače, i Tomašević je gledao da se sa svojim protivnicima izmiri. Tako, Stefan Tomašević vječnom pretendentu na bosansku krunu, Radivoju, 18. septembra 1461. godine u Bobovcu izda ispravu kojom mu potvrdi sve zemlje i gradove podijeljene još od kralja Tomaša. Povelju potvrdiše herceg Stefan sa sinovima, te vojvoda Petar Pavlović, Pavao Klešić, Ivaniš Vlatković, Pavao Čubretić i drugi.²⁶⁾ Što se tiče autentičnosti ove darovnice, sadržane u Fojničkoj i Lašvanskoj hronici, mi je shvatamo kao falsifikat, ali i pretpostavljamo da se sve tako moglo i desiti, jer je cjelokupna situacija onovremenu Bosnu upućivala na mudrije političko ponašanje.²⁷⁾

Vojvodu Petra Pavlovića ponovo susrećemo kraj Tomaševića kada se ovaj krunisao »verovatno 17. novembra 1461, na dan Grgura Čudotvorca koga je Pije II po želji kraljevoj deset dana ranije proglasio za zaštitnika Bosne.«²⁸⁾ Da se bosanski sabor sastao tom prilikom, pokazuje nam Tomaševićeva povelja data Dubrovčanima 23. novembra, kojom im potvrđuje Nove Zemlje, Konavle i trgovačke povlastice, i na njoj imena osam velikih vojvoda, predstavnika najjačih familija iz raznih krajeva — do tada, koliko znamo diplomatsku historiju Bosne, najveći broj.²⁹⁾ Značaj sabora nije bio samo u tome što se na glavu bosanskog kralja prvi put stavlja kruna poslata iz Rima, već i radi zbližavanja vlastele zbog sve veće turske prijetnje.

²³⁾ Ćirković S., *Herceg Stefan*, 233.

²⁴⁾ Cons. Rog. XIV, 280' 6. IV 1456; up. Ćorović V., *Historija Bosne I*, Beograd 1940, 520 (Ćorović V., *Historija Bosne*); Božić I., *Dubrovnik i Turska*, 141.

²⁵⁾ Dinić M., *Iz dubrovačkog arhiva III*, SANU, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Beograd 1967, 120.

²⁶⁾ Truhelka C., *Fojnička kronika*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH XXI, Sarajevo 1909, 446—448.

²⁷⁾ Ćirković S., *Istorija Bosne*, 13; u knjizi fra Julijana Jelenića ova darovnica je tretirana više kao prilog podređen koncepciji socijalnog i političkog djelovanja bosanskih franjevacā »za Boga, svoga vladara i narod«. Jelenić J., *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo 1912, 93—94, 94, nap. 1.

²⁸⁾ Dinić M., *Državni sabor srednjovekovne Bosne*, Beograd 1955, 37.

²⁹⁾ SSPP I/2, 162—165.

Kada se ovako otvoreno pristupilo Zapadu, trebalo se i osigurati kod njega. Kralj i herceg Stefan su tražili pomoć i skloništa kod Mletaka, dok se vojvoda Petar Pavlović obratio Dubrovačkoj Republici. Ona mu 19. decembra odbija traženi zajam od 1000 dukata,³⁰⁾ a početkom juna 1462. i majstora za bombe i baliste.³¹⁾

Nadajući se pomoći hrišćanske koalicije koju je organizovao papa, Stefan Tomašević je otkazao plaćanje danka sultanu. Ali, kada se ta vanjska potpora pokazala više kao fiktivna, kralj se obratio Porti s molbom na primirje od 15 godina, što ova samo prividno prihvata i obećava, krijući stvarnu namjeru Porte da osvoji Bosnu. Tako je i bilo. Nekoliko dana poslije odlaska bosanskog poslanstva, krenuo je sultan Mehmed II s vojskom preko Skoplja, Kosova i Sjenice za njim i početkom maja 1463. stigao u oblast Pavlovića i Kovačevića, pa odatle brzim maršem u Gornju Bosnu i Ključ, na Krajinu. Na putu osvojenja isjekao je mnogo plemstvo zajedno sa Stefanom Tomaševićem, da bi se 7. jula našao ponovo u Sjenici, a 17. u Skoplju. Kako su završili Petar i Nikola Pavlović? Sudbina im je prilično nepoznata. Petar se zadnji put pominje 4. i 7. februara prilikom nagrađivanja njegovih svirača koji su počastvovali Dubrovnik za praznik Sv. Vlaha.³²⁾ Kad je Mehmed II zauzima Bosnu, prvo je naišao na oblast Pavlovića. Da li je tu bilo otpora i kako su se oni ponijeli, to ne znamo. Jedino je sigurno, na osnovu podataka iz dubrovačkog arhiva, da se oni poslije 1463. više ne pominju, osim kada se otvara pitanje njihove zaostavštine i konavoskog dohotka koje je Turska, pod izlikom nasljednika prava Pavlovića, tražila od Dubrovnika. Vojvodi Petru i knezu Nikoli ne zna se ni grob.³³⁾ Navešćemo i domišljanja historičara o posljednjim danima ove porodice. Kod jednih prevladava mišljenje da je sultan, prilikom zauzimanja Bosne posjekao obojicu,³⁴⁾ a kod drugih, prilično oslonjenih na turske hroničare, Ašik-pašu i Dur-

³⁰⁾ Cons. Rog. XVII, 36', 19. XII 1461: ...respondendi Radiz Boganouich ambassiatori voyvode Pethari Paulovich se excusadi pro mutuo ducatorum mille ...

³¹⁾ Cons. Rog. XVII, 97, 4. VI 1462: ...litteris habitis a voyvoda Pethar Pavlovich pro requestione, quam fecit de uno magistro bombardarum et balistarum, se excusando; up. Dinić M., *Prilozi za istoriju vatrene oružja u Dubrovniku i susednim zemljama*, Glas SKA 161, Beograd 1934, 81; Čorović V., *Historija Bosne*, 574, nap. 3.

³²⁾ Cons. Rog. XVII, 179, 4. II 1463; Cons. Maius XII, 115, 7. II 1463.

³³⁾ Mazalić Đ., *Borač, bosanski dvor srednjeg vieka*, Glasnik hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, god. LIII — 1941, Sarajevo 1942, 83 (Mazalić Đ., Borač).

³⁴⁾ Jireček K., *Istorija Srba I*, 393; Skarić V., *Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, godina XLII — 1930, sveska 2 (Za historiju i etnografiju), Sarajevo 1930, 10; Ču brilović V., *Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini*, Jugoslavenski istorijski časopis, godina I, sv. 3 i 4, Ljubljana — Zagreb — Beograd 1935, 372—373; *Historija naroda Jugoslavije I*, Zagreb 1953, 609.

sun-bega, samo jednog, ali kojeg?³⁵⁾ Pavao, sin vojvode Petra Pavlovića spominje se 1467. godine.³⁶⁾

Za života vojvode Petra i kneza Nikole, porodica Pavlovića nije imala nekadašnju moć, pa otuda manje podataka o njima, u izvorima, tako da se teško može rekonstruisati njihovo djelovanje u zbivanjima srednjovjekovne Bosne. Dok im je brat Ivaniš (1441—1450), zahvaljujući savezu sa kraljem Tomašem, na odstojanju držao Stefana Vukčića, oni su jedno vrijeme bili u punoj ovisnosti od Kosače i davali su mu vojsku u ratu s Dubrovnikom. Život im je, ipak, tekao u miru, jer je i atmosfera u Bosni toga vremena bila smirujuća, bez vlasteoske zakrvavljenosti, čemu je uzrok, kao kroz ratove pokazana nemogućnost novih teritorijalnih podjela, tako i sve jači turski pritisak koji je feudalce ujedinjavao. Petar i Nikola Pavlović su se u toj situaciji uspjeli održati i na njih se, donekle, računalo, zahvaljujući tome što su njihovi prethodnici kroz decenije teških sukoba izborili vlast nad velikom oblasti. Ne treba zaboraviti ni Turke koji su od momenta plaćanja tributa Pavlovića štitili zemlju i granice ovih oblasnih gospodara.

---

³⁵⁾ Ćorović V., *Historija Bosne*, 556; Elezović G., *Turski spomenici I*, 1, Beograd 1940, 596, 614; Mazalić Đ., *Borač*, 48—49; Šabanović H., *Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NRBiH, Djela, knj. XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 10, Sarajevo 1959, 39; Handžić A., *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1957, 329.

³⁶⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Diversa Notariae LI,1', 27. I 1467: Voyvoda Iuanis Vlachovich in suo nomine et ser Nicola Mar. de Gondola tanquam procurator Xarchi et Tadei fratrum dicti voyvode Juanis ut de procura constat in procuris notariae 1456.9 aprilis et Pauao filius olim voyvode Pethari Paulovich sponte dixerunt et confessi fuerunt quod per manus Stephi Radochnich habuerunt et receperunt omnia et singula privilegia tam sclava quam latina ac omnes et singulas scripturas alias depositata et posita, ac depositatas et positas ad saluandum et in depositam in manibus olim Voeram Dobrouoeuich olim voyvodam Paulus Giurgeuich...*

ZUSAMMENFASSUNG

DER ANTEIL VON HERZOG PETAR UND FÜRST NIKOLA PAVLOVIĆ AM POLITISCHEN LEBEN DES MITTELALTERLICHEN BOSNIENS

Zur Zeit von Herzog Petar und Fürst Nikola verfügte die Familie Pavlović nicht mehr über ihre frühere Macht, sie erscheint daher auch weniger im Quellenmaterial. Ihr Wirken im Geschehen des mittelalterlichen Bosniens lässt sich daher nur schwer rekonstruieren. Während ihr Bruder Ivaniš (1441—1450), dank einem Bündnis mit König Tomaš, Stefan Vukčić in angemessener Entfernung hielt, waren Petar und Nikola einige Zeit lang völlig abhängig von Kosač und stellten ihm für seinen Krieg mit Dubrovnik auch ein Heer zur Verfügung. Das Leben verlief dennoch friedlich, denn die Atmosphäre im damaligen Bosnien wirkte beruhigend, war ohne blutigen Streit unter den Adligen. Durch die Kriege hatte sich gezeigt, dass keine Möglichkeit bestand, neue Territorien zu verteilen; und der immer stärkere Druck durch die Türken einte die Feudalherren. Petar und Nikola Pavlović hielten sich, und bis zu einem gewissen Masse rechnete man mit ihnen, da ihre Vorgänger in jahrzehntelangen, schweren Kämpfen die Macht über ein grosses Gebiet erkämpft hatten. Auch sollte nicht vergessen werden, dass die Türken von dem Moment an, wo die Pavlovićs Tribut zahlten, Land und Grenzen dieser Gebietsherren schützten.

Dr Bogumil Hrabak

TREBINJE, POPOVO I DONJA NERETVA U HAJDUČKOM VOJEVANJU ZA VREME MOREJSKOG RATA

U toku mnogobrojnih, a u XVII veku i dugotrajnih mletačko-turskih ratova bili su obuhvaćeni i jugozapadni i jugoistočni delovi Bosne i Hercegovine. Kao poprište borbe regularnih i osobito neregularnih trupa, te oblasti su mnogo stradale i bile su uključene u žive migracione procese, tj. u preseljavanje hrišćana na mletačko područje i u bežanje muslimanskog življa sa pograničnih teritorija. Pored toga, u doba tzv. morejskog rata (1684—99), već je postojala živa surevnjivost između Mlečana i Austrijanaca, pri čemu su u jugoistočnoj Hercegovini pravoslavni bili uz Mletačku Republiku a katolici većinom uz Habzburgovce. Svemu tome treba dodati staro suparništvo između Dubrovčana i Venecije oko trgovačkih mogućnosti i otvaranja izvoznih pristaništa od ušća Neretve do Boke Kotorske. Upravo zbog susedstva Dubrovčana, koji su istovremeno radili, konkretno za Turke a perspektivno za Austriju, ali uvek protiv Prejasne sinjorije, mletačko-tursko odmeravanje snaga bilo je naročito u Trebinju stalno živo i u uslovima kad je na glavnom manevarskom prostoru (Korjenici—Grahovo—Gacko) vladalo zatišje. Ipak, i u donjoj Neretvi, Popovu i Trebinju moguće je izdvojiti potperiode — kraće u doba oštrih konfrontacija i duže u vreme hajdukovanja u uslovima relativnog mira. Vojnički nespremna i finansijski iscrpljena, Venecija je dugo tu borbu prepuštala hercegovačkim hrišćanima. Pravoslavne plemenske skupine bile su, kao gladnije i sa većim natalitetom ali i sa plemenskom solidarnošću, spremnije za borbu, te je oslobodilački pokret u Trebinju i posebno u Popovu znatno kasnio, sve tamo do mletačkog zauzeća Herceg-Novog.

Krajeve južne Hercegovine takođe je obuhvatio, u svom pregledu o jugoslovenskim zemljama u tursko-mletačkim ratovima, Gligor Stanojević. Pre njega je isto, na osnovu mletačke građe, izvesne podatke dao Jovan Tomić. O mletačko-dubrovačkim preganjanjima pisao je Grga Novak. Nešto građe objavili su Boško Desnica i Jovan Radonić. U pomenutim monografijama i pregledima nije iole detaljnije korišćena dubrovačka dokumentacija, kao što nisu konsultovane arhivalije današnjeg

arhiva Herceg-Novog. U ovom članku ta arhivska insuficijencija je nadomirena, s tim što je deo dubrovačkih dokumenata ostavljen za jedan obuhvatniji rad. Kotorska građa za ovu problematiku našla je mesta samo u jednom radu Slavka Mijuškovića; ovde, ona je takođe šire iznesena.

I Neretva, Popovo i Trebinje pred upadima hajduka sa morske i dubrovačke strane, do pada Novog

Trebinje i Popovo, i pre izbijanja morejskog rata nisu bili lišeni napada naoružanih hrišćanskih družina. Na udaru crnogorskih četa bila su muslimanska sela ali i celo Trebinje, zbog prolaska Crnogoraca u pravcu Konavala. Još prvih dana juna 1682. godine dubrovačka vlada je po nalogu senata Republike bila dužna da kadiju, čorbadžiju i age u Herceg-Novom upozna sa situacijom Konavala prema Crnogorcima.¹⁾ Ovi su već sasvim isplanirali svoj pohod na Konavle i to kao odmazdu za dvojicu njihovih pljačkaša ubijenih na dubrovačkom graničnom području. Peraški kapetan Kristofor Zmajević je sumnjao da će se slučaj okončati samo dolaskom novih pljačkaša koji su nastupali najčešće udvoje; savetovao je dubrovačkoj vlasteli da pripazi na zubačke pljačkaše, jer su njima dohodili Crnogorci na putu za dubrovačko područje i oni su im davali vodiče. Iako je nastupila već jesen, Crnogorci su i dalje nameravali da se oduže Konavljanima. Njih 30 je u prvoj polovini oktobra četiri dana obilazilo dubrovačke međe, ali su svuda videli dobro postavljene straže. Na samoj graničnoj liniji Crnogorci su se razbili u tipično pljačkaške grupice od po najviše desetak ljudi, koje upravo zbog svoje malobrojnosti nisu uspevale da probiju dobro organizovan kordon. Za tih četiri dana neželjeni gosti su se držali šume i osmatrali su prilike preko granice, ne bi li im se ipak pružila prilika za junački plen. Konavljani, osetivši prisustvo ljudi loših namera, mobilisali su svoje snage, tako da ih je i po stotina zaleгло u busiji po putevima. Držanje Zubaca moglo je uticati na odluku Crnogoraca. Rešenje su našli sami Crnogorci time što su podigli na noge još stotinu svojih ljudi da se pohara bar jedno konavljansko selo. To je, izgleda, trebalo da bude Prapratno, gde su prva tridesetorica tri dana uhodili. Zmajević iz Perasta bio je mišljenja da jednom treba dobro istući Crnogorce, pa će se za neko vreme okaniti stalnog grabljenja.²⁾

Konavljani su najzad zaključili da je najbolje da sa Crnogorcima stupe u mirovne pregovore. Dvadeset petog septembra, dvojica njihovih izaslanika došla su u Perast da kontaktiraju sa Crnogorcima. Posle dugih razgovora postiglo se samo to da su obe strane pristale da se izaberu

¹⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku (u daljem tekstu: HAD), Cons. rog. CXXV, 226 od 2. VI 1682.

²⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 62, n° 2048/17, 18, 20, peraški kapetan Kristofor Zmajević 24. VI, 2. VII, 16. X 1682; B. H r a b a k, *Upadi Crnogoraca na dubrovačku teritoriju u XVI i XVII veku*, Istorijski zapisi (Titograd), br. 3—4/1978.

arbitri koji bi presudili što koja strana drugoj duguje.³⁾ U vreme morejskog rata Crnogorci su znatno manje bili prisutni na dubrovačkim međama, jer su bili zauzeti na svojim granicama kao i u istočnoj Hercegovini.

Kad bi izbio rat, u prvoj njegovoj etapi, tj. do mletačkog zauzeća Herceg-Novog, glavni pravci dejstva polazili su sa ušća Neretve i iz Boke Kotorske. Popovu i Trebinju mogao je da zapreti kakav smeli prodor Mlečana ili hajduka, ali retko. Mnogo je veća opasnost pretila sa dubrovačke teritorije, preko koje su se naročito hajduci iz mletačke Dalmacije, kao nekad senjski uskoci, mogli infiltrirati u pogranične turske oblasti. Sa dubrovačke strane moglo se dogoditi da se i dubrovački podanici priključe hajducima — komandosima. Još aprila 1684. dubrovačke aristokratske vlasti priređivale su zborove naroda manjih seoskih oblasti, na kojima je priprećeno podanicima ako bi se priključili hajdučkim četama. Ove su, pak, već uveliko presretale putnike i robu, u transportu za Dubrovnik. Poslednjih dana aprila te godine je iz Dubrovnika poslato 40 vojnika da oslobode od hajduka neki trgovački karavan. Jednoj grupi podanika koji su se priključili hajducima dat je u javnom proglasu rok od osam dana da se vrate kućama. U Ston je upućen poseban komesar koji je imao zadatak da spreči nanošenje štete u susednoj sultanovoj zemlji. Onima, pak, koji su delovali zajedno sa hajducima (u Trebinju i Popovu) naređeno je da ne ulaze u okršaje sa dubrovačkim trgovcima. O dubrovačkoj vojnoj pratnji karavana sa bosanskim hrišćanskim trgovcima do Ploča rešavalo se 17. maja. Hajduci sa plenom iz susedne Hercegovine su se usidrili kod ostrvceta Dakse. Za dubrovačke podanike koji su se priključili hajducima, rok za prijavljivanje s pravom na amnestiju produžen je do 15. juna; posle tog datuma, dat je i treći produžetak od 15 dana, čak i onima koji su hajdukovali i u vreme ubistva dubrovačkog patricija Sebastijana Gundulića. Prestupnicima koji se nisu vraćali, imale su da se porodice konfiniraju na ostrvima.⁴⁾

Sa ušća Neretve, još početkom aprila upali su hajduci iz Makarske krajine u selo Drijen i povelu su sa sobom članove šest porodica. Turski kapetan Gabele trudio se da zadrži vlast u Zažablju. Turski panduri su приметili znakove dimom u Kleku namenjene situaciji u Neretvanskom kanalu, tj. galijama. Odmah je izvršena mobilizacija ljudstva od Nevsinja do Mostara i Vrgorca, s tim da koncentraciono mesto bude ispod neretvanske tvrđave Norina. Na to se 500 Turaka i Muslimana sakupilo oko Hutova, preteći da će prodreti u Primorje, preko koga su hajduci prodrli. Tu je odbranom zapovedao kapetan Neretve, koji je mesec dana kasnije sa sto aga došao u Ston, jer su Krajinjani stalno vršljali po Trsteniku i susednim selima. Došljaci su radikalizovali dubrovačke kmetove koji su razvukli vino dvojici vlastelina i oteli novac svom paru. U noći 8—9. maja dva barjaka pandura (80 ljudi) došla su u selo Ošlje na stražu prema Stonu.⁵⁾ Sa Krajinjanima bilo je i hajduka iz split-

³⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 88, n° 2209/22, K. Zmajević iz Perasta 5. X 1682.

⁴⁾ HAD, Cons. rog. CXXVI, 255—5' od 28. IV 1684; CXXVII, 2—3, 14', 18'—9, 19, 45'—6, 5, 17, 20, 22, 28. V 1684.

⁵⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 75, n° 2130a/68, 69, 72, 73.

skih kaštela pa i nekih Senjana, više vojnika — najamnika (barabanata). Nekoliko dana kasnije jedna grupa hajduka iskrcala se i u selu Mihaljčićima; tu su delili nekim meštanim opanke da bi ih podmitili. Četiri barke iskrcale su hajduke u Lovištu. Hajduci su činili nedela i u dubrovačkom selu Oskorušnom. U Dubi su pristale dve feluke koje su kod Lovišta susrele 12 barki Kotorana. Feluke su odnele robu Turaka kao što je kod Stona cerniran lazaret i napadnut jedan karavan.⁶⁾ Prvi talas najezda zaključen je u drugoj polovini maja, posle čega je vladalo zatišje preko celog leta.

Drugi talas hajdučkog prelaza preko dubrovačkog zemljišta i upada u Trebinje, trajao je od oktobra do decembra iste godine. Od hajdučkih poduhvata strepelo se i na Brgatu, na dubrovačkoj granici prema Popovu. Čak je i jedan dubrovački kasapin radio sa hajducima, jer je primao stoku opljačkanu u prvom otomanskom susedstvu. Naređeno je ubistvo Đurđa Vragolova a zatim je predviđen isti obračun i sa drugim dubrovačkim podanicima koji bi odlazili u Tursku u plen sa hajducima.⁷⁾

Hajduci su u jesen 1684. godine i u Kotoru stalno reklamirali protiv dubrovačke gospode, jer je ona huškala narod protiv hajduka i podsticala je svet da živom silom otima hajducima plen, te su tako otetu stoku prekupljivali za novac. I Zažabljeni žalili su se na Dubrovčane Mlečanima u Neretvi. Krajem novembra, u Neretvi je bilo 7.000 ljudi, ali dalji prodor nije predviđen dok se ne sakupi vojska od 20.000 boraca. Turci su u dolini te reke evakuisali nejač i sve neborce, te su u njihove prazne kuće zaseli Morlaci došli sa Mlečanima. U isto vreme mletački general je zatražio od predstavnika dubrovačke vlade u Trpnju da mu odmah pošalje 40 zidara i kovača koji bi za novac radili za mletačku vojnu silu. Na jednom otočiću na ušću rukavca Prokopnice, Mlečani su gradili utvrđenje od 300 koraka uokolo, a u ušću Neretve i po lošem vremenu stalno su bile na dužnosti jedna galiija i dve naoružane barke. Potom su ponovo traženi kalafati i zidari. Prvih dana decembra, Tadija Kulišić i 700 hajduka, koje su pojačali 150 Gabeljana, uputili su se pod Čifluk. Kolona je uhvatila 20 Turaka. Dve galiije su izašle iz Neretvinog ušća da bi na Hvaru ukrcale narodnu vojsku (»miliciju«) i prevezli je u Kotor. Postojao je, naime, plan, da se mletačke snage od Neretve i od Boke spoje na turskoj teritoriji, s tim što bi mnogo jača kolona iz Neretve pošla ka Herceg-Novom.⁸⁾ Time bi se poseli Popovo i Trebinje.

Turci su, između ostalih odbrambenih mera, predvideli izgradnju jednog utvrđenja u mesto Rudo. Krajem januara 1685, u Gacku se nalazio kapidžibaša koga je scrasker poslao u Hercegovinu da od svakog kadiluka sakupi po 25 graditelja i drugih fizičkih radnika za podizanje pomenute fortifikacije. Prvih nedelja 1685. godine Morlaci, sultanovi podanici, obaveštavali su Mlečane u Neretvi da se dnevice pribiru Turci, tako da ih je (oko 9. februara) bilo već 3.000. Maja iste godine, i bosanski

⁶⁾ Isto, n° 2130b/245, 236, 247, 248, Stefan Freski iz Trpnja 16. V 1684. i izveštaj od 22. VI 1684, Freski 18. V 1684, Freski 3. V 1684. — O savetovanju vlaških glavara i za akciju u Neretvi i Hercegovini 12. septembra 1684. vidi: B. Desnica, *Istorija kotarskih uskoka* (u daljem tekstu: IKU), knj. II, Beograd 1951, 41.

⁷⁾ HAD, Cons. rog. CXXVII, 74^a od 6. X, 7. X i 5. X i 5. X 1684.

⁸⁾ HAD, XVIIIs, sv. 62, n° 2048/22, M. Trifoni iz Kotora 22. X 1684.

paša se nalazio u Mostaru, ali prvih dana juna ponovo je boravio u Livnu. Porta je tražila da namesnik Bosne povrati od Mlečana Norin u Neretvi. Još meseca maja, hercegovački sandžak-beg zadržao je u Ljubinju trgovačku robu koja je nošena u Dubrovnik; sredinom juna rečeno je dubrovačkom poklisaru u Livnu da su Novljani oslobodili robu, ali da su je Peraštani ugrabili. U to vreme bosanski paša dolazio je u Mostar sa 2.000 novih askera.⁹⁾

Krajem februara 1685. godine Turci sa područja Trebinja opljačkali su Jasenicu i Površ na dubrovačkoj teritoriji, otevši 400 grla sitne i 20 glava krupne rogate stoke i 10 konja. Za njima su došli hajduci, koji su pljačkali dubrovačke kuće, što su nekoliko dana ranije priredili i na Šipanu.¹⁰⁾ U prvoj polovini marta ujediniše su se hajdučke skupine Krajinjana i drugih, najpre protiv dubrovačkog područja, predviđajući opštu poharu, koju bi iza hajduka izveli Korčulani.¹¹⁾

Smela hajdučka akcija krajem februara i početkom marta 1685. godine izvedena je sa druge strane. Četiri harambaše i 130 hajduka iz Perasta pošlo je u pravcu Zubaca da bi prodrli sve do Neretve. Glavni zapovednik bio je Bajo Pivljanin sa harambašama Milošem Kolumbarom, Lepirićem i Božom Lucinim (ili Lučićem). Kod sela Zubaca zarobili su sedam Turaka koji su gonili 170 konja natovarenih pšenicom i drugim potrepštinama za Herceg-Novi. Noću su se konji delom razbegli. U Cavtatu su se zadržali dva dana. Potom su upali u trebinjsku oblast. Zapalili su selo Grapšu, pošto su prethodno izveli stoku, pa su se sa plonom vratili u Cavtat. Zatim su kod Carina oteli 70 konja sa solju, ali su imali da izdrže oštru borbu sa pet četa Turaka koji su čuvali stražu kod Carina. Dok su sa kiridžijama pregovarali o otkupu (so su delom prosluli!), stigle su u Cavtat nove skupine hajduka na tri galije, čiji su zapovednici bili poručnik Petar Šestanović i harambaše Aleksa Radonjić, Miloš Vlastelinović i Vučur Drljanović. U to vreme obavestili su ih da iz Dubrovnika kreće neki turski kapidži-baša, koji je bio došao da od Republike traži topove i ljudstvo radi ponovnog zauzimanja kule na ušću Neretve. Harambaše su odlučile da se kapidži-baša zarobi kod Carina, pa su ponovo podgotovljene zasede od oko 220 ljudi. Zasede su pustile da prođe karavan od 200 konja sa tovarima vunениh i svilenih tkanina, pirinča, ulja, soli, praha, kremenа i municije, što je upućeno za Sarajevo. Neki Turčin iz pratnje primetio je nekog neobazrivog hajduka, pa je došlo do kratkog okršaja, preotimanja karavana i zarobljavanja četiri Turčina, a malo kasnije i do ponovne borbe sa odredom stražara kod Carina. Ovi su bili potisnuti, tako da je zaplenjeni karavan, uz pratnju 40 hajduka, mogao biti sproveden za Cavtat. Potom su naišla dva dubrovačka kapetana koji rekoše hajducima da, zbog prisustva kapidžije, imaju nalog da se prividno bore protiv hajduka; puške će praštati, ali u njih neće biti stavljeno olovo, da bi se izbegle žrtve. To međutim nije tako bilo, jer su hajduci koji su pratili transport u Župi bili dočekani ubojitim mecima, pa su tri hajduka odmah bila ubijena. Pre no što bi se mogao

⁹⁾ Isto, n° 2130b/253; n° 1836/2, P. Gundulić, sa Šipana 31. V 1685. i 3. VI 1685.

¹⁰⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 68, n° 2079/8, Dubrovnik 28. II 1685.

¹¹⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 75, n° 2130a, Trstenica 13. III 1685.

otkloniti eventualni nesporazum, sprovedna grupa hajduka bila je zasuta kuršumima iz svih kuća i stvarno opkoljena od 20 četa sa oko 800 ljudi. Tom vojskom komandovali su Rafo Gučetić i još dva druga plemića. Hajduci su morali da uzmaknu, ostavivši za sobom plen karavana, sve konje, zarobljene Turke pa i svoje kabanice, kape, vreće i ostalo. Pri izvlačenju iz obruča poginulo je deset hajduka, a za petoricu drugih se ništa nije znalo, dok od preostalih 20 su bili teško ranjeni. Glave poginulih podeljene su, pa su tri predate kapidžiji, dve je dobio emin skele, dve su okačene na vratima grada, a ostale su date turskim pandurima koji su se sa pet četa borili protiv hajduka. Hajduci su se povukli u Cavtat, ali nisu mislili da odmah otplove, jer je vladalo nevreme. Pred 1.500 ljudi to su ipak morali učiniti. Kod ostrva Koločepa izdahnuo je ranjeni harambaša Miloš Lepirić. Dubrovčani su kasnije sa leša pokopanog u tamošnjoj crkvi, odseklj glavu i odneli je kao trofej.¹²⁾

U sklopu te akcije izvedeno je i gonjene hajduka sa Oboda. Koju nedelju kasnije, hajduci su se materijalno obeštetili, otimajući Cavtaćanima neku feluku. Tada je opet izdata nagradna poternica za hapšenje Đurđa Vragolova.¹³⁾ Toga leta, i novog mletačkog kapetana armade hajduci su obavestili, klevetničkim pismima, da su hajduci bili razbijeni od Turaka zbog pomoći koju su im ukazali Dubrovčani.

Kampanja je završena te godine iskrcavanjem osam hajduka Kotaraca, pod dubrovačko selo Dubu, 17. oktobra i njihovim pokretom ka Trpnju; onemogućila ih je, međutim, dubrovačka straža iz kule sv. Margarite.¹⁴⁾ Na početku prolećne kampanje, 1685. godine, mletački zapovednici u Dalmaciji cenili su strategijsku važnost Neretve, odakle su se mogle rastaviti turske snage, i odakle se moglo poći na Čitluk i prema Ljubuškom, odnosno zagospodariti rekomb Trebižat (Trebišnjicom). Početkom leta, Stojan Janković sa Kotoranima izvršio je noćni napad na Ljubuški a zatim Čitluk, da bi sprečio sakupljanje vojnika za pašinu vojsku, koja je očekivala pomoć u Mostaru i Gabeli. Krajem leta, Janković je izveo još jedan veliki pohod, da se paše odvrate od planiranih akcija i protiv Neretve, uskočilo je u Dalmaciju tokom 1685. godine 94 porodica sa 120 ljudi sposobnih za oružje.¹⁵⁾

Prvih godina morejskog rata franjevci su svuda u Hercegovini bili revnosni propagatori hrišćanske stvari. Još 20. maja 1684. fra Mijo Radonić, vizitator provincije Bosne Srebrene, podneo je splitskom nadbiskupu opis Hercegovine i izvestio ga je o svom radu na pridobijanju hrišćana za mletačku stvar; nagovarao ga je da poradi gde treba da bi se krenulo sa ratnim operacijama, da se ne bi desilo da Turci narod opljačkaju i da ovaj posle izgubi iluzije o borbenosti spremnosti hrišćanskih

¹²⁾ Istorijiski arhiv Kotora (u daljem tekstu: IAK), UPM I, 742—60 (14. III 1685, iskaz Baja Pivljanina), 463, 801. — O naoružavanju 100 dubrovačkih vojnika za tu akciju: HAD, Cons. rog. CHHVII, 159—9' od 2. III 1685.

¹³⁾ HAD, Cons. rog. CXXVII, 165, 200', 206' od 2. III, 2. V i 8. V 1685.

¹⁴⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 75. n°2130a/89, N. Sorkočević, iz Pelješca 11. VIII 1685.

¹⁵⁾ B. Desnica, IKU II, 63—4, 91, 92—3, 110, 117. — Ljudi Stojana Jankovića uhvatili su u oblasti Neretve brod kapetana Fiskovića i odvukli ga na Korčulu (HAD, ASMM XVII s, sv. 75, n° 2130a/86, 13. XII 1685).

sila.¹⁶⁾ Gvardijan imotskog samostana, fra Mate Juranović, stekao je posebne zasluge 1686. godina za organizovanje seobe katolika iz dinastije Bekije i za oslobađanje Zadvarja. Mlečani su od samog početka rata tražili da ih franjevci pomognu slanjem ljudstva u primorje.¹⁷⁾

1686. godine počinje kampanja optužbom Dubrovčana da donose hranu Turcima u Herceg-Novu i dozvolom hajducima da nanose štetu i hvataju kao roblje tamošnje Morlake koji su se dotad pasivno držali prema pokretu hrišćanskih sila; iskrcavanje za pljačkaške upade u tu oblast trebalo je izvesti u mestu Bistrini. Trećeg aprila, dve galeote hajduka sa Korčule iskrcale su se u luci Otok kod Trstenice, a bile su prisutne i dve galeote peraštanskih hajduka. Hajduci su toga dana pokušavali da izbace desant i u Orebiću. Istoga proleća došlo je i do boja kod trebinjskog sela Čičeva, gde se nalazila begova kula i gdje je boravio divan-efendija hercegovačkog sandžak-bega. Pet hajdučkih četnih zastava, praćenih od 100 konjanika, utvrdili su se na jednom bregu kod Čičeva. Okršaj je završen posle tri sata odmeravanja snaga, za koje je vreme Turcima zatvorenim u kuli pristigla pomoć iz Volujaka. Poljem je zagospodarila hrišćanska konjica, koja se potom preko brda uputila u pravcu trebinjske džamije, a hajdučka pešadija pritesnila je Turke koji su se svi sklonili u kuli.¹⁸⁾

Sredinom juna 1686, zapovednik mletačke trijeme Vicenco Skapić, zatražio je od Dubrovačke Republike da dozvoli hajducima prevoz preko svoje teritorije. Njihovo delovanje na dubrovačkom drumu, preko trebinjskog kraja odmah se osetilo, jer je jedan karavan sa robom Jevreja i Bosanaca jedva dobegao na dubrovačko područje. U prvoj polovini jula, hajduci na mletačkim brodovima upućivani su i u Kotor.¹⁹⁾

O hajdučkim pljačkaškim upadima u Hercegovinu istočno od Neretve znalo se u bečkim krugovima. U Beču se jula 1686. nalazio knez Mutamir Matija Ilijanović, koji je kao carski čovek i agent, polagao prava na Hercegovinu, kao jedini navodni potomak humskih i gabelskih knezova. On je 30. jula pismom zamolio Stojana Jankovića da ne dozvoli svojoj soldateski da hara hercegovački živalj, jer se priključio oslobodilačkom pokretu carevaca protiv otomanskog iga i jer namerava da se nastani pod Zadrom, te ne bi htelo da mu se kmetovi rasele. Ilijanovićevo pismo shvaćeno je u krugovima dalmatinskog generalnog providura Đirilama Kornara kao dubrovačka spletko. Kornara je (30. oktobra 1686) obavestio državne inkvizitore u Veneciji da Dubrovčani podstiču carevce da prodru u Bosnu i dođu do Hercegovine. Njihov argumenat je bio da je Heregovina uvek bila inkorporirana u Ugarsku i da Mlečani u njoj nikad

¹⁶⁾ B. Desnica, IKU II, 910.

¹⁷⁾ A. Nikić, *Pokušaji oslobađanja i islamizacije u Hercegovini u XVII stoleću prema rimskim izvorima*, Povijesnoteološki simpozij u povodu 500 obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, Sarajevo 1979, 122.

¹⁸⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 75, n° 2130a/90, Trsteno 6. I 1585; n° 2130b/284 i 285, 301, Trstenica 4. IV 1686. i izveštaj bez datuma i mesta izveštavanja.

¹⁹⁾ HAD, Cons. rog. CXXVIII, 5 (15. I 1686: kruženje hajduka u Dubi), 24' (12. II 1686), 75 (10. V 1686, dalmatinski providur o hajducima, 93 (14. VI 1682), 98 (15. VI 1686), 105 (11. VII 1686).

nisu imali poseda. Na to nagovaranje Dubrovčane je navodio strah da bi Mlečani mogli da zauzmu Herceg-Novi.²⁰⁾

Novembra i decembra 1686. godine nastavljala se hajdučka akcija preko dubrovačkih granica. Vlada je naredila stonskom knezu da dade da se ubije Vule Morlak iz Ponikava, kad dođe u stonski kraj, odnosno da se pohvata sva hajdučka skupina s kojom bi, eventualno, Vule naišao. Mesec dana kasnije naloženo je istom knezu da poruči Morlacima koji su boravili u taboru da će biti saopšteno turskim pandurima da dođu i da ih otprate kućama; u dubrovačkom Veću umoljenih nije, pri tome, usvojen predlog da, ako naiđe manja grupa hajduka navale na Morlake, a da ovi na vreme o tome budu obavesteni, kako bi mogli da pruže otpor; samo, ako bi skupina hajduka bila velika, stonski knez ne bi trebalo da se brine o sudbini nesrećnih Vlaha. Zbog toga što je Ston stalno bio ugrožen od hajduka, 16. decembra upućeno je pomenutom knezu 40 vojnika — plaćenika, pored 25 ranije poslatih. Za Dubrovčane je najnepovoljnija bila okolnost da su se njeni podanici i tada priključivali hajducima, te je Malo veće preko jednog Sorkočevića u Stonu pripremalo pokretanje sudskih procesa.²¹⁾

Početkom 1687. i u najneposrednijoj okolini Dubrovnika nastavljena je hajdučka praksa iz protekle godine. Trojica harambaša — Luka Buljubaša, Draško Palikučić i Boško Lucin, podeljeni u više manjih hajdučkih skupina, napali su već 3. januara 1687. neki trgovački karavan koji se tek jedan kilometar otisnuo od Dubrovnika. Harambaša Vuk s nekim hajducima naseljenim u Perastu, takođe je (decembra 1686) upao u Hercegovinu, koristeći se prelazom preko Konavala. Trećeg januara, družina Boška Lučića je u mestu Bjelašinu (Zubci) naišla na jednog spahiju koji je na pet konja dovezio žito i sir; spahija je sa dva pratioca umakao na konjima, bacivši sa ovih teret. Istoga dana, neki hajduk iz čete Milinka Sindika uhvatio je kurira turskog emina iz Dubrovnika, upućenog u Sarajevo; pri tome je bio ranjen i odveden u Dubrovnik, gde su ga izlečili i poslali kući. U Gružu je lišen slobode Nikola Milije Dijak, hajduk iz Nikšića, sa drugovima, među kojima se nalazio i Ivan Papučić iz Trebinja.²²⁾

Šestoga januara 1687. započet je sudski proces protiv nekih Konavljana koji su iz Trebinja bili dognali 18 goveda. Odmah zatim, da se uspostavi politička ravnoteža, pokrenut je i proces protiv Marina Kristova sa Brgata, koji je pružao pomoć Turcima i Vlasima i bavio se uhodarenjem.²³⁾

U toku aprila 1687. godine dubrovačka vlada preduzela je represivne mere protiv hajduka. Angažovan je dovoljan broj vojnika-najamnika da bi se pohvatali hajduci, dubrovački podanici; ako bi hajduci sa strane želeli da brane svoje drugove Dubrovčane, i njih bi trebalo trebiti, hvatati i ubijati, bez ikakvog obzira. Nepunih dvadeset dana kasnije

²⁰⁾ B. Desnica, IKU II, 144—5, 154—5.

²¹⁾ HAD, Cons. rog. CXXVIII, 145—6 (14. XI 1686), 160 (12. XII 1686), 161 (16. XII 1686), 174—5 (11. I 1687).

²²⁾ IAK, UPM VI, 70, 93, 72—2', 95—6', 67.

²³⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 64, n° 2052/94 i 96.

zauzet je mnogo blaži stav: nije se ostalo na odluci da se povede parnica protiv svih podanika koji su se pridružili hajducima, a stranim hajducima dat je kratak rok da se udalje sa dubrovačke teritorije. Sakupljeno je i 120 vojnika koji bi imali da pojačaju argumenat za mirno razilaženje stranih hajduka sa dubrovačke teritorije.²⁴⁾

Glavna navala hajduka na dubrovačko područje i preko njega nastalo je jula iste godine, kao uvod u veliku akciju opsadivanja i zauzimanja Herceg-Novog. Prvih dana jula, u okolini Stona vršljao je hajdučki vođ Galiotović, sa posebnim ciljem da uhvati stonskog emina; zarobio je, međutim, šest Vlaha. Hajduci iz Makarske krajine u isto vreme rešili su da oplene selo Ponikve, da bi se osvetili za ubistvo ranije pomenutog Vula; njih je bilo 38 a predvodio ih je Miho Benediktov, na dve barke.²⁵⁾

Početakom leta 1687. godine izveden je jedan hajdučki poduhvat, dublje u Hercegovinu. Jedna kolona je preko obaveštajaca bila izveštena da drumom koji su hajduci kontrolisali treba da prođe neki mladi begović sa četom od 60 janičara i sa 150 ostalih drugova. Ne dočekavši mladog bega, skupina se sa druma kod Korjenića preko Konavala prebacila u Popovo. Čuvši za njihov dolazak, narod je napustio svoje domove. Ovdje su potom Mitar Nikolić i njegovi hajduci plenili i palili.²⁶⁾

Početakom avgusta, u Popovo je, po naređenju generalnog dalmatinskog providura, pošao peraštanski kapetan i Kristifor Zmajević. Trebalo je da ide sa Peraštanima i drugim Bokeljima da bi se u Popovu ujedinio sa vođom hajduka splitskog i trogirskog kraja, Ninkovićem i lokalnim pastirima, kako bi se uništilo mesto Popovo i druga sela i kako bi se na mletačko područje preveli tamošnji hrišćani. Zmajević je sakupio 600 boraca te se iskrcao u stonskom zalivu. Potom je 300 ljudi uputio Starkoviću da ga obavesti da je došao da se s njim ujedini u akciji, a sa 200 boraca pošao je prema Popovu, dok je 100 ljudi tražilo barke. U Popovu se zadržao osam dana, čekajući Starkovića i druge. Kad je on došao, popalili su sela Kotezi, Markovići, Dunjana, Žakovo i druge, goneći Turke. Uto je došlo 200 Turaka, koji su počeli da se prepucavaju sa Bokeljima. Ovim su prilazili hrišćani, noseći crvene zastave na kojima je bio pričvršćen beo krst. Sa 150 boraca prešao je na dubrovačku stranu, očekujući ostale čete. U ekspediciji je ukupno poginulo 70 ljudi iz redova Bokelja i Starkovićevih hajduka. Dubrovčani nisu intervenisali, nego su samo poslali špijune da prate kretanje upadača; jednog od ovih slao je u isto vreme i Novljanin Vafirović. Jedan uhvaćeni špijun je priznao da Dubrovčani idu s Turcima. Njih je bilo i među onima koji su nosili crvene zastave sa belim krstom. U bokeljskom bataljonu koji se povukao, harambaše su bili Rade Lukov iz Luštice, Mitar Brajović i Boško Lučić. Mnogi hrišćani iz Popova povlačili su se ka tvrđavi Opuzenu a drugi su prelazili Mlečanima preko Slanog,

²⁴⁾ HAD, Cons. rog. CXXVIII, 214 (5. IV 1687), 223—3' (24. IV 1687), 224, 225 (29. IV 1687).

²⁵⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 75, n° 2130a/103 (Trstenica, 4. VII 1687).

²⁶⁾ IAK, UPM VI, 325'—27' od 11. VII 1687.

tj. preko dubrovačkog područja. Tu su im, međutim, Dubrovčani smetali da prelaze.²⁷⁾

Pošto je letnja kampanja 1687. godine prošla, otvoren je pretres o morlačkoj stoci pohranjenoj u Konavlima. Nalazila se u selima Mrcine, Dunave, Sastelo, Pavle Brdo, Vitaljine, Đurovići i Površ. Sakrivanje stoke bilo je izvršeno uz saglasnost i voljom pograničnih turskih Vlaha, na primer i 30 glava sitne stoke mojdeškog kneza Milije Kovačevića u kući Matka Jarojevića iz Vitaljine. Ipak, na takvo deponovanje stoke Vlahe su primorali hajduci, kada su pljačkali njihova sela. Tako je bilo učinjeno i sa dubrovačkom stokom koja je u Hercegovini bila na letnjoj ispaši. Nekad je stoka dognana u Konavle i pod prisilom samih Vlaha, na primer u Kruševicama, gdje je jedan sused naterao jednog domaćina da u Mrcine pošalje 18 goveda i 100 grla sitne stoke.²⁸⁾

II *Trebinje i Popovo u godinama uspona mletačko-hajdučkog pokreta u Hercegovini (do kraja 1689)*

Zauzimanjem Herceg-Novog (septembra 1687) Mlečanima se otvarao put ne samo za istočnu nego i za južnu Hercegovinu, i to ne samo za čvršće odnose sa plemenskim skupinama, s kojima su i ranije održavali veze, nego i za kontakte sa hrišćanskim življem izvan plemenskih teritorija. To su bile oblasti između turskih palanki i kula, od Grahova preko Korjenića, Zubaca, Carina, Trebinja, Popova polja do Ljubinja i Bileća.¹⁾

Kad se mletačka regularna vojska stalno utvrdila u značajnoj fortifikaciji Novog, hrišćani u Hercegovini počeli su da se življe kreću. Providur konjice, Antonio Zeno mogao je 27. oktobra javiti iz Splita da se nalazi u pregovorima sa franjevcima samostana Sv. Petra u Rami o njihovom prelasku u Dalmaciju, o pohodu 4.000 Morlaka do Rame radi obezbeđenja iseljavanja monaha i naroda; opšte okupljanje Morlaka omogućilo bi pustošenje i paljevinu pokrajine. Diverziju prema Gabeli još ranije je želeo i predlagao splitski nadbiskup, ali je za istu providur Zeno navodio viševrzne teškoće. Generalni dalmatinski providur držao je da je opsadom Novog stvorena povoljna prilika za prodor u Hercegovinu i sa strane Neretvinog ušća, s tim da je tu potrebna koordinacija sa tamošnjim morlačkim zapovednikom Nonkovićem. Fratri sa Rame i mnogobrojne porodice, većinom katoličke, svakodnevno su uskakale. Iz Rakitna kod Mostara prešlo je 20 porodica, a odred Morlaka pošao je da prihvati neke druge iz Uskoplja, čiji je starešina bio neki pravoslavni sveštenik Đurađ. Providur Zeno nije ispustio da oceni karakter Morlaka: prilježni su u službi kad je u izgledu njihov lični sigurni plen, a izmiču se kad je u pitanju samo državni interes. Pohod 1400 Morlaka iz

²⁷⁾ Arhiv SANU, Perazićevi ispisi, n° 9295/48.

²⁸⁾ HAD, ASMM XVII s. sv. 75, n° 2125/285.

¹⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI—XVIII vijeka*, Beograd 1970, 343; *Istorija Crne Gore*, knj. III, tom. 1, Titograd 1975, 180 (G. Stanojević).

trogirskih kaštela, Splita, Klisa i okolnih mesta na mostarske strane srećno se završio (početkom decembra 1687).²⁾

Hajduci su stavili pod svoj udar i dubrovački drum koji je preko Trebinja vodio u dublju Hercegovinu. Prvih dana novembra bio je razbijen jedan karavan koji se spuštao ka dubrovačkoj luci. Oteta roba držana je u Slivnici, kamo su upućena trojica dubrovačkih patricija da je, po sporazumu po hajducima preuzmu, ili silom oslobode. Očekivalo se da će galeote u Cavtatu takođe prihvatiti robu opljačkanu od strane hajduka.³⁾

Knez Trebinja i trebinjskog kraja, Vuko Ivanović svojim pismom vojnom zapovedniku u Dalmaciji izrazio je nadu da će ovaj uputiti Trebinjcima pomoć da bi se izbacili opasnosti u kojoj se stalno nalaze. Turaka je u trebinjskoj oblasti bilo 400 i povukli su se u kule. Ovo sve Trebinjci sami nisu bili u stanju da zauzmu i iskoriste ih u svoju odbranu. Pošto je prilika za borbu sa Turcima bilo svakodnevno, molili su municiju, obećavajući da će biti verne duždeve sluge. Knez je pisao i o turskom karavanu od 20 konja natovarenih vunom za Dubrovnik koji je razbio harambaša Božo Dožanin (Dužanin?) sa svojom družinom ali i s nekim Trebinjcima. Božo je hteo da karavan otpravi u Herceg-Novi, ali mu je Rafo Gučetić sa svojim ljudima zaprečio prolaz preko dubrovačke teritorije, tako da su se hajduci zatvorili u kućama Trebeža (koji pripada Slivnici). Dubrovčani su o tome obavestili Turke a i sami su se pripremali za prepad. Jedne noći, pošto su Turci već prispeli, hajduci su se rešili na proboj obruča, s tim da izađu pored turskih snaga na Zubce a potom ka Novom. U proboju, hajduci su pretrpeli teže gubitke, pa su poginula i tri Trebinjca. Pokrenuta grupa Trebinjaca, pod zapovedništvom kneza Vuka Ivanovića, žalila se i na glad, jer iz Turske nije ništa mogla da nabavi, a u Dubrovniku ništa nisu davali za turski novac; ostalo im je da se prehranjuju pljačkom stoke. Uostalom, Turci su zatvorili prolaze.⁴⁾

Vuko Ivanović, dotad knez, ulazeći novembra 1687. u borbu, poštao je harambaša. Održavao je te jeseni vezu sa Perastom i s hajducima okupljenim oko Herceg-Novog. On je tada preduzimao i napade na kule. U jednoj je zarobio i sedam Turaka iz Novog koji su ranije održavali vezu sa Ulcinjanima; jedan od njih je nudio 300 cekina da ga oslobode, no svi su osuđeni da veslaju na galiji. Ostalo je da bosanski hajduci zauzmu kulu na Carinama koju je držao neki Omer, koji je oko sebe okupljao Novljane, a inače naplaćivao tranzitnu dažbinu za robu. Providur Điolamo Kornara je držao da treba sprečiti da se pacifikuje trebinjski kraj, čemu su težili Turci, s obzirom da su u njemu ubirali 10—15.000 reala godišnje. Zbog toga je nameravao da u taj kraj pošalje kapetana Filipa Adamija, koji bi imao zadatak da ga vojnički organizuje i održi u borbenoj zapovesti.⁵⁾

³⁾ B. Desnica, IKU II, 198—200, 192—3, 187, 201—2, 203.

²⁾ HAD, Cons. rog. CXXIX, 54, 54', 62 od 10, 11, i 16. XI 1687.

⁴⁾ Archivio di stato Venecija (u daljem tekstu: ASV), Senato Secreta, Dalmatia Prov. general dell'armi, filza n° 119, pismo od 21. XI 1687. u prilogu; G. Stanojević, Jugoslovenske zemlje, 347.

⁵⁾ ASV, Senato, Dalmatia, Prov. gen. dell' armi, filza 119. Girolamo Cornaro iz Perasta 22. XI 1687.

Oko 10. decembra, vojvoda Nikšića, Vukašin uspeo je da se sa svojim plaćenicima probije do ispred Trebinja, kod manastira Tvrdoša.⁶⁾ Neke porodice iz toga kraja, pred turskim pretnjama preselile su se na dubrovačku teritoriju ili u Boku. U Boki je dvojici njihovih knezova dodeljeno po 50 kanapa zemlje. Tu su Trebinjci ulazili u mletačke čete da se zajedno s hajducima bore u Hercegovini.⁷⁾ U to vreme u Trebinju se sabralo već 5.000 hrišćana da bi se branili od Turaka.⁸⁾ Jake kiše nastale tokom zime nisu dozvoljavale Turcima ni u trebinjskom kraju bilo kakve poduhvate.

Turci sa područja Hercegovine su u toku februara 1688. godine pošli da oplene porodice koje su se okupile u Grahovu, ali su bili razbijeni i izmoreni. Tu je bilo i trebinjskih Muslimana. Njihovu odsutnost su iskoristili Trebinjci koji su se digli na oružje i koji su došli pod zaštitu Mletačke Republike, na čelu sa harambašom Boškom Dožanim. Oni su spalili šest sela u samoj blizini Trebinja, ubivši pet Muslimana, zarobivši dvojicu i oteravši nešto sitne stoke.⁹⁾

Toga proleća, pobunjeni Trebinjci koji su prekinuli trgovački promet sa Dubrovnikom, gledani su krivim okom u gradu pod Srđem. Harambaša Radojica Kovačević označen je u dubrovačkom senatu kao krivac, kao i Vujin Mandić, trebinjski Vlah, hajduk. Na isti način su okvalifikovani i Nikola Mandić i Milan Bulić iz Trebinja, Damjan Riznić iz Ljubomira, Lazo Magazinović iz Slivnice, Jovan Đurov iz Dola, Sava Ukropina iz Ljekove — svi označeni kao »Murlacos Haiducos«. Njihova krivica nije javno označena, ali se o njoj dvaput razgovaralo u senatu.¹⁰⁾ Bez sumnje, sadržavala je i politički momenat i njihovim su delovanjem Dubrovčani ili njihovi poslovni partneri pretrpeli štetu.

U drugoj polovini aprila, trebinjski beg se ponovo uputio ka Grahovu, ali nakon manjih čarki s hajducima vratio se u svoje mesto.¹¹⁾ Novljanske harambaše na straži u Grahovu nisu shvatile ozbiljnost situacije, te su zakazale megdan u Morinju s kapetanom Popova Ivanom. Veći deo naseljenika u Grahovu otišao je u prvoj polovini aprila u hajdučiju, mada je trebinjski alajbeg poslao 250 ljudi da posednu klance.¹²⁾ Tokom maja, Venecijanci su bili zainteresovani da Zažabljani, Popovljani i Trebinjci budu pod oružjem, pa i da se s njima zaključe kakvi ugovori, kako bi njihova borbena prisutnost bila garantija da će se u prolećnoj ratnoj kampanji održati Herceg-Novu. Njima su slati razni njihovi popovi i tu vezu je ostvarivao mletački soprintendente Marinović¹³⁾

⁶⁾ Sl. Mijušković, *Pleme Nikšića u Morejskom ratu (1684—1699)*, Istorijski zapisi knj. X, sv. 1, Cetinje 1954, 9.

⁷⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 347.

⁸⁾ IAK, UPM V, 143.

⁹⁾ ASV, Senato secreta, Dalmatia, Prov. gen. dell'armi, filza 119, Carine 27. II 1687 m.v.

¹⁰⁾ HAD, Cons. rog. CXXIX, 233 (21. V 1688), 224 (22. V 1688), 224' (22. V 1688).

¹¹⁾ IAK, UPM V, 716; Sl. Mijušković, *Pleme*, 15.

¹²⁾ IAK, UPM V, 382 (27. IV 1688), 568 (13. IV 1688).

¹³⁾ A. SANU, Perazićevi ispisi, br. 9225/59, G. Corner iz Herceg-Novog 30. V 1688; n° 9225/135.

Sredinom godine, Dubrovčani su ubili harambašu Radojicu i tri njegova druga, koje je narod trebinjskog kraja ožalio.¹⁴⁾ Dubrovački senat je (27. jula) raspisao ucenu i za Vuka Lovčara i Pejana Fašinovića, barjaktara,¹⁵⁾ svakako zato što su prelazili preko dubrovačke teritorije i uopšte ometali održavanje trgovinskog prometa prema Dubrovniku. Toga proleća, vođen je i proces zbog konja Nikole Marše iz Čepikuća koje su hajduci oduzeli a potom su nađeni kod nekih dubrovačkih podanika.¹⁶⁾

Tokom jula 1688. godine u Bosni je bilo dosta turske vojske koja je trebalo da spreči nastup austrijskih trupa. Ta okolnost nije ohrabrala Mlečane da sa ušća Neretve preduzimaju kakve akcije. Uostalom, posada u tvrđavi Opuzenu mnogo je stradala od malarije koja je tu tada redovno vladala, zbog velikih ustajalih voda. Tokom avgusta, Turci su čak opljačkali sve oblasti koje su Mlečani ranije osvojili u kopnenoj Dalmaciji. Zbog toga je generalni dalmatinski providur, Đirolamo Kornaro pozitivno ocenio činjenicu da su se očuvali mletački položaji u Neretvi oko Čitluka, služeći za stabilizovanje kontakata sa Hercegovinom.¹⁷⁾

U prvoj polovini oktobra, generalni providur se nalazio na ušću Neretve, te su dubrovački obaveštajci pretpostavljali da se sprema za iskrcavanje u Bistrini, kako bi preduzeo pohod na Trebinje.¹⁸⁾ Do toga nije došlo. Sredinom novembra, Mlečani su vršili pripreme da s južne strane, preko Zubaca prodru u trebinjsku oblast, te su se stoga turske snage sakupile kod mosta na Trebišnjici. Hristifor Zmajević, još 12. oktobra prispeo je u Zubce sa plaćenom mletačkom vojskom, s nešto konjice i sa narodnom vojskom sa Grahova, sa ukupno 400 ljudi. Potom su došli do jednog sela na milju i po od pomenutog mosta. Te godine je rano zazimilo, tako da su borce stalno pratili kiša i sneg, a oni su bili neprestano na otvorenom polju, nemajući ni najmanju baraku da se sklone. Uhode su donele obaveštenja da se na mostu nalazi posada od 20 vojnika, a trebinjski beg je počeo da sakuplja vojsku i odmah je sabrao 300 Muslimana i 200 hrišćana. Iz Gacka je takođe prispeo hercegovački alajbeg sa 40 konjanika. Trinaestoga novembra, Zmajevićeva kolona je čula dva pucnja, pa je pretpostavila da se generalni dalmatinski providur konačno, posle dva meseca, rešio da od Gabele preduzme kakvu akciju. Turke iz Trebinja pucnji nisu zbnili, te su oni i dalje ostali da brane most. Oni su čak napravili splavove pa su prešli reku. Zmajević je tvrdio da ne raspolaže dovoljnom i odmornom vojskom koja bi preko mosta mogla da prodre u Trebinje.¹⁹⁾ Biće da je ovo dvostruko obuhvatanje, sa donje Neretve i sa hercegovačkog pravca i planirano kako bi se konačno Turci, priklešteni sa dve strane,

¹⁴⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 547.

¹⁵⁾ HAD, Cons. rog. CXXIX, 253' od 27. VII 1688. — Dubrovački podanik koji bi ih ubio dobio bi premiju od 100 dukata; ako bi bio izgnanik, što znači u hajdučkim redovima, mogao bi se slobodno vratiti kući (Isto).

¹⁶⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 65, n° 2052/79 od 16. III 1688.

¹⁷⁾ B. Desnica, IKU II, 236, 243—4.

¹⁸⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 75, n° 2130a/124, Trstenica 11. X 1688.

¹⁹⁾ ASV, Senato secreta, Dalmatia, Prov. gen. dell'armi, filza 120, K. Zmajević 18 XI 1688.

naterali na kapitulaciju. Pre toga su knezovi Trebinja i Gabele obavestili Mlečane (preko Perasta) da nisu u mogućnosti da se sami dignu na opšti ustanak, pa su tražili da mletačka vojska napadne ta dva utvrđena mesta.²⁰⁾

Napredovanje Austrijanaca posle pada Beograda (6. septembra 1678) išlo je naruku Mlečanima, ali samo do izvesne mere, i to među pravoslavnim svetom. Kad je reč o katolicima, Austrijanci su se, svakako posredstvom Dubrovnika, pobrinuli da među njima obezbede sferu uticaja. Krajem oktobra, naime, austrijski rezident u gradu sv. Vlaha obavestio je generalnog providura Kornara u Boki da je car primio za podanike seljane Popova polja, čije je molbe upravo on poslao u Beč. Kad se Koradino uverio da Korner ne haje za njegove opomene, izdao je Popovljanima patentna pisma da su pod zaštitom carevom.²¹⁾

Sedmog novembra, generalni providur obavestio je Sinjoriju o izgledima Austrijanaca da se utvrde u Hercegovini. On je javljao da carska vojska u Bosni još nije zauzela Sarajevo, a ni ona koja nastupa od Beograda nije u stanju da dopre do Hercegovine. Carevci deluju jedino iz Dubrovnika učestalim kuririma, dajući obećanje da će ljudi biti oprošteni velikih dažbina. Prvaci hercegovačkih hrišćana bili su po Korneru dobri za mletačke interese, i to zato što su se javno opredeljivali za dolazak pod mletačku vlast, ali su izjavljivali da žele da ostanu pod vlašću gospodara zemlje.²²⁾

Opredeljivanje Popovljana za Austriju bio je i glavni razlog da su Mlečani krajem novembra 1688. povelili pohod ka Popovu susednom Trebinju, iako to nikako nisu pokušavali svojim regularnim trupama za više od godinu dana, posle pada Herceg-Novog. Akcija je počela podmetanjem eksplozivne mine u jednoj od trebinjskih kula. Pošto se ova napola srušila, izvršen je napad i na grad. U njemu su učestvovala u većem broju i regularne mletačke trupe, no konačni ishod je bio negativan, te su se napadači morali povući. Očekujući nove poduhvate prema Trebinju, Turci su izvršili obimne odbrambene pripreme. Između ostalog, oni su poseli manastir Tvrdoš i pretvorili ga u tvrđavu. Po trebinjskim kulama bilo je smešteno 800 naoružanih ljudi. Dubrovčani su donosili životne namirnice, i to ne samo da bi izvukli trgovačku dobit, nego i da suzbiju mletačka zavojevanja u blizini svojih granica i vitalnih saobraćajnica.²³⁾ Za vreme akcije oko Trebinja u jednom momentu na strani

²⁰⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 348.

²¹⁾ G. Novak, *Borba Dubrovnika za slobodu 1683—1699*, Rad JAZU 253, Zagreb 1935, 62.

²²⁾ A—SANU, Perazićevi ispisi, n° 9295/73, G. Corner sa galijske sa Hvara 7. XI 1688. svojim izveštajem br. 158.

²³⁾ S. Mijušković, *Pleme*, 17—8. — Pripreme su počele još meseca septembra (S. Contarini, *Istoria della guerra di Leopoldo primo e de principi collegati contro il Turcho*, vol II, Venezia 1710, 123 i 124; J. Tomić, *Deset godina iz istorije srpskog naroda i crkve pod Turcima, 1683—1693*, Beograd 1902, 53. — U pohodu su angažovani i hajduci sa ušća Neretve, koji su dobili zadatak da preko dubrovačke teritorije prodru ka Čičevu (HAD, ASMM XVII s, sv. 75, n° 2130b/301). — Pripremajući pohod Đ. Korner je tražio dosta konja za prevoz komore (ASV, Senato, Dalmatia, Prov. ge, dell'armi, filza 120, G. Corner iz Šibenika 24. IX 1688, svojim brojem 154).

napadača nastala je kriza. Situaciju su spasili Banjani sa svojim knezom Perkom.²⁴⁾

Generalni dalmatinski providur je u proleće 1689. godine posvećivao dužnu pažnju Trebinju i Popovu.²⁵⁾ Prema Trebinju, maja 1689. godine obrazovana je prava granica od hajduka povezanih sa Mlečanima. Tu su knez Vuko Ivanović, Komnen Kovačević i Lazar Mirvetić (?), harambaša iz Trebinja, podigli jedan kordon u korist Mletačke Republike koji se prostirao do reke Trebišnjice. Sa tog graničnog pojasa hajduci su upadali na područje pod vlašću Turaka i pljačkali.²⁶⁾ U mestu Trnovu, koje je obezbeđivao jedan turski meteriz, na primer, došli su u sukob noću sa osam osoba među kojima su bila i dva trgovca koji su iz Dubrovnika putovali u Foču, čije su pobacane torbe zaplenili. Hajduci kneza Vuka koji su čuvali meteriz (»pandurica«) u mestu Oborće (?) oduzeli su novac (1680 dukata) trgovcima, ali su se njih 19 sporečkali povodom nejednakog deljenja zaplenjenog gotovog novca. To je bilo za vreme odsutnosti njihovih starešina koji su otputovali u Dalmaciju. Oduzeli su i neki kordovan, od koga je, kad se unovči, trebalo plen podeliti. Hajduci sa toga meteriza sakupili su i obaveštajne podatke: saznali su da je hercegovački alajbeg okupio 7.000 boraca, s ciljem da se sastane sa hercegovačkim pašom i da krene na Nikšić i Grahovo, pretvarajući se kao da odlaze da se bore protiv paše.²⁷⁾ Pljačka je izvršena još krajem aprila od strane hajduka koji su iz »Pandurice« na Carini krenuli ka Stonu, te su kod Slanog bili prinuđeni da preplivaju neku rečicu.²⁸⁾

Tokom aprila 1689. hajduci su sprečavali i dovoz namirnica u Trebinje. Zato su upućivane grupe hajduka od pedesetak ljudi sa Pandurice u pravcu Trebinja. Po naredbi kapetana Tripuna Štukanovića iz Perasta, odeljenje koje je vodio Ivan Kovač, zvani Đurašević uhvatilo je neke seljanke sa dubrovačkog područja, koje je pratio izvestan broj ljudi iz Slanog. Kad su saznali za prepad na drumu, iz Trebinja je u poteru izašlo i 70 Turaka.²⁹⁾

O zadobijenim pozicijama prema Trebinju referisao je u svom izveštaju od 29. juna 1689. i kotorski vanredni providur Pjetro Duodo. Time se naškodilo Dubrovčanima, kojima je onemogućeno da uvećaju svoje poslove, a održavanjem umnoženih straža bila je »olakšana« i javna blagajna.³⁰⁾

Pored mletačko-dubrovačkih suprotnosti u vezi sa trgovinom, nisu izbledele ni austro-mletačke surevnjivosti u oblasti Popova pa i Trebinja. Polovinom juna 1689. godine, mletačkom poklisaru u Boki saopšteno je da je car uzeo te krajeve pod zaštitu. Nešto kasnije, habzburški pred-

²⁴⁾ IAK, UPM V, 518—9, A. Gonem iz Risna 6. XII 1688.

²⁵⁾ AVS, Senato secreta, Dalmatia, Prov. gen. dell'armi, filza 120, Đ. Korner sa Hvara 12. IV 1689.

²⁶⁾ IAK, UPM VII, 55 (27. V 1689).

²⁷⁾ IAK, UPM VII, 56, Filip Adami sa Carina vanrednom providuru u Kotoru 31. V 1689; isto, 46 (3. V 1689), 59—60 (saslušanje hajduka 16. maja o pljački izvršenoj nad trgovcima iz Foče 12. maja 1689), 67 (22. V 1689).

²⁸⁾ Isto, 102, iz Herceg-Novog vanrednom providuru Kotora, 30. IV 1689.

²⁹⁾ Isto, 308, iskaz stražara Đurića, sina Milutina Pandurice 25. IV 1689.

³⁰⁾ S. Ljubić, *O odnosjih među Republikom Mletačkom i Dubrovnikom*, Rad JAZU 54, Zagreb 1880, 78.

stavnik u Dubrovniku držao je da Mlečani ne mogu ni pomisliti da pomenute oblasti napadnu. Krajem avgusta, on je uložio protest providuru Dalmacije zbog hajdučkih upada; providur je odgovorio da se u Trebinju i Popovom polju većinom nalazi muslimanski živalj koji je neprijatelj svete lige i zato uznemirava duždeve podanike u susjedstvu.³¹⁾

Početak jula, Turci iz Trebinja spremali su se da napadnu položaje u Zubcima. Tu je bilo zadržano 100 mletačkih ljudi a sutradan im se pridružilo još 230 sa pozicije Pandurice. Kada su Trebinjci saznali da su Zubci posjednuti trupama, povukli su se. Prilikom svog povratka, Trebinjci su primetili jednu poslatu četvu, ali je ova uspela da se održi u odbrani, kako pešacima tako i konjanicima. Čuvši da su mletačke trupe iz Herceg-Novog prispele u Zubce, Turci su pretpostavljali da te trupe treba da napadnu Trebinje.³²⁾

Tokom avgusta, jedan odred Turaka iz Trebinja je neko vreme proveo u zasedi prema Zubcima, očekujući da sa tog utvrđenog položaja ispadnu hajduci, u poteri za plenom³³⁾ Iz Perasta je u Trebinje i Popovo upućen jedan kaluđer da deluje na tamošnje hrišćansko stanovništvo.³⁴⁾ Da bi se predupredila turska akcija prema Banjanima i Grahovu, iz jedne hajdučke stanice u južnoj Hercegovini otišlo je 50 hajduka u Trebinje, gde su ulazili u usamljene domove; kad su to Muslimani saznali, pošli su u gonjenje obijača, pa su ovi morali da ostave sav plen, vodeći za sobom samo jednu devojčicu.³⁵⁾

Oktobra 1689. godine, Mlečani su slomili odbranu Trebinja, koristeći se u velikoj meri naletom boraca iz hercegovačkih plemena. Trebinje, međutim, nije dugo ostalo u mletačkim rukama.³⁶⁾ Napad je isplanirao sam generalni providur Dalmacije, Molina. Sa 1.200 plaćenih vojnika, među kojima su se nalazili i kotorska posada i Grbljani, providur se spustio u trebinjsko polje. Pet stotina Turaka brzo je bilo potisnuto na desnu obalu Trebišnjice. Levo od obala reke sedam kula je uništeno a u tri osvojene smeštena je posada od 200 najamnika i 400 boraca sa hercegovačke i bokeljske teritorije. Preko Trebišnjice Turci su držali manastir i dve kule. Kad je trebalo uložiti novi napor da bi se osvojio trebinjski grad, mletačka vojska je posustala. Hercegovački paša, svestan da mora proterati neprijatelja ispred Trebinja, sakupio je veliku vojsku i napao Mlečane. Dva dana i dve noći turski topovi su tukli pomenute tri kule koje su držali Mlečani. Opsađeni su prihvatili turske uslove da pod oružjem napuste kule. U borbama oko Trebinja Mlečani su imali 50 mrtvih i toliko ranjenih, dok je protivna strana, prema mletačkim procenama, izgubila 400—500, što poginulih što ranjenih. Napad

³¹⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 352—3. — O odnosu Mlečana prema planovima carevacu u Hercegovini vidi: J. Tomić, *Deset godina*, 125.

³²⁾ IAK, UPM VII, 186—7, iskaz Ivana Burovića u Herceg-Novom 11. VII 1689.

³³⁾ Isto, 339, iskaz kneza Dragutina Đurđevića, zapovednika položaja u Zubcima; isto, 455 od 28. V 1689. (12. VIII 1689).

³⁴⁾ IAK, UPM VII, 481, Tripun Stukanović vanrednom providuru, iz Perasta 9. VIII 1689.

³⁵⁾ Isto, 495, Đ. Donado, 4. VIII 1689.

³⁶⁾ Isto, 2; Sl. Mijušković, *Pleme*, 10. — Nekako u isto vreme ubijena su tri hajduka iz okoline Novog u dubrovačkom selu Bjelotinama (HAD, ASMM XVII s, sv. 66, n° 2053/4).

na Trebinje u vreme kad su Turci imali skromne snage za odbranu, loše je izveden, te je predstavljao običnu pustolovinu. Tako je Mletačka Republika propustila šansu da zauzimanjem Trebinja onemogući austro-dubrovačku politiku u Hercegovini.³⁷⁾

Srednjom decembra, Sinjorija je skrenula pažnju generalnom providuru Dalmacije da je turski garnizon u Trebinju neznan, jer je preko Trebišnjice brojao svega 50 boraca. Zbog toga mu je stavljano u zadatak da uništi te straže, kako bi Republika došla u posed južne Hercegovine.³⁸⁾

I pored vrlo snažnog pritiska iz Carine i Zubaca, Mlečani od osvojenja Herceg-Novog do kraja 1689. godine nisu uspeali da prošire svoju vlast na oblasti južne Hercegovine. Tu se narod, naročito pravoslavni, digao na oružje, ali ipak nije pokazao onu čvrstinu i upornost kao plemena u istočnoj Hercegovini. Katolički živalj u Popovu pa i Trebinju bio je dosta pasivan, pometen agitacijom austrijskih poruka protiv hajdučkih pljački i zbog austro-mletačke surevnjivosti.

III Snažno odmeravanje snaga u trebinjskom kraju tokom 1690. godine

Početkom 1690. godine Turci u hercegovačkim krajevima koji su graničili sa mletačkim osvojenim zemljištem ne samo što su držali naoružane snage nego su se nalazili u pokretu, posebno kad je reč o prelazima na brdskom terenu. Trebinjski aga Džin Ali (Zinolia) bio je izabran za hercegovačkog pašu, te je otišao u Mostar kako bi se pobrinuo za sakupljanje ljudi.¹⁾ Jedan konfident je prve sedmice marta dojavio Mlečanima u Boki da je i u samom Trebinju sakupljeno 1.300 ljudi pod 24 zastave i da im je bio zadatak da posednu prostor preko reke. Oni su se odmah počeli raspoređivati po susednim selima — u Janjevu njih 30, u Volujaku 40, u Potama 30 i u još četiri naselja njih 95; iz Dubrovnika im je stalno pristizala pomoć u hrani, naročito kukuruz i ječam; u manastiru i u nekim drugim utvrđenim mestima nalazio se paša sa znatnim snagama; tu se nalazio i jedan zid od suhomedine sa palisadom i jarak širok pet stopa; zbog izbora bega za hercegovačkog pašu, zapovedništvo nad odbranom bilo je predato Govedaroviću; mada je garnizon bio mnogobrojan i snabdeven, njegovi pripadnici su stalno strepeli a noći su im se pretvarale u bdenja.²⁾

Taj poverenik javio je 15. marta da su Turci izvršili prepad na mletačke položaje kod trupa Nonkovića, da su oteli 50 goveda i 300 glava sitne stoke, da su sproveli četiri pastira, da su dva borca na mletačkoj predstraži poginula no i da su Turci imali 30 ranjenih.³⁾ To je

³⁷⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 353.

³⁸⁾ A—SANU, Perazićevi ispisi, n° 9295/86, Venecija 15. VII 1689.

¹⁾ ASV, Prov. da terra e da mar, filza 669, kotorski vanredni providur P. Donado 18. II 1689. m.v.

²⁾ A—SANU, Perazićevi ispisi, n° 9295/91 od 1. III 1690.

³⁾ Arhiv Herceg-Novog, PUMA, sv. VII, n° 589, Novi 20, III 1690. — Konfident je Marinović (Isto).

izazvalo neke hajduke iz Grahova da siđu u mesto Glavska. Na to su i Dubrovčani pojačali snabdevanje Trebinja.⁴⁾

Prve dekade maja, hercegovački paša se nalazio u Trebinju sa dosta ljudstva i podstican od Dubrovčana da preduzme napad na mletačke položaje na Carinama (gde je zapovedao Filip Adami). Nastup se očekivao devetog noću, pa je na pozicije trebalo uputiti Peraštane sa dve galeote da učvrste odbranu.⁵⁾ Obrt situacije dogodio se tokom maja na drugoj strani — pobedom Nikšića nad Turcima, što je imalo pozitivnog odraza. Hajduci iz Herceg-Novog i panduri iz Zubaca (koji su prešli u mletačku službu) uzeli su na nišan saobraćajnice za Trebinje i Popovo, pleneći životne namirnice i drugu robu. U tim akcijama zarobljen je starešina turskih pandura Miloš, brat poznatog kneza Popova, Vojina, koji je bio neprijateljski raspoložen prema Mlečanima. Istoga meseca kotarski providur P. Duodo pokrenuo je pohod na Ljubomir.⁶⁾

Interniranjem pomenutog Miloša, Mlečani su uticali na njegovog brata Vojina Bojkovića. Knez je poslao jednog kaluđera u Split na pregovore sa generalnim providurom Molinom, obećavši da će knez trebinjskog kraja primiti mletačko podanstvo, ako mu se najpre oslobodi brat. Molina je obećao knezu da će ga unaprediti u serdara kad mletačka vojska zauzme Popovo polje, sa stalnom platom koja će biti izdavana i Miroslavu Miholjčeviću i Vuku Vitkoviću, trebinjskim knezovima. Oslobođenje Miloša ostavljeno je za kasnije, jer pomenuti knezovi nisu mogli doći u Split, te su samo dali izjavu o stupanju u podanstvo.⁷⁾

Da bi Trebinjce i stanovnike Popova polja uverili u svoju odlučnost, Mlečani su povelili niz akcija u južnoj i istočnoj Hercegovini. U toku noći, 14—15. juna, napadnuta su iz Zubaca tri trebinjska sela (Pridvorci, Popi, Poljice). Spaljene su četiri kule i mnoge kuće, zarobljeno je dosta Vlaha i 21 Musliman odnosno Muslimanka. Na mletačkoj strani, jedan je poginuo a četiri su bila ranjena, a na turskoj su gubici bili nešto veći, računajući tu i jednog barjaktara. Trebinjski kraj je posle toga bio pod pritiskom agitacija koje je organizovao jedan kaluđer.⁸⁾ Primenili su tursku akindžijsku taktiku sa pustošenjem turske teritorije, kako bi Turke lišili hrane. Kao što su nešto pre toga pljačkanjem Ljubomira učinili da se glad i nevolja javila u Trebinju, tako sa napadom grahovskog guvernadura Nikole Rico-a sa 400 teritorijalaca na sela Dabar i Fatnicu hteli da iznure ne samo Trebinje nego i Gacko. Potom je usledio glavni udar na Trebinje. Njega je izveo vanredni kotarski providur Duodo sa 1800 Bokelja i sa nešto najamnika, dolazeći sa Grahova. Tabor je podignut u Zubcima, a dva odeljenja su poslata prema Trebinju. Napad je tako programiran da bi se hrišćanskim porodicama u varoši omogućilo da se prebace na mletačko područje. Jedan odred od 400 ljudi, zauzimajući most na Trebišnjici, obezbedio je prelaz življa pet sela i njihovo naseljavanje u polju Zubaca. Potom je most uništen

⁴⁾ A-HN, PUMA, VII, 587—7', Lorenzo Kontarini iz Novog 27. III 1690.

⁵⁾ Isto, 506, L. Kontarini iz Novog, 9. V 1690.

⁶⁾ ASV, Prov. da terra e da mar, filza 669, Kotor, 31. V 1690.

⁷⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 371—2.

⁸⁾ A-HN, PUMA, VII, 127 (L. Kontarini iz Novog, 15. VI 1690), 114 (Isto, 19. VI 1690).

kao i nekoliko kula i sela u okolini. Celo trebinjsko polje bilo je raseljeno i opustošeno, tako da su s desne strane Trebišnjice ostale samo dve kule i manastir. Time je raseljena i zemlja oko tvrđave Klobuka.⁹⁾

Prema jednom detaljnom mletačkom izveštaju, pobeda je zabeležena 5. jula. Mletačka vojska nastupala je od Ljubomira. U isto vreme pritisnuti su bili hrišćani koji su se još držali Turaka u Hrupjeli, Podglivlju, Gorici i Zasadu, kako bi se izjasnili za Republiku. Providur Rico je u isto vreme sa 400 boraca napredovao prema Dabru i Fatnici (između Trebinja i Gacka). Turci su Riciju pružili otpor 29. juna izjutra. U okršaju je ubijeno dosta turskih boraca i zaplenjeno je dosta stoke. Iz Trebinja i Gacka pristigla je turska vojska u pomoć. Tek 1. jula izašao je Duodo iz Risna u pravcu Grahova. Sledećeg dana u Grahovu su se iskupila i druga odeljenja, nešto konjice i branioći Herceg-Novog. Trećeg jula, Kristifor Zmajević je sa 300 Peraštana i pripadnika seljačke milicije dobio zadatak da sakupi hrišćanske porodice u Ljubomiru da se izjasne za pokornost duždu. Odred je obišao sela Zagoru, Pljeske i Đurane, da bi se potom uputio ka Trebinju. U međuvremenu je Duodo nastupio sa hercegnovskom milicijom ka trebinjskom mostu, koji je 4. jula zauzet. Jedno odeljenje je ostavljeno u zauzetom Trebinju, a glavnina se povukla na noćenje u Zubce, idući preko Čičeva, jer su se u ravnici oko toga sela još držali Turci. Prešavši ponovo preko mosta, izvršen je napad na turske pozicije s obe strane Trebišnjice. Zauzeta je jedna turska pandurica, svladani rovovi, kule i kuće koje su štatile most. Tu je srčano raspršeno 500 Turaka. U osam časova boj je već bio rešen. Potom su opljeni hrišćani koji su se još držali svojih gospodara i oterani su u Zubce, gde su naseljeni. Napuštena su sela Nesvijeli, Gorica, Hrupjela pa i Zasad, gde su se nalazile dve kule trebinjskog bega. Popaljeno je i sve žito u poljima koje se nalazilo preko reke. Predati su plamenu pomnutih pet sela sa kućama i kulama koje su mogle primiti 500 boraca. Na hrišćanskoj strani u akciji je samo jedan poginuo a 5—6 su bili lakše ranjeni, dok je gubitaka među Turcima bilo više: među poginulim nalazio se i kapetan, koji je po rangui bio druga ličnost u Trebinju a ranjenih je bilo vrlo mnogo. Po povratku u Zubce, providur Duodo je između 350 novih podanika podelio 500 glava krupne i sitne stoke, dok su 1.500 drugih grla zadržani kao ratni plen, da bi bio podeljen među hajduke.¹⁰⁾

Dubrovačke vlasti su se i u leto 1690. godine revnosno zanimale prilikama u susjednom Trebinju. U drugoj polovini jula poslale su jednog obaveštajca Konavljanina s nekim vojnikom u Trebinje, no ovi su bili uhvaćeni od hajduka iznad dubrovačkog sela Poljice. Konavljanin je na saslušanju izjavio da smatra da se u Trebinju nalazio hercegovački paša sa 1.000 vojnika. Paši je upućeno pismo, a u trebinjskim selima dubrovački plemići su imali svog dopisnika (Prodan Magazinović). Busiju kod Poljica postavio je hajdučki harambaša Savo Anđelić.¹¹⁾

Trebinje je naročito u leto 1690. godine zadesila još jedna nedaća. Bila je to kuga, koja se još krajem marta pokazala u jednom susjednom

⁹⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 370—1.

¹⁰⁾ A-SANU, Perazićevi ispisi, n° 9295/95, P. Duodo, Kotor 10. VII 1690.

¹¹⁾ A-HV, PUMA, VII, 38—8', Novi 24. VII 1690.

selu a bila je prenesena iz Dabra. Krajem avgusta umiralo je oko 14 osoba dnevno; umro je i begov sin i neki vojnici. Do tog vremena u ce- loj Hercegovini umrlo je od zaraza oko 3.000 lica. Prvih dana septem- bra šira begova porodica već je zabeležila osam žrtava. Ovih je bilo i u trebinjskim selima Mostaći, Poljice i drugim, tako da je iz sanitarnih razloga utvrđena mletačka pandurica na tom pravcu. Ljudi su izlazili iz naselja te su prebivali u daščarama pored reke. Krajem novembra stradali su i neki Vlasi, ali je epidemija poglavito kosila među Musli- manima. Oboljenje se tada javilo i u kući bega u Ljubomiru, u kome je inače umrlo od kuge oko 170 žitelja.¹²⁾

Krajem avgusta, po naređenju generalnog dalmatinskog providura bio je zatvoren prolaz koji je sa dubrovačke teritorije vodio za Tre- binje. Održavanje blokade u selu Bjelotini i patroliranje po drumu od tog sela do Trebinja palo je u deo Zubcima.¹³⁾

Konavljani su takođe bili delom pod uticajem pokreta hrišćanske vojske preko granice, mada su sami stradali od hajdučkih uljeza. Pos- lednjih dana jula 1690. pokrenut je proces protiv nekih Konavljana, zatvorenih zbog veze sa hajducima koji su se javili na Republikinim me- đama. Sredinom decembra, dvojica kancelara su izveli pretres po seo- skim kućama, kako bi se pronašlo sve ono što su imala trojica hajdu- ka, inače Vlasi hercegovačkog područja, ubijeni 1689. godine u Bjelo- tinama. U isto vreme, nekolicina Konavljana žalila se da su im hajduci i panduri, Vlasi iz Herceg-Novog, otimali imovinu. U poslednjoj dekadi novembra istraga je po nekim selima vođena da se ustanovi da li je ko od dubrovačkih podanika sudelovao u pohari karavana koji je išao u Tursku, natovaren solju iz Stona.¹⁴⁾

Ono što je Mlečane u saradnji sa Hercegovcima moglo da zabrine, bila je njihova nedisciplina. Jedan Trebinjac, na primer, zatvoren je kao vojni begunac, ali je na zahtev Trebinjaca pušten, pošto je odležao kaz- nu.¹⁵⁾ Bilo je nepovoljnih priča o nastupu na vojnu službu seljaka iz Zubaca, no oni su se ipak na vreme (oko 1. novembra) javili; najavljen je broj od 187, a stupilo je na dužnost 162.¹⁶⁾ Zatvaranje Carina (aprila 1690), što je trebalo da omete dubrovački promet, u stvari je pogodilo hajduke, koji su dobijali plate. Bez redovnih plata, u uslovima skupoće, borci iz redova hajduka su se dosta ohladili.¹⁷⁾

Hajduci u mletačkoj službi bili su zainteresovani da dolaze u Du- brovnik. Preko njih je, svakako, kuga iz trebinjskog kraja januara 1691. prenesena u grad pod Srđem¹⁸⁾ Još i meseca marta 1691. dubrovačka vla-

¹²⁾ Isto, 587—7' (L. Kontarini, Novi 27. III 1690), 51—1' (Ivan Burović, Zupci 26. VIII 1690), 453 (29. XI 1690, obaveštenje harambaše Save Anđelića). 624—4' (L. Kontarini, Novi 3. IX 1690). — Vidi i: J. Radonić, *Dubrovačka akta*, IV—2, 19—20, 29.

¹³⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 669, P. Duodo, iz Kotora 1. IX 1690.

¹⁴⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 66, n° 2051/1, 8, 5, 12.

¹⁵⁾ IAK, UPM IX, 6' (30. IX 1690).

¹⁶⁾ Isto, X, 465 (2. XI 1690, kotorski providur Erico guvernaduru Bući).

¹⁷⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 374.

¹⁸⁾ Đ. Orlić, *Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku*, Naučno društvo BiH, Građa, knj. II, Sarajevo 1956, 63.

da se žalila na hajduke da šire zarazu po dubrovačkom području, jer se iz Carina i sa drugih predstraža nalaze u stalnoj trgovačkoj vezi sa Vlasima u Trebinju, gdje je zaraza i dalje vladala.¹⁹⁾

IV *Hajdučko oživljavanje akcije u južnoj Hercegovini u doba stagnacije pokreta u Hercegovini 1691—93. godine pre svega zbog prisustva mletačkih neprijatelja Dubrovčana*

Početak leta 1691. godine aktivnost mletačke vojske iscrpljivala se u napadu i pustošenju Ljubomira. Grahovljani su vanrednom providuru pisali: »da nije Ljubomira ne bi bilo ni Trebinja«, što je upućivalo na to da su Grahovljani očekivali da će se poduhvat proširiti i na osvajanje Klobuka i Trebinja. Do toga, međutim, nije došlo, nego su samo mnoge hrišćanske porodice napustile te oblasti Hercegovine i naselile se na mletačkom području. Početkom novembra, po naređenju providura Nikola Erica, zapaljena su dva sela u okolini Trebinja.¹⁾

U proleće sledeće (1692) godine, Mlečani su pomišljali na trajno zauzimanje Trebinja i Popova. Vanredni providur Kotora, Erico uspostavio je veze sa harambašom svih hrišćana u Popovu, Prodanom Magazinovićem i sa knezom Milošem Vujinovićem, jednim od prvih trebinjskih starešina. Oni su prihvatili da u mletačko okrilje prevedu hrišćane Ljubomira, Popova i Trebinja, uz uslov da njih dvojica primaju plate i da mogu obrazovati četvu. Predlog je u Veneciji bio prihvaćen, pa su popovski i trebinjski hrišćanski prvaci pristupili pripremama.²⁾ Stvar je, na žalost, završena samo time što je knez Miloš sa deset ljudi prebegao Mlečanima.³⁾

Popratna pojava mletačke inicijative prema Trebinju i Popovu bila je pljačka hajduka iz Zubaca na račun Dubrovčana. Početkom juna, prilikom neke goroseče, oteto je 15 magaraca. Dubrovčani su pozvali Turke čiji su panduri nadjačali 60 hajduka. Takav odnos nije nimalo smetao Popovljanima da u novoosvojenim mestima svoga područja dadu ispašu u zakup dubrovačkim selima Dubi, Strapči, Jasenici i Broknici.⁴⁾

U leto 1692. godine, Mlečani su, na zahtev hercegovačkih glavara, dozvolili nekolikim jačim hajdučkim jedinicama da se upute prema Trebinju i drugim mestima. Knez Miloš Vujinović napao je sa svojom družinom, na primer, Žarkovo.⁵⁾ Tada se na udaru hajdučkog pokreta našlo i Popovo. Njegovi knezovi ponovo su se obratili providuru Ericu, tražeći da se hajduci ne šalju u njihova sela da pljačkaju; žalili su se što su se našli između dve vatre, — Turaka i hajduka, obećavajući da će

¹⁹⁾ J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelje*, knj. IV, sv. 2, Beograd 1942, 99.

¹⁾ J. Tomić, *Crna Gora u vreme Morejskog rata*, Beograd, 171 i 336.

²⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 670, Kotor 10. VII 1692; G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 376.

³⁾ P. Šerović, *Nekoliko mletačkih dokumenata*, Istorijski zapisi XVII, 311. — Porodicama trebinjskih hrišćana koji su se sklonili na mletačko područje trebalo je dati zemlju u predelu Herceg-Novog (IAK, UPM, XII, 277).

⁴⁾ IAK, UPM XII, 430 (9. i 10. VI 1692), 413 (novembra 1692).

⁵⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 670, Kotor 10. VIII 1692.

postati Principovi kad hrišćanska vojska zauzme Bosnu; ipak, odbili su da napuste rodnu grudu. Za primanje mletačkog podanstva tražili su one privilegije koje su uživali Grbljani i Paštrovići. Osnovno je bilo izbeći hajdučke zalete.⁶⁾

U susjedstvu Popova generalni providur Đ. Kornaro je pridobio Neretvu. Turci su pobjegli iz Kleka. Dubrovčani su odmah pustili svoja stada u te krajeve. Pošto nisu hteli plaćati travarinu, zapovednik Nonković je po Molinovoj zapovesti uzaptio njihova stada. Sinjorija je taj postupak odobrila i nastojala je da onemogućí otvaranje skele u dubrovačkom Slanom. Dubrovčani su stalno netačno obavještavali Turke da će se otvoriti put za Carine. Držali su se Turaka već i zato što su hajduci uništavali njihovu trgovinu, na primer, oteli su im neku so i uhvatili izaslanika, koji je preko mletačkog zemljišta hteo krenuti za Trebinje. Dubrovčani su čak nagovorili Turke da se povuku sa pozicija Carine, ali su oružjem dočekali mletačkog zapovednika Burovića. Turcima su na Carini dovlačili hleb iz svojih pekara i omogućavali da se snabdevaju u njihovom gradu, ali su Mlečanima odmah predložili da zaključe sporazum radi korišćenja pašnjaka oko Carine. Posle su Turke pozvali da napadnu na Carine i bili su mnogo neraspoloženi što napad nije uspeo.⁷⁾

Ove mletačke tvrđnje nisu bile sasvim na mestu. U jesen 1692. godine 600 ljudi iz Herceg-Novog, sa Carina i sa Zubaca upalo je u trebinjsko polje, no zbog nabujale Trebišnjice nisu mogli preći ponornicu. Turci su zapazili nastalu prazninu u mletačkoj odbrani, pa su kod Carina pošli u protivnapad. Dva turska odreda našli su se ispred Carina, 20. oktobra i napali su na Uskoplje. Nisu imali sreće, jer su se posle četvorosatnog napada morali povući, izgubivši 17 ljudi.⁸⁾

Takav ishod ponukao je nadintendanta Ivana Burovića da upadne u Popovo (31. oktobra). Uništene su dve pandurske postaje (širom polja) i zapaljena su dva ispražnjena sela, a povedeno je dosta sitne stoke. Opsada kule kod sela Orahova ostala je bez efekta. Kolona se nije vratila putem kojim je došla, nego je izbila preko dubrovačke teritorije kod Slanog na more.⁹⁾ Burović nije uspeo da pomoću hajduka pridobije hrišćane Popova (većinom katolike), ali nije u tome uspeo zbog dubrovačkih prstiju. Dubrovčani su mu se žalili, da su im hajduci pri vraćanju popalili i opljačkali sva naselja kroz koja su prošli; Burović je, nasuprot, tvrdio da su poharane samo dve kuće, tj. onih dvaju Dubrovčana koji su se nalazili u popovljanskoj kuli.¹⁰⁾ Napad na Popovo u stvari ne bi uspeo već zato što se još u prvoj polovini oktobra hercegovački paša

⁶⁾ Isto, pismo od 31. VIII 1692, u prilogu; G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 377.

⁷⁾ Rad JAZU 54, 99, 100—2; J. Radonić, *Dubrovačka akta IV—2*, 203—4 (18, 20. i 26. IX 1692), 214 (3. XI 1692), 218 (6. XI 1692), 219.

⁸⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 671, Kotor 6. XI 1692, pismo F. Adamija i pukovnika Salamonića sa Carina od 20. X u prilogu.

⁹⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 671, Burovićev izveštaj 3. XI 1692, prilog II/n°6 i prilog VI/n°36, Burovićev izveštaj posle akcije od 6. XI 1692; G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 379.

¹⁰⁾ Rad JAZU 54, 101; J. Radonić, *Dubrovačka akta IV—2*, 218—9.

nalazio s vojskom u Gabeli.¹¹⁾ Uostalom, kotorski vanredni providur u izveštaju 7. novembra referisao je kako je pokret Burovića bio neko-ristan, i to ne samo zbog nadošle vode nego i zbog promene u držanju onih hrišćana Popova i Trebinja koji su pozivali Mlečane, ali koji su se umirili pred pokretima Sulejman-paše.¹²⁾

Dok se udarna grupa iz Slanog nije vratila morem u Herceg-Novi pa i sledećih dana, kuga koja je stalno harala u pojasu pored dubrovačke granice i dublje u Hercegovini, omogućavala je laku odbranu mletačkih pozicija.¹³⁾ Jedna pojedinost pokazuje da su Dubrovčani mogli imati uticaja na susedna hercegovačka sela. Mletačke vlasti su na novo-osvojenoj teritoriji u ime represalija oduzimale stoku Dubrovčana datu seljacima izvan svog područja na ispašu. Da se to ne bi sprovelo, neka sela ponudila su kontribuciju, s tim da se pomenuta stoka drži samo u planini. Ta ista sela plaćala su sličnu dažbinu i Turcima, i to u iznosu od 37 i po reala.¹⁴⁾

Za pljačke koje su trpeli od hajduka Dubrovčani su znali da se oduže. Po nalogu dvojice plemića, zapovednika na granici, grupa od 12 ljudi poslata je do Trebinja, da tu trojica budu na vezi sa Redžepom Šehićem a da ostali ubiju hajduka Savu Miletinog; grupu je predvodio Marko Laušin zvani Šmucalo, a ubistvo su počinila njih trojica.¹⁵⁾

Turci iz Trebinja počeli su sa mobilizacionim pripremama već januara 1693. godine. Pre nego što je trebinjski beg otišao iz mesta, naredio je da svi obveznici nabave dva para opanaka i hrane za 15 dana. Novi beg se potom pojavio, ne dovodeći sobom novo ljudstvo sa strane. Dubrovčani su bili na vezi sa trebinjskim begom, kome su obećali da će izraditi sticanje misirskog pašaluka, i da će doći 8.000 Arbanasa i 50.000 Arapa. Beg je nagovestio da će u tom slučaju očistiti Hercegovinu ili će hrišćane pretvoriti u roblje, na čemu je radio ranije beg Džin Ali.¹⁶⁾ Sredinom februara, trebinjski beg uputio je dubrovačkoj vladi svedočanstva (»arz«) o praktikovanom neprijateljstvu protiv dubrovačke države od strane mletačke milicije.¹⁷⁾

U prvoj polovini aprila 1693. harambaše iz Herceg-Novog, Zubaca i sa Carina preduzeli su po višoj naredbi novi prodor u Popovo. Pre ofanzive, dubrovački trgovci, naročito dva brata Đuričića, dovukli su braniocima Popova znatnu količinu pirinča, soli i pšenice. Skupili su hrišćane oko jedne kule i odatle su se s oružjem u rukama borili protiv hajdučke vojske pod mletačkim zapovedništvom. Pred ovom kulom trojica hrišćana su poginula a mnogi su bili ranjeni. Dubrovčani su naročito bili osetljivi prema hajducima u Carinama.¹⁸⁾ Pred sâm nastup hajduč-

¹¹⁾ ASV, Senato, Prod. da terra e da mar, filza 671, prilog VIII uz n°35 (pismo primljeno 14. X 1692).

¹²⁾ Isto, n°36, N. Erico, Kotor 7. XI 1692.

¹³⁾ Isto, n°36a, N. Erico duždu, iz Kotora 9. XI 1692.

¹⁴⁾ Isto, n°37, N. Erico, iz Kotora 2. XII 1692.

¹⁵⁾ Isto, prilog V uz n°40, F. Adami N. Ericu 14. XII 1692.

¹⁶⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 671, prilog uz akt br. 42, prevod sa ćirilčkog pisma Save Anđelića kotorskom vanrednom providuru od 6. II 1693.

¹⁷⁾ J. Radonić, *Dubrovačka akta* IV—2, 243, 257 (arz trebinjskog bega kod dubrovačkog predstavnika u Carigradu), 277.

¹⁸⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 671, n°45, N. Erico 14. IV 1693.

kih kolona, mnogi su otišli u dubrovačko Slano a Turci sa svojim porodicama preko Trebišnjice. Naglo nastupajući, hajduci su uspeli da u Orahovom Dolu zaplene a potom zapale namirnice koje su Dubrovčani dovukli na ime pomoći. Pored kuće u kojoj se hrana nalazila, dizala se kula u koju su se zaklonili različiti Dubrovčani pa i jedan od Đurovića iz Slanog. Pored pomenute trojice, pod tom kulom našao je smrt i harambaša Jovo Cvjetašinić a šestorica su ranjeni. Prilikom pohoda, hajdučka vojska je spalila mnogo sela, savladala je otpor Pandurice u kojoj se nalazilo 40 Turaka i nanescena je šteta knezu koji se povezao sa Dubrovčanima. Pritisak je uvećan kad je pridošla pomoć sa meteriza iz Carina. Pri nastupu i vraćanju pohodnih trupa, Dubrovčani su se trudili da ometaju prolaz. Kod dubrovačkog sela Mrcina ubili su 11 narodnih vojnika sa Carina i uopšte mletačkog područja. Pored toga, pomogli su Turcima kad su ovi nastupali protiv mletačkih trupa na zubačkoj ravnini.¹⁹⁾

Protivudar na Zubce izveli su paša Redžep Šehić i Hasanaga Vuisić iz Ljubinja, pošto su prethodno trebinjski Turci svoje porodice prebacili u Ljubinje i Stolac. Pre ulaska u borbu, ljudi su bili izmireni platomama. U ravnici nastupilo je sto konjanika i oni su uspeli da ugrabe nešto stoke. Potom je nastupilo oko 300 turskih pešaka. Zubački hajduci bili su brojno mnogo slabiji. Pucnjem iz topa signalizirana je opasnost, ali se ljudi nisu koncentrisali, nego su se raspršili sve do trebinjskog polja, a neki su se brinuli da sklone stoku. U tom darmaru ubijeno je 7 a zarobljeno 7 boraca na mletačkoj hajdučkoj strani. Među trebinjskim hrišćanima koji su bili akreditovani od Turaka, isticala su se braća Vitorovići, koji su mnogo pomagali Turcima u Trebinju i bili su na vezi sa Dubrovčanima. Harambaše su se trudile da najpre ove ubiju. Drugi su mnogo stradali kad su u mletačkom protivnastupu bili gonjeni pa su se sklonili u jednoj kuli koja je bila porušena. U tom pohodu, Trebinjcima su se priključili i Popovljani i Ljubinjci a možda je bilo i onih iz Ljubomira, i to zato što su hajduci svima njima svojim zasedama ugrozili promet dobara.²⁰⁾

Pre pohoda, prvih dana aprila i turske protivnavale, kotorski vanredni providur je hvatao vezu sa starešinama trebinjskih hrišćana pismenim putem. Knezovi Trebinja, Ljubomira i Pljesaka uputili su odgovor Ericu na njegova pisma od 2. februara 1693. Izrazili su mišljenje da bi kod Mlečana imali bolje regule, te su želju za slobodom shvatali kao prelaz pod duždevu vlast. Smatrali su da Mlečani treba da im upute pasoše kojim bi se lako kretali a ne bi mogli biti zarobljeni, bilo na drumu, u kući pa ni u borbi, niti bi moglo biti učinjeno kakvo zlo njihovoj stoci i robi. Tražili su jedan takav pasoš i za 200 konja kojim bi preneli vosak iz Mostara u Slano. Oni su u naseljima grupisani po 10—20, ali ih je ipak bilo oko 400 kuća sa 600 ljudi sposobnih za oružje. Knezovi bi zadržali postojeći položaj. Tako bi se mogli privući i hrišćani Ljubinja i Dabra. Žalili su se kako su Turci za vreme zime koja se

¹⁹⁾ Isto, izveštaj harambaše iz Novog, Carine i Zubaca 22. IV 1693.

²⁰⁾ Isto, prilog I i II dok. br. 46 (24. IV 1693), Kuveljić Ericu od 18. IV 1693. i saslušanje vojvode Save Anđelića iz Zubaca od 9. IV 1693.

završavala mnoge pogubili u Popovu. Naročito su bili krvoločni njihovi konjanici po drumovima jer su svakako čuli da je prispeo sa mletačke strane vojvoda Duka Jakšić, te su hteli da spreče tajno okupljanje i prenošenje poruka. Odgovor su potpisali: Vuko Vitrović, knez Trebinja; Duka Araršević (?) i Simo Nikolić, knezovi Zagorja; Milija Zotović, knez Ljubomira, Ivan Stjepanović, knez Oburam (?) i Niko Jokanović, knez Strebihova (?). Odgovor je napisan na sastanku knezova koji je održan u Ljubomiru.²¹⁾

Nove poruke poslao je kotorski providur starešinama Ljubomira, Popova, Trebinja, Zagorja i Pljesaka 30. aprila, kad je Prodan Magazinović odlazio svojoj kući u Trebinje. Prodan se sastao sa Jovom Nikolinim, bratom kneza Sime iz Zagorja, Savom Vasiljevićem, trebinjskim vojvodom i Bajom Petrovim, takođe starešinom u Trebinju. Oni su u ime svih drugih starešina, koji nisu došli na sastanak da ne bi bili otkriveni, izjavili da su spremni da stupe pod mletačku vlast, ako se obrazuju dva korpusa ljudi (jedan u Trebinju, drugi u Ljubomiru), kojima bi bio cilj odbrana od Turaka. U slučaju nastavka operacija, knezovi su izrazili želju da vide u Neretvi nekoliko fusta, koje bi mogle da uplove, s obzirom da bi se još neko vreme održavala visoka voda. Starešine bi trebalo da dobiju zemlje i to u susedstvu Herceg-Novog, gde bi bili sigurni od turskih upada. I kuće koje bi dobili služile bi za njihovo izdržavanje. Za neko vreme trebalo bi da budu oslobođeni zemljišnih dažbina i carinskog plaćanja. Njihove povlastice trebalo bi da budu slične privilegijama Peraštana. Postojeći kapetani zadržali bi se nad odeljenjima od 25 do 30 ljudi. Ovakav odgovor uglavili su knez Vučko Vitrović, pop Mario Ivović i još trojica uglednika iz Trebinja; iz Popova knezovi Mirosav i Jovan Knezović; iz Ljubomira knezovi Milija Zotović i Vujat Petrović, vojvode Petar Grujić i Marko Barbakanović i još jedan; iz Zagorja Duko Ačačević (?) i vojvoda Simo Nikolić; iz Pljesaka ili Đurana knez Ivan Stjepanović i vojvoda Vojin Dučić i iz sela Trjeb-ljaka knez Milija Jovanović i vojvoda Niko Jokanović. Na to su pristali i drugi, ali Magazinović nije znao imena njihovih starešina.²²⁾

U drugoj polovini juna, u jednom manjem naletu spaljena je turska kula u trebinjskom selu Gomiljanima a potom i neka sela kod Ljubomira. Sprovedeno je 49 ljudi s njihovim porodicama i naseljeno na mletačkom području.²³⁾

U toku avgusta 1693. godine, kotorski providur Erico je uspostavio veze sa trebinjskim kaluđerima preko njihovog igumana; nagovarao

---

²¹⁾ Isto, prilog I uz akt od 19. V 1693. Ivanu Bolici; G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 380—1.

²²⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 671, prilog IV akta br. 49, saslušanje Prodana Magazinovića iz Kotora 20. V 1693. — Prilikom Magazinoviće-
vog boravka u Trebinju utrpao mu se u društvo Dubrovčanin Nikša Andrečić, ispi-
tivajući ga o eventualnom mletačkom napadu na Trebinje i da li bi izdržala neka
kula Alagića (Isto). — Gl. Stanojević (*Jugoslovenske zemlje*, 381—83) pretpostavlja
da je prethodno održan glavarski zbor u Trebinju i da je na njemu tražena ne
više samo knežinska samouprava nego autonomija triju oblasti sa zajedničkim
guvernadurom.

²³⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 671, n°50, N. Erico duždu 22. VI
1693.

ih je da (njih 34) pređu pod zaštitu »Krilatog lava«. Time se htelo uticati na pravoslavni živalj, koji bi pod turskom vlašću ostao bez duhovnika. Preseljavanje je počelo dolaskom kneza iz Popova, Vučinova, koji je kod Turaka služio kao jedan od najuglednijih buljubaša i čiji je brat godinu dana ranije postao duždev podanik. Kaluđeri su došli s nekim porodicama koje su smeštene u okolini Herceg-Novog. Monasi su smešteni kraj jedne crkvice i dobili su zemlje da bi se mogli prehranjivati.²⁴⁾

U poznu jesen iste godine, kotorski providur N. Erico prihvatio je predlog harambaša da se izvede diverzija u trebinjskom kraju, ali s tim da ne teriti državnu kasu. Razlog za preduzimanje akcije nađen je u tome što je paša u međuvremenu ponovo podigao kulu na mostu, koja je u toku leta bila porušena po Ericovom naređenju. Porast Trebišnjice takođe je bila povoljna okolnost da se seljaci do reke više oslobode i udruže.²⁵⁾

U poslednjoj dekadi novembra, hajduci iz odreda grahovskih harambaša, Vojina Marinovića i Pavla Magazinovića, prilikom toga pohoda upali su i na dubrovačku teritoriju i oteli su nešto sitne stoke dubrovačkim seljacima iz Plata. Pre toga, u prvoj polovini meseca oktobra, harambaša Miladin Jezerković, i pored izričite zabrane gubernadora na Carinama, upao je na dubrovačku teritoriju; harambaša je degradiran i osuđen da vesla na galiji. Hajduci sa vojne stanice u Carinama su i švercovali stoku iz Hercegovine u dubrovačku državu: oni bi preuzimali marvu na Grahovu i na Carinama, naplatili bi trošarinu u Herceg-Novom i potom bi stoku prevodili u Konavle; među tom stokom bilo je i takve koja je bila plen.²⁶⁾

V Mletačko osvajanje Trebinja, Popova i Donje Neretve u sklopu velikih inicijativa 1694. godine

Od proleća 1694. godine, Mlečani su vodili žestoke borbe uglavnom na Neretvi, zauzevši sredinom juna Čitluk i Gabelu. Osvajanjem Čitluka postignuta je veza između osvojenih mletačkih teritorija u Hercegovini i onih u Dalmaciji a dubrovačka država opkoljena je sa kopnene strane. Kad su mletačke trupe prispele u Čitluk, moralo se opredeliti hrišćansko stanovništvo koje još nije prihvatilo mletačko podanstvo. Glavni starešina Zažablja, preko kojeg su dubrovački karavani odlazili ka Popovu i Ljubinju, Miljenko Knežić prišao je Mlečanima.¹⁾

²⁴⁾ Isto, n°53, Erico iz Novog 25. VIII 1693; G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 383.

²⁵⁾ Isto, n°58, N. Erico duždu, 6. XII 1693. iz Kotora.

²⁶⁾ IAK, UPM X, 650' (22. XI 1693, Adami iz Grahova); XI, 592—608 (18. X, 13. XI 1693); X, 590 (28. V 1693), 590' (28. V 1693), 591 (28. V 1693). — Dubrovačka žalba Ericu: ASV, Senato. Prov. da terra e da mar, f. 671, n° 58, prilog IV, V (odgovor Erica, iz Kotora 3. XII 1693), VI (saslušanje harambaše u Carinama 3p. XI 1693).

¹⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 383; *Istorija Crne Gore* III—1,210.

Sredinom marta, Mlečani su uz pomoć vojske iz istočnohercegovačkih plemena zauzeli neke trebinjske kule (koje nisu dugo zadržali), ali varoš Trebinje nisu mogli osvojiti.²⁾

Tokom proleća 1694, više znakova je ukazivalo da se i Turci pripremaju za obračun s Mlečanima na području Hercegovine. Po naredbi Porte, Popovljani su imali da se sakupe kod Ljubomira, da bi kolone od Ljubomira i Gacka pošle u gonjenje neprijatelja. Napad je, međutim, izostao.³⁾ Na osnovu saslušanja jednog Muslimana (20. aprila), bilo je potvrđeno da se pripreme vrše i u Trebinju; Redžep-paša trebalo je da prodre ka Carini.⁴⁾

Odmah po mletačkom zauzeću Čitluka, jedno odeljenje mletačke vojske spustilo se u Ljubomir, gde su predate plamenu dve kule u kojima su Turci izginuli. Mletačkoj pokornosti privedeno je 55 hrišćanskih žitelja sa stokom. Stanovništvo Popovog polja, plašeci se nastupa mletačke vojske, predložilo je plaćanje danka Mlečanima. Generalni providur Dolfin nije prihvatio ponudu, odgovorivši Popovljanima da će ih smatrati neprijateljima dok se ne odvoje od Turaka.⁵⁾

Poslednjih dana jula 1694, počele su pripreme za pohod na Trebinje. Sledećih dana, soprintendant Ivan Burović cernirao je utvrđeno mesto Ljubinje. Najpre se potukao sa 200 Turaka koji su pružili otpor na polju, ispred naselja. Potom je upao u selo i popalio je kuće do mesnog trga, gde su se nalazile kule. Tu je zarobio 15 Turaka i sakupio bogati plen u mnogobrojnoj stoci. Potom je pošao na Ljubomir, koji je branila kula paše Šehića, sa posadom od 25 ljudi, među kojima se nalazio i jedan Arbanas, mletački podanik. I tu je paljevina bila najvidljiviji svedok pohoda. Knez Trebinja, po prethodnom sporazumu, omogućio je preuzimanje kule koja se nalazila na njegovom čuvanju. U selu Zasad Mlečani su uspeali da slome odbranu kulâ, gde su poginuli njihov komandant i deo posade. U selu Mostaćima, Berović je uhvatio i pogubio 40 Turaka.⁶⁾ Turci su proterani iz dve kule na Trebišnjici. Od utvrđenih kompleksa oko Trebinja ostao je samo manastir s desne strane ponornice, koji su Turci još pre rata pretvorili u tvrđavu. Mletački mineri oborili su veći deo utvrđenja, a Burović je zapalio pašinu kulu. U Dubrovniku se već 17. avgusta znalo da su Mlečani zauzeli Trebinje a da se paša sa narodnom vojskom (milicijom) povukao ka Ljubinju. Mlečani ga nisu sledili, nego su se okrenuli Popovu, gde su odmah (pre 17. avgusta) zagospodarili Dračevom, posle čega nije moglo biti sumnje da će posesti i ostatak Popova. Posle osvajanja tvrđave-manastira, početkom septembra, starešine Trebinja i Popova izjavili su generalnom providuru pokornost i ođanost. Providur je glavnom knezu Miroslavu

²⁾ J. Tomić, *Crna Gora u vreme Morejskog rata*, 261.

³⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 672, A. Marčelo, iz Kotora 1. V 1694; pismo Jurja Salamonića od 17. IV 1694. u prilogu; Isto, n°, Kotor od 8. VI 1694.

⁴⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e damar, filza 672, Kotor 1. V 1690, saslušanje Jusufa Omurovića u Kotoru 20. IV 1694.

⁵⁾ Isto, n°12 od 9. VII 1694; G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 383—4.

⁶⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 672, n°16, A. Marčelo iz Kotora 6. VIII 1694.

Mihailoviću odredio veliku platu od deset dukata mesečno. Tako je najzad i Trebinje palo u ruke Mlečana.⁷⁾

Osvajanjem Trebinja, Popova i Klobuka (u istočnoj Hercegovini) okončani su veliki pohodi 1694. godine, ali nisu završene borbe čak ni te godine. Tim posedanjem je ipak zaključeno teritorijalno širenje Mlečana, a nastalo je doba mletačkog uticaja u oblasti Neretve i u preostalim krajevima istočno od nje.⁸⁾ Naredne godine biće od značaja i za jačanje privrednih veza između Boke Kotorske istočne i južne Hercegovine.

Odnosi u Neretvi takođe pokazuju značajni rasplet krajem 1694. godine. Taj kraj pre morejskog rata bio je u privrednom pogledu upućen na ušće Neretve i na Dubrovnik. U oba pravca tada se prostiralo mletačko područje. Tamo je hrišćansko, posebno stočarsko stanovništvo bilo ugroženo, pa je bilo prinuđeno da radi na svom priključenju mletačkom posedu. Da bi se ubrzala odluka u tom smislu, upravljena je hajdučka akcija u pravcu Neretve. U prvoj polovini novembra, 200 Grahovljana haralo je u oblasti sela Bitun i Poljica (nedaleko Neretve), otevši 700 grla stoke razne vrste i opustivši polja. To je izazvalo turske trupe, koje su se pripremile za protivofanzivu. Da se ovo onemogućiti, sadejstvovale su dve galeote na Neretvi u funkciji artiljerijske baterije, a kavaljer Ivan Burović koji je zapovedao pohodom, isterao je pomoću 800 seljaka i odredom od 147 konjanika Turke iz njihovih rovova — prethodnica. Turci su pokazivali veliku osetljivost prema mletačkom posedovanju Čitluka, smatrajući da bi im povraćaj tog strategijski značajnog punkta otvorio vrata i za posedovanje Trebinja.⁹⁾ I početkom proleća sledeće godine kružili su glasovi da Pećanac Mahmud-begović (Begoli) sakuplja u Albaniji ljudstvo da se povрати Čitluk.¹⁰⁾

VI Trebinje, Popovo i donja Neretva u senci »Krilatog lava« 1694—99)

Gotovo petogodišnji period mletačke vladavine u donjoj Hercegovini prošao je bez spektakularnih događaja. Prvi zadatak sastojao se u odbrani novog osvojenja i u obnovi privrednog rada u tim oblastima. Problemi su iskrsavali i zbog odnosa između hajduka pljačkaša i mirnog dubrovačkog područja.

U prvoj polovini jula 1695. hercegovački paša koji se nalazio u Nevesinju nameravao je da izvrši prepad u pravcu Trebinja i Popova. Zbog toga je kotorski providur naredio knezu Milošu iz Popova da zapovedi tamošnjem življu da se sa stokom skloni u kakvo sigurno i skrovito mesto.¹⁾ Od napada nije bilo ništa.

⁷⁾ G. Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 384; J. Radonić, *Dubrovačka akta* IV—2, 363, 365.

⁸⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 672, n°21, Novi 29. IX 1694.

⁹⁾ Isto, n°24, A. Marčelo 14. XI 1694.

¹⁰⁾ Isto, n°31, A. Marčelo iz Kotora 12. IV 1695.

¹⁾ IAK, UPM XIII, 623, 11. VII 1695, Novi; Sl. Mijušković, *Pleme*, 33.

Sredinom oktobra, kotorski providur raspustio je osam četa garnizona u Carinama (a) zato što se granica pomerila daleko na zapad i (b) da bi pripadnici tih četa rodom iz Trebinja pojačali odbranu svoga kraja, odnosno poboljšali obradu polja. U Carinama je zadržana na straži samo četa Miloša Vujinovića.²⁾ Novembra 1695. godine turske vlasti su rešile da malobrojnim Turcima koji su se zadržali prema Popovu stalno uznemiruju tu plodnu ravnicu i da tako najbezbednije uredi svoju odbranu.³⁾

Još februara 1695. kotorski providur Alvize Marčelo obavestjen je da su neki Zubci napali i opljačkali pogranično dubrovačko selo Mrcine. Hajduci u Zubcima nalazili su i prvih dana aprila izgovore da upadaju u bogato dubrovačko područje. Dubrovačka vlada se zato opravdano žalila na postupak Toma Kumjerovića, hajduka iz zubačke postaje protiv Miha Purina, dubrovačkog podanika.⁴⁾

Zaslužnim narodnim prvacima mletački zapovednici oduživali su se dodeljivanjem zemlje. Generalni providur Daniel Dolfin, na primer, dodelio je (aktom napisanom u Čitluku 16. juna 1696) Dmitru Nikoliću, bratu Baja Pivljanina 12 kanapa zemlje u selu Podglivlje (u trebinjskom kraju) i oštećenu kulu koja je pripadala Mustajbegu Čerimagiću; porez na njive i vinograde imao je da plaća hercegnovskoj komori. Ivan Prešević i njegovi bratići Avakum i Vojin (sinovci beogradskeg episkopa Simeuna Preševića) dobili su, pored ranije dodeljenih im 15 kanapa, još jedan kanap oranice i vinograda u Trebinju, s tim da dažbine takođe plaćaju fisku u Herceg-Novom. Sam pomenuti beogradski episkop Simeun dobio je (maja 1697) vinograd u selu Valmac, u predelu Podhumnica, koji je ranije pripadao Resulagi Baboviću.⁵⁾ U Neretvi značajna je porodica bila Nonković, čiji su članovi držali položaje u Kleku, prema dubrovačkoj državi, i u kuli u Hutovu. U strategijska mesta pored Hutova (u Zažablju) spadali su i Kotezi i Dračevo (u Popovu) i brda Ljubomira.⁶⁾

Mletačke pozicije u donjoj Neretvi i dalje su pomagali vlaški pešaci iz Ravnih Kotara. U jesen 1696. pritekli su odbrani Gabele, prevlaivši peške 200 milja, o svom kruhu.⁷⁾

U toku 1697. Dubrovčani su se takođe morali nagađati sa hajducima. Marta meseca dato im je 60 dukata na ime potpunog raskusurivanja. Novembra meseca, hajduci su ipak pljačkali stoku u Konavlima.⁸⁾

Početak septembra 1697. Ivan Burović je u Trebinju pripremio zbor naroda, na kome je saopštio proklamaciju dobijenu od kotorskog providura. Deset dana su knezovi pripremali narod za zbor. Došao je

²⁾ IAK, UPM XIII, 847 i 848, 13. IX 1695; Sl. Mijušković, Pleme, 35.

³⁾ ASV, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 672, n°45, A, Marčelo, Kotor 1. XII 1695.

⁴⁾ HAD, ASMM XVII s, sv. 58, A. Marčelo iz Kotora 20. II 1694. m.v.; n°1994/4, Z. Barbaro vanrednom providuru iz Novog 10. IV 1695.

⁵⁾ B. Desnica, IKU II, 324—5, 332, 343—44.

⁶⁾ RAD JAZU 253, 134—5; Rad 54, 112—3; J. Radonić, Dubrovačka akta IV—2, 439.

⁷⁾ B. Desnica, IKU II, 339 i 341.

⁸⁾ HAD, Cons. rog. CXXXV, 73 (22. III 1697), 147 (29. XI 1697).

i knez Dragutin sa Zubaca. Preveden proglas knezovima je pročitao Prodan Magazinović. Akt se ticao odnosa bivših hajduka prema dubrovačkom području i označavao je kazne koje će se primeniti. Na zboru su se javila pojedinačna mišljenja da treba slati poslanstvo u Veneciju, da se govori o vlasništvu državnih zemalja, da se ne bi desilo da se ona prodaju Dubrovčanima ili Turcima. Pominjan je neki Dubrovčanin koji je natovario drvo na konja i uopšte Dubrovčani, kojima bi trebalo sekvestrovati imovinu zbog napada puškama na tri vojnika. Sava Magazinović je ukazao na neprihvatljivost takvih predloga.⁹⁾

Još juna 1698, dubrovački konzul u Carigradu, Luka Barka, podrobno je izlagao Portinom tumaču i diplomati Aleksandru Mavrokordatu o dubrovačkim granicama, govoreći da je mletačkim osvajanjem Herceg-Novog i Gabele kao i Popova, nekad zijmeta porodice Čengić, Dubrovačka Republika potpuno otklonjena i otepljena od Osmanlijskog Carstva. I austrijskim predstavnicima (novembra 1699) smetale su mletačke pretenzije ne samo u Dalmaciji nego posebno u Neretvi sa Gabelom i Čitlukom, u Popovu i Herceg-Novom.¹⁰⁾ Te političke pozicije bitno su uticale na opredeljivanje katoličkog življa u donjoj Hercegovini, koji je kasno i s mukom prilazio Mlečanima i bio protiv njihovih hajduka.

⁹⁾ A-HN, PUMA, XIV, 9, Nikola Burović iz Trebinja 7. IX 1697.

¹⁰⁾ J. Radonić, *Dubrovačka akta* 8V—2, 472, 490.

ZUSAMMENFASSUNG

TREBINJE, POPOVO UND DAS GEBIET DER UNTEREN NERETVA IN DEN HAIDUKEN-KÄMPFEN ZUR ZEIT DES MOREA-KRIEGES

Die südliche Herzegowina, von der Neretvamündung bis nach Herceg-Novı, hatte schon während der Kämpfe mit den Uskokon von Senj (1537—1613), die über Dubrovniker Territorium vordrangen, und im Kreta-Krieg zwischen Venedig und der Türkei sehr gelitten. Im Morea-Krieg (1684—99) wurde sie echtes Kriegsgebiet. In den ersten Kriegsjahren griffen Haiduken aus dem Gebiet von den Inseln über das Dubrovniker Land an, führten Menschen und Vieh fort. Nachdem Herceg-Novı 1687 durch Venedig erobert worden war, war das Gebiet von Trebinje aus Richtung Herceg-Novı, über Meterizi und Carina, ständigen kriegerischen Einfällen ausgesetzt. Die Dubrovniker halfen den Türken lange Zeit mit Nahrung, Munition und Beratern. Im Oktober 1689 kapitulierten die Verteidiger von Trebinje, aber die Venezianer hielten sich in der eroberten Stadt nicht lange auf. Im Laufe des Jahres 1690 wurden wieder intensive Kämpfe um Trebinje geführt, die erst durch das Auftreten der Pest zur Ruhe kamen. Von 1691—93 gab es hier, zu einer Zeit relativer Kampfesruhe, auf dem Hauptkriegsgebiet Korjeniči—Grahovo—Gacko, Aktionen der Haiduken. 1694 besetzten die Venezianer im Rahmen grösserer Aktionen das Gebiet der unteren Neretva, Popovo und Trebinje. Die letzten Kriegsjahre verliefen in dieser Region ohne spektakuläre Ereignisse, es gab nur Zwischenfälle an der Grenze von Dubrovnik.

Während dieses Krieges, usw. besonders 1688, waren Eifersüchteleien zwischen Venedig und Österreich zu beobachten, denn von Dubrovnik aus agitierten, besonders in Popovo, österreichische Agenten. Das war auch der Hauptgrund dafür, dass Popovo relativ spät in den Kreis der Befreiungsaktionen gelangte, viel später als die Stammesgruppen der Viehzüchter (Nikšići, Banjani, Drobnjaci), die viel hungriger waren und durch Solidarität besser verbunden. Als allgemeine Regel ist festzuhalten, dass sich die orthodoxen Herzegowiner der Venezianern näherten und die katholischen den österreichischen Agenten, die aus Dubrovnik kamen. Durch die Nachbarschaft mit Dubrovnik, wegen der Hilfe, die die Dubrovniker den Türken gewährten, kam es 1691—93 erneut zu Kampfhandlungen, worauf die Strasse von Dubrovnik nach Trebinje Ziel konzentrierter Angriffe wurde.

Diese Arbeit wurde auf Grund unveröffentlichten Archivmaterials aus Venedig, Kotor, Dubrovnik und Herceg-Novı geschrieben, wobei aber nicht das gesamte Material, das in Dubrovnik vorhanden ist, verwendet wurde. Die gleiche Dokumentation wurde vorher teilweise von folgenden Autoren für Übersichten genutzt: G. Stanojević, G. Novak, Sl. Mijušković, J. Radonić und B. Desnica.

Mr Enes Pelidija

POHODI BOSANSKIH PAŠA NA CRNU GORU OD 1706—1714. GODINE

Prvih godina XVIII stoljeća su crnogorska četovanja, u odnosu na prethodne decenije, postala intenzivnija. Njihove su akcije bile usmerene prema Hercegovini, Boki Kotorskoj i Dubrovačkoj Republici.¹⁾ Naročito su u ovim četovanjima prednjačili stanovnici Katunske nahije. Oni su napadali i pljačkali ne samo muslimansko nego i susjedno hrišćansko stanovništvo. U pismu tadašnjem mletačkom providuru Bartolu Moru, starješine Grahova pišu da su Crnogorci dodijali ne samo turskoj i mletačkoj vlasti, nego i njima.²⁾ Naročito su velike štete imali podanici Dubrovačke Republike. Za pomoć su se, dubrovačke vlasti obraćale hercegovačkim i skadarskim pašama, bosanskom veziru, pa i samoj Porti, tražeći da ih zaštite od crnogorskih upada. No, i pored pismenih i usmenih obećanja, turske vlasti su prvih godina XVIII stoljeća ostale nezainteresovane prema dubrovačkim zahtjevima.³⁾ Njihov je glavni cilj tih godina bio da od crnogorskih nahija redovno i bez poteškoća dobivaju uobičajeni harač. Izuzev Katunske nahije, sve ostale su na vrijeme isplaćivale skadarskim pašama svoje obaveze.

U toku 1700. i 1701. godine su manje i veće čete Katunjana updale na teritorije Mletačke i Dubrovačke Republike i od tamošnjeg stanovništva otimala stoku i drugu pokretnu imovinu. Na uporne molbe dubrovačkih vlasti, hercegovački je Redžep-paša⁴⁾ u martu 1701. godine poslao Isak-agu, namjesnika Grahova, da vidi šta to crnogorsko stanovništvo radi i ukori ih zbog nedoličnog ponašanja prema sultanovim po-

¹⁾ Gligor Stanojević, *Istorija Crne Gore od početka XVI do kraja XVIII vijeka*, knjiga 3, tom prvi, Titograd 1975, 236 (dalje G. Stanojević, *Istorija...*)

²⁾ Jefto Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685—1782)*, Istorijski institut NR Crne Gore, Cetinje 1956, br. dok. 26, 14 (dalje, J. Milović, *Zbornik dokumenata...*)

³⁾ Dr Vladimir Čorović, *Odnosaži Crne Gore sa Dubrovnikom od Karlovačkog do Požarevačkog Mira*, Glas SKA CLXXXVII, drugi razred 94, Beograd 1941, 9 (dalje, V. Čorović, *Odnosaži Crne Gore...*)

⁴⁾ Safvet beg Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463—1850)*, Sarajevo 1900, 184 (dalje, S. Bašagić, *Kratka uputa.*)

danicima. Pozivu Isak-age su se odazvali svi crnogorski glavari i došli na sastanak u Trešnjevju, gdje su obećali da ćete njihovih suplemenika neće upadati na teritorije svojih susjeda i otimati im imovinu. Borba za голу egzistenciju bio je jedan od osnovnih motiva ovih crnogorskih četovanja. Postignuti sporazum je trebalo da važi godinu dana. Isak-aga, u ovom izvještaju hercegovačkom sandžak-begu, izrazio je sumnju u data obećanja.⁵⁾ Njegova predviđanja su se i obistinila. Ne pridržavajući se zaključka ovog sastanka, crnogorske su čete nastavile i dalje sa upadima na teritorije svojih susjeda. Naročito su njihovom akcijom bili pogodeni podanici Dubrovačke Republike i trgovci koji su prolazili kroz Hercegovački sandžak. O tome je bio upoznat i tadašnji bosanski vezir Čose Halil-paša⁶⁾ koji je o ovim ispadima obavijestio i Portu. Razlog za vezirovu zabrinutost bio je tim veći što je tada trgovina Hercegovine, a posebno i Bosne, bila usko vezana sa Dubrovnikom, čija je teritorija bila najviše izložena upadima.⁷⁾ Dubrovačke vlasti su u svojim molbama bosanskom veziru tražile da ovaj posredstvom svojih paša umiri ne samo crnogorsko stanovništvo i onemoguću ga u njegovim upadima, nego, ako može, i da ga preseli u neki drugi pašaluk Carstva.⁸⁾ Vidimo da su Dubrovčani već 1702. godine bili inicijatori preseljavanja Crnogoraca u neki drugi pašaluk. Ovaj je plan, neposredno iza Karlovačkog mira 1699. godine, Porta imala u vidu.⁹⁾

Gotovo redovno od svojih doušnika Dubrovčani su na vrijeme bili obavještavani kada je trebalo da ih napadne neka veća crnogorska četa. O tome su oni obavještavali susjedne paše. U žalbi hercegovačkom Sejfullah-paši od 1. maja 1703. godine, dubrovačke vlasti ga obavještavaju da su saznale kako je jedna veća crnogorska četa tih dana spremna da upadne na njihovu teritoriju.¹⁰⁾ Smatrajući da im žalbe kod turskih vlasti ne nailaze na odgovarajuću pažnju, dubrovačke su vlasti preduzele mjere samozaštite. Na granicama su postavile oružane straže, a obavještenja uhoda su im bila od neprocjenjive vrijednosti. U pismu koje je 2. oktobra 1705. godine iz Konavala poslao dubrovačkoj vladi, Vlaho Kavalkanti obavještava o predstojećem upadu jedne veće crnogorske čete od 1200 ljudi.¹¹⁾ Krajem istog mjeseca vlada Dubrovačke Republike naređuje zapovjedniku Buniću u Konavlima da što prije organizuje veće stražarske službe zbog očekivanog predstojećeg upada crnogorskih četa na njihovu teritoriju.¹²⁾ Tih je dana glavni cilj crnogorskih četovanja na teritoriji Republike bio da u što većim količinama otmu od dubrovačkih podanika namirnice, kao i veći broj stoke, kako bi se u zimskim mjesecima sa svojim porodicama prehranili. Kao što se i iz izloženog vidi,

⁵⁾ V. Čorović, *Odnosaži Crne Gore...*, 12.

⁶⁾ Prema S. Bašagiću, Čose Halil paša je bio vezir Bosanskog ejaleta od 1698—1702. godine, *Kratka uputa...*, 180.

⁷⁾ Hamdija Kapidžić, *Veze Dubrovnika i Hercegovine u XVIII vijeku*, Gajret, kalendar za godinu 1940, Sarajevo 1939, 86/7.

⁸⁾ G. Stanojević, *Crna Gora u doba vladike Danila*, Cetinje 1959, 51.

⁹⁾ V. Čorović, *Odnosaži Crne Gore...*, 14.

¹⁰⁾ Isto, 12.

¹¹⁾ Historijski arhiv u Dubrovniku, *Isprave i akti*, 18—181/2 (1), dok. 131; 2. X 1705. (dalje, HAD).

¹²⁾ HAD, *Isprave i akti*, 18—181/2 (1), dok. 141; 29. X 1705.

u periodu neposredno iza Karlovačkog mira do toga vremena, osnovni cilj svih crnogorskih četovanja na teritoriji susjeda bila je borba za голу egzistenciju.

Usljed nedostatka osnovnih sredstava za život, Crnogorci su još u zimskom periodu 1706. godine dolazili na teritorije svojih susjeda i od bogatijih ljudi nasilno uzimali osnovne životne namirnice. Od ovih upada su velike štete imali i sultanovi podanici iz Hercegovačkog sandžaka. Tim povodom Porta je primila veliki broj žalbi i molbi od mletačkog i dubrovačkog stanovništva, kao i sultanovih podanika iz Hercegovačkog sandžaka, što je uticalo da u toku te godine donese odluku o potrebi preseljavanja crnogorskih plemena u drugi kraj Carstva, slično kao što su 1700. godine turske vlasti postupile prema albanskom plemenu Klimenata iz skadarskog sandžaka.¹³⁾

O tome, Porta je poslala ferman tadašnjem travničkom veziru Sirke Osman-paši,¹⁴⁾ iz koga saznaje da je hercegovačkom mutesarrifu (sandžakbegu) Sejfullah-paši naređeno da sa vojskom upadne u Crnu Goru i da, uz pomoć skadarskog paše, kazni stanovništvo, koje bi zatim preselio u neki, slabo naseljeni kraj Carstva.¹⁵⁾ To je bio prvi Portin dokument koji je nedvosmisleno govorio o namjeri preseljavanja.

O vojnim je pripremama susjednih paša na Crnu Goru bio obaviješten i crnogorski vladika Danilo Petrović. On je od svojih uhoda saznao da će turska vojska napasti ne samo crnogorske nahije, nego i Budvu. Odmah je o tome obavijestio tadašnjeg generalnog providura Dalmacije i Albanije Frančeska Duoda.¹⁶⁾ Na vrijeme obaviješteni da će ih turska vojska uskoro napasti, Crnogorci su preduzeli odgovarajuće mjere za odbranu. Smatrali su da se mogu odbraniti jedino oružanim otporom.

U relativno je kratkom vremenu serasker ovog pohoda, mutesarrif (sandžakbeg) Sejfullah-paša, uspio okupiti vojsku iz Hercegovačkog sandžaka i s njom doći u Gacko. Odatle je namjeravao upasti u Crnu Goru i pokoriti je. Od svojih uhoda, hercegovački paša je obaviješten da crnogorski prvaci znaju za predstojeći pohod i da se spremaju za odbranu. Smatrajući da raspolaže sa malo vojske, koja je trebalo da vojnički kazni crnogorsko stanovništvo, te imajući u vidu da će se Crnogorci žilavo braniti, serasker je bio prinuđen da od Porte zatraži nova vojna pojačanja. Kao odgovor na ove zahtjeve, vlada iz Carigrada je bosanskom veziru Sirke Osman-paši poslala ferman. U njemu se naređivalo da vezir izda zapovijed svim alajbezima, zaimima i timarlijama iz cijelog Bosanskog ejaleta da mobilize ljude i da sa njima dođu Sejfullah-paši u Gacko. Da bi pokazala koliko je interesuje ishod ovog vojnog pohoda, Porta je u Bosnu poslala i svog kapidžibašu (visoki dvorski velikodostojnik) Mehmeda, koji je imao zadatak da je izvijesti kako se

¹³⁾ HAD, Lettere e Commissioni di Levante, LXVI, f. 217.

¹⁴⁾ Sirke Osman paša je bio vezir Bosanskog ejaleta od 1705—1708. godine, vidi, S. Bašagić, *Kratka uputa...*, 181.

¹⁵⁾ Mühimme defter, dok. 13, 87/1, 1118. (1706), (ovi dokumenti iz Mühimme deftera se nalaze u Akademiji nauka Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a preveo ih je Abdulah Polimac, dalje, MD).

¹⁶⁾ J. Milović, *Zbornik dokumenata...*, dok. 29, 16/17.

sprovode njena naređenja. U fermanu, koji je Sejfullah-paša dobio od Porte, obavještava se da će iz cijelog Bosanskog ejaleta uskoro doći vojno pojačanje, te da se tako udovoljava njegovim traženjima. Takođe se serasker obavještava da je i skadarski Halil paša dobio naređenje da u Dukadjinskom i Prizrenskom sandžaku mobiliše sve muško stanovništvo i da se sa svojom vojskom stavi pod njegovu komandu. Mutesarrifu se dalje naređuje da što prije sa vojskom iz Bosanskog ejaleta, s jedne, te Halil-paša iz skadarskog sandžaka, sa druge strane, upadnu u Crnu Goru, kazne stanovništvo, a zatim ga presele u neko »povoljnije« mjesto odakle bi bilo onemogućeno da napadaju svoje susjede i nanose im štete.¹⁷⁾

Za Portu je pohod vojske na Crnu Goru imao veliku važnost, što se vidi i iz njenih naređenja kadijama zborničkog sandžaka, u kojima im prijete strogim kaznama ako budu nekog namjerno izostavili sa vojnog spiska.¹⁸⁾ Fermane slične sadržine su tih dana dobili i alajbezi cijelog Bosanskog ejaleta.¹⁹⁾ Uplašeni ovim prijetnjama, predstavnici turske vlasti su pristupili brzom okupljanju vojske u ovom ejaletu. Ubrzo je sa svih strana u Gacko seraskeru počela pristizati pomoć. Tih aprilskih i majskih dana 1706. godine izgledalo je da će crnogorsko stanovništvo pretrpjeti velike nepravilike, a zatim da će biti preseljeno u drugi kraj Carstva, čime bi se udovoljilo zahtjevima mletačke i dubrovačke vlasti.

Pošto su dobili nova pojačanja i razradili plan napada na Crnu Goru, hercegovački i skadarski paša su sa vojskom došli u dobro utvrđeni Spuž, odakle su namjeravali napasti Crnogorce i izvršiti Portina naređenja.²⁰⁾ Odavde je seraskerovoj vojsci bila najbliža Katunska nahija, čije je stanovništvo bilo najveći protivnik turske vladavine, zbog slabije kontrole uslijed udaljenosti većih turskih vojnih utvrđenja. Međutim, do izvršenja Portine naredbe nije došlo. Videći da se nalaze u smrtnoj opasnosti, crnogorski su se glavari za pomoć obratili pojedinim albanskim prvacima, podgoričkim i spuškim agama, koji su bili u vojsci Sejfullah-paše. U svojim molbama, oni su obavijestili seraskera da će platiti harač i da će dati taoce koji će ubuduće biti garant njihove podaničke odanosti. Takođe su jecili da iz njihove sredine neće biti četovanja na mletačkoj, dubrovačkoj i hercegovačkoj teritoriji. Udovoljivši molbama, serasker je odustao od planiranog pohoda. Crnogorski glavari su tom prilikom u znak pokornosti dali mutesarrifu dvanaest taoca, a osamnaest susjednih aga mu je obećalo da će svaki dati po pet kesa dukata ako crnogorske čete bilo kome ubuduće učine i najmanju štetu.²¹⁾ Zatim su crnogorski prvaci poslali Porti jednu pismenu obavezu u kojoj izjavljuju pokornost sultanu Ahmetu III i obećavaju da će ubuduće biti mirni, i da će na vrijeme plaćati uobičajene poreske obaveze.²²⁾

¹⁷⁾ MD, dok. 14, 87/2, 1118. (1706).

¹⁸⁾ MD, dok. 16, 89/3, 1118. (1706).

¹⁹⁾ MD, dok. 17, 19/1, 1118. (1706).

²⁰⁾ G. Stanojević, *Istorija...*, 241.

²¹⁾ HAD, *Isprave i akti*, 18—181/1, 3346, dok. 48; 30. X 1706.

²²⁾ Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI—XVIII vijeka*, Beograd 1970, 434; isti, *Istorija...*, 241; *Istorija naroda Jugoslavije II*, 1172; V. Ćorović, *Odnosaji Crne Gore...*, 12.

Tako je, bez većih potresa po Crnogorce, cio zamišljeni i preduzeti vojni pohod prošao relativno mirno.

*
*   *
*

Neposredno iza ovih obećanja, i pored date pismene i usmene obaveze, crnogorske su čete nastavile upade na teritorije svojih susjeda. Već u oktobru 1706. godine, dubrovačke su se vlasti ponovo žalile Porti na Crnogorce.²³⁾ Do kraja ove godine su manje i veće crnogorske čete stalno upadale na susjedne teritorije i tom prilikom uznemiravale mletačke i dubrovačke podanike. Glavni im je plijen bila stoka. Razlog za ovakve češće upade, u odnosu na prethodne godine, treba tražiti u činjenici da se crnogorsko stanovništvo u toku pohoda skadarskog i hercegovačkog paše na njihove nahije primirilo i bilo onemogućeno da na vrijeme obezbijedi zimsku ishranu.

O ovim je upadima bila upoznata i vlada u Carigradu. Već 19. februara 1707. godine, sultan Ahmet III je hercegovačkom sandžakbegu poslao novi ferman. U njemu kao glavne krivce, optužuje Zubce. Stoga se u ovom fermanu nalaže da seljani Zubaca po svaku cijenu treba da onemoguće crnogorske upade na dubrovačku teritoriju. U suprotnom će ih turske vlasti oštro kazniti. Da bi preduzete mjere zaštite bile što efikasnije, naređuje da ubuduće učinjene štete plati stanovništvo Zubaca.²⁴⁾ Radi veće sigurnosti trgovačkih puteva u Hercegovačkom sandžaku, naročito u krajevima koji su bliži Crnoj Gori, sultan je naredio pooštrenu kontrolu i veću vojnu zaštitu. Postupajući po zapovijedi turske su vlasti povećale broj ljudi koji je brinuo o sigurnosti puteva i sprečavao akcije crnogorskih četa. Navedene mjere su dale izvjesne rezultate. U toku 1707. godine, opao je znatan broj upada na susjedna naseljena mjesta. U slijedećim godinama, sve do dolaska ruskog pukovnika Mihaila Miloradovića u ove krajeve, njihova aktivnost je bila svedena na minimum. Tako je za izvjesno vrijeme na tadašnjoj tromeđi hercegovačke, dubrovačke i mletačke teritorije zavladala sigurnost i stanovništvo je tih krajeva bilo manje uznemiravano.

Takvo stanje nije odgovaralo Mlečanima. U želji da što više oslabi Dubrovnik kao svog trgovačkog konkurenta, Venecija je crnogorskom stanovništvu pod povoljnijim uslovima počela prodavati u većim količinama oružje i municiju.²⁵⁾ To je omogućilo da se 1710. godine poveća broj oružanih upada crnogorskih četa na teritoriju Dubrovačke Republike i u Hercegovački sandžak. Naročito su crnogorska četovanja bila živa u okolini Trebinja.²⁶⁾ Iako u manjem broju, vršili su upade i na teritoriji Mletačke Republike. Pogranični mletački vojnici su bili primorani da sa oružjem u rukama štite svoje podanike.²⁷⁾

Krajem 1710. godine izbio je rat između Turske i Rusije. On je zainteresovao hrišćansko stanovništvo u turskoj državi, koje je očeki-

²³⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 48; 30. X 1706.

²⁴⁾ HAD, Acta Turcarum, A VI, 180; 25. zilkade 1118. (19. II 1707).

²⁵⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/4 (3), dok. 164; 16. XI 1710.

²⁶⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/4 (3), dok. 166; 22. XI 1710.

²⁷⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/4 (3), dok. 172; 25. XI 1710.

valo da će Porta u ovom ratu pretrpjeti vojne poraze, kao i u bečkom ratu. Otuda nada da će po završetku ovog rata postati podanici ruskog cara. Na pomoć hrišćana je u to vrijeme računao i ruski imperator Petar Veliki. U tu svrhu on upućuje, po savjetu svog miljenika Save Vladisavića, emisare, pukovnika Mihaila Miloradovića i kapetana Ivana Lukačevića. Zadatak je ovih ruskih emisara bio da svojim prisustvom i propagandom na hrišćanske podanike utiču da se dignu na oružje protiv postojeće vlasti. U tom je smislu ruski imperator napisao gramatu (proglas) u kome poziva sultanove podanike hrišćanske vjeroispovijedi da se pobune protiv Ahmeta III, čiju bi vlast zamijenila hrišćanska.²⁸⁾

Poznavajući od ranije neprijateljsko držanje Crnogoraca prema turskim vlastima, a uzimajući u obzir povoljan geografski položaj, ruski dvor je Crnoj Gori dodijelio ulogu glavnog pokretača borbe stanovništva toga kraja protiv Turaka.²⁹⁾ Početkom juna 1711. godine pukovnik Miloradović je sa svojom pratnjom došao u Grbalj. Odmah je otpočeo vršiti pripreme za pobunu stanovništva protiv turske vlasti. Sa grbaljskim glavarima i knezovima je 15. i 16. juna održao sastanak.³⁰⁾ Odatle je produžio put u Katunsku nahiju i došao na Cetinje. Sa svim počastima koje se ukazuju najdražim prijateljima, cetinjski vladika je dočekao ruske emisare. Na poziv vladike Danila iz svih crnogorskih nahija, Hercegovine i Kuča došli su plemenski glavari da vide izaslanika ruskog cara. U julu su iste godine u kući cetinjskog vladike dvadeset i četiri najuglednija pravaka iz crnogorskih nahija, Hercegovine i Kuča održali savjetovanje. Na ovom sastanku je donesena odluka o dizanju ustanka. Glavari su pokušali da ovo savjetovanje i njegove odluke zadrže u tajnosti.³¹⁾ Potom su plemenski prvaci u svojim sredinama počeli vršiti pripreme za dizanje ustanka. Tih dana se prepis carske gramate čitao po cijeloj Crnoj Gori. Sa velikim elanom, crnogorsko stanovništvo se pripremalo za oružani sukob.

Mletačke vlasti su od svojih doušnika bile odmah obaviještene o dolasku ruskih emisara. Šef mletačke obavještajne službe u Kotoru, Jerolim Buća je o novonastaloj situaciji obavijestio i Alviza Moćeniga, tadašnjeg mletačkog baira (konzula) na Porti. Od Moćeniga su i najveći turski velikodostojnici na Porti saznali šta se dešava u Crnoj Gori, te ko je došao na Cetinje kod vladike Danila. Topao prijem kod naroda, na koji su naišli ruski emisari, te njihovo kontaktiranje sa najuglednijim ljudima crnogorskih, brdskih i hercegovačkih plemena, uznemirilo je ne samo turske, nego i susjedne mletačke vlasti. Zbog toga je barski biskup Vićencije Zmajević³²⁾ preduzeo energične mjere da albansko katoličko pleme Klimenata, kao i katoličko stanovništvo koje je živjelo u

²⁸⁾ D. Milaković, *Istorija Crne Gore*, Pančevo, nakladom knjižare braće Jovanovića, 94/5.

²⁹⁾ V. Čubrilović, *Periodizacija istorije Crne Gore u novom veku*, SANU, Glas CCLV, odjeljenje društvenih nauka, knj. 11, Naučno delo, Beograd 1963, 116.

³⁰⁾ S. Mijušković, *Događaji u Crnoj Gori od pojave Miloradovića do Numan pašinog pohoda (1711—1714)*, Istoriski zapisi XI, Titograd 1955, 174 (dalje, S. Mijušković, *Događaji...*).

³¹⁾ G. Stanojević, *Istorija...*, 252/3.

³²⁾ J. Jovanović, *Istorija Crne Gore od VIII vijeka do 1918*, Cetinje 1947, 47.

Albaniji, onemogućiti da stupi u kontakt sa kolovođama pobune i da ih onemogućiti da se pridruže crnogorskim ustanicima.³³⁾

Jačanje uticaja neke strane sile u Crnoj Gori, a pogotovu pravoslavne Rusije, predstavljalo je opasnost za mletačke interese na Jadranu. Tih je dana generalni providur Dalmacije i Albanije Karlo Pizani pisao u Veneciju da je za interese Republike mnogo bolje da u svom susjedstvu graniči sa muslimanskom, nego sa »moskovskom« vjerom.³⁴⁾ Sličan stav prema ruskim emisarima, zauzeli su i Dubrovčani. I oni su bili protivnici dizanja ustanka hrišćanskog stanovništva protiv turske vlasti.

Poslije kratkotrajnih priprema crnogorska, brdska i hercegovačka plemena otpočela su sa oružanim akcijama protiv susjednih turskih utvrđenja. U julu 1711. godine ustaničke čete su napale Grahovo. Oružana borba je ugrozila ličnu i imovinsku sigurnost trgovaca na ovom prostoru. Zbog toga su u novonastaloj situaciji mletačke vlasti preduzele odgovarajuće mjere za što veću sigurnost na putevima za trgovce koji su dolazili iz Bosanskog ejaleta.³⁵⁾

I dubrovačka vlada je sa velikom pažnjom pratila novonastale događaje u svom neposrednom susjedstvu. Dubrovački kapetan Ivan Prokulo, obavijestio je svoju vladu u drugoj polovini 1711. godine da ustanička vojska u to vrijeme broji 6000 ljudi, te da ustanici ne napadaju hrišćansko, nego samo muslimansko stanovništvo u Hercegovačkom sadžaku i da im tom prilikom pale kuće, a imovinu oduzimaju.³⁶⁾ Slične je izvještaje dubrovačka vlada dobivala i od konavljanskog kneza Martolice Crijevića.³⁷⁾ Aktivnost je ustaničkih četa bila velika. Tih dana su vršili napade na susjedna naselja i tvrđave. Poslije neuspjelog napada na Grahovo, napali su Gacko. Na drugoj strani, po Miloradovićevom naređenju, Trebježani su istovremeno napali novosagrađeni Onogošt (Nikšić). Takođe su ustaničke čete bile aktivne oko Spuža, Podgorice, Kolašina i Žabljaka. Obaviještene na vrijeme, posade navedenih tvrđava su se pripremile za odbranu. Raspoložujući dovoljnim količinama oružja, municije i namirnica, one su se ovom prilikom odbranile od napadača.

Vođe su ustanka na sve strane pozivale hrišćansko stanovništvo pod sultanovom vlašću da im se pridruži. Naročito su veliku pažnju posvetili hrišćanima koji su živjeli u Bosanskom ejaletu. Slali su im razne emisare i pisma u kojima im savjetuju da se pobune protiv turske vlasti, organizuju ustaničke čete i napadaju onaj dio hrišćanskog stanovništva koji im se ne pridruži. Crnogorski, brdski i hercegovački ustanici su na svojoj teritoriji i u susjedstvu palili kuće onih hrišćana koji se nisu na ove pozive odazivali.³⁸⁾

Pojava ruskih emisara i njihovih pristalica ne samo u pobunjenim krajevima, nego i na teritoriji cijelog Bosanskog ejaleta, zabrinula je

³³⁾ Arhiv srpske akademije nauka i umetnosti, Zaostavština Jovana N. Tomića (dalje, Tomićeva zaostavština...), red. br. 1022, st. sign. 87711/VIa/740, izvještaj, rukopis, Split 27. jula 1711.

³⁴⁾ G. Stanojević, *Istorija...*, 254.

³⁵⁾ S. Mijušković, *Događaji...*, 175.

³⁶⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/5 (18), dok. 205; 3. VIII 1711.

³⁷⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/5 (18), dok. 206; 5. VIII 1711.

³⁸⁾ Sidžili sarajevskog suda, ANU BiH, 121, 111/1, 1712.

lokalne turske vlasti. Zbog toga su one sa više pažnje i strogosti počele nadzirati hrišćane u svojim krajevima. U drugoj polovini 1711. godine turske vlasti u Sarajevu su zatvorile pravoslavnu opštinu. Sveštenstvo sarajevske eparhije je tih dana bilo optuženo da preko kurira tajno šalje pisma u Rusiju i obavještava ruske vlasti o stanju u ovom ejaletu. Zbog toga su neki pravoslavni sveštenici bili i uhapšeni.³⁹⁾ Ovakvo je držanje predstavnika vlasti uticalo na izbijanje sukoba između pravoslavnog i muslimanskog stanovništva, koji su se proširili i u druga mjesta. Pojedini predstavnici turske vlasti, pod izgovorom zaštite pravoslavnog stanovništva od izgređenika, počeli su nezakonito uzimati novac od bogatijih hrišćana.⁴⁰⁾

Rusko-turski rat se odvijao nepovoljno po Rusku Imperiju. Turska vojska je na rijeci Prutu pobijedila rusku, a car Petar Veliki je jedva izbjegao zarobljavanje. Pod veoma nepovoljnim uslovima, Rusija je 12. jula 1711. godine potpisala sa Portom mirovni ugovor. Međutim, u to su vrijeme ustaničke čete bile neobaviještene o tome šta se dešavalo na glavnom ratištu i upravo su tih dana sa velikim elanom napadale susjedne turske tvrđave i naseljena mjesta. U redovima ustanika je vladao veliki optimizam. Krajem avgusta 1711. godine, ustaničke čete velikim snagama napale su Trebinje. Zbog toga su se branioци solidno pripremili za odbranu. Uprkos velikom broju ustanika kojih je, kako izvještava francuski konzul, tih dana bilo oko 15000, napad je na ovaj grad i njegovu tvrđavu bio odbijen. Ovaj, kao i raniji neuspjesi, demoralisali su ustanike. To je uticalo da se vođe krajem oktobra 1711. godine na jednom sastanku u većini izjasne za prekid neprijateljskih akcija u zimskom periodu. Oni su smatrali da bi ove akcije trebalo nastaviti u proljeće sljedeće godine. Odlučeno je da se sa predstavnicima turskih vlasti sklopi primirje do proljetnih mjeseci 1712. godine. Krajem oktobra 1711. godine realizovana je ova odluka. Predstavnici susjednih turskih vlasti i vođe ustaničkih četa sklopili su mir na osnovu koga su sva neprijateljstva između zaraćenih strana odložena do proljeća 1712. godine.⁴¹⁾ Ovim mirom koji je potpisan na rijeci Morači, turske vlasti su de facto priznale ustanike kao ravnopravnu zaraćenu stranu.⁴²⁾ Do tada je pukovnik Miloradović imao vodeću ulogu u ustanku, a zatim ju je preuzeo cetinjski vladika.

Dok su ustaničke čete prema Mlečanima i skadarskom sandžaku mirovale, dotle su bile aktivne u Hercegovačkom sandžaku, a naročito na teritoriji Dubrovačke Republike. To potvrđuju i obavještenja konavljanskog kneza Džanpetra Menčetića dubrovačkoj vladi. On izvještava da se tih dana oko 900 Crnogoraca i 4000 ustanika iz hercegovačkih plemena nalaze na dubrovačkim granicama. Njihov je cilj da pod komandom pukovnika Miloradovića ponovo napadnu trebinjsku tvrđavu.⁴³⁾

³⁹⁾ P. Momirović, *Prilog proučavanju sarajevskih kujundžija*, Prilozi za orijentalnu filologiju 1954—1955, Sarajevo 1955, 204.

⁴⁰⁾ V. Skarić, *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17 i 18 vijeku*, Sarajevo 1928, 29.

⁴¹⁾ G. Stanojević, *Crna Gora...*, 67/8.

⁴²⁾ Isti, *Istorija...*, 254.

⁴³⁾ HAD, *Isprave i akti*, 18—181/5 (18), dok. 253; 30. X 1711.

Osvajanjem je Trebinja ruski pukovnik želio da kod ustanika povrati ugled. Menčetić dalje obavještava vladu da su tih dana ove ustaničke čete napale sela u blizini Bileće, Rudina i Trebinja, te da je „pored Miloradovića, u ovoj vojsci i cetinjski vladika. Ustanici su, pored već navedenih mjesta, napali i dva trnovačka sela. Broj ustanika se svakodnevno povećavao.⁴⁴⁾ Ovo su bile posljednje njihove akcije u 1711. godini. Sljedeći događaji koji su se odigrali utićuće da početni ustanički elan i u ovim krajevima opadne i da se upadi na susjedne turske tvrđave i naseljena mjesta osjetno smanje.

Kako je vrijeme prolazilo, kod ustanika je sve više rasla potreba za novcem, oružjem i municijom. Pukovnik Miloradović je donijeti novac iz Rusije potrošio. Njegove molbe dubrovačkim vlastima za pomoć bile su odbijene. Stoga je najveći dio ustanika bio zahvaćen apatijom. Naročito je negativno u to vrijeme na ustanike djelovala vijest da je ruski car sa Portom zaključio po Rusiju nepovoljan mirovni ugovor.⁴⁵⁾ Ustanička neaktivnost je trajala sve do proljetnih mjeseci 1711. godine.

Dolazak ruskih emisara u Crnu Goru predstavljao je opasnost za turske interese, o čemu je bila obaviještena Porta od svojih paša iz susjednih sandžaka. U toku ljetnih mjeseci 1711. godine je oko 4000—5000 turskih vojnika bilo angažovano u borbi protiv pobunjenih plemena. Vremenom se taj broj vojske povećavao.⁴⁶⁾ To je uticalo da su se i susjedne paše počele pripremati za jedan veći vojni pohod na Crnu Goru u drugoj polovini 1711. godine. O pripremama osmanske vojske protiv crnogorskih nahija pisao je trgovac Ruđer Dago dubrovačkoj vladi. On navodi da se turska vojska iz susjednih sandžaka okuplja i ide prema Trebinju, a odatle namjerava krenuti protiv crnogorskih plemena.⁴⁷⁾ U daljem izvještaju, Ruđer navodi da je Porta za ovaj pohod odredila pet susjednih paša, ali da se zbog nastupajućih zimskih mjeseci ova vojna akcija odlaže za proljeće 1712. godine.⁴⁸⁾ O tim pripremama bile su obaviještene i ustaničke vođe.⁴⁹⁾

Dubrovnici su krajem 1711. godine od svog stalnog konzula na Porti Luke Kirika tražili obavještenja o pripremanju Porte protiv ustanika. On je iscrpno obavijestio svoju vladu o tome. Iz prvog izvještaja saznajemo da je u Hercegovački sandžak došao kapidžibaša koji je Durmiš-paši Čengiću, kao i pašama Dukađina i Prizrena donio ferman u kome im sultan naređuje da se sa vojskom počinju pripremati za rat protiv ustanika. Kako se u ovom izvještaju navodi, ove paše su bile dužne da u što kraćem vremenu mobilišu sposobno muško stanovništvo iz svojih sandžaka i da pod jednom jedinstvenom komandom napadnu Crnu Goru koja je bila centar okupljanja svih ustanika.

Poslije zauzimanja crnogorskih nahija, turska je vojska trebalo da u znak odmazde poruši cetinjski manastir i pohvata kolovođe po-

⁴⁴⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/5 (18), dok. 255; 1. XI 1711; isto, 2. XI 1711.

⁴⁵⁾ G. Stanojević, *Istorija...*, 254.

⁴⁶⁾ V. Corović, *Odnosaji Crne Gore...*, 44.

⁴⁷⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 105; 2. XI 1711.

⁴⁸⁾ V. Skarić, *Trebinje u XVIII vijeku*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, god. XLV, 1933, sv. 2, 53.

⁴⁹⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 98; XII 1711.

bune. Posebna se pažnja skretala pašama na ruske emisare, koje je trebalo žive uhvatiti. Poslije izvršenja navedenih zadataka, paše bi se sa vojskom vratile u svoje sandžake.⁵⁰⁾ U kasnijim izvještajima Kiriko je bio još opširniji. Obavještavao je Dubrovčane da na Porti vlada uvjerenje da će se ustanici umiriti i izjaviti pokornost turskim vlastima ako ona potpiše mirovni ugovor sa Rusijom, pod povoljnim uslovima za sebe. Takođe su vodeći ljudi Carstva, kako navodi Kiriko, vjerovali da će se ustanici predati i na samu vijest da se protiv njih priprema jedna veća kaznena ekspedicija. Za seraskera vojnog pohoda protiv Crne Gore, dubrovački konzul je pretpostavljao da će biti određen tadašnji travnički vezir Ahmed-paša.⁵¹⁾ Kao što ćemo kasnije vidjeti, Kirikova obavještenja su se pokazala tačnim.

I sami ustanici su bili djelimično upoznati sa ovim pripremanjima. Očekivanja Porte, da će se ustanici uplašiti, pokazala su se netačna. Ustaničke čete su i dalje sa nesmanjenom žestinom nastavile da opsjedaju susjedne turske tvrđave. Zbog toga je kavalir Buća tih dana pisao svojim pretpostavljenim da su ustanici ili zavarani nekom nadom koja njemu nije bila poznata, ili zaslijepljeni sudbinom, te da su zbog toga i dalje jednako ustrajni u svojoj borbi.⁵²⁾ Početkom juna 1712. godine, konavljanski knez Pavo Lukin Gučetić obavijestio je svoju vladu, da crnogorski ustanici namjeravaju napustiti tursku karaulu, Carinu.⁵³⁾ Ove vijesti je potvrdio i kancelar u Konavlima Vlaho Kavalkanti. On je izvjestio Dubrovčane da je jedna veća grupa crnogorskih pobunjenika, pod komandom ruskog kapetana Ivana Lukačevića tih dana prešla preko dubrovačke teritorije. Cilj ove grupe je bio da se negdje u Hercegovini sastanu sa pukovnikom Miloradovićem i njegovim pristalicama, a zatim su namjeravali udružiti svoje snage i zajednički napasti karaulu Carine i utvrđeno tursko mjesto Trebinje. U daljem izvještaju je naveo da su za ove planove saznale i susjedne turske vlasti, te da će zbog toga akcija ustanika biti teže izvedena.⁵⁴⁾

I dok su ustanici u to vrijeme planirali napade na utvrđena turska mjesta, dotle je bosanski vezir Ahmed-paša vršio posljednje vojne pripreme, koje su početkom juna 1712. godine bile skoro već završene. Gacko je bilo određeno za zorno mjesto mobilisane vojske iz Bosanskog ejaleta kojom je komandovao serasker Ahmed-paša. Sam vezir je uspio da sakupi oko 8000 vojnika. Ovoj vojsci ubrzo su se pridružili i hercegovački Durmiš-paša sa 3000, te zbornički Selim-paša sa 2500 ljudi.⁵⁵⁾ Tako se broj vojnika iz Bosanskog ejaleta popeo na oko 14000 ljudi. U Podgorici se sa 7000 vojnika iz Skadarskog sandžaka nalazio Tahir-paša. On je u Podgorici očekivao dolazak paša iz Valone, Prizrena i Ohrida.⁵⁶⁾ Najveći broj vojnika sačinjavala je pješadija.

⁵⁰⁾ HAD, Prepiska, 18, dok. 123, 3162; 25. III 1712.

⁵¹⁾ HAD, Prepiska, 18, 3162, dok. 23; 24. V 1712.

⁵²⁾ S. Mijušević, *Događaji...*, 187/8.

⁵³⁾ HAD, Prepiska, 18—181/6 (18bc), dok. 94; 2. VI 1712.

⁵⁴⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 273; 6. VI 1712.

⁵⁵⁾ J. N. Tomić, *Turski pohod na Crnu Goru 1712*, Glas SKA XCVI, drugi razred 56, Beograd 1920, 173 (dalje, J. N. Tomić, *Turski pohod...*).

⁵⁶⁾ Isto, 173/4.

Tih dana su crnogorski ustanici uspjeli da zarobe dva seraskerova vojnika. Od njih su ustaničke vođe saznale da se u Nevesinjskom polju sa 12000 vojnika nalazi Bosanski vezir. Seraskerova vojska je sa sobom nosila željezne motke, lopate i pijuke, a od oružja tada uobičajeno naoružanje (puške, pištolje i dr.). Od teškog naoružanja ova vojska nije imala ništa, ali je Ahmed-paša namjeravao iz Stoca uzeti tri topa. Pravac kretanja ovog dijela turske vojske trebalo je da bude Nikšić. Drugi dio seraskerove vojske iz Bosanskog ejaleta je bio povjeren hercegovačkom sandžakbegu Durmiš-paši i trebalo je da pođe u pravcu Zubaca. Planirano je da se oba dijela ove vojske sretnu na Grahovu i onda pod seraskerovom komandom pođu u pravcu Cetinja. Tu bi im se pridružila i vojska iz skadarskog sandžaka, kojom je zapovijedao Tahir-paša Mahmudbegović.⁵⁷⁾ Očekujući da bi za ovaj plan mogli saznati i ustanici, vezir je pripremio i drugi koji nikome nije povjerio prije realizovanja.⁵⁸⁾

Smatrajući da se u dovoljnom broju okupila vojska iz Bosanskog ejaleta, te da se odmorila i pripremila za predstojeći napad, Ahmed-paša je 13. juna 1712. godine naredio pokret u pravcu Nikšića. Pošto je usiljenim maršom došla u Nikšić i malo se odmorila, turska vojska je produžila put u pravcu Planinice i Ostroškog klanca i tako došla u dolinu Zete. Uz put je popalila nekoliko sela. Kod Spuža se ulogorila i očekivala dolazak vojske skadarskog paše.⁵⁹⁾

I Tahir-paša Mahmudbegović je izvršavao vezirova naređenja. On je prijetnjama i obećanjima prisilio brdsko pleme Kuče i albanske Klimente na pokornost. Za svaki slučaj je od ovih plemena uzео taoce. Slično je postupio i sa stanovništvom Riječke i Crmničke nahije. Glavni je cilj ove akcije bio da osigura zaleđe glavnini seraskerove vojske koja je iz Spuža trebalo da upadne na teritoriju Katunske nahije, kazni tamošnje stanovništvo i na Cetinju sruši manastir.⁶⁰⁾ Tek potom, Tahir-paša je sa svojim dijelom vojske pošao u pravcu Spuža gdje ga je serasker očekivao.

Vlasti Dubrovačke i Mletačke Republike su tih dana sa velikom pažnjom pratile kretanje turske vojske. Želeći da steknu vezirovu naklonost, Dubrovčani su preko svog poslanika Junija Ristića poslali bosanskom veziru poklon u iznosu od 150 dukata.⁶¹⁾ Kretanje seraskerove vojske budno je pratio i generalni providur Dalmacije i Albanije Karlo Pizani. O svojim zapažanjima je redovno obavještavao mletački Senat. Tako u pismu od 15. jula 1712. godine obavještava članove Senata da se osmanska vojska pod komandom vezira Ahmed-paše polako približava pobunjenim crnogorskim nahijama. Razlog za ovu njenu usporenu akciju, bio je u činjenici da su turski zapovjednici, prije nego što dođu u Crnu Goru, željeli da brojem svoje vojske uliju strah pobunjenom stanovništvu. U daljim zapažanjima obavještava mletačke vlastodršce da je seraskerova vojska dobro naoružana i da sa sobom vodi topove veli-

⁵⁷⁾ S. Mijušković, *Događaji...*, 189.

⁵⁸⁾ J. N. Tomić, *Turski pohod...*, 177.

⁵⁹⁾ Đ. B. Lazarević, *Istorija Crne Gore*, Beograd 1935, 82 (dalje, Đ. B. Lazarević, *Istorija...*).

⁶⁰⁾ J. N. Tomić, *Turski pohod...*, 179.

⁶¹⁾ V. Ćorović, *Odnosaji Crne Gore...*, 53.

kog kalibra. Takođe je na osnovu obavještenja od doušnika, pisao članovima Senata da ovi vojnici sa sobom nose čuskije i lopate koje im trebaju ne samo za krčenje puteva na tjeskobnijim mjestima, nego i za rušenje utvrđenih mjesta u kojima su ustanici našli utočište.⁶²⁾ Kako je Pizani predviđao, zbog ograničene količine namirnica, ovaj pohod turske vojske nije mogao dugo trajati. Prema njegovom proračunu, sredinom 1712. godine je broj crnogorskih ustanika iznosio oko 5000 ljudi. Znajući hrabrost i pokretljivost crnogorskih četa, Pizani, i pored izrazite brojne nadmoćnosti turske vojske, nije bio siguran u ishod ovog pohoda. Takođe je znao i za turski plan rušenja manastira na Cetinju i namjeri o podizanju manje turske tvrđave za smještaj vojske, koja bi imala zadatak da ubuduće spriječi svaku dalju pobunu protiv sultanove vlasti.⁶³⁾

I dok su Mlečani i Dubrovčani pratili kretanje seraskerove vojske i trudili se da ničim ne povrijede dobrosusjedske odnose sa turskim vlastima, dotle je serasker slao pisma istaknutijim crnogorskim prvacima. Od svojih uroda je bosanski vezir bio obaviješten da ustanici, uslijed čestih akcija u proteklim mjesecima, raspolažu malim količinama oružja i municije, te da su zbog toga onemogućeni da turskoj vojsci za duže vrijeme pruže neki veći otpor. Želeći da pokaže kako zna za njihove poteškoće, serasker im je i o tome pisao. Pozivao je sve glavare da mu sa svojim plemenima izjave pokornost i kajanje za pobunu, obećavajući im da će im oprostiti raniju neposlušnost, a u slučaju da i dalje odbijaju priznavanje sultanove vlasti da će ih napasti i istrijebiti. Ahmed-paša takođe je obavještavao crnogorske prvake da je po sultanovoj zapovijedi dužan srušiti cetinjski manastir, a ako glavari žele da spase sebe i svoja plemena, dužni su mu onda predati kolovođe pobune, ruske emisare i cetinjskog vladiku. Na ove zahtjeve iz seraskerovih pisama koje su dobivali, crnogorski glavari nisu slali nikakav odgovor. Istina, neka plemena su u to vrijeme izražavala želju da se pokore turskoj vojsci i da je bez otpora puste preko svoje teritorije, kako bi bez poteškoća stigla na Cetinje.⁶⁴⁾

Iz Spuža je krajem jula 1712. godine seraskerova vojska pošla u pravcu Cetinja. Iako je bilo slabo naoružano i bez iskusnijih vojnih starješina, crnogorsko stanovništvo je turskoj vojsci pružilo jak otpor. Pred napadačima su ustanici svu imovinu koja bi bila korisna Turcima, nosili sa sobom ili je uništavali. Za relativno kratko vrijeme, usput slamajući pojedinačne otpore, vezir je sa vojskom došao na Cetinje.⁶⁵⁾ Tu su se ulogorili. Serasker se sa višim vojnim zapovjednicima smjestio u Cetinjski manastir, odakle je pozvao sve glavare Katunske nahije da ga posjete i izjave podaničku pokornost. Izuzev vladike Danila, koji je na vijest da se bosanski vezir sa vojskom približava Crnoj Gori, zajedno sa pukovnikom Miloradovićem pobjegao na mletačku teritoriju, seraskerovom pozivu su se odazvali skoro svi glavari Katunske nahije. Sa njima

⁶²⁾ G. Stanojević, *Novi podaci o tursko-crnogorskom ratu 1712. godine*, Istoriski zapisi, god. XXVI, knj. XX, sv. 1—2, Titograd 1973, 160.

⁶³⁾ Isto, 160.

⁶⁴⁾ J. N. Tomić, *Turski pohod...*, 189.

⁶⁵⁾ Isto, 182/3.

su došli prvaci i drugih crnogorskih nahija. Očekivali su da će ih Ahmed-paša dočekati sa prijekorima i od njih tražiti da plate štete koje su do tada nanijeli svojim susjedima. Međutim, na iznenađenje svih, serasker ih je lijepo dočekao. Savjetovao im je da mu u znak pokornosti i sigurnosti iz svojih plemena predaju taoce, te da plate uobičajeni harač i obećaju da se ubuduće više neće buniti protiv sultanove vlasti.⁶⁶⁾ Ovakvim blagim postupanjem želio je da bez većih ljudskih i materijalnih žrtava izvrši postavljeni zadatak.

Dubrovačke vlasti su budno pratile razgovore bosanskog vezira sa najuglednijim ljudima Crne Gore. O toku pregovora ih je obavještavao Miho Bunić iz Konavala, koji je pisao da je serasker od crnogorskih glavara tražio da mu sa svojim suplemenicima predaju oružje. Takođe im je vezir nudio da se presele na Kosovo koje je, poslije seoba srpskog stanovništva pod patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem 1690. godine, bilo slabo naseljeno, a pružalo bi im bolje životne uslove. Za uzvrat je tražio da se ubuduće Crnogorci obavežu da neće napadati susjede i otmati im imovinu. Crnogorski prvaci su bez dvoumljenja odbili ovu ponudu, smatrajući da bolji životni uslovi, ne bi mogli nadoknaditi slobodu koju su u crnogorskim krševitim planinama imali i da bi im prihvatanje vezirove ponude bila preskupa cijena.⁶⁷⁾ Ahmed-paša je ovim pokušao da sprovede raniju želju ne samo turskih vlasti u tim krajevima, nego i susjednih mletačkih i dubrovačkih da se ovo stanovništvo preseli u neki drugi pašaluk Carstva. Svi su smatrali da bi u novim životnim uslovima crnogorsko stanovništvo prema turskim vlastima postalo pokornije, te da ne bi nanosilo štete svojim susjedima kao što to čini u ovim nahijama. Na taj način bi se riješio crnogorski problem koji je još od XVII stoljeća u većoj mjeri postao prisutan za vlasti sve tri susjedne države.

Pošto su izjavili pokornost u ime svojih suplemenika i dali obećanja da će ubuduće biti mirni, vezir im je na njihovo traženje dao pismenu potvrdu kojom im oprašta ranije počinjene štete.⁶⁸⁾ Serasker je o tome obavijestio i susjedne mletačke vlasti. U pismu, koje je poslao Karlu Pizanju, piše da su se crnogorski glavari pokajali za ranije zablude, te da su se obavezali da ubuduće nikome neće učiniti nikakvu štetu. Takođe, kako je navodio u pismu, predali su mu tražene taoce koji će biti garant ovih njihovih datih obećanja.⁶⁹⁾ O tome su bili upoznati i Dubrovčani.⁷⁰⁾ Potom je naredio rušenje manastira na Cetinju.⁷¹⁾ Rušenje bogomolje koja je za Crnogorce predstavljala svetinju uticalo je da se tek normalizovani tursko-crnogorski odnosi pogoršaju. O tome je u svom pismu od 13. avgusta 1712. godine pisao i mletački generalni pro-vidur u Veneciji.⁷²⁾ Po dragomanu Zanu Medunu, Pizani je seraskeru po-

⁶⁶⁾ Isto, 183.

⁶⁷⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 157; 3. VIII 1712.

⁶⁸⁾ J. N. Tomić, *Turski pohod...*, 183.

⁶⁹⁾ Historijski arhiv u Zadru, D. M., filza 104, pž. 32/1.

⁷⁰⁾ HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 207; 2. X 1712.

⁷¹⁾ V. Corović, *Odnosaji Crne Gore...*, 53.

⁷²⁾ G. Stanojević, *Novi podaci...*, 160.

slao poklon i čestitao mu na postignutom uspjehu. Vrijednost ovog poklona je, kako se u dokumentu navodi, iznosila 571 dukat.⁷³⁾ . . . . .

Smatrajući da je izvršio dobivena naređenja, serasker je zapovijedio da se vojnici vrate svojim kućama. Sredinom avgusta 1712. godine je prvo otpustio odred janičara od 2500 ljudi, a onda dio vojske koja je bila pod komandom skadarskog Tahir-paše Mahmudbegovića. Sa vojskom iz Bosanskog ejaleta je Ahmed-paša namjeravao otići u Gacko, kako bi kaznio onaj dio Crnogoraca koji mu na Cetinje nije došao. Po izvršenju i ovog plana, namjeravao se vratiti u Travnik.⁷⁴⁾ Na Cetinju, nije ni pokušao podići tvrđavu. Daleka i usamljena od ostalih turskih utvrđenja, ova vojna posada bi bila izložena čestim napadima susjednih crnogorskih plemena. Za njeno izdržavanje bi bila potrebna veća novčana sredstva, a efekat prisutnosti bi bio veoma mali. Zbog toga je vezir s pravom smatrao da bi ovo vojno utvrđenje bilo kratkog vijeka.

Iako su priznali sultanovu vlast, platili harač i dali taoce, Crnogorci su još pri povratku seraskerove vojske nastavili sa svojom ranijom aktivnošću. Oni su pri povratku vojske bosanskog vezira napadali manje i veće turske odrede i nanosili im znatne materijalne i ljudske gubitke. Za ovaj pohod je u crnogorskoj istoriji vezan i mit o velikoj pobjedi Crnogoraca nad turskom vojskom na Carevom Lazu. Kod istoričara, koji su se bavili ovim periodom crnogorske istorije, razvila se velika diskusija da li je, ili nije bilo bitke na Carevom Lazu. Jedni su mišljenja, kao npr. vladika Vasilije Petrović, J. Eredeljanović, S. Bašagić, D. Vuksan, S. Mijušković, N. Vukičević i dr. da je do borbe došlo i da su crnogorske čete nanijele poraz seraskerovoj vojsci.⁷⁵⁾ J. Tomić i G. Stanojević smatraju da do borbe nije ni došlo, pa da i ne može biti govora o nekoj crnogorskoj pobjedi nad turskom vojskom. Na osnovu dokumenata iz dubrovačkog arhiva, V. Čorović je smatrao da je do borbe moglo doći, ali da pobjeda crnogorske vojske nije bila onakvog značaja kakvom ju je opjevala narodna pjesma i prikazala tradicija i pojedini istoričari.⁷⁶⁾ Istoričar R. Dragičević je mišljenja da između seraskerove vojske i crnogorskih četa na jednom određenom mjestu i u toku jednog dana nije došlo do borbe kakvu prikazuju oni istoričari koji smatraju da je do borbe došlo, nego da su prilikom povlačenja seraskerove vojske iz Crne Gore, crnogorske čete napadale pojedine turske odrede i nanosile znatne gubitke, te da se to kasnije vezalo za jedan lokalitet Carevog Laza.⁷⁷⁾ Ovakvo Dragičevićevo mišljenje potvrđuju i brojni dokumenti u dubrovačkom i mletačkom arhivu. U jednom dokumentu se navodi da su Cr-

⁷³⁾ *Tomićeva zaostavština*, red. br. 522, st. sign. 8711/V, pismo, rukopis, Split 10. avgusta 1712.

⁷⁴⁾ J. N. Tomić, *Turski pohod . . .*, 191.

⁷⁵⁾ U svojim radovima su ovo mišljenje o velikoj pobjedi crnogorskog stanovništva nad seraskerovom vojskom isticali istoričari starije generacije, pogotovo istoričari XIX. Tek sa pojavom Tomićeve studije o turskom pohodu na Crnu Goru 1712. godine u kojoj ovaj dobar poznavalac crnogorske istorije toga vremena osporava da je uopšte došlo do neke veće bitke na Carevom Lazu, pa time i do crnogorske pobjede, među istoričarima je nastala polemika i traganje za dokazivanje istinitosti ove teze.

⁷⁶⁾ V. Čorović, *Oдношaji Crne Gore . . .*, 63.

⁷⁷⁾ R. Dragičević, *Nekoliko napomena o boju na Carevu Lazu*, Istoriski zapisi, god. XIII, knj. XVIII, sv. 2, Titograd 1960, 369.

nogorci pri povratku turske vojske ubili oko 500 vezirovih ljudi, a veći dio Ahmed-pašine komore zarobili.⁷⁸⁾

Krajem avgusta 1712. godine bosanski vezir je uz velike ljudske i materijalne gubitke sa ostatkom vojske došao u Gacko, zadržavajući i dalje blag stav prema ustanicima. Djelimično na intervenciju generalnog providura Pizanija, a više da ostane dosljedan stavu koji je od samog pohoda na Crnu Goru zauzeo, Ahmed-paša je odustao od planiranog napada na onaj dio Crnogoraca koji mu se do tada nije bio pokorio. Obavijestio je vladiku Danila i dio crnogorskih glavara koji mu na poziv nisu došli na Cetinje da im oprašta sve prestupe koji su ovi nanijeli turskim vlastima, kao i podanicima Mletačke i Dubrovačke Republike. Šta više, cetinjski je vladika od seraskera dobio pismenu potvrdu kojom mu se garantuje da se bez ikakvog ustručavanja vrati na Cetinje, te da se po cijeloj svojoj eparhiji bez straha može kretati i obavljati crkvene obrede.⁷⁹⁾ Ovakav stav Ahmed-paše imao je cilj da odobrovolji onaj dio pristalica u Crnoj Gori koji su se i prije ovog pohoda zalagali za pregovore s turskim vlastima, a borbenije glavare da pokoleba i pokaže kako je turska carevina velikodušna prema svojim podanicima. Da je serasker u ovoj otvorenoj bici doživio veći poraz, sumnjam da bi se ovako ponašao prema dojučerašnjim pobunjenicima. Cio ovaj pohod turske vojske protiv Crne Gore trajao je oko deset nedjelja i, osim rušenja cetinjskog manastira, nije ostavio nekog dubljeg traga.⁸⁰⁾

Krajem avgusta, kad je seraskerova vojska napustila Crnu Goru, i ruski emisar Mihailo Miloradović je preko Senjske Rijeke otišao u Rusiju.⁸¹⁾ U septembru iste godine je i drugi ruski emisar, kapetan Ivan Lukačević, sa jednom grupom Crnogoraca takođe otišao u Rusiju.⁸²⁾ Blago ponašanje turske vojske, a naročito seraskera prema crnogorskim glavarima, iznenadilo je Pizanija. Ovaj ugledni mletački velikodostojnik je o svojim utiscima i zapažanjima, kako je već navedeno, redovno obavještavao Senat i dužda. Pizani je sumnjao da će se novonastali mir u tim krajevima održati na duže vrijeme. Bio je svjestan činjenice da su crnogorski prvaci ovako blago postupanje seraskerove vojske i samog vezira shvatili više kao znak njihove nemoći, nego kao iskrenu želju da ovim postupkom doprinese da se ubuduće crnogorsko stanovništvo ne pobuni protiv Porte. Slijedeći događaji su pokazali ispravnost ovakvog Pizanijevog mišljenja.

Smatrajući da je u potpunosti izvršio povjereni mu zadatak, Ahmed-paša je sa pratnjom 4. septembra 1712. godine otišao u Banjaluku, a ne u Travnik kako je ranije namjeravao.⁸³⁾ Tu je želio da vidi kako se odvijaju poslovi na izgradnji tvrđave koja se tih godina užurbano pravila. Poslije dva mjeseca od Porte je dobio pismo u kome ga obavještava da

78) J. N. Tomić, *Turski pohod...*, 192.

79) Isto, 194.

80) Đ. B. Lazarević, *Istorija...*, 85; V. Čorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933, 365.

81) HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 175; 22. VIII 1712.

82) HAD, Isprave i akti, 18—181/1, 3346, dok. 192; 10. IX 1712.

83) HAD, Prepiska, 18—181/6, b, c, dok. 153; 4. IX 1712.

je zadovoljna njegovim izvještajem o pohodu na Crnu Goru i zadacima koje je izvršio.⁸⁴⁾

*
*
*

Poslije kratkotrajnog primirja, crnogorske čete su sa istim intenzitetom nastavile da upadaju na teritorije svojih susjeda. Pošto su pojedina crnogorska plemena bila u zavadi, koordiniranost njihovih akcija nije bila onako uspješna kao u nedavnoj prošlosti, iako su u istom broju upadali na mletačku i dubrovačku teritoriju.⁸⁵⁾

U to vrijeme su u Bosanskom ejaletu bile česte promjene vezira. Tako je umjesto Ahmed-paše, koji je otišao za namjesnika temišvarskog pašaluka, za novog bosanskog vezira Porta imenovala janičarskog zapovjednika Bećir-pašu. Ovo naimenovanje je naišlo na veliko negodovanje najuglednijih ljudi ovog ejaleta, jer su ga smatrali nedostojnim za ovo zvanje. Pod njihovim pritiskom, vlada u Carigradu je bila primorana da sa vezirske stolice ukloni Bećir-pašu koji je naimenovan za kliškog sandžakbega.⁸⁶⁾ Novi bosanski vezir je postao Arnaut Ali-paša.⁸⁷⁾ Kao i njegov prethodnik, i on se kratko zadržao na ovom položaju. Krajem 1713. godine je umjesto njega za bosanskog vezira imenovan Numan-paša Čuprilić. Za novog vezira se znalo da je bio vrlo strog, ali i pravičan. Važio je za nekorumpiranu ličnost, što je u to vrijeme u turskoj državi kod vodećih ljudi bila prava rijetkost. Prije ovog naimenovanja bio je na položaju velikog vezira, a zatim valije Krita.⁸⁸⁾ Do dolaska u Bosanski ejalet, nekoliko mjeseci je umjesto njega upravljao čehaja. Dolazak Numan-paše u Bosnu, izazvao je veliku pažnju susjednih mletačkih vlasti. O tome je Karlo Pizani pisao u martu 1714. godine i obavijestio dužda kako tih dana Bosanci očekuju dolazak novog vezira sa pratnjom od 200 konjanika.⁸⁹⁾ I Dubrovčani su, prema izvještaju svog konzula na Porti, Luke Kirika, bili obaviješteni o Čuprilićevom dolasku u Bosnu.⁹⁰⁾ Tek u maju 1714. godine je Numan-paša došao u Bosanski ejalet.⁹¹⁾

Pored imenovanja Numan-paše za bosanskog vezira, krajem 1713. godine, Porta je tih dana u skadarskom sandžaku izvršila novo naimenovanje. Umjesto dotadašnjeg hadži Mehmed-paše, za skadarskog sandžakbega je imenovan bivši vezir Bosanskog ejaleta, Ahmed-paša. Postavljanje dvojice poznatih paša na položaje bosanskog, odnosno skadarskog namjesnika nije bilo slučajno. Ljudi sa Porte su bili svjesni da vojni pohod turske vojske na Crnu Goru 1712. godine nije dao željene rezultate. O tome ih je uvjerio stari i iskusni dotadašnji skadarski sandžak-

⁸⁴⁾ Tomićeva zaostavština, red. br. 521, st. sign. 8711/V, pismo, rukopis, Split 5. XII 1712.

⁸⁵⁾ J. Milović, *Zbornik dokumenata...*, br. dok. 44, 30; 2. VII 1713.

⁸⁶⁾ Tomićeva zaostavština, red. br. 529, st. sign. 8711/va/b, pismo, rukopis, 2. II 1713.

⁸⁷⁾ H. Kreševljaković i D. M. Korkut, *Travnik u prošlosti 1464—1878*. (naročito kao glavni grad Bosne 1699—1850), Travnik 1961, 137.

⁸⁸⁾ N. Filipović, *Tri bujuruldije Numan paše Čuprilića*, kalendar Gajreta za 1941, Sarajevo 1941, 211 (dalje, N. Filipović, *Tri bujuruldije...*).

⁸⁹⁾ Tomićeva zaostavština, red. br. 530, st. sign. 8711/va/9, pismo, Zadar 12. III 1714.

⁹⁰⁾ HAD, Prepiska 18, 3162, dok. 30; 5. III 1714.

⁹¹⁾ H. Kreševljaković, *Travnik u prošlosti...*, 137.

beg hadži Mehmed-paša. On je u svojim redovnim izvještajima Porti za crnogorsko stanovništvo pisao veoma loše. U pismima sultanu Ahmetu III predlagao je jedan novi vojni pohod na Crnu Goru, gdje bi cjelokupno stanovništvo trebalo vojnički strože kazniti, pa čak u cilju veće sigurnosti i preseliti u neki drugi pašaluk Carstva.⁹²⁾

Numan-pašin dolazak su ubrzo osjetile mletačke vlasti. U izvještaju duždu od 15. maja, Pizani ga obavještava da je jedan veći odred turske vojske u jačini od 3000 ljudi došao na mletačku granicu. Njihov je zadatak bio da spriječe upade crnogorskih četa na teritoriju Hercegovačkog sandžaka,⁹³⁾ od kojih su imali štete ne samo sultanovi podanici islamske vjeroispovijedi, nego i hrišćani. Prilikom svoje kanonične posjete u toku 1714. godine po Bosni i Hercegovini, tadašnji pečki patrijarh Mojsije Čurla je od pravoslavnih vjernika bio obasut žalbama na štete koje su im crnogorske čete nanijele. Narod i sveštenstvo su zbog toga molili patrijarha da protiv Crnogoraca preduzme neke mjere koje bi uticale da se promijeni njihovo nedolično ponašanje prema nedužnim ljudima. Zbog toga je patrijarh Čurla, izlazeći u susret moliocima uputio jedno pismo istaknutom ozriničkom glavaru Vukoti Vukašiniću, u kome ga obavještava da je od pravoslavnog stanovništva iz susjednog Bosanskog ejaleta obasut tužbama na crnogorske čete. Stoga ga upozorava i prijeti mu da će, ako se ubuduće nastavi sa upadima na teritoriju ovog ejaleta, kao crkveni starješina biti primoran da cjelokupno crnogorsko stanovništvo anatemiše.⁹⁴⁾ Ovo patrijarhovo pismo, među crnogorskim plemenima nije nigdje pročitano. Za njegovu sadržinu, izuzev Vukašinića i cetinjskog vladike Danila, nije niko znao, a oni su smatrali da je najbolje da ga zadrže u tajnosti. To je bio razlog da, ne znajući za poruku pečkog patrijarha, crnogorske čete s nesmanjenim tempom i dalje vrše upade na teritoriju Bosanskog ejaleta i podjednako nanose štete i muslimanskom i hrišćanskom stanovništvu.

Vezir Numan-paša je neposredno po dolasku u Travnik od Porte dobio naređenje da se u što kraćem vremenu pripremi za vojni pohod na Crnu Goru. Pošto je u fermanu dat istorijat tursko-crnogorskih sukoba od 1712—1714. godine, naglašeno je da su Crnogorci prilikom posljednjeg Ahmed-pašinog pohoda dali i pismeno obećanje da će ubuduće biti poslušni sultanovi podanici. Tom prilikom je izdat hudžet, da će se, ako se ubuduće pojavi nepokornost, pobiti svi koji su stariji od sedam godina, a djeca i porodice odvesti u ropstvo. Međutim, čim je Ahmed-paša sa vojskom napustio te krajeve, vladika se vratio među buntovnike i na mjesto Rusa Mihaila postavio je za zapovjednika Vukotu (Vukašinića — pr. E.P.), jednog od buntovnika. Otkazana je pokornost i počelo ubijanje Muslimana i raje, koji su živjeli u okolici, a njihova djeca i obitelji odvođeni su u ropstvo. Zbog toga interesi države zahtijevaju da se odmetnici Crne Gore zbog njihove objesti, neprijateljskog stava i smutnji razbiju i pokore, a manastiri i tvrđave, koje su im služile kao

⁹²⁾ J. N. Tomić, *Pohod Numan paše Čuprilića na Crnu Goru 1714*, Glas SKA CXLII, sv. 83, Beograd 1932.

⁹³⁾ Tomićeva *zaostavština*, red. br. 580, st. sign. 8711/Va/37, pismo, Zadar 15. V 1714.

⁹⁴⁾ J. N. Tomić, *Pohod...*, 68/9.

sklonište, poruše i da se zaštite žitelji i gradovi od njihovih zlodjela.⁹⁵⁾ Ubrzo je Čuprilić od Porte dobio i drugi ferman kojim se imenuje za seraskera ovog vojnog pohoda. U naređenju se bosanskom veziru prijete da će u slučaju slabo izvršenog posla biti pozvan na odgovornost i biti strogo kažnjen, bez obzira na ma kakve razloge se pozivao.⁹⁶⁾ Vlada iz Carigrada je ferman slične sadržine poslala u Skadar Ahmed-paši. U njemu je između ostalog pisala: »Tebi se pomenuti miri mirane naređuje (paša sa dva tuga — pr. E.P.) da se sa svojim savršenim kapu halkom (oružanom pratnjom — pr. E.P.) posadama tvrđava u skadarskom i drugim sandžacima, plemstvom, odžaklijama, te iz svake tri oporezovane kuće sa po jednim mobilisanim ratnikom uputiš njemu (Numan-paši — pr. E.P.) i podvrgneš pod njegovu komandu.« Dalje se u ovom naređenju Ahmed-paši kaže: »Kreni do mjesta gdje se buntovnici nalaze i kad počnu borbe i vi je prihvatite i sa Božijom pomoći ih razbijte. Ako pobjegnu i utvrde se u manastir, opkolite ih i otvorite vatru na manastir i utvrde i sve ih porušite. Uložite sve napore da se zasluženo kazne, kao i da se izvrši sve ono što iziskuju interesi države. Takođe se naređuje da se dobro pazi i čuva da se ovom prilikom od raje i naroda ne uzima besplatno hrana i opskrba, a isto tako ne uzimati bespravno i nasilno novac.«⁹⁷⁾ Prijepise ovog carskog fermana su dobili i hercegovački mutesarrif Bekir-paša, dukadinski Tahir-beg Mahmudbegović, prizrenski Ahmed-beg, elbasanski Zejnil-beg, te nadzornik vučitrnskog sandžaka Ebu Bekir. Svi oni su bili predviđeni da sa vojskom iz svojih sandžaka učestvuju u pohodu protiv Crnogoraca.⁹⁸⁾ Sljedeći Portini fermanni, koje je Čuprilić dobivao u Travnik, bili su još precizniji. U njima se, pored već ranije navedenih uputstava i zadataka traži da serasker od crnogorskih plemena uzme taoce koje po svojoj volji izabere, te da po svaku cijenu uhvati živog cetinjskog vladiku Danila, ozriničkog glavara Vukotu Vukašinovića i sina mu Đukana, kao i šesnaest najuticajnijih ljudi iz Katunske nahije, koji su bili glavne kolovođe pobune Crnogoraca protiv sultanove vlasti. Od bosanskog je vezira Porta u to vrijeme tražila da, prilikom njegovog vojnog pohoda, najnepokornija plemena iz Katunske nahije, kao npr. Ozriniće, Cuce, Bjelice i Čekliće, preseli u neki drugi pašaluk. Ta plemena je trebalo naseliti u neku ravnicu koja je od Katunske nahije udaljena najmanje nekoliko dana hoda.⁹⁹⁾ Iako se ne navodi ime ove ravnice, smatram da se mislilo, na Kosovo polje koje je u to vrijeme bilo skoro bez ikakvog stanovništva.

Kao i uvijek, tačan i savjestan, a uz to plašći se i neuspjeha, Numan-paša je preduzeo najopsežnije pripreme za predstojeći pohod. Vojnim zapovjednicima cijelog Bosanskog ejaleta je izdao naređenja da se sa svojom vojskom pripreme za predstojeći vojni pohod na Crnu Goru. Istovremeno je od Porte zatražio jedan odred ratnih veterana koji bi imao zadatak da svojim prisustvom ojača borbenu raspoloženu turske vojske koja bude učestvovala u kaznenoj ekspediciji. Numan-paša

⁹⁵⁾ M. D., 54, 4/2, 1126 (1714).

⁹⁶⁾ M. D., 54, 9/1, 1126 (1714).

⁹⁷⁾ M. D., 5, 5/1 i 6/1, 1126 (1714).

⁹⁸⁾ Isto, isti dokumenat.

⁹⁹⁾ Đ. B. Lazarević, *Istorija...*, 87.

je od vlade iz Carigrada zatražio i novčanu pomoć, kako bi na taj način zaštitio stanovništvo Bosanskog ejaleta od finansijskih izdataka za taj pohod.¹⁰⁰⁾ Za ove vezirove zahtjeve Porti, ubrzo su, od svojih prijatelja, saznali istaknutiji bosanski prvaci. Ta vezirova namjera naišla je na velike simpatije i donijela mu zasluženu popularnost.

Ubrzo je na seraskerove zahtjeve, Numan-paši sa Porte stigao odgovor u kome ga vlada iz Carigrada obavještava da smatra njegove zahtjeve za vojnim pojačanjem nepotrebnim. Ljudi sa dvora su bili mišljenja da je Numan-paši bio sasvim dovoljan broj vojnika iz Bosanskog ejaleta i pomoć vojske iz navedenih sandžaka. Zbog toga su mu uskraćivali dalje vojno pojačanje. Takođe je Porta bila mišljenja da bosanski vezir vrši veoma sporo pripreme za predstojeći vojni pohod, te da na osnovu izvještaja, koje je u to vrijeme primila, u Bosanskom ejaletu vlada vojnička nedisciplina.¹⁰¹⁾ Ipak, želeći da pomogne seraskera, Porta je svim dizdarima tvrđava i palanki u Bosanskom ejaletu poslala naređenje u kome kaže: »Sada se naređuje vama dizdarima tvrđava i palanki pomenutog ejaleta i agama posada da uz posredstvo mubašira (emisar — pr. E.P.) uvaženog kapidžibaše Jusufa, kome je naređeno da mobilize vojsku, dignete posade tvrđava i palanki i uputite ih Numan-paši, te da uložite sve snage da se pod njegovom komandom dobro okonča ovaj zadatak.«¹⁰²⁾ Ova Portina naređenja su dala željeni uspjeh. Iz svih krajeva ejaleta veziru je počela dolaziti vojska. Tih dana je Numan-paša od Porte dobio novi ferman. U njemu se vezir obavještava o ranijem zahtjevu da se stanovništvo Bosanskog ejaleta oslobodi novčanih obaveza za predstojeći vojni pohod na Crnu Goru tj. da se zahtjev odbija. Kako bi ublažila svoj odgovor, na drugi vezirov zahtjev za janičarima, Porta je djelimično pozitivno odgovorila. Bosanskom veziru se dozvoljavalo da iz Sarajeva, Visokog, Livna, Višegrada, Rogatice i drugih mjesta uzme 2000 janičara. Takođe se dozvoljava da iz tvrđava cijelog Bosanskog ejaleta vezir ima pravo da uzme po jednu četvrtinu nefera (običnih vojnika — pr. E.P.). Seraskeru se zatim preporučuje da prema svojim potčinjenim bude strog i energičan, te da im ni u jednoj fazi vojnih priprema ne dozvoli nikakvu mlitavost.¹⁰³⁾ Porta je u to vrijeme obavijestila i zapovjednika skadarske tvrđave Hasana Hasećija da je imenovan zapovjednikom svih janičara koji učestvuju u vojnom pohodu protiv Crne Gore. O tome su bili upoznati i janičarski serdari u Bosanskom ejaletu. Naređuje im se kao vojnim starješinama da, pored serdara, u svim pitanjima na ovom pohodu slušaju i izvršavaju Hasećijeva naređenja.¹⁰⁴⁾

Interesovanje Porte kako se odvijaju pripreme vojske za predstojeći vojni pohod, uticalo je da su u svim mjestima Bosanskog ejaleta, kao i u skadarskom, prizrenskom i vučitrnskom sandžaku, sa velikom odgovornošću i pažnjom izvršena dobivena naređenja. Razlog zainteresovanosti ljudi sa Porte bio je, ne samo zbog prestiža sa susjednim mle-

100) J. N. Tomić, *Pohod...*, 72.

101) M. D., 54, 10/1, XX 1126. (1714).

102) M. D., 54, 10/2, 1126. (1714).

103) M. D., 54, 11/1, 1126. (1714).

104) M. D., 54, 11/2, 1126. (1714).

tačkim vlastima u tim krajevima, nego i zbog rata koji su vojni krugovi Carstva tih dana pripremali protiv Venecije. Zbog toga je ovaj vojni pohod turske vojske na Crnu Goru i sa gledišta širih vojnih i političkih koncepcija Carstva imao veliku važnost.¹⁰⁵⁾

I mletačke vlasti su pratile vojne pripreme susjednih paša sa velikom pažnjom. Novi generalni providur Dalmacije i Albanije Anđelo Emo je od svojih uhoda nastojao da bude što bolje obaviješten o vojnim pripremama turske vojske. Saznao je da je tih dana veći dio crnogorskog stanovništva sa velikom zabrinutošću i pažnjom pratio turske vojne pripreme i sa strahom očekivao dolazak seraskerove vojske u njihove nahije.¹⁰⁶⁾ Numan-paša Čuprilić je tih dana poslao pismo kotorskom providuru Nikoli Kontariniju, u kome ga upozorava da vodi računa kako njegove granične službe izvršavaju dužnosti za koje su određene. Takođe mu preporučuje da ne dozvoli prelazak Crnogoraca na mletačku teritoriju, te da od trenutka kada primi ovo pismo prema crnogorskim nahijama preduzme totalnu ekonomsku i političku blokadu.¹⁰⁷⁾ Ovo vezirovo upozorenje je Kontarini najozbiljnije shvatio. Od tada, pa sve do izbijanja tursko-mletačkog rata, krajem 1714. godine, kotorski je providur zaveo nad crnogorskim nahijama potpunu ekonomsku i političku blokadu. Slično mletačkim vlastima, i dubrovačke su prema Crnoj Gori preduzele iste mjere. Dubrovački Senat je 30. jula 1714. godine odlučio da podanici Republike ubuduće ne održavaju veze sa Crnogorcima.¹⁰⁸⁾

Pošto je preduzeo odgovarajuće mjere kod crnogorskih susjeda, Mlečana i Dubrovčana da Crnu Goru politički i ekonomski izoluje, serasker Čuprilić je istaknutijim crnogorskim glavarima tih dana poslao pismo. U njemu je tražio da ovi u ime svojih suplemenika daju pismenu izjavu da će ubuduće biti pokorni sultanovi podanici koji će na vrijeme plaćati propisani harač, te da će bez protesta pristati da se najnemirnija crnogorska plemena iz svojih sela presele u neki drugi pašaluk Carstva.¹⁰⁹⁾ Na ovaj način je serasker želio još više da unese razdor. Tako bi sa manjim poteškoćama izvršio naređenja iz fermana. To je dovelo dotadašnje jedinstvo crnogorskih plemena u iskušenje. Početkom avgusta 1714. godine, u dolini rijeke Zete održan je opšti crnogorski Zbor na kome se većina prisutnih prvaka izjasnila da prihvata vezirove zahtjeve kako bi, bar na taj način, kao i u nedavnoj prošlosti (iz 1706. godine), izbjegla vojni pohod turske vojske. Ovoj odluci su se suprotstavili glavari Katunske nahije. Oni su bili svjesni da se vezirova namjera o preseljenju najnepokornijih plemena odnosi na njih, te da je Katunska nahija najviše izložena opasnosti koja se nadvila nad Crnom Gorom. Zbog toga su se glavari ove nahije zalagali da sva crnogorska plemena jednodušno pruže otpor seraskerovoj vojsci. U tome su djelimično imali uspjeha.

¹⁰⁵⁾ N. Filipović, *Tri bujuruldije...*, 206.

¹⁰⁶⁾ *Tomiceva zaostavština*, red. br. 535, st. sign. 8711/Va/15, pismo, Zadar 18. VII 1714.

¹⁰⁷⁾ Isto, red. br. 540, st. sign. 8711/Va/19, pismo prevedeno u Herceg-Novom 19. VII 1714.

¹⁰⁸⁾ V. Čorović, *Odnosaji Crne Gore...*, 92.

¹⁰⁹⁾ J. N. Tomić, *Pohod...*, 78.

I susjedni, skadarski Ahmed-paša je dosta uticao na ovo nejedinstveno držanje najuglednijih prvaka Crne Gore. Prvacima crnogorskih nahija, na koje je računao da će biti kolebljivi u svojim odlukama, on je tih dana poslao pisma u kojima im savjetuje da bosanskom veziru predaju cetinjskog vladiku Danila, Vukotu Vukašinića i još osamnaest najbuntovnijih glavara koje je namjeravao poslati u Carigrad,¹¹⁰⁾ te da će tek poslije toga od seraskerove vojske biti pošteđene sve nahije. Ubrzo iza ovog zahtjeva, Ahmed-paša je poslao crnogorskim glavarima nova pisma. U njima ih je pozvao da mu zajedno sa glavarima brdskih plemena dođu u Skadar. Pozivu su se odazvali samo glavari Crmničke nahije, kao i prvaci plemena Kuća, Pipera i Vasojevića i tom prilikom mu u ime svojih plemena izjavili pokornost. O ovoj posjeti je bio obaviješten i bosanski vezir. Želeći da provjeri odanost plemena čiji su glavari došli skadarskom paši, serasker Čuprilić je od njih zatražio da mu prilikom pohoda na Crnu Goru daju po jedog taoca. Suprotno njegovom očekivanju, glavari su mu ponudili po dva.¹¹¹⁾

Krajem avgusta 1714. godine, Numan-paša je u Bosanskom ejaletu vršio posljednje pripreme za predstojeći pohod. U Nevesinjskom polju se još od sredine avgusta sa 4000—5000 vojnika nalazio hercegovački mutesarrif Bećir-paša. Po seraskerovom naređenju, on je sa ovom vojskom krajem mjeseca otišao u Počitelj, kako bi bio bliži dijelu fronta koji mu je ratnim planom bio povjeren.¹¹²⁾ Za zbornu mjesto cjelokupne turske vojske koja je trebalo da učestvuje u predstojećem pohodu bilo je određeno Gatačko polje. Prema već ranije utvrđenom planu, seraskerova vojska bila je podijeljena na tri veća odreda. Najveći dio bio je pod njegovom neposrednom komandom. Ostala dva dijela bila su povjerena skadarskom Ahmed-paši i hercegovačkom Bećir-paši. Odred kojim je komandovao Numan-paša bio je sastavljen od 2000 janjčara, plaćenih sejmena i mobilisanih ljudi iz svih sandžaka Bosanskog ejaleta. Ovo odjeljenje brojilo je oko 15 000 vojnika. U njegovom sastavu se nalazilo i teško naoružanje od nekoliko topova, kao i glavna komora. Od najuglednijih vojnih zapovjednika, koji su komandovali dijelom ovog odjeljenja, bio je Durmiš-paša Čengić. Glavnina vojske se prvo okupila u Sarajevu, odakle je početkom avgusta otišla u Nevesinjsko polje, a zatim u Gatačko. Tu ih je zatekao početak muslimanskog posta, mjesec ramazan.¹¹³⁾

Drugi odred vojske bio je pod komandom skadarskog Ahmed-paše. On je brojao oko 8 000—10 000 ljudi. Sastojao se isključivo od Albanaca iz skadarskog sandžaka. Poučen ranijim iskustvom iz vojnog pohoda na Crnu Goru 1712. godine, Ahmed-paša je ovog puta pokušao da ispravi ranije greške. On je sa vojskom zaposjeo veliki prostor od Brda do mletačke granice prema Paštrovićima. Na taj je način želio da zaplaši plemena iz tih krajeva i onemogući ih da u bilo kom vidu pruže pomoć crnogorskom stanovništvu prilikom predstojećeg vojnog pohoda. Prema

¹¹⁰⁾ Tomićeva zaostavština, red. br. 542, st. sign. 8711/Va/20, Skadar, 18. VIII 1714.

¹¹¹⁾ J. N. Tomić, *Pohod...*, 78.

¹¹²⁾ Isto, 79.

¹¹³⁾ Isto, 86.

seraskerovom planu, najveći dio Ahmed-pašino odjeljenja je trebao da se kreće od Podgorice prema Spuzu, odakle bi zatim nastavio put u pravcu Cetinja.

Treće odjeljenje koje je trebalo napustiti Crnu Goru bilo je pod komandom Bećir-paše. Ono je bilo najmanje. Brojalo je svega 4000—5000 ljudi. To je bilo većinom mobilisano ljudstvo iz Hercegovackog sandžaka i iz tamošnjih tvrđava. Prema planu bilo je raspoređeno između seraskerovog i Ahmed-pašino odjeljenja. Glavni zadatak mu je bio da povezuje prva dva odjeljenja turske vojske, te da ne dozvoli povezivanje katunskih sa brdskim plemenima.¹¹⁴⁾ Ulcinjski gusari su sačinjavali rezervu. U slučaju potrebe, imali su zadatak da sa mora napadnu Grbljane. Tako je u glavnim crtama, izgledao seraskerov plan za napad na Crnu Goru.

Početkom septembra 1714. godine je nadintendant Buća obavijestio generalnog providura Ema da će turska vojska tih dana sigurno napasti najnemirnija crnogorska plemena, kao npr. Ozriniće, Cuce, Bjelice i Čekliće. Bućina pretpostavka da izuzev navedenih plemena ostala neće biti kažnjena bila je zasnovana na provjerenim vijestima da su glavari ostalih crnogorskih plemena u to vrijeme otišli Ahmed-paši na poklonjenje i obećali da će ubuduće biti mirni sultanovi podanici. Znajući da je već jednom ovakvo držanje crnogorskih prvaka prema turskim zapovjednicima uticalo da do realizovanja planiranog vojnog pohoda nije došlo, nadintendant Buća je pretpostavljao da će se to i ovog puta ponoviti.¹¹⁵⁾ Ove pretpostavke su u jednom trenutku i izgledale ostvarljive.

Iako je u potpunosti vojnički bila spremna da otpočne sa napadom, seraskerova vojska je mirovala. Ovako njeno držanje imalo je drugi cilj. Bosanski vezir je dobro znao da vojska koja se drži islamskih obreda, kao što je u tom slučaju turska, nije u stanju da za vrijeme posta izvršava povjerene joj zadatke, kao što to može u drugim mjesecima. Zbog toga je i ovaj napad odložio za sredinu oktobra, kada se završavao mjesec posta. I dok se seraskerova vojska na Gatačkom polju odmarala, sa Porte je Numan-paši stigao ferman u kome ga vlada iz Carigrada požuruje da prije nastupanja zimskog perioda pristupi realizovanju postavljenog mu zadatka. Tu se između ostalog kaže: »Zima je na pragu, pa je želja Porte i to se od tebe bezuslovno traži da se pomenuti zlotvori u susjedstvu Bosne pokore i tamošnja mjesta i narod obezbijedi i osigura. Očekuje se da će se ovaj zadatak obaviti na opšte zadovoljstvo prema ranije izdatom naređenju, prije nego nastupi ovogodišnja zima. Ništa ne smije ostati nezavršeno. Ako budeš ostavio za iduću godinu, neće se uzeti nikakva isprika i sigurno ćeš biti kažnjen. Obrati punu pažnju ovom važnom poslu i uložij krajnje napore da se to što prije okonča.«¹¹⁶⁾

Krajem septembra 1714. godine, seraskerova vojska izvršila je posljednje pripreme. U bujuruldiji od 25. septembra (16 dana ramazana 1126) bosanski vezir je za zapovjednika prethodnice dijela vojske kojom

¹¹⁴⁾ Isto, 83/4.

¹¹⁵⁾ S. Mijušković, *Događaji...*, 213/14.

¹¹⁶⁾ M. D., 54, 13/1, 1126. (1714).

je neposredno rukovodio odredio hadži Salih-agu Ćurčića iz Sarajeva. Ovu prethodnicu je trebalo da sačinjava 300 strijelaca sejmena, te posade janjičara iz derventske i livanjske tvrđave, kao i 800 pješaka iz posada Kolašina, Nikšića i njegove nahije. Dan kasnije, 26. septembra, serasker je svojim zapovjednicima izdao novu naredbu. U njoj se starješinama cjelokupne vojske naređivalo da izvrše popis vojnika koji se nalaze pod njihovom komandom, kako bi znao ko se odazvao njegovom pozivu, a ko nije, da bi ga kasnije kaznio. Desetak dana nakon toga, vezir je izdao i treću bujuruldiju u kojoj zapovjedniku prethodnice svog odjeljenja naređuje da bude sa njegovom pratnjom. Pored toga mu savjetuje da vojnici budu oprezni u kretanju i kontaktiranju, te da se sa rezervnom hranom snabdiju za potrebe u trajanju od desetak dana.¹¹⁷⁾

Zadnjih septembarskih i prvih oktobarskih dana, vrijeme je bilo prohladno i suvo. Ovakve vremenske prilike su odgovarale seraskerovoj vojsci za izvršenje postavljenih zadataka. Čim je, 12. oktobra prestao mjesec posta, sva tri odjeljenja turske vojske pod seraskerovom komandom pošla su u napad na Crnu Goru.¹¹⁸⁾ U ovom napadu je, kako navode mletački izvori, učestvovalo oko 30 000 turskih vojnika.¹¹⁹⁾

Prema već ranije utvrđenom planu, bosanski vezir je sa svojim odjeljenjem od 15 000 vojnika pošao iz Gacka u pravcu Nikšića. Odatle mu je bilo najpovoljnije da rukovodi cjelokupnom operacijom vojske koja je učestvovala u pohodu. Došavši bez poteškoća u Nikšić, nastavio je put prema Katunskoj nahiji. Za razliku od prošlog Ahmed-pašinog pohoda, crnogorsko stanovništvo predavalo se bez ikakvog otpora. Za relativno kratko vrijeme pašin odred, preko Broćanca i Uvale došao je na Čevo.¹²⁰⁾ Osnovni zadatak koji se postavio pred ovaj odred bio je napad na katunsko pleme Ozrinića. Ozrinići su pod vođstvom glavara Vukote Vukašinića i njegovog sina Đukana predstavljali najborbeniji dio crnogorskog stanovništva. Čete iz ovog plemena su takođe upadale i na teritorije Dubrovačke i Mletačke Republike i uznemiravale podanike ovih država. Zbog toga je u seraskerovom planu teritorija Ozrinića bila predviđena kao zborni mjesto glavnine vojske koja je učestvovala u pohodu. Cuprilić je time želio ne samo da pokaže svoju nadmoć, nego i da donekle unizi pripadnike ovog plemena.¹²¹⁾

Istovremeno sa napadom prvog odjeljenja, u akciju je prešlo i Ahmed-pašino.¹²²⁾ Kao i u prethodnom pohodu na Crnu Goru, skadarski

¹¹⁷⁾ N. Filipović, *Tri bujuruldije...*, 226.

¹¹⁸⁾ Izuzev dr Hazima Šabanovića, koji (u Enciklopediji Jugoslavije, drugi dio, izdate u Zagrebu 1956, 638) uzima ovaj navedeni datum kao početak napada Cuprilićeve vojske na crnogorske nahije, svi drugi istoričari su 25. septembar 1714. godine uzimali kao datum kada je seraskerova vojska napala Crnu Goru. Međutim, pošto se svi slažu da je do napada vojske na crnogorske nahije došlo prvog dana ramazanskog Bajrama, to sam, upoređujući hidžretsku godinu sa današnjim datiranjem, zaključio da je dr Šabanović imao to u vidu i da je on jedini ne pridržavajući se ranijeg datiranja ovog napada kod drugih istoričara, uzeo 12. oktobar kao dan kada je vojska bosanskog vezira pošla u planirani pohod.

¹¹⁹⁾ *Tomićeva zaostavština*, red. br. 558, st. sign. 8711/Va^{viii}/28, naredba za saslušanje, pismo, prilog 8 broju 550, Kotor 25. X 1714.

¹²⁰⁾ Đ. B. Lazarević, *Istorija...*, 88.

¹²¹⁾ J. N. Tomić, *Pohod...*, 33.

¹²²⁾ Đ. B. Lazarević, *Istorija...*, 88.

paša je iz Spuške tvrđave, gdje se sa dijelom vojske bio ulogorio, pošao u napad na Katunsku nahiju. Njegovo odjeljenje napredovalo je prema Cetinju ne nailazeći na otpor. Bez većih vojnih angažovanja pojedinačni otpori branilaca su sa lakoćom slomljeni. Manje crnogorske čete koje su pružale otpor bile su potisnute prema mletačkoj granici i pod padinama Lovćena se žilavije branile. Uvidjevši uzaludnost svakog otpora daleko brojnijem napadaču, ove čete su se povukle u nepristupačnije predjele Katunske nahije gdje su namjeravale da se sa svojim porodicama prebace preko slabije kontrolisanih granica na mletačku teritoriju. Pet dana nakon početka ratnih operacija, 17. oktobra, ovo odjeljenje turske vojske zauzelo je Cetinje i izbilo na Njeguše.¹²³⁾

Treće odjeljenje, pod komandom Bećir-paše, prodrlo je prema mletačkoj granici u pravcu Kotora. Zadatak mu je bio da sprečava pokušaje prebjegavanja Crnogoraca na mletačku teritoriju.¹²⁴⁾ I ono je bez teškoća zauzelo planirane položaje.

Opkoljenima sa sviju strana dobro opremljenom i uvježbanom turskom vojskom, braniocima su na raspolaganju ostala samo dva izbora: predati se napadaču ili se povući u nepristupačne pećine. Za drugo se opredijelilo oko 600 Crnogoraca koji su, predvođeni ozrničkim glavarom Vukotom Vukašinićem, krenuli sa porodicama prema najzabačenijim krajevima Katunske nahije. Skoro nečujno je tih dana u opštoj gužvi i neizvjesnosti Crnu Goru napusio cetinjski vladika Danilo. Našao je utočište na teritoriji Mletačke Republike, odakle je zajedno sa najužom pratnjom otišao u Rusiju preko Senjske Rijeke i Beča.¹²⁵⁾

Prilikom napada na Crnu Goru, turski vojnici su dobili naređenja da prema zarobljenom stanovništvu postupaju po svojoj volji. Koristeći se dobivenim vlašćenjima, oni su otpočeli sa pljačkanjem imovine i paljenjem kuća stanovništva. Svaki čovjek, koji je i najmanjim gestom pokazao nezadovoljstvo zbog prisustva turske vojske, bio je ubijen bez milosti. Slomivši svaki otpor, vojska se dala u potjeru za odbjegliim stanovništvom. Vojnici su palili lagume na ulazima u pećine i špilje da bi dimom primorali odbjegle da izađu i predaju se. Mnoge su na licu mjesta ubijali, dok ih je jedan broj bio zarobljen i kao ratni plijen odveden iz Crne Gore.¹²⁶⁾ Zanimljivo je da su najuporniji radije ostajali da se uguše u pećinama, nego da se predaju Turcima. Mletački izvori navode da je tom prilikom oko 50 Crnogoraca ugušeno dimom.¹²⁷⁾

Koristeći se povoljnim terenom, i pored pojačane kontrole na granici, jedan dio Crnogoraca, predvođen Vukotom Vukašinićem, u noći je tajno prešao na mletačku teritoriju da se skloni kod rođaka i prijatelja. Za vrijeme ovog vojnog pohoda vlada Dubrovačke Republike držala se neutralno i stajala po strani. Ni turski vojnici, ni crnogorske čete tada nisu upadali u njenu oblast.¹²⁸⁾

¹²³⁾ J. N. Tomić, *Pohod...*, 88.

¹²⁴⁾ Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekit, *Tarihi diyari Bosna* (Istorija Bosne), Gazi Husrefbegova biblioteka u Sarajevu, knj. II, sv. IV (dalje, Muvekit).

¹²⁵⁾ J. N. Tomić, *Pohod...*, 86/7.

¹²⁶⁾ Muvekit, II, sv. IV.

¹²⁷⁾ J. N. Tomić, *Pohod...*, 87.

¹²⁸⁾ V. Čorović, *Odnošaji Crne Gore...*, 95/6.

Smatrajući da je vojska izvršila zadatak iz fermana, Numan-paša je 20. oktobra pozvao sve vojne zapovjednike kod sebe na razgovor. Bili su pozvani i preostali crnogorski prvaci iz Njeguša, Župe, Rijeke, Zete, kao i glavari Maina, Pobara, Brajića, Cetinja, Lješkopolja i Čeklića. Serasker je prisutnim glavarima saopštio da, prema carskom fermanu, treba da sruše sva utvrđenja i da predaju oružje. Glavari su njegove zahtjeve dijelom prihvatili. Pristali su da u svojim nahijama sruše sve zgrade i utvrđenja koja bi se mogla koristiti za vojne potrebe, ali su se usprotivili naredbi da predaju oružje. Njoj su se pokušali oduprijeti pod izgovorom da bi predaja ličnog naoružanja, koje su uvijek slobodno nosili, bila velika uvreda ne samo za njih i njihove saplemenike, nego i za samog sultana, koji bi time pokazao da nema povjerenja u svoje podanike. Vezir im je, zatim, saopštio da pripadnike plemena Ozrinića, Cuca, Bjelica i Čeklića namjerava preseliti u neki drugi pašaluk Carstva, da bi time izvršio još jedan od zadataka koji su mu povjereni.¹²⁹⁾ Istovremeno kada je u svoj šator pozvao vojne zapovjednike i preostale crnogorske glavare, serasker je poslao Porti pismeni izvještaj u kome obavještava pretpostavljene da je izvršio naređenje iz fermana.¹³⁰⁾

U jednom trenutku je izgledalo da će se turska vojska duže vrijeme zadržati u crnogorskim nahijama. Pronosile su se vijesti kako će se na Cetinju i u još nekim crnogorskim mjestima podići manje turske utvrde. U njima bi se smjestili vojnici da u zimskom periodu hvataju odbjeglo crnogorsko stanovništvo i predaju ga susjednim turskim vlastima.¹³¹⁾ Ovo su, međutim, bile netačne glasine. Već 4. novembra serasker se sa glavninom vojske iz crnogorskih brda spustio u dolinu rijeke Zete i krenuo u pravcu Spuža. Put kojim se vojska vraćala iz Katunske nahije nije bio slučajno izabran. Numan-paša je želio da kazni stanovništvo Crmničke nahije, koje je 1711. i 1712. godine pristalo uz ruske emisare i susjednim turskim vlastima nanijelo velike štete. Njegovi vojnici su se i u ovoj nahiji bez milosti surovo obračunavali sa iznenađenim ljudima. Izvjestan broj ih je ubijen, a većina je povedena u zarobljeništvo. Tek poslije toga glavni dio seraskerove vojske došao je u Spuž. Ovdje su ga sačekale starješine druga dva odjeljenja vojske. Vezir je u Spužu izdao naredbu da se pogubi 14 istaknutijih glavara koji su bili glavni nosioci otpora. Vojska je zatim, preko Plješivice i Palonice, došla u Nikšić.¹³²⁾ U ovoj, već tada poznatoj tvrđavi, kratko su se zadržali. Iz Nikšića je Numan-paša po kapidžibaši Jusufu poslao novi izvještaj na Portu, a kao ratni trofej i 30 istaknutijih zarobljenih crnogorskih glavara. Ostalo zarobljeno stanovništvo turska vojska povela je sa sobom.¹³³⁾ Prema izvaji koju je mletačkim vlastima tih dana dao Đorđe Lucić iz Sutorina, seraskerova vojska je u Crnoj Gori potpuno razorila pet sela,¹³⁴⁾ a više

¹²⁹⁾ *Tomićeva zaostavština*, red. br. 558, st. sign. 8711/Va^{viii}/28, naredba za saslušanje, pismo, prilog 8 broju 550, Kotor 25. X 1714.

¹³⁰⁾ H. Šabanović, *Enciklopedija Jugoslavije* 2, Bosna, Zagreb MCMLVI (1956), 550.

¹³¹⁾ Đ. B. Lazarević, *Istorija...*, 88.

¹³²⁾ Isto, 89.

¹³³⁾ J. N. Tomić, *Pohod...*, 95.

¹³⁴⁾ Vjerovatno se misli na sela onih crnogorskih plemena koja se pominju u sultanovom fermanu da ih treba raseliti, a to su: Ozrinići, Cuci, Njeguši, Bjelice i Čeklići.

od 2000 ljudi, žena i djece povela je sa sobom kao ratne zarobljenike.¹³⁵⁾ Lucić je, zatim, izjavio da su sve vojne starješine ispratile seraskera do Gacka. Ovdje su Ahmed-paša i Bećir-paša od njega dobili nova naređenja. Trebalo je da se Ahmed-paša sa dijelom vojske vrati u Spuž, a Bećir-paša u Nikšić, odakle će vojnim odredima nastaviti sa proganjanjem preostalog stanovništva i sprečavanjem njegovog povratka u razrušene domove. Serasker je nastavio put iz Gacka za Bosnu sa preostalom vojskom i zarobljenicima.

Razlog ovog turskog pohoda na Crnu Goru mogao bi se sumirati u sljedećem: 1. Nikada crnogorsko stanovništvo ni prije, ni kasnije za vrijeme turske vlasti nije zapamtilo i pretrpjelo veće ljudske gubitke i razaranja kao što je to bilo u ovom pohodu; 2. djelimično je jedan dio Crnogoraca sa svojim porodicama našao spas kod svojih rođaka i prijatelja koji su stanovali na teritoriji Mletačke Republike; 3. najveće ljudske žrtve i materijalne štete pretrpjeli su stanovnici Katunske i Crmničke nahije, a naročito sela Ozrinića, Cuca, Bjelica i Čeklića.

Prilikom potjere za odbjeglih stanovništvom, seraskerovi vojnici su iz pećina i uvala zarobili i pobili oko 400 ljudi. Jedan dio glavara bio je po Numan-pašinom naređenju ubijen, a manji dio je poslan u Carigrad. Preko 2000 stanovnika Crne Gore je vojska odvela sa sobom u Bosnu. Oni su bili dovedeni na Glasinac, koji je u to vrijeme bio slabo naseljen, a po svojim klimatskim i privrednim uslovima odgovarao dovedenim Crnogorcima. U užem i širem području Glasinca ovi su zarobljenici sa svojim porodicama naseljeni na čiflucima vojnih zapovjednika i vojnika koji su učestvovali u ovom pohodu. Ovo je tokom XVIII stoljeća bio jedini primjer nasilnog dovođenja na čifluke spahija u Bosanskom ejaletu.¹³⁶⁾

No, i pored velikih razaranja i žrtava, koje su u ovom pohodu pretrpjele crnogorske nahije, Numan-paša nije u potpunosti izvršio naređenja Porte. Tako, na primjer, nije uhvatio najvažnije kolovođe pobune, ozriničkog glavara Vukotu Vukašinovića i cetinjskog vladiku Danila. Nije uspio ni da u potpunosti preseli plemena iz Katunske nahije.¹³⁷⁾ Tako se, sa djelimičnim uspjehom, a velikim žrtvama crnogorskog stanovništva završio pohod turske vojske na Crnu Goru u prvim godinama XVIII stoljeća.

---

¹³⁵⁾ *Tomiceva zaostavština*, red. br. 564, st. sign. 8711/Va^{viii}/29, saslušanje, prilog 6 iz 559; 14. XI 1714.

¹³⁶⁾ A. Sućeska, *Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine*, POF XIV—XV/1964—1965, Sarajevo 1969, 195 i 201.

¹³⁷⁾ Đ. B. Lazarević, *Istorija...*, 89.

ZUSAMMENFASSUNG

FELDZÜGE BOSNISCHER PASCHAS NACH MONTENEGRO (1706—1714)

Die inneren Schwächen des osmanischen Reiches nutzend, begannen in den ersten Jahren des 18. Jahrhunderts herzegowinische und besonders montenegrinische Bergstämme in grosser Zahl, in die benachbarten venezianischen und Dubrovniker Territorien und in das herzegowinische Sandschak einzufallen. Von der angegriffenen Bevölkerung nahmen die Truppen dieser Stämme alles, was ihnen unter die Finger kam. Unter diesen Angriffen hatte gleichermassen die mohammedanische wie auch die christliche Bevölkerung zu leiden. Auf die häufigen Bitten ihrer Untertanen und der Regierungen der benachbarten Republiken hin, unternahm die Hohe Pforte in den ersten fast fünfzehn Jahren des 18. Jahrhunderts drei Feldzüge nach montenegrinischen Gauen, um die friedliche Bevölkerung vor Plünderungen durch montenegrinische Stämme, die unter ihrer Oberhoheit standen, zu bewahren. Der erste Versuch, diese Stämme zu strafen, wurde 1706 gemacht und endete mit mündlichen und schriftlichen Versprechen angesehener Persönlichkeiten Montenegros, dass es Angriffe auf benachbarte Gebiete und Schaden nicht mehr geben werde. Bis 1711 wurde dieses Versprechen mehr oder minder erfolgreich eingehalten, doch dann erschienen in den montenegrinischen Gauen die russischen Emissäre Oberst Mihailo Miloradović und Kapitän Ivan Lukačević. Durch ihre Anwesenheit und von Berufs wegen beeinflussten sie die Bergstämme in Montenegro und der Herzegowina dahin, sich gegen die Herrschaft des Sultans zu wehren. Das führte 1712 zum zweiten Feldzug osmanischer Truppen nach Montenegro. Er endete für das Land ohne grössere Opfer oder materiellen Schaden; nur das Kloster in Cetinje wurde zerstört. Grössere Verluste hatten beim Rückmarsch aus Montenegro nur die Truppen des Wesirs.

Im Jahre 1714 entschloss sich die Hohe Pforte zum 3. Mal, die montenegrinischen Gauen militärisch zu strafen, da sie annehmen musste, die Aufwührer, die mit gleicher Intensität auch weiterhin in die Territorien der Republiken Venedig und Dubrovnik einfielen und unbarmherzig deren Bevölkerung plünderten, 1712 zu mild bestraft zu haben. Die Führung des Heeres war dem ehemaligen Grosswesir des türkischen Reiches und damaligen bosnischen Wesir Numan-paša Čuprić anvertraut worden. Dieser Feldzug, obgleich nur kurz, war aber der grausamste in der ganzen montenegrinischen Geschichte, soweit sie sich auf die Zeit osmanischer Herrschaft bezieht. Niemals vorher- oder nachher — hat die Bevölkerung Montenegros durch osmanische Truppen grössere materielle und menschliche Verluste erlitten als durch diesen Feldzug. Das Heer des Wesirs nahm mehr als 2000 Gefangene, führte sie mit sich ins bosnische Vilajet und siedelte sie im Gebiet von Glasinac, 50 km von Sarajevo, an.

Mr Ahmed S. Aličić

DESETINA U BOSNI POLOVINOM XIX VIJEKA

Desetina je predstavljala jedan od najznačajnijih izvora prihoda u Osmanskom Carstvu. To je naturalno-feudalna daća. Njeno ubiranje zasniva se na šerijatskim propisima, pa prema tome ona spada u tzv. šerijatske obaveze (tekalif-i šer iye). Raspoređivana je zavisno od karaktera određenog područja, odnosno od statusa posjeda koji su ulazili u sastav Osmanskog Carstva. Ta obaveza može da se prati gotovo od početka stvaranja islamske države, pa je i Osmansko Carstvo, takođe, desetinu prihvatilo kao šerijatsku obavezu i njome opterećivalo sve zemlje koje su, po navedenim propisima, potpadale pod ovu vrstu obaveze. Uporedo sa zavođenjem redovne vlasti, osvojene zemlje su popisivane s ciljem da se utvrdi karakter proizvodnih odnosa i status stanovništva. Osim toga, popisi su poduzimani da bi se utvrdio iznos i vrsta prihoda kako bi se mogli raspoređivati prema njihovoj namjeni. Popisi su vršeni redovno nakon svake promjene na osmanskom prijestolju ili nakon teritorijalnih promjena na određenom području. Tako je trajalo sve do početka XVII vijeka. Od tada popisi nisu redovni. Čak se ne može uopće utvrditi kakva je praksa primjenjivana od toga vremena. Čini se da su, uglavnom, stari popisi služili kao podloga za sve obračune prihoda ili unošenje promjena u karakteru proizvodnih odnosa, statusu stanovništva i posjedovnim, odnosno agrarnim odnosima. Na taj način se gubi kontinuitet u praćenju proizvodnje kao i drugih promjena u pogledu feudalnih odnosa, demografije i topografije pojedinih područja, koje su se sasvim sigurno dešavale. Prema tome, od početka XVII vijeka pa do polovine XIX vijeka ne znamo količinu desetinskih prihoda, a to znači ni obim poljoprivredne proizvodnje u Bosni, kao ni promjena koje su nastajale u zemljišnim odnosima. U tome je svakako najznačajnija desetina kao i drugi prihodi koji su uzimani od proizvodnog stanovništva, odnosno prihodi koji su uzimani na ime zemljišnog posjeda.

U vezi sa promjenama u društveno-ekonomskom sistemu Osmanskog Carstva nakon Tanzimata, nastaju promjene i u karakteru i namjeni desetinskih prihoda. Zbog toga se pokazala potreba da se ponovo

izvrši popis carstva i utvrdi količina desetine. Tako nastaju i popisi Bosne i Hercegovine, prvo 1848/49, a zatim ponovo u periodu od 1850—1852. godine. U ovom radu mi ćemo prikazati prihode desetine u nekim livama Bosne na osnovu desetinskih deftera (A šar defteri) iz 1850—1852. godine, što se čuvaju u Tapu ve Kadastro Genel Mudurlugu (Generalna uprava gruntovnice i katastra) u Ankari i predstavljaju posljednje popise (deftere) ovakve vrste do kraja osmanske vlasti u Bosni.

Desetina se odnosila na sve vrste poljoprivrednih proizvoda i drugih proizvoda koji su zavisili od zemlje, kao što je voće, med i dr., bez obzira na status stanovništva koje je obrađivalo zemlju.¹⁾ Ona je služila, prije svega, za podmirenje potreba vojnog karaktera, odnosno dodjeljivana je vojnicima kao opskrba (plaća), a uslovljavana je stalnom vojnom ili drugom službom državi. Kako je osmanski sistem bio vojničkog karaktera, to znači da je desetina bila neposredno vezana za osnovni sistem osmanske države, poznat kao timarski sistem. Taj sistem, dakle, zasniva se na timaru, a timar je u suštini sitni vojni posjed (feudalno leno). Osim timara kao krupnija feudalna lena postojali su još zeameti i, najkrupnija, hasovi, koje su uživali sultan i visoki dostojanstvenici sultanovog dvora, kao i upravnici i krupni činovnici u pokrajinama i zapovjednici spahijske vojske. Što se tiče Bosne, u njoj su samo upravnici liva (sandžaka) i namjesnik vilajeta uživali hasove, dok su svi drugi službenici uživali zeamete ili timare, zavisno od položaja na kojem su se nalazili. Od početka XVIII vijeka postepeno se ukida has kao feudalni posjed namjesnika pokrajine iil sandžaka (liva), pa tako u Bosni nestaje ove vrste feudalnog posjeda. Oni dijelovi zemlje koji su bili raspoređeni u carski has i dalje su zadržali taj status.²⁾ Međutim, kako je to vrijeme kada je degradacija već uveliko zahvatila čitav timarski sistem, a Carstvo zapadalo u sve veće finansijske krize, jasno je da ni carski has nije mogao ostati pošteđen. Već od XVIII vijeka gotovo svi posjedi carskoga hasa su davani u doživotne zakupe, tzv. *malikane*. Naravno, ovdje se ne misli da se trajnost odnosi na posjed nego samo na prihode.

Danas ne raspoložemo sigurnim podacima šta se desilo sa posjedi-
ma iz hasova namjesnika pokrajine i liva, da li su oni raspoređeni u timare ili su prešli u državne mukate i carski has. Razlog je upravo

¹⁾ *Osmanlı Kanunnameleri*, Milli tettebbu' ları Mecmuası, C I, S. I, Istanbul, 1331., 50—112. str.

Ömer Lutfi Barkan, *XV ve XVI-inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları*, Birinci cilt, Istanbul, 1943. godine. Tu se nalaze kanunname za razna područja Osmanskog Carstva i iz njih se može gotovo u potpunosti sagledati omanski poreski sistem.

Abdurahman Vefik-beg, *Tekâlif kavaidi*, C I i II, Istanbul, 1328. godine. U ovom djelu autor je obradio sažeto sve vrste poreza u Osmanskom Carstvu, koristeći se u glavnom kanunnama i drugim pravnim djelima koja obrađuju navedenu materiju. O tome pogledati deftere (popise) *tapu*, *maliye* i *tahrir* koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu a čije se fotokopije čuvaju u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

²⁾ İsmail Haki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Merkez ve Bahriye teşkilatı*, Istanbul, 1948. godine, naročito na 203. str. Avdo Sućeska, *Taksit*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, br. VIII, 1960. godine, 339—362. str. Isti, *Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja i pojava nameta tekâlif-i şakka*, POF, X—XI, 1960. godine, 75—112. str.

u tome što više od dva vijeka nemamo potpunih popisa (deftera) pokrajine iz kojih bismo tačno utvrdili gdje su bili hasovi namjesnika (valija) i sandžakbegova u vrijeme kada se oni ukidaju i kada se prelazi na drugi vid plaćanja ovih službenika, *taksit*. Ali, bez obzira na degradaciju timara, koji je neposredno vezan za desetinu, treba istaći da se osmanska država, sve dokle je postojala, nije odrekla ove vrste prihoda, isto kao što je za cijelo vrijeme svoga postojanja zadržala kategoriju mirijske zemlje. Prema tome, općenito uzevši, osnovu agrarnih odnosa u Osmanskom Carstvu čini mirijski karakter zemlje i posjedovni odnosi koji su iz toga proizlazili. U vrijeme reformi, a posebno nakon proglašenja Hatt-i šerifa od Gulhane 1839. godine, država pokušava da i u pogledu desetine unese određene novine i da ovu vrstu prihoda prilagodi osnovnim intencijama Tanzimata. Kako je i inače poreski sistem jedno od najvažnijih područja kojim se bavi navedeni carski hatt-i šerif, to se odmah nakon njegova proglašenja raznim uredbama i uputstvima nastojalo zvesti više reda u pogledu svih poreza, pa i desetine.³⁾ Na žalost, osmanska administracija nije bila sposobna da oživotvori ta nastojanja.

Desetina je, kako je već rečeno, po pravilu ustanovljivana odmah nakon što bi određeno područje ušlo u sastav Osmanskog Carstva. Ali, u svim zemljama gdje je desetina bila zavedena nije bio jedinstven njen iznos. U nekim krajevima je bila stvarna desetina, a u nekim više. Neki prihodi sa zemlje, kao što je sijeno i voće, često su uzimani u vidu polovine, a za neke je uzimana naknada u novcu. Dakle, vladala je neujednačenost u tom pogledu. Jednim zakonskim aktom, donesenim neposredno nakon Tanzimata, određeno je da desetina bude u stvarnom iznosu desetine, u smislu kako i sam termin označava — *ušur*.⁴⁾ Odredbe navedenog Hatt-i šerifa i inače propisuju da se svi podanici opterećuju jednako, odnosno prema приходima, jer uostalom, istim aktom svi su podanici proglašeni jednakim i ravnopravnim. Čini se, ipak, da je u ovom proglasu bilo dosta deklarativnog, mnogo više nego praktičnog. Prva mjera u pogledu zavođenja reda u poreskom sistemu bila je da se ukine zakup kao način ubiranja poreza svih vrsta pa i desetine. Bilo je potvrđeno da zakupci poreza i desetine vrše najviše zloupotreba, čineći nasilje podanicima, a štetu državi. Stalo se na stanovište da se desetina ubire u državnoj režiji. U tom smislu pristupilo se uvođenju jedne nove institucije, tzv. *muhssilika*. Istina, ova institucija nije bila nepoznata dotada. Ona se primjenjivala u nekim područjima Carstva, najčešće na Arhipelagu i u nekim istočnim zemljama. Za svaku pokrajinu određivan je po jedan *muhassil*, sa isključivom dužnosti da se brine oko ubiranja raznih poreza. U tom pogledu nije bio zavisen od pokrajinskog namjesnika. Ovaj *muhassil* je u manje upravne jedinice slao svoje zamjenike. Brigu oko razreza poreza trebalo je da preuzmu *vijeća*, koja su obrazovana u svim upravnim jedinicama nakon proglašenja Tanzimata. U vijeću su obavezno sjedili *muhassil* ili njegovi zamjenici u slu-

³⁾ Abdurahman Vefik-beg, op. cit., C II.

⁴⁾ Isto, 1—38. str. i kasnije uz dotični porez.

čaju da se radilo o razrezu poreza.⁵⁾ Međutim, ubrzo se ustanovilo da je ovakav način ubiranja poreza štetan po državnu blagajnu. Razlog je bio nesposobnost muhassila u poslovima finansija ili njihova korumpiranost. Zbog toga se desetina ponovo daje u zakup, i to na dvije godine. Namjera je bila da se ovakvim načinom unaprijedi poljoprivreda i smanje zloupotrebe. Mislilo se da će takav način stimulirati zakupce da sami rade na unapređenju proizvodnje.⁶⁾ Ali, to nije donijelo željenog rezultata, pa se donosi nova odluka da se zakup produži na pet godina, s tim da zakupnina iznosi vrijednost trogodišnjeg prihoda, i to na taj način da se od zakupa prve godine ne uzima ništa za državnu blagajnu. Druge i treće godine zakupci bi plaćali dva posto na zakupnu cijenu, a četvrte i pete godine po tri posto, tako da se nakon te četiri godine zakupna cijena poveća za deset posto i tako naknadi prihod iz prve godine zakupa. To je učinjeno kao olakšica zakupcima, zbog toga što se smatralo da će, za to vrijeme, zakupci desetine ulagati sredstva za alat i druge potrebe za unapređenje poljoprivrede. Ni ovaj način nije donio neke vidnije rezultate, a osim toga on je dokinut izbijanjem krimskog rata, za čiju su pripremu državi bila potrebna velika i trenutačna sredstva. Dakle, onog momenta kada je državi zatrebalo, ona je odmah prešla na direktno ubiranje prihoda, ne vodeći računa o interesima proizvođača i zakupaca, kao ni o unapređenju proizvodnje.⁷⁾ Ove mjere oko ubiranja desetine provodene su u neposrednoj vezi sa ukidanjem timarskog sistema. Timarski sistem u zakonskom smislu ukinut je 1839. godine, proglašenjem Tanzimata, mada je i prije toga zemlja sa stavke timara pelazila u državnu režiju, osim u Bosni. Od tada se mirija, odnosno prihodi sa mirije, više ne raspoređuju u timare, nego se zadržavaju neposredno za državnu blagajnu. Što se tiče Bosne, ona je još uvijek, kao cjelina, predstavljala izuzetak, jer Bošnjaci nisu pristali da im se oduzmu timari.⁸⁾

Mada Porta, u zakonskom smislu, nije prihvatila izuzeće Bosne od općih reformi u Carstvu, ipak je u praksi to priznavala, jer se u pogledu uživanja timara, a to znači i u pogledu desetine nije ništa izmijenilo u odnosu na klasični sistem. Čak su i timari, samo u slučaju da je uživatelj ostao bez zakonskog nasljednika, preuzimani za državnu blagajnu. Sistem odžakluka je i dalje primjenjivan. Očito je da je Porta to prihvatila kao neku vrstu kompromisa, ali samo do određenog vremena. U vrijeme kada Porta donosi odluku da svi mirijski posjedi, bez obzira na njihov raniji status, odnosno vrstu oporezivanja, pređu na sistem desetine, Bosna nije izuzeta. To se u Bosni dešavalo za vrijeme uprave Tahir-paše (1846—1849). Međutim, začudo ni tada se nije zadiralo u timar. I dalje su ti prihodi ostavljeni na uživanje ranijim timarni-

⁵⁾ Enver Zija Karal, *Osmanlı Tarihi*, C V, Ankara, 1947, 146—148. i 173—185. str. Abdurahman Vefik-beg, op. cit., C II.

⁶⁾ Abdurahman Vefik-beg, op. cit., C II.

⁷⁾ Isto, 241—289. i 309—312. str.

⁸⁾ Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, *Yoklama defteri* za Bosnu iz 1835. godine. U Bosni je i dalje zadržano pravo džakluka kao i ranije, a oni koji su popisani u redifu za svoju službu uživali su svoje ranije timare.

cima. Možda je u pitanju administrativna procedura, tj. potrebno vrijeme od popisa do primjene odredbe o prevođenju svih zemljišnih posjeda na sistem desetine. Prevođenje svih mirijskih posjeda na sistem desetine, predstavljalo je, inače, opterećenje za stanovništvo nekih područja u Bosni. Naime, sve do Tahir-pašina vremena, veliki broj područja u Bosni, plaćao je feudalne dažbine u novcu — odsjekom, odnosno filuriju, iako je stanovništvo imalo jedinstven status-raja, bez ranijih filuridžijskih olakšica. Ovakav vid plaćanja, očito je bio lakši nego opterećenje u naturi, gdje je postojala veća mogućnost raznih zlo-upotreba. Osim toga, plaćanje odsjekom feudalnih obaveza u sebi sadrži mnogo manje ovisnosti obrađivača zemlje od feudalca ili njegova zastupnika, a isto tako obrađivač je bio manje izložen i drugim nezakonitim troškovima i opterećenjima koja se nisu mogla lako kontrolirati, niti suzbiti. Porta je, ipak, u ovom slučaju vodila računa o svojim interesima, a ne o interesima proizvođača. Čini se da je ovo drastična mjera koju je Porta poduzela da bi sačuvala miriju kao zakonski vid proizvodnih i posjedovnih odnosa. Ova mjera kao i kasnije donošenje Zemljišnog zakonika, u stvari predstavlja posljednju i konačnu pobjedu mirije u borbi sa raznim pokušajima da se mirija potisne kao osnovni vid agrarnih odnosa. Međutim u okviru mirije će ipak postojati čiflučki odnosi i tako činiti agrarne odnose u Carstvu, pa i u Bosni zamršenim, a eksploataciju proizvođača težom.

Nije sasvim jasno kako se postupilo prilikom popisa za vrijeme Tahir-paše, sa onim zemljama koje su bile zadužene odsjekom u novcu, da li je ranija mukata (odsjek) jednostavno smatran iznosom desetine ili je desetina utvrđivana na licu mjesta, pa onda određivana naknada za tu desetinu. Prema popisima kojim mi raspoložemo, dalo bi se zaključiti da je mukata jednostavno preračunata u desetinu, a da naturalni iznos desetine nije ni utvrđivan. To je svakako moralo uticati na ukupan iznos naturalnih prihoda desetine, jer su područja pod mukatom bila dosta brojna. Da je tako, svjedoči i činjenica da i u ovim defterima (popisima) imamo sačuvana sva područja koja su ranije spadala u razne mukate i svoje obaveze izmirivala u novcu. Treba naglasiti da su neke od mukata u Bosni bile raspoređene u timare, a neke bile u zakupu kao malikane — trajni zakup.⁹⁾

Dakle, Tahir-paša je vršio popis Bosne kako bi mogao da sve mirijske posjede podvede pod sistem desetine, zatim da desetinu prenese u državnu režiju i da utvrdi njen ukupan iznos, a onda u vezi sa ukidanjem timara da bi se mogla odrediti naknada ranijim uživaocima desetine-timarnicima i konačno radi toga da bi se mogao imati uvid u sve prihode koji će činiti državni budžet, čije je formiranje predstojalo. Defteri, sačinjeni za vrijeme Tahir-paše, nisu sačuvani, osim za nekoliko kaza. Međutim, iz deftera što se ovdje objavljuju, vidi se da su se oni naslanjali na deftere nastale za vrijeme Tahir-paše. Ali, direktno ubiranje desetine od strane države nije se moglo u Bosni primijeniti sve dotle dok se ne dokine timarski sistem. Zbog toga je jedan od zadataka

---

⁹⁾ Tapu ve Kadastro, *Aşar defteri* za Bosnu iz 1851/52. godine. Salih Hadžihuseinović-Muvekkit, *Tarih-i Bosna*, Orientalni institut u Sarajevu, br. 766, 288—290. str.

Latasa, kada je došao u Bosnu, bio da izvrši dokidanje timara i on je to učinio 1851/52. godine. Od tada desetina u Bosni prelazi u državnu režiju i tako ostaje do kraja osmanske vlasti u njoj.¹⁰⁾

Razlozi koji su uticali da se Bosna popisuje dva puta u roku tri-četiri godine bili su sljedeći: popisi što ih je izvršio Tahir-paša nisu pružali dovoljno podataka o prihodima desetine od svih proizvoda; oni nisu utvrđivali iznos desetine prema beratima timarnika, kao ni iznos koji im je ostajao kao naknada za ranije timare (ta naknada je u stvari bila neka vrsta vojne penzije i zadržace se do kraja osmanske vlasti u Bosni); u navedenim defterima nedostajali su podaci o mukatama u Bosni, bilo onim koje su bile podijeljene u timare ili onim koje su bile u malikanama.¹¹⁾

Kad je Veliko vijeće (Medžlisi kebir) dobilo naredbu da ponovo izvrši popis Bosne, odnosno desetine u Bosni, ono je odredilo za sve live i kaze odgovarajuće ljude da taj popis izvrše. Iz zapisnika vijeća u livama i kazama vidi se da su to bili obrazovani ljudi, mahom kadije ili druge efendije. Po dolasku na dužnost, popisivači su prvo izvršili smotru (joklamu) timarnika i njihovih berata. Na taj način oni su utvrdili sve timarnike poimenično sa područjem koje je ulazilo u njihov timar i iznosom prihoda koji su im pripadali. Tom prilikom su oni utvrđivali naselja ili druge lokalitete od značaja za prihode desetine, s tim što su taksativno nabrajali sve proizvode i iznos desetine od svakog proizvoda. Nakon toga su utvrđivali novčanu vrijednost desetine na osnovu cjenovnika koje su donosila vijeća odgovarajućih upravnih jedinica.¹²⁾ Defteri nastali za vrijeme Tahir-paše, popisivani su po tzv. *jaftama*. Jafta je finansijska (poreska) jednica i uglavnom je obuhvatala jedno naselje. Prihod jafte je upisivao u ukupnom iznosu, bez navođenja uživaoca. Prema tome, defteri koji nastaju 1851—1852. godine pružaju mnogo više raznih podataka, kako o prihodima isto tako i o naseljima i uživaocima desetinskih prihoda-timarnicima, što ima poseban značaj.

Defteri su posebno interesantni za proučavanje toponomastike u našim krajevima, jer je očito iz ovih deftera da je u tom pogledu bilo dosta promjena za period u kojem nemamo popisa, a to je gotovo dva i po vijeka. Važnost ovih deftera predstavlja i to što možemo da vidimo, bar približno, kakva je i kolika proizvodnja bila u Bosni i koliko se ona mijenjala tokom nekoliko vijeka osmanske vladavine.

Ranije je rečeno da su defteri nastali u periodu od 1850—1852. godine, ali treba istaći da su zvanično potvrđeni dvije ili tri godine nakon njihova nastanka.

Na ovom mjestu mi ćemo se ograničiti da prikazemo samo onaj dio koji se odnosi na desetinu, kao i mukate koje su unesene u ove deftere. Ostale podatke što ih pružaju ovi defteri prikazaćemo drugom prilikom.

¹⁰⁾ Muvekkit, op. cit., 291—300. st.

¹¹⁾ BBA, *Irade*, Meclis-i Vala, br. 6509. To se izričito vidi i iz zapisnika upravnih vijeća koji su ovjerovala popise desetine.

¹²⁾ Tapu ve Kadastro, *Ašar defteri* za Bosnu.

U vrijeme nastanka ovih deftera Bosna se dijelila na sedam liva (sandžaka), i to: Sarajevo, Travnik, Banja Luka, Bihać, Hercegovina, Novi Pazar i Zvornik. Defteri su sastavljani zasebno za svaku livu, pa bi prema tome trebalo da postoji sedam deftera. Na žalost, defteri za Sarajevo i Bihać nisu sačuvani. Da li su u to vrijeme navedene dvije live bile popisane ne znamo. Pretpostavljamo da bi trebalo da postoji defter za Sarajevo, ali da je nekim slučajem zagubljen. Što se tiče Bihaća, najvjerovatnije da nije ni popisan, jer su se Krajišnici za vrijeme Tahir-paše odupirali tome da se i na njih primijene propisi o porezima, navodeći kao razlog to da oni nisu nikada plaćali nikakvih poreza kao posadnici tvrđava.¹³⁾ Čak je, između ostalog i zbog ovoga, došlo do oružanog sukoba između njih i Tahir-paše, u kojem je Tahir-paša bio poražen.¹⁴⁾ S druge strane, u vrijeme dok je Latas vodio svoju akciju u Bosni, najžešći su otpor pružali opet Krajišnici, pa bi se moglo pretpostaviti da ni nakon ukidanja timara, kada je desetina formalno i stvarno prešla u državnu režiju, Bihać nije popisan, jer, najvjerovatnije, stanje još nije bilo toliko sređeno da bi se popis mogao da obavi bez teškoća. Ipak, ostavimo to kao pretpostavku. U vezi s tim želimo još da kažemo sljedeće: radeći u Tapu ve Kadastro Genel Mudurlugu u Ankari, među defterima desetine u Bosni naišli smo na jednu signaturu deftera, ali deftera nije bilo u depou. Pretpostavljamo da je to trebalo da bude defter za Sarajevo. Prema tome, danas raspolazem sa pet deftera za pet bosanskih liva (sandžaka): Hercegovina, Zvornik, Travnik, Banja Luka i Novi Pazar, pa ćemo donijeti podatke o desetini u ovim livama. Moramo napomenuti da, što se tiče live Hercegovine, nedostaju popisi kaza Foča, Stolac i Ljubuški. Mislimo da je greška nastala prilikom mikrofilmovanja materijala u Tapu ve Kadastro Genel Mudurlugu u Ankari, jer nam je poznato da su postojali kompletni popisi svih navedenih liva, to smo utvrdili prilikom rada u navedenom katastru.

Ovi defteri se zvanično zovu A' šar defteri (defteri desetine). Međutim, kako se u njima desetina popisuje zajedno sa timarnicima koji su je uživali, oni, isto tako, predstavljaju popise timarnika u Bosni u vrijeme kada se timar definitivno ukida, pa i s toga stanovišta imaju važnost. Prema tim defterima u livi Hercegovina bilo je oko 980 timarnika i zaima. Međutim, broj timara (kao feudalnih lena) je neuporedivo manji, jer je velik broj timara, a posebno zeameta, koje uživa više osoba zajednički. U livi Zvornik bilo je oko 1215 timarnika i zaima. Što se tiče samih timara i ovdje je isti slučaj kao i sa livom Hercegovina, odnosno kao u svim livama. Za ovu livu karakteristično je da veliki broj timarnika i zaima nije iz live Zvornik, nego stanuju u livama Sarajevo i Hercegovina. Isto tako u ovoj livi je, u odnosu na druge live, neuporedivo velik broj feudalnih posjeda iz kategorije zeameta, pa po tome ima i velik broj begova, iako ne žive tu. U livi Travnik bilo je oko 820 timarnika i zaima. Pretežno su nastanjeni u ovoj livi, ali ih ima i iz drugih krajeva. U livi Banja Luka bilo je oko 230 timarnika i zaima. Bili su iz

¹³⁾ Muvekkit, op. cit., 288—290. str. Galib Šljivo, *Nemiri u Bosni za vrijeme namjesnikovanja Tahir-paše*, JIČ, 1—2, 1975. god., 159—182. str.

¹⁴⁾ BBĀ, *Irade*, Meclis-i Vala br. 6509; 13014 i još velik broj irada iz vremena kada je Latas bio u Bosni.

raznih područja Bosne. Ova liva bila je obimom relativno mala. Ali to nije razlog što je ovako malen broj uživalaca feudalnih liva. Više je razlog tome što je veliki dio područja live spadao u mukate, i to one koje su pripadale državnoj blagajni, a nisu bile raspoređene u timare. U livi Novi Pazar bilo je oko 900 timarnika i zaima. Oni su bili, takođe, iz raznih područja Bosne, ali pretežno iz istočne Bosne. Ovdje nije bio velik broj krupnih posjeda. Osim toga, ova liva je u to doba bila u procesu formiranja, pa se vidi da su mnoga područja ranije pripadala drugim administrativnim jedinicama.

Što se tiče ostalih liva, pošto njihovi defteri nisu sačuvani, to ne znamo ni broj timarnika. Ali je očito da se broj kretao približno kao u ostalim livama. Na osnovu takve procjene moglo bi se zaključiti da je u Bosni bilo između šest i sedam hiljada timarnika (spahija) i zaima (begova). To se podudara sa zapisima koje su ostavili neki savremenici koji su dobro poznavali prilike u Bosni.¹⁵ Na osnovu ranijih popisa po jaftama, komisija je ovaj put popisivala svako naselje zasebno sa njegovim nazivom, zatim vrste proizvoda i njihovu količinu izraženu u okama ili komadima. Nakon toga upisivana je ukupna vrijednost proizvoda u novcu za svako naselje i konačno uživaoca desetinskih prihoda, sa tačno određenim iznosom koji svakom uživaocu pripada. Pošto su većinu timara uživali zajednički više timarnika ili zaima, popisivači su unosili kod prihoda koliko svakom pojedincu pripada, izražavajući to u dijelovima, npr. tom i tom pripada 15 dijelova (sehm) a tom i tom 5 dijelova, itd., naravno, na osnovu berata u kojima je bilo svakom timarniku i zaimu upisano šta uživa, gdje uživa i s kim uživa, ili, da eventualno, uživa prihode desetine iz dotičnih naselja ili drugog zemljišta. Ako je naselje ili druga vrsta zemljišta bilo opterećeno mukatom, onda je upisivan iznos mukate, odnosno dijelovi mukate koji su podijeljeni timarnicima.

Cijenu proizvodima određivalo je vijeće svake kaze, za razliku od ranije prakse, kada je cijene utvrđivao sud, odnosno kadija. Cjenovnik proizvoda donošen je, gotovo redovno, poslije kompletnog popisa cijele live, ali odvojeno za svaku kazu. Izuzetak je liva Novi Pazar. Tu je uz navođenje vrste proizvoda odmah iskazivana i cijena. Iz tih cjenovnika vidi se da cijene nisu bile jedinstvene u svim krajevima Bosne, pa ni u svim kazama pojedinih liva. Razlike nisu bile velike, osim u nekoliko kaza, što će se vidjeti iz materijala u tabelama. Međutim, uočljivo je da je razlika u cijenama za gotovo sve proizvode bila različita 1851. i u 1852. godini. Iz zabilješki u defterima vidi se da je bilo dozvoljeno, općenito, da bude cijena pšenice za 1852. godinu, veća za dvije pare po oki u odnosu na 1851. godinu, ali je u nekim kazama bila veća čak za 50%. Interesantno je da je količina pšenice u 1852. godini iskazana u drastično manjim količinama. Razlog nije poznat. Isto tako iz deftera se vidi da je nomenklatura proizvoda bila približno ista. Razlike su u onim proizvodima koji zahtijevaju posebnu klimu, kao što je npr. južno voće u Hercegovini kojeg nema u drugim krajevima.

¹⁵ Mehmed Emin Isević, *Ahvali Bosna*, Rukopis u Univerzitetској biblioteci u Istanbulu, a mikrofilm i fotokopije kod mene.

Interesantno je još istaći da se vrste proizvoda i njihov broj polovinom XIX vijeka ne razlikuju mnogo od vrste i broja istih u XV i XVI vijeku. Naravno, treba kazati da su sada zastupljeni kukuruz, duhan i krompir, koji su u međuvremenu ušli u proizvodnju u našim krajevima. Prema tome, proizvodne kulture bile su, gotovo, konstantne. Inače, donekle začuđuje neznatna količina duhana i krompira koja se iskazuje. Izgleda da ove kulture još nisu bile uzele velikog maha ili nisu bile pod kontrolom uživalaca desetine. Što se tiče kukuruza, njegova proizvodnja u poređenju sa drugim žitaricama je dosta velika, pogotovu u pojedinim predjelima Bosne. Isto tako vidljivo je da se kukuruz proizvodi u onim krajevima u kojima se danas nikako ne proizvodi. Primjetno je da se u većini upravnih jedinica koje su popisane u ovim defterima, ne iskazuju oni porezi koji su ranije plaćani u novcu i redovno su spadali u prihode timara. Očito je da su ti porezi ukalkulirani u onaj opći porez-vergiju. Ti porezi su: ispendža, porez na čift, porez na stoku, baduhava-porezi (globe za sitne prekršaje), itd., za razliku od poreza na svinje koji se ovdje iskazuje. Ovo ističemo zbog toga što je jedan od razloga za popis bio, između ostalog i to, da se utvrde prihodi timara. To znači da je poslije Tanzimata došlo do određenih promjena u pogledu vrste prihoda koji su davani na uživanje timarnicima. Dakle, propisi Tanzimata o porezima bili su provedeni i u Bosni.

Naime, sasvim je logično da je ispendža kao osnovni novčani feudalni porez kršćana, uračunat u novouspostavljeni opći porez vergiju. Mislimo da je isti slučaj i sa resm-čiftom (porezom na čift) i raznim globama. Jer, nakon Tanzimata, a možda i nešto ranije, izmijenio se sistem vlasti, a uzapćivanjem timara za državnu blagajnu prestala je svaka uloga i udio uživalaca feudalnih lena u lokalnoj vlasti. Lokalna vlast bila je prešla na već uspostavljene organe opće nadležnosti u upravnim jedinicama, kao što su zabiti, muteselimi, mirilive ili kajmekami i valije (namjesnici) u upravnim jedinicama: nahijama, kazama, livama i ejaletu. Prema tome, prihodi od globa tad su pripadali administraciji. Zbog svega toga mislimo da u ovim defterima nema te vrste poreza.¹⁶⁾ Porez na sitnu stoku je takođe bio prešao u državnu režiju, odnosno ubiran je za državnu blagajnu. Tako su u timarske prihode uračunavani samo prihodi od poljoprivrednih proizvoda, porez na svinje i porezi na ispaše, što se sasvim jasno vidi iz ovih deftera.

Izuzetak čini nahija Piva kod koje je zabilježeno da daje novčane daće u iznosu od 200 groša nekom Bećir-begu, sinu Muratovu, u vidu ikramije (dočeka), a na ime *agaluka*, jer resmovi (porezi u novcu) iz ove nahije spadaju u njegov timar. To je jedini slučaj gdje su upisani porezi iz kategorije zakonskih (običajnih) poreza (resm-i orfiye).¹⁷⁾ Ovdje je *agaluk* očito upotrijebljen u smislu prava navedenog na vlast (vjerovatno na osnovu serbesta) u ovoj nahiji, pa, prema tome, i na zakonske poreze. Istina u još nekoliko kaza iskazani su neki porezi u novcu pod nazivom *razni porezi* ili *naknade u novcu*. To su obično neznatni iznosi i ne zna-

¹⁶⁾ Abdurahman Vefik-beg, *Tekalif Kavaidi*, C I, 43. str., C II, 60—61. str.

¹⁷⁾ Ovdje se prvi put susreće sa izrazom *agaluk* a da ima značenje prava koja proizlaze iz timarskog odnosa i to označen kao *ikramija* (doček, čast i sl.).

mo na što se odnose. Ukoliko se radi o globama, onda je razlog za njihovo navođenje jedino to što u tim krajevima, iz nekih razloga nisu do kraja provedeni propisi o porezima u smislu Tanzimata, ili naknade za neke prihode čija se količina nije mogla utvrditi pa se paušalno odredio iznos u novcu.

Kako je već rečeno, Porta je nakon Tanzimata donijela odluku da u svim krajevima Carstva desetina bude jedinstvena, i to u iznosu stvarne desetine. S obzirom na to, trebalo bi da prihodi koji se ovdje iskazuju predstavljaju stvarnu desetinu poljoprivrednih proizvoda u Bosni, odnosno u livama koje su popisane. Na žalost, mi nismo u to sigurni.

Prihodi iskazani u ovim defterima utvrđivani su na osnovu smotre timarnika i njihovih berata, zatim na osnovu iskaza vještaka, odnosno ljudi koji su poznavali prilike u svom mjestu i konačno na osnovu mišljenja upravnih vijeća svake kaze. S toga stanovišta, ovim podacima moglo bi se dati povjerenje. Ipak, ako se utvrđuje realna proizvodnja u Bosni, treba imati rezervu prema podacima, jer nisu utvrđivani na licu mjesta i u vrijeme žetve, odnosno u periodu prispijevanja određenih proizvoda koji su oporezovani desetinom. Ali ovi popisi imaju važnost, jer predstavljaju gotovo jedine podatke za proučavanje poljoprivredne proizvodnje u Bosni prije i u vrijeme popisa ovih krajeva. Čini se da je ovaj popis služio kao osnova za određivanje desetine i u kasnijem periodu. Sasvim je sigurno da je na osnovu njih određena naknada timarnicima za prihode koje su uživali sa svojih timara.

Neki podaci o desetini iz kasnijih vremena pokazuju da se iznos desetine povećavao. Naročito se povećavao novčani iznos prihoda od desetine, pa je bio nekoliko puta veći. Tome je, najvjerovatnije, razlog stalna inflacija, a osim toga, najčešće je Porti desetina služila za namirivanje deficita u budžetu, pa bi tada iznos desetine bio povećan za onoliko koliko je bilo potrebno Porti za trenutčno podmirivanje potrebnih troškova. Ali, kako ne raspoložemo popisima naših krajeva za vrlo dug vremenski period, pa prema tome, ne možemo da pratimo ovaj, kao ni druge vrste poreza u Bosni kontinuirano, onda je sasvim razumljivo što i s toga stanovišta pridajemo veliku važnost ovim defterima, bez obzira na njihove nedostatke.

Na osnovu iskaznih prihoda desetine u ovim defterima nameće se nekoliko zaključaka:

Desetina nije procijenjena na osnovu stvarnih prinosa, o čemu svjedoči način na koji je procjenjivana i veličina područja koja su obuhvaćena popisom. Za jedan dio proizvoda to se dade zaključiti iz samih popisa. Naime, službenici koji su vršili popis, često bilježe da su, npr., prihode od voća i povrća unosili otprilike, a ne na osnovu stvarnih prinosa, odnosno da su te prihode unosili onako kako su bili uobičajili da ih uzimaju timarnici. Ima zabilješki u kojima se kaže da ove prihode timarnici nisu nikako uzimali. Istina za one osnovne proizvode nema takvih zabilješki, ali je očito da i u tome ima procjene odoka.

Ako je količina desetine koja se ovdje iskazuje stvarni odraz tadašnje proizvodnje, onda je očito da je ta proizvodnja bila suviše mala. U vezi s tim postavlja se pitanje kako je stanovništvo podmirivalo svoje potrebe za ishranom, kao i timarnici kojima je desetina služila za op-

skrbu i bila uslovljena bezuslovnom službom državi u ratu ili u drugim prilikama. Jer, uzimajući u obzir iskazane prihode u ovim defterima, svaki proračun prinosa po glavi stanovništva bio bi posve nerealan, čak netačan. Mi takve proračune nećemo donositi, ali bismo usput mogli reći da npr. proizvodnja žitarica, svih zajedno, ne bi prelazila količinu od oko 70 oka po glavi stanovnika, godišnje, zajedno sa desetinom, a to je nemoguće, čak i pod uslovom da je obrada bila sasvim primitivna. Podaci iz kasnijeg vremena pokazuju da je desetina znatno povećana. Mislimo da je razlog tome utvrđivanje desetine na licu mjesta, povećanje obradivih površina, ali i pritisak od strane Porte koja je bila permanentno u finansijskim krizama.¹⁸⁾

Očito je da sve ziratno zemljište nije bilo obuhvaćeno obradom. Za ovo može biti više razloga, kao što je migracija stanovništva, napuštanje obrade zemlje i traženje egzistencije u drugim vidovima privređivanja, itd.

S obzirom na sve izloženo, jasno se pokazuje da zemlja, odnosno stanovništvo nije bilo suviše opterećeno desetinom, bar do vremena ovog popisa.

U vezi sa gore izloženim postavlja se još jedno pitanje, koje nije beznačajno. Da li je, naime, ovdje iskazana desetina onaj prihod koji je za jedno područje ili neko zemljište utvrđen u momentu kad je ono podijeljeno u jedan feudalni posjed-timar ili zeamet, ili je to onaj prihod utvrđen najranijim popisom ovih područja? Ako je tako, onda je jasno da državna blagajna, koja je bila izravno zainteresirana za desetinu, nije vodila računa o stvarnoj proizvodnji, pa na osnovu toga procjenjivala desetinu, ili se smatralo, što mislimo da nije tačno, da je proizvodnja ostajala konstantno ista, pa nije trebalo da se povećava desetina, ili eventualno, smanjuje zbog opadanja proizvodnje, kako proizvodno stanovništvo ne bi trpjelo nevolje zbog preopterećenosti. S obzirom na to da znamo kako se postupalo sa izdavanjem berata timarnicima, odnosno koje su količine određivane timarnicima, npr., u XVIII i XIX vijeku, čini nam se da se držalo pravila o prihodima desetine onako kako je ona određena u najranije vrijeme za određeno feudalno leno i zemljište koje je ulazilo u to leno.

Bez obzira na nedostatke ovih deftera (popisa), kao što je način procjenjivanja prihoda desetine, pa samim tim i ukupne proizvodnje, kao i to da ne sadrže popis stanovništva, s obzirom na to da ih je država smatrala valjanim i na osnovu njih postupala u vezi sa utvrđivanjem prihoda koji su prelazili izravno u državnu blagajnu, mi smo se odlučili da iz njih publikujemo onaj dio koji se odnosi na ukupne iznose desetine i njene vrijednosti u novcu za svaku kazu, gdje je to bilo moguće, u nadi da to može korisno poslužiti za proučavanje pitanja poljoprivredne proizvodnje u Bosni u XIX vijeku, pa i općenito, kao

---

¹⁸⁾ Orijentalni institut, Vilajetski arhiv, br. 2237, 2439, 3217. Iz ovih dokumenata se vidi da je desetina povećana, kako u naturi, tako i njen novčani iznos. Isto tako vidi se da su povećane količine zasijanih žitarica, što svjedoči da je dotle zemlja bila dosta zapuštena i da nije obrađivana. Međutim, ne može se isključiti ni stalna inflacija. O tome se može pogledati u Salnamama za Bosnu iz 1872. godine i kasnije.

i opterećenosti stanovništva ovom vrstom poreza. Osim toga, ovo su jedini popisi ove vrste za Bosnu i Hercegovinu u XIX vijeku, pa i zbog toga zaslužuju pažnju, pogotovu ako se ima na umu da defteri kao cjeline teško da će biti publicirani za dug vremenski period. Defteri inače pružaju mogućnost uporednog proučavanja ovog poreza u ranijem periodu, kao i u vremenu koje je slijedilo ali to zahtijeva posebne radnje.

Originali ovih deftera čuvaju se u Ankari u depoima Tapu ve *Kadastro Genel Müdürlüğü* pod zajedničkom oznakom *Defteri za Bosnu*. Svaki od njih ima zaseban broj, u stvari inventarski broj. U navedenom arhivu nisu opširnije obrađivani. Svaki za se nosi naziv *A' šar defteri* sa naznakom live (sadžaka) na koju se odnosi. Inventarski brojevi koje nose u arhivu su sljedeći: 141 i 156 za Hercegovinu, 148 za Zvornik, 155 za Travnik, 142 za Banju Luku i 123 za Novi Pazar. Na početku deftera je popis po jaftama za ona područja za koja su ovi defteri sačuvani. Ranije je rečeno da je popis po jaftama nastao za vrijeme Tahir-paše, negdje 1848/49. godine i da je taj popis poslužio kao osnova za popise nastale za vrijeme Latasa 1850—1852. godine. Tu je naziv naselja ili drugog ziratnog zemljišta sa ukupnom svotom prihoda u novcu. Prihod nije raspodijeljen među timarnike, što je bilo razlogom da se poduzima novi popis. Iza toga slijedi detaljan popis naselja ili drugog ziratnog zemljišta sa specifikacijom poljoprivrednih proizvoda i količinom koja otpada na desetinu izraženu u okama kao jedinicama mjere za težinu ili u komadima, ako su u pitanju košnice pčela ili svinje i konačno rekapitulacija prihoda u ukupnom iznosu u naturi i novcu. Ispod prihoda upisano je ko uživa te prihode i u kolikom iznosu. Pošto je većinu timara i zeameta uživalo više lica zajednički, ta lica su poimenično navođena sa mjestom boravka i iznosom prihoda od određenog zemljišta u dijelovima (sehm). Uživaooci desetinskih prihoda (spahije i begovi popisivani su na sljedeći način: ime, očevo ime i prezime, ili samo ime i očevo ime, ili ponekad ime i očevo ime sa patronimikom *zade*. Uz to je uneseno i ime prebivališta. Kako se vidi, svi navedeni podaci su važni. Na kraju popisa svake kaze donošena je rekapitulacija prihoda sa nomenklaturom proizvoda. Novčani prihodi su unošeni brojkama i slovima. Popise je ovjeravalo vijeće svake kaze kao i vijeće live za prihode svih kaza u dotičnoj livi.

Što se tiče nomenklature proizvoda, već je rečeno da se ona nije mnogo izmijenila u odnosu na najranije popise naših zemalja pod osmanskom vlasti. Novi su proizvodi kukuruz, duhan i krompir. Međutim, i pored toga što je dosada u našoj istoriografiji objavljeno podosta materijala iz deftera ranog osmanskog perioda kod nas, neki proizvodi nisu sasvim sigurno utvrđeni. Obično su ostajali sa znakom pitanja. Mi smo se, takođe, u ovim materijalima suočili s tim problemom. Kad se tiče osnovnih zemljišnih proizvoda, onda tu nema sumnji. To su: pšenica, ječam, raž, kukuruz, zob. Međutim, kad je u pitanju kapludža ili kara kapludža i sl. onda tu dolazi do dilema o kakvoj vrsti žitarica je riječ. Najgore je što ni mnogi botanički rječnici, često ne mogu da pomognu. Zbog toga je i u ovim materijalima ostalo nekoliko upitnika. Ali, kad se tiče kapludže, mi smo se odlučili da to označimo kao *krupnik*, jer je očito da se radi o žitarici koja je bila zastupljena na cijelom pod-

ručju Bosne i Hercegovine. Sasvim je sigurno da se ne radi o biljci-korovu, kako se najčešće nalazi po rječnicima pa i onim koji uživaju glas izuzetnih rječnika. Prihodi su od ove žitarice relativno veliki da bi se radilo o korovu. U nekim botaničkim rječnicima se opet označava kao žito, isto kao pšenica. Međutim, s obzirom na mjesto navođenja i opis biljke, očito je da se radi o *krupniku*, koji se zaista mogao sijati zajedno sa pšenicom, ali i samostalno. Slično je i sa žitaricom kara-kapludža. Uspjeli smo da ovaj usjev utvrdimo kao *šilj*. Što se tiče raznih grahorastih biljaka, odnosno povrća, tu je dosta teško zauzeti određeni stav. Zbog toga smo ma ovim mjestima gdje se spominje više grahorica, nastojali, uz razna pomagala, da se opredijelimo za određenu biljku. Problem je bio označiti razne vrste tikava, jer na nekim mjestima nismo mogli da utvrdimo da li se radi o vrsti tikve ili količini, odnosno mjeri. Npr., *kabak-čuval*, sigurno se radi o tikvi, ali da li o vrsti ili količini ne znamo. U popisu je donesen prihod od crvene boje, odnosno biljke koja služi za dobivanje crvene boje. Na nekim mjestima je to navedeno kao *kizil-boya* = crvena boja, na nekim mjestima broča = broč, a to je opet crvena boja, a na nekim mjestima kao *ruj* ili *rujevina*, pa opet to znači crvena boja. Zbog toga se i u materijalu nalazi različito upisano. Jedna biljka, odnosno vrsta povrća, ostala je nerazjašnjena. To je *surha* ili slično. Na žalost, ne znam o čemu se radi. U novopazarskom sandžaku se u popisu navodi biljka *grahorina*. Mi smo to preveli kao grah. Ali, nije isključeno da se radi o *bobu* (leći, sočivu). U materijalima će se naići na biljku *heljdu* ili *heljdinu*. Mi smo ostavili oba ta naziva, jer znače isto, ali se vidi da se različito zvala u raznim krajevima, ili bolje reći, u travničkom sandžaku u nekim kazama se zvala *heljdina*.

Još je potrebno istaći da je obračun vršen u grošima, odnosno cijene su određivane u *parama*. Jedan groš imao je 40 para.

Isto tako treba naglasiti, mada je to vidljivo iz materijala, da je prihod od pčela iskazivan na dva načina, i to, u košnicama i u gotovom medu. Razumije se da je bila razlika u cijeni. Tako je na jednu košnicu plaćano 50 para, a vrijednost jedne oke meda iznosila je oko 150 para. Prema tome, jedna oka meda uzimana je od svake tri košnice. Na nekim mjestima umjesto meda navedene su košnice. Ali se iz cijene vidi da se radi o okama meda a ne o broju košnica. Na više načina se iskazuje prihod od šljiva: ili kao svježih ili suhe šljive ili u vidu rakijskih kazana ili u vidu pekmeza (bestilj). Ostalo voće se iskazuje u svježem ili suhom stanju. Ima slučajeva da se na ime prihoda od voća iskazuje novčana naknada. To je svakako u onim mjestima gdje spahije (timarnici i zaimi) nisu uzimali prihode od voća pa se nije mogla utvrditi desetina na te proizvode. Prihodi mukata su izražavani samo u novcu, i to najčešće kao filurija (florin, zlatnik). U ovo vrijeme jedna filurija vrijedila je, ili obračunavana je, u iznosu od 18—36 groša.

Mislimo da nije dalje potrebno opisivati predmet ovoga popisa jer je on uočljiv iz materijala u tabelama. Možda je šteta što se nisu mogli donijeti poimenice uživaoci ovih prihoda desetine ili zakupci mukata, ali, to bi bilo preopširno za jedan časopis.

LIVA HERCEGOVINA

Kaza Mostar¹⁹⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	6265	32	5012	grah	11	30	8
ječam	24708	20	12354	arpadžik	10026	22	5514
raž	6529	20	3264	nar	109	18	49
kukuruz	10602	18	4770	krompir	3841	10	960
krupnik	21319	14	7461	kupus	976	10	243
surha?	4432	12	1329	sjeme luka	11	330	90
zob	1236	12	369	grah	46	40	46
proso	1749	14	612	smokve	334	30	250
sijeno	57319	5	7164	bostan	180	16	76
grožđe	38722	10	9600	bijeli luk	21	30	10
duhan	1934	120	5802	grašak (burčak)	14	3	1
košnice	1357	160	2714				
leća							
(merdžimek)	124	40	124				
crveni luk	5443	18	2446				
						Ukupno	70351

Kaza Mostar

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	oijena para	iznos groša
pšenica	9867	34	8386	sjeme luka	90	200	450
ječam	48955	20	24477	arpadžik	6103	20	3051
raž	8612	20	4306	konoplja	10	200	50
kukuruz	39158	18	17621	trešnje	571	20	285
krupnik	31003	14	10851	smokve	353	20	186
proso	10367	14	3628	kupus	17242	10	4310
zob	667	12	200	krompir	8124	7	1421
surha?	21402	12	6420	crni grah (bakla) (Lupinus thermis)	515	30	386
sijeno	69460	5	8682	nar	18	20	9
košnice	1854	160	3708	tikve	168	6	25
grah	291	40	291	grožđe	68113	10	17028
bostan	850	12	255	duhan	1310	120	3930
leća	260	40	260				
nohut (nut)	57	40	57				
crveni luk	4415	13	1434				
bijeli luk	89	40	89				
						Ukupno	120696

¹⁹⁾ U kazi Mostar bilo je 87 naselja: sela, mahala, mezri i dr. što je potpadalo pod desetinske obaveze. Osim toga, u ovoj kazi su bile dvije mukate i to Mukata *Goranci* i mukata *Fragustin* koje su podlijegale filuriji te pet naselja iz mukate vojnika. Sve tri mukate su bile i tada u zakupu. Međutim, interesantno je istaći da u jednom selu ima i dijelova koji pripadaju mukati i dijelova koji daju desetinu u naturi. Zato je teško utvrditi tačan broj naselja u ovoj kazi.

Kaza Kolašin²⁰⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	5365	24	3219
ječam	7044	18	3169
kukuruz	230	16	92
zob	4091	12	1227
heljda	3356	12	1006

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
krupnik	60	14	21
sklata (smješa)	8949	14	3132
sijeno	50317	2	2515
Ukupno			14381

Kaza Kolašin

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	3299	26	2144
ječam	4360	18	1962
kukuruz	376	16	150
raž	90	22	49
heljda	3960	12	1188

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
zob	3636	12	1090
sijeno	28006	2	1400
prihodi u novcu			169
Ukupno			8152

Kaza Trebinje sa nahijom Ljubinje²¹⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	6593	30	4944
ječam	6100	26	3050
raž	2414	18	1086
krupnik	3220	16	1288
kukuruz	9790	16	3916
surha	11327	10	2831
proso	312	20	156
sijeno	945	3	70
grožđe	584	10	1396
duhan	352	200	1760

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
crveni luk	1764	20	882
arpadžik	216	25	135
krompir	420	10	105
košnice	1259	160	2516
nohut (nut)	1270	40	1270
lan	23	280	161
prihodi u novcu	...	...	1284
Ukupno			26850

²⁰⁾ U kazi Kolašin bilo je 28 naselja, mahala i mezri koje su podlijegale desetini. I u ovoj kazi je bila mukata i to ranija mukata zvana Bihkanje, čija su sredstva, nakon što su ukinute posade tvrđave Bihać prešla u državnu režiju i isplaćivala se za potrebe redife (rezervne vojske). U toj mukati na području Kolašina bilo je 36 naselja i mahala i mezri. Iznos mukate bio je 10330 groša.

²¹⁾ Kaza Trebinje je popisivana na dva različita načina i to 1850/51. godine zajedno sa nahijom Ljubinje a 1851/52. godine bez nahije Ljubinje. Naznačene godine se u kazi Trebinje spominje nahija Ljubinje iz čega se vidi da su ova dva područja predstavljala jednu kazu. Na području Trebinja bilo je 53 naselja mahale, mezre i dr. Svega 16 naselja je bilo raspoređeno u timare i davalo desetinu u naturi a ostala su plaćala filuriju i bila u zakupu raznih osoba. Osim toga na području Trebinja bilo je 41 naselje u mukati vlaha Nevesinja. Naime ovo je ostatak iz ranijih vremena kada je mukata vlaha Nevesinja bila posebna obračunska jedinica. Isto tako na ovom području bilo je 9 sela u mukati Novi Risan. I za ovu mukatu vrijedi isto što i za Nevesinje. Jedno selo pripadalo je mukati vojnika. Sve mukate su bile u zakupu raznih osoba i ovom prilikom nije utvrđen iznos poljoprivrednih proizvoda. Na području Ljubinja bilo je 44 naselja, mahale, mezre i dr. i vrlo mali broj je davao desetinu u naturi. Uglavnom su plaćala filuriju.

Kaza Trebinje²²⁾

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	6896	32	5516
ječam	17615	20	8807
raž	11690	18	5260
krumpir	3223	16	1289
kukuruz	20283	18	9127
surha?	43898	10	10947
proso	7245	20	3622
nohut	586	40	586
crveni luk	1194	25	746

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
duhan	376	200	1880
krumpir	8071	8	1614
kupus	7480	10	1870
grožđe	2100	10	525
sjeme luka	35	400	350
slatka repa	236	8	47
košnice	1797	160	3594
		Ukupno	55808

Kaza Nevesinje²³⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	9156	30	6867
ječam	32362	22	17799
raž	40880	22	22484
krupnik i proso	17148	18	7716
kukuruz	1434	18	645

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
surha?	2227	14	779
med	692	160	2316
sijeno	106208	4	10620
prihodi u novcu		...	3594
		Ukupno	73020

Kaza Nevesinje

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	8877	32	7101
ječam	35750	22	19662
raž	49633	22	27298
kukuruz	2794	18	1257
krupnik	4866	18	2189
zob	6529	8	1305
proso	12758	16	5103
heljda	776	16	310

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
surha?	11301	14	3955
krumpir	25871	4	2587
kupus	20482	4	2048
košnice	2555	160	5110
duhan	56	240	342
sijeno	104563	4	10456
		Ukupno	88724

²²⁾ Vidi napomenu br. 21.

²³⁾ U kazi Nevesinje bilo je 75 naselja, mahala, mezri i dr. Mukati vlaha u ovoj kazi pripadalo je samo 9 sela ili dijelova sela, a mukati vojnika 12 mezri i livada koje je držao u zakupu Fadil-paša Šerifović iz Sarajeva.

Kaza Gacko²⁴⁾

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	1834	30	1375
ječam	2171	20	1085
krupnik	2470	16	988
kukuruz	60	35	52
raž	868	20	434
proso	168	20	84

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
heljda	178	20	89
sijeno	31152	4	3115
krompir	1984	8	396
kupus	1440	10	360
košnice	321	160	1284
		Ukupno	9262

Kaza Prijepolje²⁵⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	16687	24	10018
ječam	17258	18	7766
raž	5728	16	2291
kukuruz	23247	18	10461
heljda	2343	12	1302
zob	20733	16	8293

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
krumpir	1320	14	462
duhan	59	140	206
prihodi u novcu	.....	...	2379
sijeno	79460	3	5959
		Ukupno	49137

²⁴⁾ U kazi Gacko bilo je 47 naselja, mahala, mezri i dr. koja su bila raspoređena u timare ali ih je najveći broj davao spahijama prihode odsjekom, a mali dio desetinu u naturi, što se vidi i iz iznosa prihoda desetina. Osim toga, 34 sela i dr. pripadalo je mukati Novi Risan i ona su plaćala filuriju. Mukata je i ovdje bila u zakupu. Prihodi filurije iznosili su 41000 groša, a prihodi mukate Novi Risan, uglavnom područje nahije Piva, 195 groša, što je malo vjerovatno. Pored toga, ova sela su plaćala na ime agatuka još 200 groša tzv. ikramije. Tu je bilo 20 naselja. Treba imati na umu da su pojedina sela u mukati Novog Risna, izvan Pive, bila djelomično u mukati a djelomično su davala desetinu u naturi. Inače ovo je kaza koja je, s obzirom na veličinu, najmanje davala desetine.

²⁵⁾ U kazi Prijepolje bilo je 101 naselje, mahala, mezra i dr. koja su davala desetinu. Svega nekoliko sela su plaćala filuriju. U ovoj kazi još je bilo 19 sela i dr. koja su pripadala mukati Bihkanje i plaćala filuriju. Isto tako 17 sela je pripadalo mukati vojnika. Mukatu vojnika držao je u zakupu Fadil-paša Šerifović. Navodi se da je on od svakoga sela uzimao po 69 groša odsjekom ali da je bio zanemario i to, pa u vrijeme popisa se nisu mogli utvrditi pravi iznosi ni desetine niti filurije, nego je to dato u zakup za 3500 groša. Prihodi mukate Bihkanje popisani su zajedno sa kazom Pljevlja i iznosili su 33000 groša 1850/51. godine, odnosno 49170 groša 1851/52. godine. Među desetinskim приходima je prihod od voskarne od 150 groša i 15 groša tržne takse.

Kaza Prijepolje

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	20899	26	13584
ječam	14258,5	18	6416
raž	6425	16	2570
kukuruz	18380,5	18	8271
krupnik	3040,5	14	1064
zob	14039,5	16	5264
heljda	2723,5	12	817
krompir	803	6	120
konoplja	113	100	300

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
jabuke	195	10	48
kruške	543	10	135
šljive	14170	6	2125
kupus	2202	4	220
grah	528,5	30	396
med	224	150	840
sijeno	76310	3	5723
		Ukupno	47894

Kaza Pljevlja²⁶⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	6552,5	24	3931
ječam	28772,5	18	12947
raž	822	14	287
krupnik	12574	12	3772
sklata (smješa)	30621	12	9186
kukuruz	618	16	247

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
zob	3310	12	993
heljda	1609	12	482
prihodi u novcu		...	1723
sijeno	114908	2	5745
		Ukupno	39260

Kaza Pljevlja

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	5221,5	26	3394
raž	705,5	14	246
ječam	18835	18	8475
zob	12424	12	3727
kukuruz	1437	16	574
krupnik	6731,5	12	2019
sklata (smješa)	21818	12	6545
heljda	3908	12	1172

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
med	301	160	1204
grah	110	30	82
šljive	2697,5	4	269
kupus	1161	8	232
krompir	669	6	100
konoplja	55	100	126
sijeno	110863	2	5543
		Ukupno	33709

²⁶⁾ U kazi Pljevlja bilo je 140 desetinskih sela i 30 sela iz mukate Bihkanje čiji su prihodi popisani zajedno sa kazom Prijepolje. U kazi Pljevlja prihodi od voskarne iznosili su 250 groša i 350 groša poreza od javne vage (kantarije). Mukata vojnuka imala je 11 naselja i držao ih je u zakupu Fadil-paša Šerifović u iznosu od 3350 groša.

Kaza Čajniče²⁷⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	9252	26	6013
ječam	34950	18	12727
raž	5917	14	2071
krupnik	8709	12	2617
sklata (smješa)	8205	13	2666
kukuruz	20621	16	8248
heljda	10417	12	3125
sijeno	63137	3	4735

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
šljive	13608	6	2041
jabuke	1604	8	320
kruške	2311	8	462
grah	875	40	875
konoplja	350	90	787
kupus	2393	6	359
crveni luk	54	40	54
košnice	544	160	1088
Ukupno			51184

Kaza Čajniče

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	15259	24	9155
ječam	64244	18	28909
raž	11241	14	3934
sklata (smješa)	27772	13	9025
kukuruz	2852	16	1140
heljda	8009	12	2402
sijeno	81632	3	6122
šljive	8064	6	1209
jabuka	10443	6	1566

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
kruške	4260	6	639
grah	414	35	362
konoplja	311	60	466
kupus	3019	6	452
crveni luk	114	32	91
duhan	76	160	306
med	53	160	212
Ukupno			65991

LIVA ZVORNIK

Kaza Birče²⁸⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	3063	24	1837
ječam	10374	20	5186
kukuruz	4636	16	1854
krupnik	1640	15	615
raž	4472	16	1788
heljda	624	16	249
zob	889	12	266
lan	386	100	715

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
kupus i slatka repa	1703	4	170
krompir	730	2	36
crveni luk	94	24	56
grah	60,5	26	39
proso	436	16	174
duhan	64	160	256
sijeno	118765	2	5938
Ukupno			19800

²⁷⁾ U kazi Čajniče bilo je 270 naselja, mahala i dr. koja su podlijezala plaćanju desetine u naturi. Ovdje je postojala i tzv. čajnička mukata, kao i mukata vojnika. U prvom je bilo 13, a u drugom 11 naselja. Međutim, sva ova naselja su djelomično davala i desetinu u naturi.

²⁸⁾ U kazi Birče bilo je 53 naselja, mahala i dr. što su davala desetinu u naturi.

Kaza Birče

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	3092	32	2473
ječam	13114	22	7212
krupnik	1607	16	642
raž	3657	18	1641
kukuruz	3290	20	1645
heljda	164	15	61
zob	1561	14	546
med	164	160	656
lan	277	120	831

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
kupus	1516	6	227
krompir	626	4	62
crveni luk	109	40	109
proso	20	18	9
svježe šljive	412	4	41
grah	110	30	82
duhan	79	160	316
sijeno	113320	3	8499
Ukupno			25054

Kaza Srebrenica²⁹⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	53917	20	26958
ječam	7289	18	3280
zob	12766	12	3289
raž	10919	16	4367
heljda	500	12	150
kukuruz	52300	15	19612
proso	1000	12	300
grah	1110	32	888
lan i konoplja	401	140	1403
kupus i slatka repa	2100	10	525

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
duhan	501	140	1753
jabuke i kruške	1500	4	150
svježe šljive	18000	4	1800
suhe šljive	3509	30	2631
pekmez	1400	20	700
crveni luk	330	40	330
sijeno	59100	4	5910
košnice	600	60	900
svinje	300 kom.	60	450
Ukupno			75400

Kaza Srebrenica

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	32310	30	24232
ječam	2490	20	1245
zob	5440	14	1904
raž	4185	18	1883
heljda	943	15	353
proso	1562	15	585
kukuruz	39846	18	17930
lan	935	100	2337
duhan	671	200	3355
svježe šljive	31150	5	3893
pekmez	369	40	369

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
kupus i slatka repa	3247	8	649
crveni luk	384,5	40	384
košnice	506	60	759
svinje	559	10	139
grah	2726,5	26	1772
suhe šljive	37	26	24
sijeno	85066	5	10633
Ukupno			72451

²⁹⁾ U kazi Srebrenica bilo je 83 naselja, mahale i dr. koja su davala desetinu u naturi.

Kaza Maglaj³⁰⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	5700	24	3420
ječam	904	20	452
zob	978	15	366
kukuruz	11660	16	4664
proso	5	10	1
suhe šljive	1455	26	945
rakijski kazan	111,5 kom.	280	780
suhe kruške	20	20	10
lan	127	120	381
pekmez	615	56	861
grah	269,5	30	202
crveni luk	189	40	189
kupus	228	10	57

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
slatka repa	93	9	20
vrsta paljive			
repe (turp)	11,5	9	2
cvekla (pandžar)	4	9	1
duhan	52,5	200	262
krompir	2,5	100	1
košnice	90	40	90
tikva (vreća čuvala)?	35	40	35
sijeno	21420	3	1606
		Ukupno	14360

Kaza Maglaj

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	2617	30	1962
ječam	240,5	28	168
zob	450	20	225
kukuruz	8086	18	3638
proso	115	10	28
grah	251	20	125
lan	77,5	120	232
suhe šljive	1043	24	625
suhe kruške	1082	10	270
crveni luk	29	40	29

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
slatka repa	97	6	14
kupus	233	10	58
duhan	35,5	200	177
košnice	190	40	190
rakijski kazan	53,5	240	321
pekmez	273,5	40	273
rotkva (turp)	22	9	0,5
sijeno	19741	4	1974
		Ukupno	10315

³⁰⁾ U kazi Maglaj bilo je svega 11 naselja, mahala i dr. koja su plaćala desetinu u naturi.

Kaza Gradačac³¹⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	196425	20	98212
ječam	54916	20	27458
zob	38529	12	11558
raž	474	10	118
kukuruz	658484	12	197545
crveni luk	11267	24	6765
lan	4757,5	100	11893
grah	13388	30	10041
pekmez	11880	40	11880
duhan	1507	160	6028
kupus	19975	10	4993
suhe kruške	13005	12	3901
slatka repa	1752	10	438

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
rotkva	672	10	168
svježe šljive	71638	24	42982
tikve	4566	2	228
košnice	6674	40	6674
jabuke	1419	8	283
porez na voćnjake	43946	...	43946
sijeno	742371	4	74237
cvekla	117	10	29
proso	33	10	8
porez na livade?	19727	....	19727
Ukupno			573118

Kaza Gradačac

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	73978	30	55483
ječam	26091	30	19568
zob	13766	20	6883
kukuruz	351005,5	20	175502
sijeno	719252,5	5	89906
crveni luk	2773,5	40	2773
rakija	45826	40	45826
porez na ispašu	24809	...	24809
duhan	855	140	2992
grah	7093	30	5319
kupus	10597	10	2649
tikva	117550,5	4	11755
med	1759	140	6156

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
slatka repa	1652,5	10	413
lan	2599,5	80	5199
sjeme lana	1922	40	1922
porez na kolibe?	603,5	...	603,5
suhe šljive	12536	34	10655
suhe kruške	7203,5	12	2161
pekmez	2258,5	40	2258
porez na bostan	1814 gr.	...	1814
porez na voćnjak	3460,5 gr.	...	3460,5
košnice	1531	140	5358
Ukupno			483903

³¹⁾ U kazi Gradačac bilo je 147 naselja, mahala i dr. koja su davala desetinu u naturi. U prihode desetine nisu uračunati prihodi jednog zeameta koji je bio uzapčen za državu i dat u zakup. Kome je pripadao ovaj zeamet ne znamo. Ova kaza je inače prema iznosu prihoda bila jedna od najbogatijih u Bosni i Hercegovini. Međutim, ovdje su iskazani prihodi od nekih proizvoda za koje nismo mogli dati prava objašnjenja. Naime, u svim kazama obično su iskazivani prihodi od sijena u naturi dok ostali prihodi od travarine ili sl. nisu iskazivani. Ovdje, međutim pored prihoda od sijena koji su dosta visoki iskazuju se prihodi od ispaše (travarine = resm-i otlak) ili porez na livade (resm-i čayir). Isto tako upisan je prihod od voćnjaka iako su posebno iskazivani prihodi od pojedinog voća. Što se tiče poreza na bostan, ovdje se on izgleda odnosi jedino na dinje i lubenice. 1851/52. godine unesen je u ovoj kazi pored sijena i travarine i neki porez na kolibe (resm-i koliba). O kakvom se porezu radi nije nam poznato, pogotovu jer je to slučaj samo u ovoj kazi.

Kaza Gornja Tuzla³²⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	17671	20	8835
ječam	2917,5	22	1604
zob	5666	16	2266
krupnik	976	18	439
raž	266	12	79
kukuruz	69221	14	27688
pekmez	5529,5	24	3317
suhe šljive	4754,5	25	2971
grah	943	30	707
lan	846,5	80	1693
slatka repa	366,5	6	54
crveni luk	2212	30	1659

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
duhan	2,5	80	5
suhe kruške	1767	12	530
kupus	976	8	196
košnice	1332	40	1332
porez na voćnjake	1381	...	1381
rakija	95	40	92
svinje	262,5 komada	?	131
sijeno	213396	3	16004
		Ukupno	70993

Kaza Gornja Tuzla

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	18786	24	11271
ječam	2060	22	1133
zob	2669	16	1067
krupnik	329	16	131
kukuruz	79808	14	27932
raž	131	16	52
proso	15	10	3
heljda	8	10	2
suhe šljive	999	30	749
grah	1059	40	1059
suhe kruške	1219,5	12	365
pekmez	189	60	283
lan	404,5	80	809

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
kupus	1114	12	334
slatka repa	134	8	26
crveni luk	823	60	1234
duhan	17,5	100	43
rakija	66	40	66
košnice	1003	40	1003
porez na voćnjak	65,5	...	65
porez na ispašu	186,5	...	186
svinje	200 kom.	20	250
sijeno	208778	6	31316
		Ukupno	79573

³²⁾ U kazi G. Tuzla bilo je 50 naselja, mahala i dr. što su plaćali desetinu u naturi. Osim toga, u ovoj kazi je bilo 16 sela u zeametu Sulejmanpašića koji su zasebno obračunati.

Zeamet Sulejman-pašića u G. Tuzli³³⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	548	20	274
ječam	76	22	41
zob	329	16	132
kukuruz	2177	14	761
krupnik	5	18	2
pekmez	404	24	242
suhe šljive	190	25	118
grah	27	30	20

Zeamet Sulejman-pašića u G. Tuzli

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	882	24	592
ječam	172	22	94
zob	81	16	32
kukuruz	1915	14	670
suhe šljive	71	30	53
grah	30	40	30
crveni luk	16	60	24
kupus	10	12	3

Kaza Donja Tuzla³⁴⁾

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	65629	20	33814
ječam	12097,5	22	6653
zob	24600	16	9840
raž	2454	12	736
krupnik	5795,5	18	2608
kukuruz	207918	14	72771
crveni luk	6641	30	4980
lan	1965	80	3930
grah	3718	30	788
pekmez	16346,5	24	9807
suhe šljive	27400	25	17125
suhe kruške	10450,5	12	3135
kupus	6085,5	8	1217
slatka repa	2177,5	6	326
rotkva	28,5	6	4

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
lan	53	80	106
slatka repa	22	6	3
suhe kruške	103	30	77
kupus	35	12	10
košnice	14	8	2
sijeno	26	40	26
	8010	3	600
Ukupno			2417

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
lan	14,5	80	29
suhe kruške	10	12	3
košnice	14	40	14
porez na ispašu	5	...	5
sijeno	12350	6	1852
Ukupno			3339

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
bijeli luk	10	40	10
duhan	31,5	80	63
cvekla	19,5	6	2
proso	24	12	7
rakija	339,5	40	339
košnice	3062 komada	40	3062
porez na voćnjak	1854	...	1854
porez na ispaše (savat)	770,5 gr.	...	770
svinje	655	20	327
sijeno	443236	3	33242
Ukupno			209418

³³⁾ Zeamet Sulejmanpašića iz Skoplja u travničkom sandžaku nalazio se na području tri kaze Bijeljine, G. Tuzle i D. Tuzle. U Bijeljini nije zasebno popisivan i obračunavan, dok u G. Tuzli i D. Tuzli jest, pa smo ga i mi zasebno donijeli u tabelama.

³⁴⁾ U kazi D. Tuzla bilo je 116 naselja, mahala i dr. što je podlijegalo desetini. Valja istaći da tzv. čop-mukata (obaveza prikupljanja drva za preradu soli) u ovoj

Kaza *Donja Tuzla*

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	53444	24	32066
ječam	7201,5	22	3961
zob	14360,5	16	5744
raž	607	16	242
kukuruz	198959,5	14	69636
krupnik	1747	16	699
grah	3120	40	3120
proso	99	10	25
suhe šljive	6024,5	30	4518
suhe kruške	6029	12	1809
crveni luk	2509,5	60	3764
lan	1345,5	80	2691
pekmez	1018,5	60	1528

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
kupus	7116	12	2135
slatka repa	1703,5	8	341
duhan	11	100	28
rakija	247	40	247
košnice	3359	40	3359
metlaš (süüpürga)	134	20	67
porez na voćnjak	978,5	....	978,5
porez na ispaše	640	....	640
svinje	1410	20	705
sijeno	398324	6	59749
Ukupno			194482,5

Zeamet *Sulejman-pašića* u kazi *D. Tuzla*³⁵⁾

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	4714	24	2828
ječam	553,5	22	304
zob	998	16	399
raž	118	16	47
krupnik	64	16	25
kukuruz	18113	14	6339
grah	412	40	412
suhe šljive	208	30	156
suhe kruške	308	12	92
crveni luk	169,5	60	254
lan	111	80	222
pekmez	56	60	84

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
kupus	654	12	196
slatka repa	89	8	17
duhan	2,5	100	6
košnice	198	40	198
porez na voćnjak	50	....	50
porez na ispaše	138	...	138
metlaš (sirak)	33	20	16
svinje	64	20	32
sijeno	30163	6	4524
Ukupno			16344

kazi kao i u drugim kazama gdje je postojala već je bila prevedena na sistem desetine, tj. stanovništvo koje je bilo u toj mukati nije imalo više nikakvih povlastica i bilo je potpuno izjednačeno sa ostalom rajom. Inače, što se tiče soli, ovdje se ne iskazuju prihodi u bilo kojem vidu i ne znamo kakav je bio odnos prema soli i solanama.

³⁵⁾ Zeamet *Sulejmanpašića* bio je u odnosu na prihode najveći u ovoj kazi. Samo 1850/51. godine zeamet nije popisano u ovoj kazi. Nije poznato niti vidljivo iz deftera zašto to nije učinjeno.

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	175907	16	70362
ječam	35356,5	12	10606
zob	8976	10	2244
kukuruz	451921	12	135576
grah	12058,5	20	6029
lan	2519	140	8816
crveni luk	4626,5	20	2313
kupus	10247	12	3074
slatka repa	605	12	181
cvekla	84	12	25
rakija	35420,	40	35420
košnice	6201	40	6201
duhan	410	80	820
krompir	150,5	20	75

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
porez na tikve	1211,5	....	1211
porez na voćnjak	3098	....	3098
suhe šljive	9245	30	9245
suhe kruške	888	20	444
pekmez	2937	40	2937
proso	16	10	4
jabuke	1089	10	272
rotkva	188	12	56
raž	265	16	106
sijeno	626266	3	46969
Ukupno			280577

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	65268	24	39160
ječam	12356,5	24	7413
zob	3849	15	1443
kukuruz	257873	18	116042
suhe šljive	7910,5	32	6328
pekmez	2523	40	2523
jabuke	2040	8	408
med	2718,5	140	9514
porez na voćnjak	2343	...	2343
crveni luk	142	40	142
lan	2057,5	120	6172
duhan	341,5	200	1707
slatka repa	148	12	44

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
kupus	2427,5	12	728
suhe kruške	220	16	88
grah	7543	30	5657
porez na tikve	2020	...	2020
orasi	176	20	88
rakija	38494	40	38494
krompir	13,5	20	6
konoplja	76,5	60	114
cvekla	13	12	3
rotkva	87	12	26
raž	36	20	18
sijeno	509570	4	50957
Ukupno			291444

³⁶⁾ U kazi *Bijeljina* bilo je 55 naselja, mahala i dr. što je podlijegalo desetini u naturi.

Kaza Zvornik³⁷⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	84916	20	42458
ječam	12973	16	51892
zob	17546	12	5263
kukuruz	147769	12	44330
proso	2364	10	591
grah	4588	30	3441
crveni luk	3162	14	1106
suhe šljive	7912	20	3956
košnice	2762	40	2762
lan	1882	80	3764
konoplja	97	100	242

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
kupus, slatka repa			
i jabuke	9692	5	1211
pekmez	6150	26	3997
sijeno	241866	3	18139
duhan	299	60	448
porez na voćnjak	5706	...	5706
rakija	7580	50	9475
svinje	1211	40	1211
		Ukupno	152294

Kaza Zvornik

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	43521	28	30464
ječam	3462	18	1557
zob	9699	13	3152
kukuruz	143656	13	46688
heljda	153	13	49
proso	308	10	77
raž	266	18	119
grah	4042	24	2425
crveni luk	1315	40	1315
lan	1346,5	80	2693
konoplja	210	80	420
suhe šljive	3305	22	1817
suhe kruške	712	12	213

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pekmez	1974,5	28	1382
kupus	5181,5	5	647
slatka repa	1175	5	146
košnice	3599	40	3599
duhan	419	80	838
porez na voćnjak	2674	...	2674
svinje	1278	10	319
jabuke	444	5	55
rakija	5758	40	5758
sijeno	264188	4	26418
		Ukupno	132826

³⁷⁾ U kazi Zvornik bilo je 98 naselja, mahala i dr. koje su davale desetinu u naturi i bile u timarima.

Kaza Brčko³⁸⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	50067	20	25033
ječam	11274	16	4509
zob	7110	13	2310
kukuruz	159707	10	39926
suhe šljive	10802	25	6751
svježe šljive	117684	4	11768
crveni luk	2452	20	1226
grah	2721	24	1632
kupus	3664	8	732
lan	1223	100	3057
pekmez	3941,5	40	3941

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
suhe kruške	1444	12	433
košnice	1647	40	1647
duhan	342	120	1026
porez na ispašu	6192,5	...	6192
tikva (vreća)?	1699	20	849
svinje	5252	20	2626
slatka repa	460	8	92
sijeno	250757	4	25075
		Ukupno	138831

Kaza Brčko

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	24680	30	18508
ječam	6207	30	4655
zob	3425	20	1712
kukuruz	90694	20	45347
svježe šljive	5309	4	530
proso	457	14	159
porez na bostan	79,5	...	79
košnice	1739	40	1739
porez na ispašu	8028,5	...	8028
grah	1958	30	1468
pekmez	423	40	423
duhan	341	120	1023

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
tikva (čuvala)?	1167	30	875
sijeno	252296	8	50459
crveni luk	854	40	854
kupus	4457	20	2228
slatka repa	459	10	114
lan	410	100	1025
suhe šljive	8337	32	6669
svinje	7997	20	3998
suhe kruške	548	12	164
porez na voćnjak	150	...	150
		Ukupno	150213

³⁸⁾ U kazi Brčko bilo je svega 16 naselja, mahala i dr. koje su plaćale desetinu u naturi.

Kaza Kladanj³⁹⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	6933	20	3466
ječam	2012	18	905
zob	3285,5	12	985
heljda	201	16	80
raž	3658	14	1280
krupnik	3081	11	847
kukuruz	23614	12	7084
proso	125	16	50
crveni luk	551	20	275
suhe šljive	1888	20	944
pekmez	276	40	276
kupus	2034	6	305

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
suhe kruške	416	10	104
lan	144,5	80	289
med	23	160	92
košnice	204	40	204
crvena boja (ruj)	322	12	96
slatka repa	161	2	8
grah	588	20	294
sijeno	158595	2	7929
tržna taksa i porez na vagu ...	...	...	329
Ukupno			25846

Kaza Kladanj

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	4808	30	3606
ječam	1718	25	1073
zob	2079	15	779
raž	2037	14	712
krupnik	1980	14	693
kukuruz	19538	14	6838
heljda	179	14	62
proso	85	14	29
grah	701	25	438
svježe šljive	1282	4	128
lan	86	80	172
pekmez	205	40	205

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
košnice	150	40	150
suhe šljive	607	30	455
suhe kruške	393	10	98
crveni luk	128	20	64
kupus	1243	8	248
slatka repa	91	8	18
med	7	160	28
sijeno	109749	2	5487
tržna taksa i porez na vagu ...	...	...	462
Ukupno			21746

³⁹⁾ U kazi Kladanj bilo je 48 naselja, mahala i dr. što je bilo u timarima i davalo desetinu u naturi.

LIVA TRAVNIK

Kaza Prusac⁴⁰⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	70027	20	35013	raž	23625,5	14	8268
ječam	150812	16	60325	med	427,5	160	1710
zob	60690	12	18207	jabuke	4231	8	846
heljdina	34903	12	10470	crveni luk	4	25	2
proso	11260	14	3941	konoplja	210	70	367
kukuruz	17132	16	6852	sjeme konoplje		30	. . . .
sijeno	258602	4	25860	sjeme lana		30	. . . .
kupus	14028	6	2104	trešnje	140	20	70
grah	1112	25	695	sklata (smješa)	5081	16	2032
lan	761,5	80	1523	slatka repa	162	8	32
kruške (svježe)	2630	8	526				
krompir	5478	6	821				
šljive (svježe)	12625	6	1893				
						Ukupno	181563

Kaza Prusac

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	42628	31	33036	raž	11965	16	4786
ječam	150919	20	75459	med	1398	120	4194
zob	48554	14	16993	jabuke	2094	6	314
heljdina	39316	14	13760	crveni luk	19	20	9
proso	2476	16	990	konoplja	775	80	1550
kukuruz	14044	18	6319	sjeme konoplje	381	30	286
sijeno	397942	5	4974	sjeme lana	136	40	136
kupus	10917	7	1910	trešnje	62	20	18
grah	1260	28	882	sklata (smješa)	4433	15	1662
lan	384	100	961	slatka repa	226	,6	, 33
kruške (svježe)	3698	6	554	krupnik	10846	15	4067
krompir	5510	5	688	tikva	219	4	21
šljive (svježe)	15638	6	2345				
						Ukupno	220724

⁴⁰⁾ U kazi Prusac bilo je 141 naselje, mahala, čifluk i dr. što je plaćalo desetinu u naturi i bilo u timarima.

Kaza Livno⁴¹⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	21118	30	15838	sjeme konoplje		24	....
raž	30832	20	15416	med		100	....
ječam	101274	20	50637	crvena boja		140	....
zob	30018	16	12007	naknada za			
kukuruz	9740	20	4870	razne poreze		...	1194
heljdina	199	17	84	sitno sijeno			
proso	1530	14	535	(indže gijah) 202192		4	20219
kupus	3278	4	3278	krupno sijeno			
krompir	9237	6	1385	(kaba gijah) ...		2	....
grah	9237	6	1385	slatka repa		4	....
konoplja	76	80	153				
						Ukupno	122809

Kaza Livno

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	24017	30	18813	sjeme konoplje 317		24	190
raž	42580	22	23419	med 909		100	2273
ječam	109062	22	59984	crvena boja 390		140	1365
zob	24832	16	9933	naknada za			
kukuruz	20002	22	11001	razne poreze		...	....
heljdina	5551	18	2497	sitno sijeno			
proso	5532	14	1936	(indže gijah) 202192		4	20219
kupus	27253	5	3406	krupno sijeno			
krompir	15778	4	1557	(kaba gijah) 59010		2	2950
grah	446	35	390	slatka repa 70		4	7
konoplja	476	80	953				
						Ukupno	169570

⁴¹⁾ U kazi Livno bilo je 62 naselja koja su plaćala desetinu u naturi i raspoređena bila u timare. U ovoj kazi postojale su još mukate Šujice i Bilaj Blagaj sa 13 naselja. Isto tako posebno je iskazan porez na ispaše. Po svoj prilici ove mukate nisu bile raspoređene u timare nego su bile davane u zakup.

Kaza Prozor⁴²⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	24715	22	13593
ječam	47510	16	19004
krupnik	27172	12	8151
šilj (kara kaplidža)	6234	11	1714
raž	3417	13	1110
proso	9167	12	2750
heljdina	3133,5	12	940
kukuruz	11472,5	12	3441
konoplja	666,5	70	1166
kupus	3470	8	694
sijeno	76658	3	5749
zob	5478,5	12	1646

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
grožde	4476	8	895
sjeme crvenog luka	1687,5	30	1265
šljive (svježe)	4385	6	657
jabuke	4141,5	6	621
kruške (svježe)	680	6	102
košnice	473	120	1419
krompir	102	10	22
grah	81	20	40
crveni luk	97	20	48
trešnje	698,5	10	174
slatka repa	13	4	1
		Ukupno	65209

Kaza Prozor

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	19723	30	14792
ječam	46450,5	20	23225
krupnik	29361,5	14	10276
šilj (kara kaplidža)	4535	12	1360
raž	2178	16	871
proso	6702	12	2010
heljdina	4173	12	1251
kukuruz	8610	16	3444
konoplja	706	100	1766
kupus	4277	6	641
sijeno	132030,5	3	9902
zob	2220	12	666

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
grožde	3779	16	1511
sjeme luka	1692	20	846
šljive (svježe)	10087	6	1513
jabuke	913	6	136
kruške (svježe)	1383,5	6	207
košnice	864	120	259
krompir	28	10	7
grah	64	25	40
crveni luk	12	20	6
trešnje	232	12	69
slatka repa	...	4	.....
		Ukupno	77138

⁴²⁾ U kazi Prozor bilo je 43 naselja, mahale, čifluka i dr., što su plaćali desetinu u naturi. U ovoj kazi postojala je i mukata vlaha koja je iskazana kao filurija u iznosu od 10925 groša i to u području Rame. Obuhvatala je svega 5 sela.

Kaza Jezero⁴³⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	15778	21	8283	šljive (svježe)	9788	8	1957
ječam	24676	14	8636	kruške i jabuke		8	....
zob	13452	15	5044	kupus	6673,5	8	1334
krupnik	6438	13	2092	konoplja	740	80	1480
kukuruz	29238	13	9502	sjeme konoplje		30	....
proso	11340	13	3685	krompir	212	6	31
raž	2416	14	845	crvena boja	63	160	252
heljdina	1880	12	564	sijeno	104497	4	10449
grah	2424	20	1212				
						Ukupno	55372

Kaza Jezero

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	8076	28	5653	kruške i jabuke	1477	8	295
ječam	19085	18	8588	kupus	5035	6	755
zob	6064	12	1819	konoplja	726,5	100	1816
krupnik	7941	14	2779	sjeme konoplje	359,5	30	269
kukuruz	28578	18	12860	krompir	719	6	107
proso	5932	12	1779	crvena boja	93	160	372
raž	1674	18	753	tikve	150	2	7
heljdina	5000	12	1500	sijeno	107389	4	10738
grah	1576	24	945				
šljive (svježe)	4496	28	3147			Ukupno	54188

⁴³⁾ U ovoj kazi bilo je 39 naselja opterećenih desetinom u naturi. Međutim, postojala je i mukata vlaha čiji su prihodi iznosili 5134 groša. Ne vidi se koja su sela i koliko ih je bilo u ovoj mukati. Osim toga posebno je izdvojen zeamet nekog Idrizbegovića i Sultanovića koji je iznosio 5000 groša.

Kaza Jajce⁴⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	37610	24	22566
ječam	28681	14	10038
zob	24272	10	6068
kukuruz	59668	13	19392
proso	19851	13	6451
heljdina	697,5	12	209
krupnik	2069	12	620
raž	419	14	146
jabuka	4698	8	939
šljive (svježe)	17693	8	3538
kruške (svježe)	15	8	3
orasi	186	20	93
lan	123	120	369
sjeme lana	....	30	1
konoplja	750,5	80	1501

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
sjeme konoplje	....	30	...
med	91,5	12	27
porez na voćnjak	....	...	...
trešnje	750,5	8	150
slatka repa	111,5	4	11
kupus	9662	8	1932
crveni luk	119	26	77
sijeno	104927	4	10494
duhan	.....	200	.....
krompir	.....	6	.....
tikve	.....	2	.....
grah	2770	20	1385
Ukupno			86014

Kaza Jajce

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	28851	28	20195
ječam	28816	18	12967
zob	17272	12	5181
kukuruz	64935	18	29220
proso	16016	12	4804
heljdina	3514	12	1054
krupnik	4685	14	1639
raž	932	18	419
jabuke	3969	8	793
šljive	21698	6	3254
kruške	9740	8	1948
orasi	591	20	295
lan	112	100	280
sjeme lana	48	30	36
konoplja	884	100	2210

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
sjeme konoplja	453	30	339
med	357	120	1071
porez na voćnjak	47	...	....
trešnje	884	16	353
slatka repa	584	6	87
kupus	8507	6	1276
crveni luk	101,5	32	81
sijeno	138214	4	13821
duhan	43	200	215
krompir	297,5	6	7
tikve	6807,5	2	340
grah	2791	24	1674
Ukupno			103656

⁴⁾ U kazi Jajce bilo je 74 naselja, mahale i dr. što su davala desetinu u naturi. Osim toga dio ove kaze pripadao je mukati Kobaša i Varcara u iznosu od 12614,37 groša koji su prihodi plaćani kao filurija.

Kaza Travnik⁴⁵⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	69117,75	26	44927
ječam	97809	20	48945
zob	31646	14	11076
krupnik	12748,5	16	5099
raž	12211	16	4884
proso	18777	15	7041
kukuruz	76556	18	34450
svježe kruške	4194	15	1573
jabuke	13680	10	3420
svježe šljive	33626,50	6	5044
crveni luk	1554	20	777

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
grah	5311	28	3718
tikva	15079	3	1131
kupus	14311,5	6	2147
repa	1350	4	135
lan	738,5	110	2031
konoplja	222,5	70	389
krompir	3183	12	955
med	149,5	180	673
sijeno	257677	8	51535
heljda	16941,5	16	6777
Ukupno			236727

Kaza Travnik

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	43208	34	36727
ječam	91489,5	20	45745
zob	21298,5	14	7454
krupnik	11326	17	4814
kukuruz	67371,5	22	37045
raž	5385	20	2793
proso	12326	16	4930
heljda	18457	16	7383
jabuke	5683	6	852
kruške	8877	10	2219
šljive	26461	5	3308
repa	1697	6	255
kupus	10802	9	2430
lan	463,5	100	1159
konoplja	311,5	80	623
sjeme lana	208,5	50	261
sjeme konoplje	124	30	93

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
grah	4431,5	30	3324
crveni luk	276,5	24	166
tikva	18895	2	945
krompir	3427	4	343
sijeno	327143	6	49071
med	276	140	966
orasi	212,5	20	106
porez na svinje	1.596 groša	—	1596
naknada za trešnje	334,10 groša	—	334
suhe kruške	1091	30	818
suhe šljive	1069,5	30	802
naknada za bostan	876,5	—	877
Ukupno			217439

⁴⁵⁾ U kazi Travnik bilo je 74 naselja koja su plaćala desetina u naturi i bila raspoređena u timare.

Kaza Glamoč^{45a)}

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	2121	30	1591
ječam	20357	20	10179
zob	4436	16	1774
raž	202	20	101
kupus	697	8	136

Kaza Glamoč

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	2629	26	1709
ječam	25420	22	13981
zob	5139	16	2056
raž	123	18	55
kupus	697	4	70
krompir	1042	4	104
konoplja	228	80	456

Kaza Banja Luka⁴⁶⁾

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	32040	20	16020
krupnik	423	15	158
ječam	12436	15	4663
zob	20293,5	12	6088
kukuruz	158180	12	47454
proso	31849	10	7962
raž	1756	12	526
grah	5686	32	4549
kupus	14950	12	4485
lan	1657	140	5799
crveni luk	1347	40	1347
slatka repa	2804	10	701
tikve	25975	1	649
pekmez	157	50	196
šljive (svježe)	158563	8	31712

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
krompir	70	6	11
konoplja	110	80	220
sijeno	15217	4	1522
Ukupno			15534

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
sjeme konoplje	105	24	63
broč (crvena boja)	20	640	320
med	60	100	150
sijeno	32497	3	2436
Ukupno			21400

LIVA BANJA LUKA

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
sijeno	226310	6	33946
med	334,5	140	1170
suhe šljive	257,5	35	225
suhe kruške	132	26	85
trešnje	393	13	127
grožđe	627	13	203
krompir	92	6	13
jabuke	13135	13	4268
duhan	228,5	120	685
kruške (svježe)	40	13	13
orasi	100	25	62
crvena boja	78	120	234
razni novčani prihodi	....	...	585
Ukupno			173935

^{45a)} U kazi Glamoč bilo je 42 naselja, mahale i dr. što su plaćala desetinu u naturi i 21 naselje koje je plaćalo filuriju u iznosu od 14900 groša i to 11 naselja u mukati vlaha, a ostalih 10 naselja plaćala su timarnicima i zaimima filuriju umjesto desetine u naturi.

⁴⁶⁾ U kazi Banja Luka bilo je 39 naselja, mahala i dr. koja su plaćala desetinu u naturi. Osim toga, 7 naselja je plaćalo filuriju ali je bilo raspoređeno u timare a ne u mukati. U ovoj kazi bilo je još 20 naselja u mukati i plaćali filuriju i to 12 naselja u Banjoj Luci i 8 naselja u okolini Gradiške. Ovoj kazi pripadao je najveći dio mukate zvane Kobaš (akče-Kobaš) i to 172 naselja. Jedan dio ovih naselja označen je kao feth-i atik a jedan kao feth-džedid (ranije osvojena i novoosvojena).

Kaza Banja Luka

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	17176	32	13740
raž	1072,5	28	750
ječam	7842	24	4705
kaplidža	270	24	162
zob	10653	18	4793
proso	38003	12	11400
kukuruz	91073	20	45536
sirak	40	10	10
grah	4327,5	36	3894
crveni luk	405	50	506
kupus	22576,5	12	6772
lan	1002	140	3507
šljive (svježe)	119537	8	23907
kruške (svježe)	7770	10	1942
suhe šljive	83	30	62
suhe kruške	299,5	20	149
slatka repa	1937	15	726
vrsta paljive repe	1737	20	868
sjeme lana	131	40	131
konoplja	135	80	270

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
sjeme konoplje	8	40	8
jabuke	2748	5	343
orasi	329	40	329
duhan	171	240	1026
trešnje	1365	10	341
krompir	19	10	4
metlaš (šúpúrge)	2	20	1
lan	22	120	66
grožđe	3047	12	914
med	479	160	1916
pekmez	7,5	80	15
oskoruše?	266	15	29
crvena boja (broć)?	6,5	180	29
bijeli luk	6	40	6
tikve	36825	2	1841
sijeno	189640	8	37928
razni novčani prihodi		...	690
Ukupno			169396

Kaza Derвента⁴⁷⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	27044	22	14874
ječam	12215	20	6107
zob	4749	14	1662
kukuruz	148440	8	29688
proso	883	8	176
grah	3937	20	1968
lan i konoplja	1221	100	3052
crveni luk	1150	30	862
kupus i slatka repa	5375	8	1075
tikve	2520	2	126
kruške i jabuke	9092	5	1136
sijeno	159954	3	11996

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
med	461	160	1844
rakijski kazan kom.	455	240	2730
jabuka — babali	1367	2	68
pekmez	69,5	50	86
krompir	69	8	13
grožđe	5	15	1
razni novčani prihodi	.....	...	2091
duhan	840	90	1890
Ukupno			81451

Pored toga, 5 naselja su pripadala vakufu i odnosila se na džamiju sultana Sulejmana. Mukata Kobaš iznosila je 30225 groša i ustupana je u zakup. U prihode ove kaze uračunato je još 1200 groša na ime tapije za obradivo zemljište (tapu-i ze min) i 12000 groša tržne takse.

⁴⁷⁾ U kazi Derventa bilo je 49 naselja, mahala i dr. što su davala desetinu u naturi. 2 naselja su bila u vakufu, 48 naselja u mukati Kobaš (atik i džedid). Prihod

Kaza *Derventa*

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	7496,5	29	5415
ječam	2702	21	1418
zob	1696	16	678
proso	528	14	184
kukuruz	64801	21	34020
sirak	91	16	36
grah	1660	23	954
kupus	3463	10	865
crveni luk	410	27	276
lan	324,5	120	973
šljive (svježe)	29992	6	4498
kruške (svježe)	546	8	109
suhe šljive	1953,5	24	1172
suhe kruške	1694	15	635
slatka repa	296,5	10	74

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
rotkva	182,5	5	22
konoplja	58	80	116
jabuka	1999	8	399
orasi	5	25	3
duhan	391	240	2346
krompir	63	6	9
grožđe	30	16	12
med	477,5	160	1910
pekmez	60	52	78
rakijski kazan kom.	555	50	693
tikve	55400	2	2770
sijeno	165174	8	33034
Ukupno			92709

Kaza *Tešanj*⁴⁸⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	36813	18	16565
kukuruz	124607	13	40497
ječam	7012,5	16	2805
zob	10153	12	3045
proso	2559	12	767
grah	3645,5	20	1822
crveni luk	2549	30	1911
lan i konoplja	771,5	110	2121
kupus i slatka repa	6887	10	1721
suhe šljive	26013,5	18	11706
suhe kruške	1159	10	289
pekmez	6775	32	5420

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
trešnje	2895	18	1302
orasi	269	16	107
tikve	21672	2	1083
krompir	131	6	19
sijeno	228122	3	17109
med	239	160	956
duhan	169	80	338
rakijski kazan kom.	26	280	182
razni nov- čani prihodi	.....	...	383
košnice	1	50	1
Ukupno			110158

mukate nije iskazivan u ukupnom iznosu. U prihode ove kaze još je uračunato 5597 groša na ime poreza za žirovinu i ispašu, te na ime tapije za obradivo zemljište i tržnu taksu.

⁴⁸⁾ U kazi Tešanj bilo je 61 naselje, mahala i dr. što je davalo desetinu u naturi, 19 naselja koja su bila u tešanjskoj mukati i plaćala filuriju, znači vlaška mukata, 42 naselja u carskom hasu koja su ustupana u zakup za sumu određenu odsjekom i konačno 37 naselja, mahala i dr. koja su pripadala vakufu Gazi Husrevbega. Još se odvojeno navode dva naselja koja plaćaju filuriju, ali se ne vidi da li u vlaškoj mukati ili u timaru. Prema tome, ukupno je bilo 161 naselje. U prihode Tešnja upisano je još 2530 groša tržne takse iz Tešnja i 800 groša tržne takse iz kasabe Žepča.

Na ovom mjestu treba istaći da u vrijeme popisa desetine i drugih prihoda nije se moglo utvrditi ko su uživaoci timara u velikom broju naselja, naročito na području kaze B. Luka. Ovi prihodi su tada prešli u državnu režiju.

Kaza Tešanj

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	13722,5	27	9262	trešnje	700	4	70
ječam	2291	20	1145	krompir	88	7	15
zob	5707	12	1712	metlaš			
proso	3891	12	1167	(šúpúrge) ...	20	20	10
kukuruz	69175	18	31128	med	487	160	1948
heljda	200	13	65	pekmez	991	42	1040
grah	295,5	20	147	oskoruše	60	18	27
kupus	4048	8	809	rakijski			
crveni luk	492	40	492	kazan kom.	202	40	202
lan	743	80	1486	tikve	41440	2	2072
svježe kruške	10512	2	525	sijeno	199722	3	14979
suhe kruške	12532	9	2819	suhe šljive	10313	24	6187
slatka repa	414	8	82	razni nov-			
jabuke	3259	6	488	čani prihodi	.....	...	56
orasi	384	16	153				
duhan	163	140	570				
						Ukupno	78692

LIVA NOVI PAZAR

Kaza Višegrad⁴⁹⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	18259	25	11412	kruške	4258,5	3	319
raž	4177	14	1462	jabuke	8228,5	2	411
ječam	12350	18	5558	orasi	253,5	40	254
krupnik	20972	12	6292	krompir	165	6	25
zob	1761,5	10	440	duhan	192	80	384
kukuruz	49671,5	20	24836	slatka repa	155,5	..	...
heljda	2069,5	14	724	..... (nečitko)	171	..	...
proso	930	12	279	med			20 gro. i 20 par.
sklata	293	10	73	košnice	2	50	5
sijeno	156631	6	23496	paljiva repa	1		
konoplja	799	80	1598	lan	19	120	57
grah	1123	40	1123	oskoruše	15	8	3
kupus	3528,5	6	529				
crveni luk	653	15	245				
šljive	41857	4	4186			Ukupno	83963

⁴⁹⁾ U kazi Višegrad koja je tada bila u sastavu Novog Pazara bilo je 140 naselja, mahala, mezri i dr.

Kaza Višegrad

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	15085	20	7543	kruške	8186,5	3	614
raž	2734,5	12	1420	jabuke	157	2	8
ječam	7358	12	2207	orasi	350	40	350
krupnik	11852	12	3556	krompir	60	6	9
zob	3568,5	6	535	duhan	161	80	322
kukuruz	59804	14	20931	slatka repa	410		
heljda	8330	12	2499	... (nečitko)	272		
proso	340	8	68	med	106	140	371
sijeno	126951	4	12695	porez na bostan			23 groša i 10 para
konoplja	591	80	1182	košnice	307	50	384
grah	1561	40	1561	lan	5	120	15
kupus	3712,5	9	835				
crveni luk	314,5	15	118				
šljive	46818	4	4682				
						Ukupno	61928

Kaza Novi Pazar⁵⁰⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	56718,5	25	35450	sjeme konoplje	1	40	1
ječam	61038	18	12208	kupus	11425,5	6	1714
zob	29958,5	10	7490	šljive	6728	4	673
krupnik	21400,5	12	6420	kruške	1374	3	101
raž	54966	14	19238	jabuke	2871	2	144
sklata	828	10	207	krompir	1814	6	272
heljda	12618	14	4416	med	697	140	2440
proso	1302	12	391	lan	21	120	63
kukuruz	73009	20	35001	orasi	100	40	100
sijeno	230386	6	34558	crveni luk	18	15	7
grah	1301	40	1301	košnice	77	50	96
konoplja	787	80	1574				
						Ukupno	163865

⁵⁰⁾ U kazi Novi Pazar bilo je 269 naselja, mahala i dr. što su plaćali desetinu. Inače, liva Novi Pazar je upravo u ovo vrijeme formirana kao samostalna upravna jedinica ali nije i definitivno oformljena. To će se učiniti tek 1863, odnosno 1865. godine. Zbog toga je kaza Višegrad tada pripadala Novom Pazaru a kasnije će preći u livu Bosna (Sarajevo). Isto tako kaze Sjenica i Nova Varoš su očito bile tek u formiranju.

Kaza Novi Pazar

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	61025	20	30513	kruške	400	3	30
ječam	47618	12	14285	jabuke	1355	2	68
zob	29688	6	5434	krompir	2056,5	6	308
krupnik	14039,5	12	4212	med	617	140	2160
raž	47603,5	12	14281	orasi	773,5	40	774
sklata	1930	10	483	crveni luk	156	15	59
heljda	10260	12	3078	košnice	1873	50	2341
proso	543,5	8	109	bijeli luk	14		
kukuruz	75604	14	26461	slatka repa	344		
sijeno	243108	4	24311	bostan	840	20	420
grah	1225	40	1225	duhan	40,5	80	81
konoplja	1238	80	2476	grašak	36,5		
sjeme konoplje	971	20	486				
kupus	4660,5	9	466				
šljive	12582,5	4	1258				
						Ukupno	139291

Kaza Bihor sa trgovištem⁵¹⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša	Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	86346	25	53966	šljive	24807	4	2481
ječam	121754	18	54789	jabuke	7539	2	377
raž	16945	11	4660	kruške	2468	3	186
sklata	800	12	240	orasi	67	40	67
krupnik	24597	10	6149	duhan	385	80	769
zob	76012	10	19003	med	1724	140	6032
kukuruz	72093	20	36047	krompir	1793	6	269
heljda	19477	14	6817	crveni luk	69	15	26
proso	32	12	10	dunja			
sijeno	452529	6	67889	crvena boja			
konoplja	2778	80	3498	porez na			
sjeme konoplje	172,5	20	86	voćnjake?			238,5
grah	2343	40	2343				
kupus	2172	6	2172				
						Ukupno	268116

⁵¹⁾ U ovoj kazi bilo je 318 naselja, mahala i dr. Ovo je po broju naselja najveća kaza u tadašnjoj Bosni i Hercegovini. U vrijeme popisa u ovoj kazi nije se mogao utvrditi veliki broj timarnika, neka naselja su bila upražnjena, a neka pripadala carskom hasu ali sva ta naselja su popisana izmiješano. Za neka je rečeno da se njihovi prihodi nisu mogli popisati jer su se stanovnici tih sela nalazili u pobuni.

Kaza Bihor sa trgovištem

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	67847	16	27138
ječam	81919	12	24575
raž	9177	9	2065
sklata	1566,5	8	313
krupnik	16015	6	2402
zob	59634	10	14909
kukuruz	52766	20	26383
heljda	13342,5	14	4670
proso	35	12	11
sijeno	406025	4	40603
konoplja	1878	80	3756
sjeme konoplje	9 52,5	20	476
grah	2059,5	40	2060
kupus	13584	6	2038

Kaza Nova Varoš⁵²⁾

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	378	24	227
ječam	898	18	404
raž	67	14	23
krupnik	1033	13	336
zob	568	10	192
sklata	641	10	160
heljda	87	11	24
kukuruz	715,5	18	322
proso	....	...	...
konoplja	20,5	100	51
grah	9	33	7

Kaza Nova Varoš

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	235,5	26	153
ječam	640	20	320
raž	40	15	15
krupnik	1534	15	575
zob	274	10	69
sklata (smješa)	107,5	10	27
heljda	242	15	91
kukuruz	887,5	21	466
proso	10	11	3
konoplja	18,5	120	56

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
šljive	16776,5	4	1678
jabuke	831	2	42
kruške	74	3	6
orasi	275	40	275
duhan	111,5	80	223
med	1764,5	140	6176
krompir	2214	6	332
crveni luk	1	15	0,5
dunja	2		
oskoruše	23	8	5
crvena boja	3		
porez na voćnjak	431		
Ukupno			160136?

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
kupus	185	3	14
krompir	159	3	12
med	17	120	51
šljive	649	4	65
naknada za zelen	120,5 grš. ...		120,5
slatka repa	.....	...	....
košnice	.....	...	...
sijeno	6945	2	347
Ukupno			2333

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
grah	49	32	39
kupus	222	4	22
krompir	135	3	10
šljive	720	4	72
slatka repa	5	4	0,5
košnice	42	40	42
sijeno	5987	3	449
Ukupno			2409,5

⁵²⁾ U kazi Nova Varoš bilo je svega 3 naselja, što svjedoči da je ova kaza bila tek u formiranju. Tržna taksa iznosila je 300 groša.

Kaza Sjenica⁵³⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	116	26	75
ječam	473	18	213
krupnik	1631	14	571
heljda	19,5	15	7
sijeno	4275	3	321

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
konoplja	2	70	4
kupus	.....	...	.....
krompir	.....	...	.....
med	.....	....	.....
		Ukupno	1191

Kaza Sjenica

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	133	26	86
ječam	385	18	173
krupnik	1290	14	456
heljda	25	15	9
sijeno	7742	3	581

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
konoplja	5	100	13
kupus	88	8	18
krompir	50	3	4
med	9	150	34
		Ukupno	1374

Nahija Mitrovica⁵⁴⁾

1267/1850—51. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	35141,5	25	21963
ječam	22035	18	9916
raž	13807,5	11	3797
krupnik	1852	12	556
zob	4204	10	1051
heljda	73,5	10	18
kukuruz	30981	20	15490
proso	10	12	3
sijeno	19356	6	2903
konoplja	127,5	80	255

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
sjeme konoplje			
grožđe			
duhan	3	80	6
grah	28	40	28
kupus	514,5	4	51
med	35	140	123
bostan			20
košnice	11	50	14
orasi	20	40	20
		Ukupno	56214

⁵³⁾ U kazi Sjenica bilo je 10 naselja, mahala i dr. Tržna taksa u Sjenici iznosila je 200 groša.

⁵⁴⁾ U nahiji Mitrovica bilo je 58 naselja, mahala i dr. Interesantno je da ova nahija još nije bila oformljena kao samostalna kaza. Ali upravno i teritorijalno obrazovanje live Novog Pazara izvršio se između 1863. i 1865. godine.

Nahija *Mitrovica*

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
pšenica	35021	16	14008
ječam	14007	12	4202
raž	13006	9	2926
krupnik	1453	8	291
zob	2486,5	6	373
heljda	316	10	79
kukuruz	30513	10	7628
proso	5	8	1
sijeno	26573,5	4	2657
konoplja	199,5	80	399
sjeme konoplje	188	20	94

1268/1851—52. godina

Vrsta proizvoda	količina oka	cijena para	iznos groša
grožđe	1253	8	251
duhan	271,5	80	543
grah	177,5	45	200
kupus	1520,5	4	152
crveni luk	15	15	6
krompir	60	6	9
med	9	140	31
šljive	68	4	7
bostan	51	20	25
košnice	75	50	94
		Ukupno	33976

SUMMARY

*TITHE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE
MIDDLE OF THE XIX CENTURY*

Tithe was a feudal tax, regulated by the Sharia laws and applied to all the countries within an Islamic state, in this case the Ottoman Empire. This tax was introduced in these parts immediately after the Ottomans had conquered them. The tithe income served primarily to meet the military needs, and that most often by being allotted to soldiers, *timar-holders*, or *zaims*, under the condition that they serve the state in time of war, or took part in some other state service. Tithe was established on the basis of the register done by authorised persons, and included all the produce and the population that tilled the land in a certain area. This is known for a fact, from the earliest registers in these parts, and other lands within the Ottoman Empire. The registers were taken almost regularly, after a certain region had been conquered, or after the changes on the Ottoman throne. By way of registers, the income, as well as the status of the population, were established. If we add, that the townships had also been registered, then it becomes clear that these registers are of exceptional importance for historical research. Since the Ottoman system was military in character, and the soldiers realised the pay for their service from the tithe-income mostly, it was necessary to register them. Thus, it is possible to follow the military structure of the Ottoman Empire through these registers. Besides, it is obvious that the tithe had been one of the most important sources of the income of the Empire. The-

refores, the reseacrh connection with the tithe is of great importance in the overall study of the history of these parts under the Ottoman rule. However, with the decline of the Empire, at the end of the 16th century, the precision of those registers was disregarded, and finally completely neglected. Since the 17th century onwards, there had been no registers (*defters*) from which either production, or the life-conditions of the population, or its structure could be followed with any certainty, nor could the situation in the *timar* and *spahi's* army or the changes in toponomastics of these parts be traced. Sporadically, a register of the inspection of the *timar*- army, but with very meagre data, would appear. So it went on till the time of *Tanzimat*, till 1839, when the classical Ottoman system was abolished. The *timar* organisation of the Empire was then abolished, and it would be logical to suppose that the tithe was abolished as well. But, the state did not renounce the tithe, since that right was guaranteed by the Sharia laws, which meant that the state kept its ownership of *miria* (state) over the land. The Bosnians were not willing to accept the new, regular army, nor to renounce the *timars* they had enjoyed as *odjaktluk* — inheritance in their families — until 1851, when Latas put into effect the abolishing and taking over of the *timars* by the state. In order to carry that out properly, it was necessary to register all the land and establish all the income wisch was to belong exclusively to the State Treasury from that time on. Besides, the compensation was to be allotted for the former soldiers., and that could be done on the basis of the income they had previously enjoyed. It is only thanks to that, that the register of Bosnia and Herzegovina from 1850—52 existc, i.e. the register of, *timar*-and tithe holders. From those *defters*, only the total amount of tithe obtained from all the products, along with their price and monetary values is included in the present paper. The *defters* were written in that period (1850—52), and they were based on the registers of Tahir-Pasha, the Bosnian *Vali* (1846—49), when all the land, regardless of its previous status and obligations in connection with it, was to be included into the tithe system. But when those registers had not been satisfactory, they were done again, with all the elements necessary for the state to take over into its fold all the *miria*-land as well as all other income, and to do with the *timar*-system in Bosnia for good. Bosnia was devided then into seven administrative units (*livas*): Sarajevo, Travnik, Zvornik, Banja Luka, Bihać, Novi Pazar, and Herzegovina. Unfortunately, the *defters* for all the above *livas* have not been preserved. Sarajevo and Bihać *defters* are missing. Most probably, the Bihać-*liva* register is missing, because of the unrests and rebellions in the region at the time. One of the reasons for the rebellions was the register-taking in Bosnia, which was done so that the new tax-system and the new military set up could be introduced. Otherwise, these *defters* are kept at Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü in Ankara, and the microfilms and Xerox copies at the Academy of Science and Arts in Sarajevo, under the title *The Tithe Defters* (Ashar Defteri). The reassessment of the tithe was done on the basis of *berats* held by the previous tithe-owners, then on the basis of the opinion of the experts, and the councils formed then in all the administrative units in Bosnia (*kaza*). Prices were assessed for each *kaza*, and the register was done by an authorised official of the Great Council of Bosnia (Meclis-i Kebir). By their structure these *defters* remind of the *defters* from previous times (15th and 16th century), but are not as clear, or as precies as the

earlier ones. These registers offer the possibility for the study of agricultural production in Bosnia at the time, assessment of the tithe amount, as well as the possibility to evaluate how great an obligation the tithe had been for the peasants. It is believed that the amount of tithe, given in these *defters*, does not give the real picture of the production in Bosnia. If it does, then the production was really, very low, and then, this kind of taxation was not too great a burden for the population. The structure of production did not change essentially if compared with that from the 15th and the 16th century. These *defters* register the returns from maize, potatoe and tobacco, the crops which had been introduced in the meantime in these parts. Besides, the *defters* offer the possibility to make the comparison of production in the early days of the Ottoman rule, as well as in the period that followed. That comparison has not been done in this paper, since that question would require a special study. On the basis of some available data, ten years after this register had been taken, the tithe was increased manyfold. True, the area of arable land had increased several times, and so did the assessment of income. It must be pointed out that inflation was always to be counted with, and it affected both the rise of prices and the amount of tithe. Regardless of the numerous drawbacks, especially the lack of consensus of the population, these registers have great importance for the study of history of Bosnia in the middle of the 19th century, both from the standpoint of the economic conditions of the population, and the standpoint of the social structure that was changed visibly in that period. They have special importance for the study of toponomastics in Bosnia, of which it is known to have changed considerably. In the present paper the tithe-income is given in the form of tables, for the sake of clarity of presentation, and the value of each individual produce was calculated, because it had not been done in the *defters*. In them, the amount of money was given as a sum, or was not given at all. Total amounts for each *liya*, and the total amount for the *livas* discussed here was done by the author, and is not the integral part of the *defter*.

Ibrahim Kemura

KONGRES MUSLIMANA INTELEKTUALACA U SARAJEVU 1928. GODINE

U drugoj polovini 1928. godine proces višestruke krize u Kraljevini SHS, sa osobenim i izrazitim manifestacijama na području Bosne i Hercegovine, naglo se produbljivao. Svi tadašnji važniji događaji i akcije, uključujući i Kongres muslimanske inteligencije u Sarajevu, nosili su u većoj ili manjoj mjeri pečat savremene situacije u zemlji i odgovarajuće atmosfere u društvu. Mada formalno nije imao političku namjenu i karakter, taj skup u Sarajevu se već u fazi pripreme, napose u toku rada, pa i svojim rezultatima i posljedicama indirektno uklapao u aktuelna politička strujanja i odražavao njihove tendencije. Ne samo u pozadini, nego neposredno i na samoj tribini Kongresa, do izražaja su dolazila principijelna i proceduralna neslaganja oko pitanja koja praktično nisu stajala izvan šire oblasti političkog života. Pri tome se posve jasno ocrtavala podjela na protivnike i pristalice Jugoslavenske muslimanske organizacije koja se smatrala vodećom muslimanskom bosanskohercegovačkom građanskom partijom i u to doba pripadala vladinoj stranačkoj koaliciji.

Jedan dio bosanskohercegovačke inteligencije koja se politički vezala za srpske građanske stranke i zastupala srpsku nacionalnu orijentaciju djelovao je, uglavnom, mimo pa i protiv Jugoslavenske muslimanske organizacije. U borbi za politički uticaj i afirmaciju među muslimanskim masama »Gajret« je igrao značajnu ulogu, jer su različite muslimanske političke struje nastojale da koriste to ugledno društvo kao svoje sredstvo i transmisiju. Ovaj rivalitet i podvajanja u redovima muslimanske inteligencije, koja su se ispoljavala u različitim stanovištima pa i političkim opredjeljenjima, došla su do izražaja i u vidu sporova konzervativne i netradicionalističke frakcije na Kongresu muslimanskih intelektualaca i oko njega, s tim što su ti sukobi nastali mnogo ranije i protezali se u narednim godinama. Međutim, iz tih socijalno-političkih krugova i koncepcija koje su oni zastupali nikada nisu proizašla stvarna rješenja suštinskih društvenih problema Muslimana.

Dvadesetpetogodišnjica postojanja i djelatnosti kulturno-prosvjetnog društva »Gajret« bila je prilika da se na izuzetno svečan i pompezan način obilježi ovaj značajni jubilej u istoriji »Gajreta« i rezimiraju postignuti rezultati. Jedan od značajnijih događaja ove proslave predstavljao je Kongres Muslimana intelektualaca, koji se održavao u Sarajevu 6. i 7. septembra 1928. godine. Ideja o sazivanju Kongresa potekla je iz redova »Gajretovih« aktivnih radnika i njegovog Glavnog odbora. Održavanje Kongresa bilo je motivirano, kako se to i zvanično od strane Glavnog odbora »Gajreta« isticalo, nastojanjem inteligencije koja se okupljala oko društva »Gajret«, da uključi u zajednički rad i ostalu muslimansku inteligenciju, inače politički podvojenju, jer po priznanju samog predsjednika »Gajreta«, dr Avde Hasanbegovića, to je »bio zadnji potez kako bi već jednom došlo među nama do bratske sloge i zajedničkog rada na kulturnom i prosvjetnom polju«, pošto je Glavni odbor »Gajreta« uvidio »da u tom radu ne može sam uspjeti.«¹⁾

Osnovni zadatak Kongresa, prema koncepciji njegovih organizatora, sastojao se u tome da se razmotre i ustanove uzroci zaostalosti Muslimana i nađu rješenja za njihovo otklanjanje. Na dnevnom redu Kongresa nalazila su se pitanja koja su obuhvatala kulturno, prosvjetno, ekonomsko i socijalno stanje Muslimana. Sva ta pitanja imala su se rješavati nevezano i odvojeno od rada »Gajreta«. Time se željela stvoriti šira platforma okupljanja muslimanske inteligencije, bez obzira na njena politička i nacionalna opredjeljenja. Tek na osnovu zaključaka koje Kongres donese, društvo »Gajret« bi se, ukoliko oni odgovaraju njegovom programu i ciljevima, moglo i trebalo angažovati na njihovoj realizaciji i konkretnom sprovođenju u život.²⁾

U toku priprema za Kongres, održano je nekoliko širih konferencija, na kojima su uzeli učešća predstavnici vjerske organizacije, ulema međžliša, vrhovnog i kotarskog šerijatskog suda, predstavnici muslimanskih društava »Merhameta«, »Hurijeta«, »Trezvenosti«, kao i druge istaknute ličnosti muslimanskih građanskih krugova.³⁾

Na ovim sastancima pretresana su sva vitalna pitanja od značaja za buduću rad među bosanskohercegovačkim Muslimanima, te istovremeno data i analiza »Gajretovog« dotadašnjeg rada. Konstatovano je da je težište »Gajretove« djelatnosti bilo, uglavnom, usmjereno na kulturno-prosvjetnu aktivnost, premda je pravilima ovog društva bilo predviđeno i podsticanje privrednog uzdizanja Muslimana. Tom prilikom date su sugestije o proširenju »Gajretove« djelatnosti i intenziviranju njegovog rada na privrednom i ekonomskom polju. To se imalo postići stvaranjem jakih privrednih organizacija, koje bi bile nosilac ekonomskog napretka.

U tim raspravama ponovo je aktuelizirano pitanje položaja i emancipacije muslimanskih žena. Zadatak budućeg »Gajretovog« rada, prema datim sugestijama, sastojao bi se i u tome da muslimansku ženu

¹⁾ Zapisnik šire konferencije bivših i sadašnjih članova upravnog odbora održane 19. maja 1927. godine. — *Gajret*, 11/1927, 11, 173—174.

²⁾ Isto.

³⁾ *Pripreme za proslavu Gajretove 25-godišnjice*, *Gajret*, 11/1927, 161—162.

i privredno osposobi, preko raznih privrednih institucija, u koju svrhu se zagovaralo, kao prva mjera, osnivanje ženskog šegrtskog doma. Ove mjere, po mišljenju svih učesnika, imale su za cilj da Muslimanku učine značajnim privrednim faktorom, imajući u vidu, da će se pozitivne posljedice njene nove uloge neposredno odraziti i na muslimansku porodicu, a preko nje i na društveni položaj Muslimana.⁴⁾

Glavni odbor »Gajreta« podržao je iznijeta mišljenja o pravcima daljeg »Gajretovog« rada. Taj rad, međutim, ne bi smio doći u koliziju sa njegovom utvrđenom ideološko-programskom orijentacijom. Novozabrani predsjednik »Gajreta« inž. Hajdar Čekro izjavio je povodom toga »da Gajret ima danas svoju izgrađenu ideologiju i od te ideologije neće odstupiti. Pravac Gajretovog rada predstojećom proslavom neće se promijeniti. Mi u Gajretu hoćemo da nacionalizujemo muslimane Bosne i Hercegovine. Mi hoćemo da ova gruda bude muslimanima draža, nego ma koja druga na svijetu i u tom pravcu mi ćemo nastaviti naš rad.«⁵⁾ Isticanje »Gajretove« nacionalne misije među Muslimanima i posebno naglašavanje da društvo neće odstupiti od tog kursa, došlo je kao odgovor na određene tendencije koje su se osjetile na ovim pripremnim konferencijama. Naime, tu su bila izražena mišljenja o potrebi fuzionisanja »Gajreta« i »Narodne uzdanice«, što bi praktično moglo dovesti u pitanje »Gajretovu« nacionalnu politiku, s obzirom na drugačija stanovišta i usmjerenja vođstva »Narodne uzdanice« u tom pogledu. Zagovornici te fuzije isticali su da je kulturno podvajanje Muslimana kroz postojanje dva kulturno-prosvjetna društva sa istom svrhom suvišno i nepotrebno.

Glavni odbor »Gajreta«, međutim, nije pokazao spremnosti ni volje da razmatra pitanje spajanja ova dva društva. Stanovište Glavnog odbora iznio je predsjednik inž. Čekro i dao kratak presjek odnosa »Gajreta« i Jugoslavenske muslimanske organizacije u prošlosti. Taj osvrt predsjednika »Gajreta« Čekre i argumentacija njegovog stava jasno su pokazivali da su neslaganja između vođstva »Gajreta« i Jugoslavenske muslimanske organizacije i u prošlosti a i tada imala u znatnoj mjeri političke motive i podlogu. Poznato je da su prvaci Jugoslavenske muslimanske organizacije gledali u »Gajretovim« radnicima svoje političke protivnike i u nastojanju da suzbiju njihov uticaj koji su vršili pomoću »Gajreta«, već 1923/24. godine osnovali novo muslimansko kulturno-prosvjetno društvo »Narodnu uzdanicu«, koje je trebalo da potisne i zamijeni društvo »Gajret«. Ta namjera, i pored svesrdnog nastojanja vrhova Jugoslavenske muslimanske organizacije, nije postignuta. Društvo »Narodna uzdanica« nije uhvatilo bilo dubljeg korijena niti je moglo ozbiljnije ugroziti pozicije »Gajreta«, koji je već stekao tradiciju i popularnost u muslimanskim masama. Imajući u vidu te okolnosti i činjenice, Čekro je u ime Glavnog odbora »Gajreta« istakao spremnost na saradnju sa svima, ali je odbio da prihvati diskusiju o spajanju sa »Na-

⁴⁾ Isto.

⁵⁾ Konferencija muslimanske inteligencije u »Gajretu«. — *Gajret*, 11/1927, 24, 384.

rodnom uzdanicom«. Po njegovom mišljenju to će se pitanje samo riješiti, jer će slabije afirmirano društvo podleći jačem, tj. »Gajretu.«⁶⁾

Prijedloge o fuzionisanju ova dva društva isključivao je i sam program »Gajretovog« nacionalnog rada, koji je vođstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije oštro kritikovalo i uzimalo kao povod da društvo »Gajret« okarakterise kao antimuslimansku ustanovu. U polemici sa Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom, Čekro je tumačeći i zastupajući »Gajretova« opredjeljenja izjavio: »... mi hoćemo da nacionalno osvješčujemo muslimane, mi hoćemo istodobno da oni budu ujedno dobri muslimani, jer jedno drugo ne isključuje, nego ih upotpunjuje. Ovim nacionaliziranjem hoćemo da aplaniramo postojeće razlike između muslimana i braće naših drugih vjera. Kako vidite mi se stavljamo na najšire polje rada, ne samo kao nacionalisti, nego i kao muslimani.«⁷⁾ Ova Čekrina formulacija, mada nije posve precizno izvedena, upućuje na zaključak da se u koncepciji »Gajreta« jasno razlučuju vjerska i nacionalna određenja i da to društvo zastupa i sprovodi politiku koja odgovara zvaničnoj nacionalnoj doktrini u Kraljevini SHS. Sta više, iz konteksta ove i prethodno citirane Čekrine izjave proizilazi saglasnost sa tadanjom savremenom nacionalističkom tezom da je bosanskohercegovačko muslimansko stanovništvo, u stvari, »anacionalno«.

U toku pretkongresnih diskusija izraženo je i mišljenje da se društvo »Gajret« više angažuje na pomaganju teološkog obrazovanja muslimanske omladine u stvaranju kvalifikovanog vjerskog kadra. Ovo stanovništvo zastupao je vrhovni poglavar muslimana reis ul ulema Džemaludin Čaušević, koji je uzroke nezadovoljavajućeg prosvjetnog nivoa muslimanskog stanovništva vidio i u nedostatku savremeno obrazovanog vjerskog kadra. S druge strane, pomaganjem teološkog pravca u kreiranju »Gajretove« politike stipendiranja onemogućili bi se »Gajretovi« protivnici, kojima je glavni razlog apstiniranja od »Gajreta« bio upravo taj, da društvo ne poklanja dovoljno pažnje vjerskom obrazovanju omladine.⁸⁾

Na ovim pripremnim konferencijama, iskristalisalo se je mišljenje da na Kongresu treba da se raspravlja i o vakufskim pitanjima, pošto ona zasijecaju u društveni život Muslimana. Na otpore i suprotstavljanja koja su se javljala u vezi s potrebom savremene organizacije vakufa, a koji su poticali iz konzervativnih krugova uleme i podržavani od strane političara Jugoslavenske muslimanske organizacije, reis ul ulema je dao izjavu, koja je kasnije izazvala veliku polemiku, a u kojoj je naglasio da se bez odlučnijih zahvata ne može »krčiti put našem napretku i neko mora da otpočne s radom. Mi muslimani ne možemo kročiti naprijed

⁶⁾ *Užurbane pripreme za Gajretovu proslavu u Sarajevu. — Gajret, 9/1928, 184—186.*

⁷⁾ Isto.

⁸⁾ *Pripreme za proslavu Gajretove 25 godišnjice. — Gajret, 11/1927, 11, 161—162.* Prihvatajući date sugestije o potrebi jačeg »Gajretovog« angažovanja na stvaranja savremeno obrazovanog vjerskog kadra, Glavni odbor »Gajreta« donio je odluku, po kojoj su već od 1. oktobra 1928. godine dodijeljene dvije stipendije za studije na Kairskom teološkom fakultetu El-Azharu. Prva dvojica stipendista bili su Muhamed Fočak i Besim Korkut. — *Istorijski arhiv Sarajevo* (U daljem tekstu: IAS), Knjiga zapisnika sjednica Glavnog odbora Gajreta.

ako ne budemo temeljito pretresli sva naša aktualna pitanja. Jer ako neće intelektualci da raspravljaju o našim najvažnijim pitanjima — za što su oni i pozvani — i ako se ja ne budem trudio, onda je sve uzaludno.⁹⁾

Reis ul ulema Čaušević se založio da se ogromna bogatstva vakufa iskoriste i upotrijebe za savremene potrebe muslimanskog društva, a što nije protuslovalo propisima islama. Takva nastojanja nailazila su na oštar otpor konzervativnih vjerskih krugova koji su u svakom pokušaju osavremenjivanja vakufskih institucija vidjeli opasnost po islam i njegove odredbe. Iako je neosporno uživao veliki autoritet, Čaušević je u tim svojim naporima ostajao bez podrške najvećeg dijela vjerskih krugova, koji su imali dominantan uticaj i na šire muslimanske mase.

Ove principijelne rasprave su se prenijele i na Kongres, čija priprema i organizacija je povjerena sekciji u sastavu: reis ul ulema Čaušević, dr Hamdija Karamehmedović, dr Jusuf Tanović, Sukrija Kurtović, Derviš Korkut, Hamdija Mulić, inž. Hajdar Čekro, Ajni Buštalić, Dževad Sulejmanpašić i dr Omer Bahtijarević.¹⁰⁾

Od članova ove sekcije konstituisano je predsjedništvo Kongresa koje su sačinjavali: predsjednik Džemaludin Čaušević, potpredsjednici: Sukrija Kurtović i H. A. Bušatlić i tajnik Hamdija Mulić.¹¹⁾

U dnevni red Kongresa unijeta su:

1. opšta kulturna pitanja — vjerska prosvjeta, analfabetizam, ostali prosvjetni rad i žensko pitanje;

2. vakufsko pitanje.

Osim toga, predviđeno je da se na Kongresu podnesu i referati bez diskusije: Trgovina i obrt među Muslimanima; Poljoprivreda; Dječje pitanje; Šerijatski sudovi; Zdravstvo među Muslimanima.¹²⁾

* * *

Kongres Muslimana intelektualaca otpočeo je sa radom 6. septembra i trajao dva dana.

Uvodni referat o vjersko-prosvjetnim prilikama Muslimana u Bosni i Hercegovini održao je reis ul ulema Čaušević. U referatu je iscrpno data analiza vjerske obuke, brojno stanje vjerskih zavoda i njihov položaj u vrijeme austrougarske okupacije i u Kraljevini SHS, od 1918. do 1928. godine. Čaušević je zahvatio i širu prosvjetnu problematiku, konstatujući da Muslimani u tom pogledu znatno zaostaju, prvenstveno iz slijedećih razloga:

1. U većini muslimanskih sela nije bilo osnovnih škola jer ih ni sami Muslimani nisu tražili, a ukoliko su se otvarale, oni su apstinirali od njih;

⁹⁾ *Konferencija muslimanske inteligencije u Gajretu.* — *Gajret*, 11/1927, 24, 384.

¹⁰⁾ IAS, Fond Gajreta (FG), Kutija (K) — 34, br. 1077 od 18. VI 1928.

¹¹⁾ Isto.

¹²⁾ *Konferencija muslimanske inteligencije u Gajretu.* — *Gajret*, 11/1927, 24, 384.

2. Zbog jednostranosti u službenoj školskoj politici i neobjektivnog tumačenja pojedinih istorijskih događaja, koji odbojno djeluju na muslimansku djecu i njihove roditelje, utoliko više što su i neke školske svečanosti (Sv. Sava, Vidovdan) bile obojene pravoslavnom vjerskom tradicijom.

Pošto su te Čauševićeve konstatacije i ocjene prihvaćene, Kongres je usvojio dvije rezolucije. U prvoj, koja se odnosila na vjersku nastavu i autonomne škole, postavljeni su slijedeći zahtjevi: otvaranje modernih medresa i prilagođavanje postojećih tadašnjem vremenu i prilikama, koje će biti kvalifikovane za obrazovanje vjerskih nastavnika i drugih vjerskih službenika; podizanje Šerijatske sudačke škole na rang visoke škole, koja bi obrazovala osim šerijatskih sudija i druge kvalifikovane vjerske službenike; reformisanje sibjan-mekteba (stari tip nereformisanog mekteba) i pretvaranje iptidaija (reformisani mektebi) u osnovne škole u mjestima gdje nema osnovnih škola; izdavanje vjerskih udžbenika na srpskohrvatskom jeziku; otvaranje vakufskih autonomnih škola u mjestima gdje nema osnovnih škola; uvođenje savremenog nastavnog plana u sibjan-mektebima; uvođenje vjeronaučne nastave, bilo u državnim bilo u autonomnim školama po savremenim pedagoškim principima, kako bi se izbjeglo da nastava bude mehanička. U tu nastavu trebalo je unijeti glavne principe islama iz oblasti vjerovanja, poslovanja i islamskog morala; zabranu držanja nesavremenih vazova (predavanja) po džamijama; obavezno uvođenje hutbe (propovijed petkom) na srpskohrvatskom jeziku, prilagođene savremenim i aktuelnim potrebama Muslimana; zahtjev Kraljevskoj vladi o donošenju zakona o jedinstvenom uređenju Islamske vjerske zajednice, te da se na taj način otkloni postojeća podvojenost u vjerskoj upravi Muslimana.¹³⁾

U rezoluciji o narodnoj prosvjeti, Kongres je konstatovao vidnu prosvjetnu zaostalost Muslimana i istakao obavezu intelektualaca i države na tom polju, a zatim postavio slijedeće zahtjeve: da država podiže što više osnovnih škola u mjestima gdje žive Muslimani; da se zakon o obaveznoj nastavi protegne i na muslimansku žensku djecu; da se u osnovnim školama organizuju produžni tečajevi u kojima će biti zastupljen praktično-privredni program; od državnih prosvjetnih vlasti se energično zahtijeva da se iz školskih programa i nastave isključe svi oni elementi i postupci koji povređuju muslimanska vjerska osjećanja i koji nastavnim ustanovama daju obilježja koja nisu prihvatljiva za građane svih vjera i nacija. S tim u vezi traži se da u Prosvjetnom savjetu pri Ministarstvu prosvjete bude bar jedan Musliman.¹⁴⁾

U završnom dijelu rezolucije istaknuta je potrebna zajedničke akcije svih kulturno-prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini, na liniji narodnog prosvjećivanja koja treba da se izrazi u: osnivanju narodnih javnih knjižnica i njihovom udruživanju u savez; osnivanju narodnog univerziteta i održavanju predavanja za narod; organizovanju analfabetskih tečajeva i izdavanju popularnog lista za narod, prosvjetnog i privrednog karaktera. Društvo »Gajret« bi trebalo da u zajednici sa osta-

¹³⁾ *Završetak kongresa Muslimana intelektualaca. — Gajret, 9/1928, str. 348.*

¹⁴⁾ Isto.

lim kulturno-prosvjetnim društvima u Bosni i Hercegovini preuzme realizaciju ovog programa.¹⁵⁾

Tema koja je dominirala na Kongresu i pobudila najživlje interesovanje njegovih učesnika i šire, ne samo muslimanske javnosti, odnosila se na *Muslimansko žensko pitanje*, o kome je referat podnio prof. Husein Brkić, direktor gimnazije u Stocu. Pitanje emancipacije muslimanske žene i njenog uključivanja u savremeni život bilo je na ovom kongresu predmet izuzetnog interesovanja i žučnih polemika, što je i razumljivo jer se radilo o vrlo složenoj i delikatnoj problematici, koja je rezultirala iz istorijskih i savremenih društveno-ekonomskih, socijalnih i vjerskih prilika i odnosa. Raspravama o ovom pitanju, koje je pokrenuo referat prof. Brkića prethodile su dugotrajne i oštre diskusije i borbe između zastupnika izrazito konzervativnih shvatanja i zagovornika tolerantnijih i modernijih stanovišta.¹⁶⁾ Predstavnik ovih posljednjih, reis ul ulema Čaušević i njegovi istomišljenici su skoro dvije decenije, a naročito u godinama pred Kongres, svojim istupanjima i zahtjevima čiji je osnovni smisao bio tretman muslimanske žene u skladu sa procesom mijenjanja društvenih uslova, dolazili u sukob sa tvrdokornim braniteljima tradicionalističkih gledišta i anahronih običaja.¹⁷⁾

¹⁵⁾ Isto.

¹⁶⁾ Prve polemike o položaju muslimanske žene javile su se već 1911. godine, a bile su potaknute izjavama dr Hamdije Karamehmedovića o poraznom obrazovnom nivou Muslimanki. U »odbranu« muslimanske žene istupila je izvjesna Safija-hanuma, za koju se kasnije ispostavilo da je Sofija Pletikosić, žena direktora Trgovačke škole u Sarajevu Glige Pletikosića, koja je u nizu pisama osporavala vrijednost savremenog obrazovanja kao pogubnog i štetnog po Muslimane. Ova ultrakonzervativna shvatanja bila su podržana autoritetom jednog organa muslimanskih sveštenika, koji je pristao da ih objavljuje, što na ilustrativan način oslikava shvaćanja te sredine u namjeri da se ukoče, makar i slabi počeci jednog procesa savremenijeg sagledavanja potrebe školovanja. Šire o tome: Safijje-hanum, *Pisma u odbranu muslimanskog ženskinja*. Izdanje uredništva Muallima, Sarajevo; dr Hamdija Karamehmedović, *Odgovor na pisma Safijje hanume*, Naklada Zemana; Safija hanum-Sofija Pletikosić, *Polemika o emancipaciji žene*. Opatija 1911; Dževadbeg Sulejmanpašić, *Muslimansko žensko pitanje*. Sarajevo 1918. Pisac ove brošure ukazivao je, da je pokrivanje Muslimanki kao spoljni izraz konzervativizma žena predstavljalo značajnu prepreku njenom prilagođavanju novom vremenu, te je zahtijevao da se Muslimanka otkrije. Međutim, konzervativna shvatanja o položaju žene, bila su tako duboko uvriježena, da je pojava ove brošure izazvala tako burne reakcije da je bila javno spaljena u dvorištu Begove džamije u Sarajevu.

¹⁷⁾ U dokazivanju potrebe otkrivanja odnosno pokrivanja muslimanske žene, osim polemike koja se vodila u novinama, pojavilo se i više brošura istaknutih tadašnjih vjerskih teoretičara u kojima se tretiralo ovo pitanje. I inteligencija se uključila u ovu polemiku. Od najvažnijih rasprava navodimo slijedeće: Mustafa Forto, *Otkrivanje muslimanskog ženskinja*. Sarajevo 1925; Abdulah Ajni Bušatlić, *Pitanje muslimanskog napretka u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1928; Ali-Riza Karabeg, *Rasprava o hidžabu (krivenju muslimanki)*. Mostar 1928; Saćir Lutvica Dedić, *Međusobna vjerska borba*. Banja Luka 1928; Ibrahim Hakki Čokić, *O tesetturu (pokrivanju muslimanki)*. Tuzla 1928; Mehmed Begović, *O položaju i dužnosti muslimanki prema islamskoj nauci*. Beograd 1931; Ahmed Lutfi Čokić, *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića o njegovu naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj nauci*. Tuzla 1931; Ibrahim Mehinagić, *Osvrt na brošuru g. dr. Mehmeda Begovića O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena*. Sarajevo 1933; Ali Riza Prohić, *Sta hoće naša musliman-*

Ta polarizacija ulazila je povremeno u faze krajnjeg zaoštavanja. Tom prilikom u sukob su se neposredno uključivale i pojedine političke organizacije. Početkom 1928. godine zabilježen je i slučaj, koji nije bio sasvim usamljen, da je mjesni odbor Jugoslavenske muslimanske organizacije u Sarajevu donio rezoluciju direktno uperenu protiv vjerskog poglavara Čauševića, odnosno njegovih stavova u vezi sa otkrivanjem muslimanskih žena i sl.¹⁸⁾

Referent prof. Brkić je zagovarao neophodnu potrebu emancipacije žena, dokazujući da osnovna smetnja njenom osavremenjivanju, pokrivanje, nije vjerski propis, nego običaj. Osim toga, autor se založio i za izmjenu bračnog prava, koje se nije smjelo po šerijatskim propisima primjenjivati na štetu žene. Referat je izazvao živu diskusiju i podijelio učesnike na pristalice i protivnike otkrivanja žena. U diskusiji su uzeli učešća H. A. Bušatlić, Hazim Muftić, Ahmed Ljubunčić, Đumrukčić, Ahmed Borić, Joka Siljak, Sakib Korkut, Šukrija Kurtović, Derviš Korkut, Šerif Bubić, Mara Trifković, reis ul ulema Čaušević i Jusuf Zija Smailagić.¹⁹⁾

Na kraju diskusije iskristalisalo se stanovište da pokrivanje žene nije vjerska dogma. Značaj i vrijednost ove konstatacije ležala je u tome što je ona konačno prihvaćena i priznata od svih vjerskih predstavnika koji su prisustvovali Kongresu. Međutim, dalje od toga se nije otišlo. Definitivna solucija imala je karakter kompromisa, koji se svodio na stanovište da ...»ne treba forsirati otkrivanje žena, nego treba forsirati pohađanje škole, obrazovanje, pa ako muslimanki konvenira da ide pokrivena, neka ide, ali ako mora da ide otkrivena neka se otkrije.«²⁰⁾

U rezoluciji o ženskom pitanju koju je Kongres usvojio, konstatovano je da, pored ostalih razloga kulturne i privredne zaostalosti Muslimana, jedan od najvažnijih uzroka je i taj što je muslimanska žena u Jugoslaviji, zbog pogrešnog shvatanja islamskih načela, u velikoj kulturnoj, privrednoj i socijalnoj zaostalosti i da je rješenje muslimanskog ženskog pitanja bitan uslov opšteg napretka Muslimana. Stoga je Kongres zaključio: da Muslimanki po mišljenju najautoritativnijih vjerskih teoretičara nije zabranjeno školovanje, privređivanje i učešće u kulturnom i socijalnom napretku; apeluje se na društvo »Gajret« da pojača svoju akciju na školskom i privrednom obrazovanju Muslimanki; da se poduzme akcija na onemogućavanju zlonamjernog iskorištavanja šeri-

---

ska inteligencija? Sarajevo 1931; Abdulatif Dizdarević, *O muslimanskoj ženi i njenoj emancipaciji. Odgovor gospodinu dr Mehmedu Begoviću*. Sarajevo 1933; Maksim Svara, *Emancipacija muslimanke*. Zagreb 1931; Šukrija Alagić, *Pokrivanje muslimanke po islamu*. Kalendar Narodne uzdanice za 1934, str. 41—53. *Sarajevski džematski medžlis i Reisove izjave*. Sarajevo 1928.

¹⁸⁾ *Istup Jugoslavenske muslimanske organizacije protiv Reis-ul-uleme*. *Jugoslavenski list*, 24, 27. januara 1928, 4. Na pomenutom sastanku Mjesni odbor Jugoslavenske muslimanske organizacije zauzeo je krajnje konzervativno gledište, te proglasio da stavovi koje zastupa Reis-ul-ulema ugrožavaju i dovode »vjeru u opasnost«. Usvajanje navedene rezolucije bilo je poprčeno i uzvicima: »Dolje Reis«.

¹⁹⁾ *Kongres muslimana intelektualaca*. *Gajret*, 9/1928, str. 325—333.

²⁰⁾ *Muslimansko žensko pitanje*. *Gajret*, 9/1928, str. 329.

jatskog prava na štetu žene, te da položaj Muslimanke u braku bude postavljen na princip pravde i humanosti, kako je to propisima islama regulisano.²¹⁾

Usvojeni princip postepenosti u otkrivanju Muslimanki pokazao se suviše spor i neefikasan. To pitanje je konačno riješeno tek nakon pobjede socijalističke revolucije, kada je u sklopu ostvarenja ravnopravnosti žena, donijet 1950. godine i poseban zakon o obaveznom otkrivanju Muslimanki i odbacivanju njene dotadašnje nesavremene nošnje, zara i feredže.

* * *

Pored navedenih, na Kongresu su podneseni i referati slijedećih autora: Sakib Korkut, *O vakufsko-mearifskoj upravi*; Husein Kadić, *Vakufsko pitanje*; Hamdija Mulić, *Analfabetizam među Muslimanima*; Hasan Hodžić, *Gajretova popularna predavanja*; Derviš Korkut, *Alkoholizam među Muslimanima*; Šerif Bubić, *Poljoprivreda među Muslimanima* i Šefkija Bubić, *Zadrugarstvo među Muslimanima u Bosni i Hercegovini*.

Na osnovu podnesenih referata Kongres je usvojio više rezolucija koje su trebale da služe kao svojevrsne smjernice za rad svim muslimanskim kulturnim, vjerskim i privrednim organizacijama.²²⁾

S obzirom na nezadovoljavajući način upravljanja i raspolaganja relativno velikim vakufskim imanjima i sredstvima, u posebnoj *Rezoluciji o vakufu* se zahtijevala revizija autonomnog statuta, napose određenih njegovih propisa i to u slijedećem smislu: da se u vakufsku upravu (Sabor, saborski odbor, džematski medžlisi) biraju kvalifikovane ličnosti; da se ukine dvojni sistem uprave, te vjerska uprava spoji sa vakufsko-mearifskom pod vrhovnom upravnom i nadzornom vlašću Vakufsko-mearifskog sabora; izvrši depolitizacija vakufa kao osnovni uslov pravilnog i nesmetanog razvoja vakufske uprave, a od državnih vlasti traži da respektuju vakufsko-mearifsku autonomiju.²³⁾

Intencije ove rezolucije ukazuju da je na Kongresu prevladala struja zagovornika osavremenjivanja rada u vakufu, koja je istovremeno bila i za potiskivanje dominantnog uticaja pristalica Jugoslavenske muslimanske organizacije u vakufskim upravama i institucijama.

U *rezoluciji o zadrugarstvu među Muslimanima u Bosni i Hercegovini* postavljeni su slijedeći zahtjevi: da se organizovanje zadruga među Muslimanima u Bosni i Hercegovini vrši po opšte usvojenim principima organizovanja zadruga posebno za selo i grad; da inicijativu osnivanja zadruga preuzme na sebe društvo »Gajret« preko svojih privrednih sekcija; da se pristupi organizovanju šljivarskih kooperativa, s obzirom na razvijeno voćarstvo kod Muslimana; preporučuje se Muslimanima u mjestima gdje nemaju svojih zadruga, da se aktivno uključuju u postojeće srpske ili hrvatske zadruge; da se u građanskim školama i medresama kao obavezni predmet uvede i zadrugarstvo; traži se od Di-

²¹⁾ Isto, str. 351.

²²⁾ Isto, str. 348.

²³⁾ Isto, str. 348—349.

rekcije za poljoprivredni kredit u Beogradu, da se iz praktičnih razloga mjesne zadruge za poljoprivredni kredit iz Hercegovine odvoje od Oblasne zadruge u Splitu i pripoje Oblasnoj zadruzi u Sarajevu; stavlja se u zadatak privrednoj sekciji »Gajreta« da odmah pristupi radu, kako bi se i muslimanski seljaci mogli koristiti zakonom o poljoprivrednom kreditu.²⁴⁾

* *
*

U sklopu nastojanja koja su došla do izražaja na Kongresu, vidno mjesto je pripalo težnjama da se izvrši koncentracija snaga muslimanske inteligencije u cilju izvršavanja postavljenog programa, pri čemu bi društvo »Gajret« bilo stožer tog okupljanja. U raspravama u vezi s tim oglasila se i grupa iz redova »Gajretovih« radnika, koja je uputila kritiku članovima uprave svoga društva, pripisujući im političko strančarenje na uštrb misije »Gajreta«. Predstavnik te grupe, prof. Šefkija Bubić predložio je da se Glavnom odboru Gajreta uputi predstavka u kojoj je traženo da »iz svoje sredine odstrani svu onu gospodu kojim je samo do političkog reklamisanja i kod kojih je nacionalizam samo jedna profesija, a društvo »Gajret« samo sredstvo za održavanjem činovničke egzistencije«. ²⁵⁾ Kongres je usvojio to gledište i donio zaključak po kojem je izabrani Egzekutivni odbor Kongresa ²⁶⁾ dužan da odmah stupi u vezu s društvom »Gajret« »radi provođenja zaključaka Kongresa i da apeluje na nj' da svoj odbor proširi i okupi svu našu inteligenciju bez obzira na politička opredjeljenja, jer program koji je iznio Kongres iziskuje saradnju cjelokupne inteligencije«. ²⁷⁾

Egzekutivni odbor Kongresa trebalo je da funkcioniše pod okriljem »Gajreta« kao autonomno tijelo i nosi naziv »kulturno-privredni odbor Kongresa muslimana intelektualaca«. Sve tekuće poslove sa najširim ovlaštenjima obavljao bi prof. Šefkija Bubić. ²⁸⁾

Jedan od prvih koraka Egzekutivnog odbora bilo je pokretanje inicijative oko spajanja ili najuže saradnje između društava »Gajreta« i »Narodne uzdanice«. Svako suprotstavljanje ovom spajanju, po ocjeni članova Egzekutivnog odbora, bilo je žigosano kao protivljenje kulturnom i privrednom napretku Muslimana, pošto bez »bratskog i složnog rada nema ni općeg napretka«. ²⁹⁾

²⁴⁾ Isto, str. 350.

²⁵⁾ *Burne diskusije o muslimanskom ženskom pitanju. Večernja Pošta*, br. 2161, 9. septembar 1928, str. 3.

²⁶⁾ Egzekutivni odbor Kongresa konstituisao se je u sastavu: Počasni predsjednik Reis ul ulema Čaušević, Predsjednik: inž. Hajdar Čekro, Potpredsjednici: Husein Kadić, Sukrija Kurtović. Tajnici: Šefkija Bubić i Hamdija Mulić. U širi odbor izabrani su još i: Derviš Korkut, dr Zaim Šarac, Serif Bubić, Mustafa Bukvica, Abdulah Bušatlić, Hasnija Berberović, Sadija Nikšić, Sakib Korkut, Joka Šiljak i Biser Jalovčić. *Večernja Pošta*, br. 2162, 10. IX 1928, 5; *Gajret*, 9/1928, str. 351.

²⁷⁾ *Burne diskusije o muslimanskom ženskom pitanju. Večernja Pošta*, br. 2161, 9. IX 1928, 5.

²⁸⁾ *Za spajanje Gajreta i Narodne uzdanice. Večernja Pošta*, br. 2162, 10. IX 1928, 5.

²⁹⁾ Isto.

U brojnim javnim komentarima nakon završetka Kongresa zapaženi su prigovori da mnogi istaknuti »Gajretovi« funkcioneri nisu uopće prisustvovali Kongresu. S tim u vezi iznošene su i vijesti o ozbiljnijim neslaganjima »među onima koji su danas najbliži središnjoj upravi Gajreta«, pa se govorilo i o mogućnosti skore izmjene cjelokupnog Glavnog odbora »Gajreta«.³⁰⁾ Ove tvrdnje nisu bile bez osnova, jer je u međuvremenu dao ostavku potpredsjednik »Gajreta« Ibrahim Čengić,³¹⁾ a sličan postupak najavljivali su i drugi članovi Glavnog odbora (dr Zaim Šarac, Mustafa Spaho, Ahmed Borić).³²⁾

Povodi, zapravo razlozi takvih odnosa nisu ležali samo u ličnom držanju novog predsjednika Gajreta inž. Hajdara Čekre, nego i u izvjesnim razlikama između njegovih koncepcija i orijentacije koju je provodio prethodni predsjednik »Gajreta«, dr Avdo Hasanbegović. Te razlike su se, po shvatanjima i izjavama neposrednih učesnika u tim sporovima, očitovale u većem ili manjem stepenu »muslimanskog karaktera« »Gajretovog« rada, a po svemu sudeći u osnovi tadašnjih diferencijacija stajali su lični rivaliteti, pa i neki stranačko-politički interesi.

Ova razmimoilaženja i sukobi članova Glavnog odbora izazvali su i nepovoljna pisanja dnevnih štampe, te je iz tih razloga Glavni odbor »Gajreta« održao sjednicu 11. septembra 1928. godine, da bi zauzeo stajalište o sugestijama koje su izražene na Kongresu a odnosile su se na Glavni odbor, kao i o anonimnim napisima koji su se s tim u vezi pojavili u dnevnim listovima. Glavni odbor »Gajreta« jednoglasno je zaključio da se Kongres Muslimana intelektualaca odvijao izvan kontrole Glavnog odbora, koji nije imao nikakve ingerencije na pravac njegovog rada kao ni na donošenje zaključaka Kongresa. Predsjednik »Gajreta« inž. Čekro, koji je ujedno bio izabran i za predsjednika Egzekutivnog odbora Kongresa, distancirao se od onih izjava o »Gajretu« koje su iznesene na Kongresu i objavljene u novinama, a čiji su autori bili, kako je naknadno ustanovljeno, prof. Sefkija Bubić i Sukrija Kurtović. Oni su bez znanja i odobrenja ostalih članova Egzekutivnog odbora davali izjave o depolitizaciji društva »Gajret« i bili ujedno i pisci anonimnih napisa u »Večernjoj Pošti« i »Jugoslavenskom listu«.³³⁾ Glavni odbor »Gajreta« jednoglasno je zaključio da izda službeno saopštenje u kome će se ograditi od nabačenih insinucija.³⁴⁾

U svojoj izjavi objavljenoj u listu »Večernja Pošta« (u sastavljanju izjave učestvovali su inž. Čekro, dr Zaim Šarac, dr Mehmed Zildžić, Dževad Sulejmanpašić, Fehim Musakadić i Hamid Kukić), Glavni odbor »Gajreta« je konstatovao da je ideja o držanju Kongresa Muslimana intelektualaca ponikla u redovima »Gajretovih« radnika, a svesrdno

³⁰⁾ *Kongres muslimana intelektualaca. Jugoslavenski list*, XI/1928, 215, 11. IX 1928, 6.

³¹⁾ U obrazloženju svog istupa iz Glavnog odbora I. Čengić je naveo da »Gajret ne može nikada da postane ono što bi trebao da bude: kulturno stjecište muslimana i njihov oslon, dok se uprava ne depolitizira i tako dovede u sklad sa željama svih muslimana Bosne i Hercegovine bez razlike.« *Pravda*, 8/1928, 41, 2.

³²⁾ IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora »Gajreta« od 30. XII 1928.

³³⁾ IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora od 11. IX 1928.

³⁴⁾ Isto.

podržana od Glavnog odbora, pošto se uviđala potreba sazivanja jednog kongresa muslimanske inteligencije. Najbolja prilika za to bila je Gajretova proslava, s obzirom da se tih dana u Sarajevu nalazio veliki broj muslimanskih intelektualaca iz čitave Bosne i Hercegovine. Organizacija kongresa bila je u nadležnosti posebnog odbora, koji nije ničim bio vezan za Glavni odbor »Gajreta«, jer je bila želja i namjera Glavnog odbora, da to bude kongres intelektualaca, bez razlike da li su oni djelovali u »Gajretu« ili izvan njega. Glavni odbor je — kaže se dalje u toj izjavi — očekivao, da će inteligencija izvan »Gajreta« podesiti svoje držanje na Kongresu tako »da bi čitav njegov rad mogao ući u današnju liniju »Gajretovih« intencija.³⁵⁾ Međutim, Glavni odbor morao je sa žaljenjem da konstatuje da se u tom svom očekivanju prevario, pošto su na Kongresu uzele učešća i ličnosti koje se ne mogu smatrati intelektualcima i što su tada davane izjave koje se ne nalaze na liniji »Gajretovih« smjernica, nego im se direktno suprotstavljaju. Iz tih razloga, Glavni odbor »Gajreta« izjavio je da nije niti može biti odgovoran za cjelokupan rad i stavove Kongresa. Glavni odbor se ogradio i od prejudiciranog stanovišta da će Egzekutivni odbor Kongresa raditi kao autonomno tijelo pod firmom »Gajreta«. U vezi s tim, Glavni odbor je zaključio da će donijeti rješenje tek kad mu se dostavi akt o konstituisanju i programu tog odbora. Ujedno je naglašeno da će »Gajret« i ubuduće podupirati svaku akciju koja ima za cilj kulturno i privredno podizanje Muslimana.³⁶⁾

Glavni odbor »Gajreta« je, takođe, odbacio iznijete tvrdnje da podliježe politizaciji i pomaže stvaranju činovničkih karijera svojih funkcionera, dodajući da takve klevete praktično onemogućavaju saradnju Glavnog odbora »Gajreta« sa Egzekutivnim odborom Kongresa. Te nesuglasice su kasnije izgladene i saradnja Egzekutivnog odbora Kongresa i Glavnog odbora »Gajreta« uspostavljena je nakon podneska Egzekutivnog odbora, koji je dostavljen kancelariji »Gajreta« 26. novembra 1928. godine, a odnosio se na komunikej Glavnog odbora »Gajreta«, objavljen u »Večernjoj Pošti«, kojim se određivao stav Glavnog odbora prema Kongresu i njegovim metodama rada i rezolucijama. Egzekutivni odbor Kongresa se ogradio od napisa nekih svojih članova koji su istupali protiv Glavnog odbora »Gajreta«.³⁷⁾

Istovremeno, Egzekutivni odbor je dostavio Glavnom odboru »Gajreta« svoj prijedlog za praktično provođenje zakona o poljoprivrednom kreditu i zadrugarstvu među Muslimanima u Bosni i Hercegovini. Predloženo je Glavnom odboru da se osnuje pri »Gajretu« »Zadružna sekcija društva »Gajret«, koja bi imala dužnost da preko pododbora, štampe, predavanja kao i zadružnih tečajeva razvija ideju zadrugarstva među Muslimanima. Kako je i u »Gajretovim« pravilima predviđeno ekonomsko i privredno podizanje Muslimana, Glavni odbor »Gajreta« je prihvatio navedene sugestije, te je zaključio da otpočne sa otvaranjem zadružnih tečajeva u konviktima i pripremama za osnivanje zadruga, pošto

³⁵⁾ *Gajret i kongres intelektualaca. Večernja Pošta*, br. 2164, 12. septembar 1928, 6.

³⁶⁾ Isto.

³⁷⁾ IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora Gajreta od 30. XII 1928.

je zakon o poljoprivrednom kreditu već stupio na snagu. Dalje je prihvaćeno da se u listu »Gajret« otvori posebna »Privredna rubrika«. Izabrana je i zadružna sekcija u koju su ušli: Ahmed Borić, dr Zaim Sarac, Mustafa Spaho, dr Mehmed Zildžić, Ahmed Sefić i Hamid Kukić.³⁸⁾

U pogledu izražanih zahtjeva za spajanje »Gajreta« sa »Narodnom uzdanicom«, pomenuto saopštenje Glavnog odbora »Gajreta« sadrži načelni stav, da saradnju ovih dvaju društava ovo tijelo prihvata, pod uslovom da se ona odvija u okvirima »Gajretove« ideologije.³⁹⁾ Interna stanovišta većine članova Glavnog odbora »Gajreta« o odnosima sa »Narodnom uzdanicom« bila su, međutim, znatno intransigentnija. Oni su smatrali »da je isključena mogućnost postojanja kojeg drugog sličnog društva među muslimanima. Ako neko među kongresistima nalazi da postoji i drugo kulturno društvo među muslimanima taj prkosi »Gajretu« i muslimanima i prema tome radi protiv muslimana i »Gajreta«, a s druge strane se tjeraju neki lični motivi. Zato ako su ljudi oko »Narodne uzdanice« uviđavni, to oni treba da s tim društvom likvidiraju.«⁴⁰⁾

Evidentno je da je kod jednog dijela inteligencije bliske društvu »Gajret« prevladavalo mišljenje, što je došlo do izražaja i na Kongresu, o štetnosti kulturnog podvajanja Muslimana kao posljedici političkog opredjeljenja. Sve češće su se mogli čuti zahtjevi koji su težili ka objedinjavanju kulturnog rada među Muslimanima i prevazilaženju kulturne podvojenosti, koja se izražavala u istovremenom egzistiranju dva kulturno-prosvjetna društva, »Gajreta« i »Narodne uzdanice«. Takve tendencije bile su prisutne i kod jednog dijela inteligencije koja se okupljala oko »Narodne uzdanice«. Naime, konkretan prijedlog o fuzionisanju ova dva društva potekao je i od Asima Dugalića, bivšeg predsjednika »Narodne uzdanice«, koji je zagovarao da društvo »Gajret« potpomaže stipendiranje učenika, a »Narodna uzdanica« šegrta.⁴¹⁾ Zanimljivo je da je Asim Dugalić predsjednik »Narodne uzdanice« od 1924/25 istupio iz nje 1927. godine i prišao grupi oko lista »Reforma«. U obrazloženju podnošenja svoje ostavke na položaj predsjednika »Narodne uzdanice«, iako je i dalje ostao član društva i pristaša Jugoslavenske muslimanske organizacije, Dugalić je naveo, da ga je na taj korak natjerao indolentan stav rukovodećih ljudi u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji prema društvu »Narodnoj uzdanici«, kojima je ono služilo isključivo u propagandno-političke ciljeve.⁴²⁾

Na osnovu ovih i mnogih drugih podataka može se zaključiti da se tada znatno aktivirala jedna struja unutar nehomogene muslimanske inteligencije koja je zagovarala depolitizaciju kulturno-prosvjetnih dru-

³⁸⁾ Isto.

³⁹⁾ *Gajret i kongres intelektualaca*. Večernja Pošta, br. 2164, 12. septembar 1928, 6.

⁴⁰⁾ IAS, Zapisnik sjednice Glavnog odbora Gajreta od 11. IX 1928.

⁴¹⁾ Asim Dugalić, *Naša kulturna podvojenost. Reforma*, I/1928, 8, 1.

⁴²⁾ Asim Dugalić, *Zašto sam napustio Narodnu uzdanicu. Reforma*, I/1928, 5, 3. Mjesni odbor Jugoslavenske muslimanske organizacije u Sarajevu jednoglasno je usvojio odluku o isključenju Dugalića iz svojih redova zbog, kako je navedeno, njegovih akcija koje su se suprotstavljale stranačkim interesima i pravilima statuta. *Isključenje Dugalića iz Jugoslavenske muslimanske organizacije. Jugoslavenski list*, 300, 21. decembra 1928, 4.

štava, prvenstveno u cilju prevazilaženja podvojenosti relativno malo-brojnih muslimanskih javnih radnika kako bi sve raspoložive snage bile grupisane i usmjerene na zajednički rad u interesu kulturno-prosvjetnog i ekonomskog podizanja Muslimana. Uticaj ove neformalne skupine koji su kao pojedinci ili u manjim grupama istupali na Kongresu, prije i poslije njega, nije, međutim, bio dovoljno jak da neutrališe druge struje i izmijeni postojeće odnose među muslimanskom inteligencijom.

Jedan od pokušaja na toj liniji bila je i akcija grupe oko lista »Reforma«, koji je izlazio tokom prve polovine 1928. godine. U programu svog djelovanja ova grupa intelektualaca zagovarala je neophodnu reformu muslimanskog društva, dok je u ideološkom pogledu bila pod snažnim uticajem reformizma Kemala Atatürka. Aktivnost ove grupe zaslužuje da se temeljitije prouči i posebno obradi.⁴³⁾

Povodom proslave 25. godišnjice »Gajreta«, u čiji vremenski okvir se uklapalo i održavanje Kongresa muslimanskih intelektualaca, polemike između većine iz Glavnog odbora »Gajreta« i istaknutih ličnosti Jugoslavenske muslimanske organizacije dobile su poseban naglasak i intenzitet. Proklamovana nastojanja »Gajreta« da u okviru svog jubileja pokrene i povede jednu širu akciju na okupljanju svih muslimanskih snaga, a koja je trebala da se afirmiše i putem Kongresa muslimanske inteligencije, naišla je na rezervisan stav vrhova Jugoslavenske muslimanske organizacije, na što je ukazivao i članak objavljen u »Pravdi«, povodom 25-godišnjice »Gajreta«.⁴⁴⁾ U osvrtu na »Gajretov« rad, u tom članku je, u rekapitulaciji pređenog puta društva »Gajret« konstatovano, da je glavnu smetnju »Gajretovom« radu na okupljanju svih Muslimana na kulturno-prosvjetnom polju predstavljalo unošenje politike i korištenje društva u političkoj borbi za postizanje »svojih političkih ciljeva, a u prvom redu da ga upotrijebe kao sredstvo za populairizovanje njihovih nepoznatih imena u narodu«. (Misli se na članove Glavnog odbora — prim. moja, I. K.) Takva orijentacija vođstva »Gajreta«, čiji politički i partijski ciljevi nisu — prema pisanju »Pravde« — bili u skladu sa ciljevima širokih muslimanskih slojeva, neminovno su doveli do konfrontacije sa Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom, koja je okupljala većinu muslimanskog stanovništva. Prema ocjeni Jugoslavenske muslimanske organizacije, vođstvo »Gajreta« nije vodilo dovoljno računa o tome da jedno muslimansko društvo sa kulturnim ciljevima, ne može tražiti i imati oslonac i podršku muslimanskog naroda ako istovremeno djeluje protiv političkih predstavnika toga naroda. Takve tendencije u pravcu razdvajanja Muslimana kroz »Gajretovo« djelovanje pretvorilo je »Gajret« u »društvo ljudi, koji su preko »Gajreta« tjeroali svoju prkos-politiku« koja se suprotstavljala volji većine Muslimana, a čiji su rezultati škodili i Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji i samom »Gajretu«. Optuživalo se »Gajretovo« rukovodstvo

⁴³⁾ List »Reforma« uređivao je Dževad Sulejmanpašić, a u sastavu Redakcionog odbora bili su: dr Hamid H. Efendić, Hamid Kukić i Hamza Humo. Predsjednik privremenog Egzekutivnog odbora ove organizacije bio je Asim Dugalić, a članovi: Dževad Sulejmanpašić, Šukrija Kurtović, Edhem Bičakčić, Hamid Kukić, Hamza Humo i dr. *Naša prva riječ. Reforma*, 1/1928, 1, 1.

⁴⁴⁾ *25-godišnjica Gajretova. Pravda*, 8/1928, 35, 2.

da »se nametlo silom policije« na čelo društva i da se koristilo svim nedopuštenim sredstvima da bi se održalo. Iz tih razloga, navodilo se dalje u »Pravdi«, onemogućivao se upis u »Gajretovo« članstvo i najuglednijih Muslimana, iz bojazni da oni svojom brojčanom snagom ne bi ugrozili pozicije vođstva i doveli na upravu svoje ljude. Vođstvu »Gajreta« se predbacivalo da je radi jačanja svojih političkih pozicija »paradiralo u partijske svrhe« sa povjerenom mu školskom omladinom te pravilo »najgrublje ispade protiv osjećaja muslimanskog elementa«, a da je i samo društvo često korišteno kao paravan iza koga su se krile trgovačke špekulacije. O »Gajretovim« skupštinama izrečen je oštar sud, jer su one — prema pisanju »Pravde« — »jedno vrijeme ličile više zboru policajaca, nego li skupu kulturnih radnika.«⁴⁵⁾

I pored ovih teških optužbi na račun »Gajretovog« vođstva, izraženo je uvjerenje, da će te greške biti eliminisane, a garancija je tome, kako se podvlačilo »da su stvari u najnovije vrijeme krenule drugim, boljim pravcem«, jer se osjećaju tendencije postepenog uklanjanja politike iz društva, te da društvo ponovo stiče simpatije »onih od kojih su ih bili izgubili«. Želeći da se inauguriše novi kurs u »Gajretu«, koji će omogućiti da društvo postane stjecište i centar prosvjetno-kulturnog i ekonomskog podizanja Muslimana, vođstvo Jugoslavenske muslimanske organizacije je ipak zadržalo izvjesnu rezervu u pogledu njegovog daljeg razvoja, ostavljajući vremenu da pokaže spremnost i želju vođstva »Gajreta« za izmjenom svoje orijentacije.⁴⁶⁾

Navedene činjenice dovoljno ilustruju situaciju i atmosferu u muslimanskim intelektualnim i političkim krugovima u kojoj je pripreman i održan Kongres muslimanskih intelektualaca. Mada su osnovne inicijative za održavanje tog skupa očigledno bile motivisane konstruktivnim namjerama o kojima je prethodno bilo riječi i premda su rasprave na Kongresu pokrenule, pa i djelimično pokušale odgovoriti na određena najaktuelnija pitanja kulturnog i ekonomskog života Muslimana, ipak je stvarni efekat ovog Kongresa, prvenstveno zbog različitih političkih pozicija njegovih učesnika, jakih spoljnih uticaja, a posebno usljed relativno ograničenih vidokruga i dometa predloženih rješenja kao i izolovanosti čitave akcije muslimanske inteligencije u tadašnjem višenacionalnom bosanskohercegovačkom društvu, ostao, uglavnom, na nivou neostvarenih deklaracija.

---

⁴⁵⁾ Isto.

⁴⁶⁾ Isto.

ZUSAMMENFASSUNG

DER KONGRESS DER MOHAMMEDANISCHEN INTELLEKTUELLEN VON 1928 IN SARAJEVO

Im Rahmen der 25-Jahresfeier der Gründung und des Wirkens der ältesten und stärksten mohammedanischen Gesellschaft für Bildung und Kultur, »Gajret«, wurde am 6. und 7. September 1928 in Sarajevo ein Kongress der mohammedanischen Intellektuellen abgehalten. Obgleich dieser Kongress formal keinen politischen Charakter und keine politische Bestimmung hatte, drückte er doch die Situation im Lande und die Atmosphäre in der Gesellschaft aus, war von ihnen geprägt und fügte sich indirekt so in die aktuellen politischen Strömungen. Dabei kam besonders die Teilung in Anhänger und Gegner der Jugoslawischen Mohammedanischen Organisation, der führenden mohammedanischen Partei in Bosnien und Herzegowina, zum Ausdruck.

Nach der Konzeption der Organisatoren bestand die Hauptaufgabe des Kongresses darin, die Gründe für das Zurückgebliebensein der Mohammedaner aufzuzeigen und entsprechende Lösungen zur Beseitigung dieses Mangels zu finden. Auf der Tagesordnung des Kongresses standen Fragen der kulturellen, wirtschaftlichen und sozialen Lage der Moslems. Obgleich der Kongress mit konstruktiven Absichten abgehalten wurde und man in den Diskussionen versuchte, wenigstens teilweise auf bestimmte aktuelle Fragen der sozial-ökonomischen und kulturellen Lage der Mohammedaner zu antworten, blieb er im Effekt auf einem Niveau von Deklarationen, die nicht verwirklicht wurden. Der Grund dafür lag vor allem im Zwiespalt der mohammedanischen Intelligenz, der in verschiedenen, häufig gegensätzlichen politischen Orientierungen und Haltungen, in starken Einflüssen von aussen und in der Tatsache zum Ausdruck kam, dass diese ganze Aktion isoliert von der damaligen bosnisch-herzegowinischen Gesellschaft ablief.

Branko Latas, potpukovnik

SARADNJA ČETNIKA I NEMACA U BORBAMA PROTIV GLAVNE
OPERATIVNE GRUPE DIVIZIJA NOVJ U DOLINI NERETVE
(FEBRUAR — MART 1943)

U sklopu okupatorsko-kvislinških planova i operacija za uništenje glavnine narodnooslobodilačke vojske, za vreme tzv. Četvrte neprijateljske ofanzive, odnosno bitke na Neretvi, učešće četnika Draže Mihailovića zauzima posebno mesto. Još u decembru 1942. godine, Mihailović je razradio plan operacije i koncentrisao jedinice radi razbijanja NOP-a na slobodnoj teritoriji u zapadnoj Bosni i delu Hrvatske, u stvari, razradio je plan za uništenje »Bihaćke republike« ili »Sovjetske republike«, kako su četnici nazivali slobodnu teritoriju. A izvođenje četvrte ofanzive, gde su četnici bili sastavni deo neprijateljskih snaga, smatrao je odlučujućim momentom za realizaciju svoga plana.¹⁾ Međutim, glavna operativna grupa divizija NOVJ je, realizujući strategijsku zamisao Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije o prodoru u Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak, postigla vanredno dobre rezultate, izbivši sredinom februara, širokim frontom u dolinu Neretve i Rade.²⁾ Druga proleterska divizija, operišući preko Posušja i Imotskog, izbila je 15. februara na Neretvu. Njena 2. proleterska brigada je, 16. februara zauzela Drežnicu i delom snaga prešla preko Neretve i izbila u rejon s. Ravni. Ostale snage divizije operisale su uzvodno od Drežnice zauzimajući garnizone divizije »Murđe« (»Murge«) da bi 21. februara 4. proleterska (Crnogorska) brigada zauzela Jablanicu.³⁾ Treća divizija je od 17—20. februara zauzela Prozor,

¹⁾ Branko Latas, *Četnici Draže Mihailovića u borbi za uništenje »Bihaćke republike«*. AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943), Zbornik radova, Izdavačko preduzeće »Rad«, Beograd, 1974, str. 361—376.

²⁾ Fabijan Trgo, *Četvrta i peta neprijateljska ofanziva. Neretva — Sutjeska 1943*, Zbornik radova (dalje: Neretva — Sutjeska (1943)), Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969, str. 9—81.

³⁾ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski institut, Beograd (dalje: Zb.) tom IV, knj. 10, dok. br. 130.

Ostrožac i Ramu.⁴⁾ U isto vreme su jedinice 1. proleterske divizije izbile na Ivan sedlo koje je zauzeto 18. februara, a Prva proleterska brigada je produžila dejstva ka Konjicu i 19. februara, izvršila neuspešni napad na italijanski, ustaško-domobranski i četnički garnizon u Konjicu.⁵⁾

Izbijanjem operativne grupe u dolinu Neretve i razbijanjem garnizona divizije »Murde«, stvoreni su povoljni uslovi za dalji prodor u Hercegovinu i prema Crnoj Gori. Međutim, pojava jačih četničkih formacija kod Konjica i pomoć koju su pružile opkoljenom garnizonu, postavili su se kao jedna od prepreka za nastavljanje daljih prodora u tom pravcu. Četnička vrhovna komanda još krajem decembra 1942. uputila je pod komandom majora Petra Baćovića, komandanta operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine sa te teritorije oko 3000 četnika u Knin i Gračac, radi dejstva sa italijanskim trupama prema Bihaću.⁶⁾ Tako je ostatak četnika sa teritorije Hercegovine koji je brojao oko 4.700 18. februara 1943. godine, raspoređen na liniji: Bjelašnica — Konjic — Mostar — Čapljina.⁷⁾ Četnički komandanti su pokušavali igrati neku samostalnu ulogu, a u stvari, bili su potčinjeni italijanskim komandantima i radili prema njihovim planovima. Italijani su ih zvali »dobrovoljačka antikomunistička milicija« (ili volontaria anticomunista — MVAC), a Nemci su ih zvali pravim imenom — četnici Draže Mihailovića. Nemci su, s obzirom na izričita Hitlerova naređenja, da se četnici razoružaju jer su »nesiguran element«, iz razloga što je Mihailović eksponent britanske politike, obazrivije pristupili saradnji sa njima, težeći da ih u borbama protiv NOP-a »iskoriste«, a potom razoružaju.⁸⁾ To je bio stav Hitlera i nemačke vrhovne komande (OKW) dok su, u praksi, nemački komandanti rado primali ponuđenu saradnju četničkih komandanata i obilato je koristili. Stoga je razumljivo što su nemački generali isticali lojalno držanje četnika prema snagama Wermaha i, u prepisci sa višim komandama izbegavali da pominju otvorenu saradnju sa četnicima, kao i to da im daju hranu, municiju i drugu opremu, što je naročito ispoljeno u svim većim operacijama nemačkih trupa protiv NOVJ, pa, i u borbama u dolini Neretve.

Iznenadena brzim prodorom operativne grupe divizija NOVJ, četnička vrhovna komanda je, 19. februara odlučila da raspoloživim ljudstvom u Hercegovini zatvori pravce prodora u Hercegovinu, a da četnici pod komandom majora Baćovića uz saglasnost italijanskih komandanata izvedu napad iz okoline Knina pravcem: Bosansko Grahovo — Glamoč — Jablanica, u leđa jedinica operativne grupe.⁹⁾ Istovremeno je naređeno da

⁴⁾ Isto, dok. br. 109.

⁵⁾ Fabijan Trgo, n.č.

⁶⁾ Branko Latas, n.č.

⁷⁾ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, arhiva četnička (dalje: AVII) reg. br. 18/1,

⁸⁾ Stevo Maoduš, *Četvrta i peta neprijateljska ofanziva i pitanje četnika, Neretva — Sutjeska 1943*, Vojnoistorijski glasnik br. 3/1951, str. 143—151; Jovan Vujošević, *Njemačko-italijanski odnosi i četnici u operaciji »Schwarz«*.

⁹⁾ AVII, reg. br. 19/1, k. 299, depeša (d.) 653: knjiga poslatih depeša Vrhovne komande JVO.

limsko-sandžački četnički odredi, pod komandom majora Pavla Đurišića krenu, preko Kalinovika, u pravcu Jablanice.¹⁰ I italijanska vrhovna komanda je ocenila situaciju kao vrlo kritičnu za svoje trupe i četnike u Hercegovini, pa je 20. februara odlučila da u dolinu Neretve dovede jače četničke formacije iz Crne Gore, čime je legalizovano dejstvo četničkih formacija iz Crne Gore na teritoriji tzv. NDH.¹¹

U duhu italijanske odluke, Mihailović je, pod komandom pukovnika Baje Stanišića, uputio u Mostar Zetski leteći četnički odred i Nikšićku brigadu sa oko 2200 četnika, koji su tamo stigli 21. februara.¹² I četnici limsko-sandžačkih odreda krenuli su put Kalinovika. Tokom 22. februara, prva grupa od oko 1500 četnika (1. i 2. durmitorska i Pljevaljska brigada) kretali su se od Broda na Drini ka Kalinoviku.¹³ U drugoj grupi bile su Andrijevička, Kolašinska, Beranska i Bjelopoljska brigada, ukupno oko 1200 četnika i pod komandom majora Andrije Veskovića. To je tzv. Veskovićeve odred, koji je 26. februara stigao u Kalinovik, na putu za Konjic i Mostar.¹⁴ Zajedno sa tim odredom kretao se i Mileševski korpus, jačine od oko 1200 četnika. Ispred tih jedinica išla je Leteća brigada jačine oko 400 četnika i pod komandom kapetana Vojislava Lukačevića, komandanta četnika na teritoriji Sandžaka.¹⁵ Tako se, tih dana, u dolini Neretve našlo oko 11.000 četnika.¹⁶ Mobilizacija, pokreti i dejstva četnika odvijali su se pod komandom Draže Mihailovića (štab mu je bio u s. Lipovo), a preko njegovog izaslanika — delegata majora Zaharija Ostojića, komandanta istaknutog dela štaba vrhovne komande sa sedištem u Kalinoviku.¹⁷

Mihailović je cenio da će operativna grupa vršiti prodor pravcima od Jablanice preko Konjica i Glavatičeva i od Drežnice prema Glavatičevu preko planine Prenj, pa je 23. februara naredio majoru Ostojiću da se zatvore ti pravci jačim formacijama i da se jedinice NOVJ unište gde god se pojave.¹⁸

¹⁰ Isto, d. 651.

¹¹ Zb. V, knj. 12, dok. br. 172.

¹² AVII, reg. br. 31/3, k. 133 i 27/1, k. 134.

¹³ AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 242; depeše primljene u Istaknutom delu štaba Vrhovne komande JVO.

¹⁴ AVII, reg. br. 8/1, k. 289, d. 1374.

¹⁵ AVII, reg. br. 16/6, k. 141: Izveštaj Lukačevića od 23. februara Zahariju Ostojiću.

¹⁶ U podsetniku majora Ostojića za 25. februar piše, da će po pristizanju svih četničkih jedinica u dolinu Neretve biti ukupno 11.667 ljudi (AVII, reg. br. 53/1, k. 3).

¹⁷ Ostojić je bio šef 2. odseka operativnog odeljenja Vrhovne komande.

Naredbom Draže Mihailovića od 11. decembra 1942. određen je za njegovog izaslanika (pseudonim »222«) radi vođenja operacija protiv NOVJ u zapadnoj Bosni i delu Hrvatske (AVII, reg. br. 2/3, k. 1). Načelnik Istaknutog dela štaba Vrhovne komande bio je major Borivoje Radulović, a oficir za vezu sa Italijanima kapetan I kl. Danilo Salatić, načelnik štaba Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine. Pored ostalih, tu je bio i italijanski oficir iz 6. armijskog korpusa za vezu sa četnicima.

¹⁸ AVII, reg. br. 1/1, k. 297, d. 738—39.

*Dejstva nemačke i četničke borbene grupe na pravcu
Konjic — Jablanica*

Iz takve procene proizišla je činjenica da su na pravcu Konjic — Jablanica bile dovedene i ubačene u borbu jače četničke formacije. U samom Konjicu se nalazio jedan italijanski bataljon divizije »Murđe«, jačine do 1000 ljudi, oko 200 pripadnika muslimanske milicije i nešto domobrana i ustaša.¹⁹⁾ Takođe, u neposrednoj blizini i u samom Konjicu bilo je oko 800 četnika (Konjička brigada, Župski, Bjelimički i Uloški bataljon).²⁰⁾ U Konjic je upućen Vojislav Lukačević. On je 19. februara bio u Kalinoviku u štabu majora Ostojića i dobio detaljnija uputstva za rad sa Italijanima i Nemcima. Istom prilikom dat mu je pseudonim »pukovnik Jovanović«, pod kojim imenom će se pojavljivati pred Nemcima. Istovremeno je pod njegovu komandu stavljena Fočanska brigada i Zagorski bataljon, oko 600 četnika.²¹⁾ Lukačević je u Konjic stigao 22. februara sa Letećom brigadom, kada je postao komandant konjičke grupe četnika, koja će se, zajedno sa nemačkom borbenom grupom Anaker²²⁾ (Anacker) boriti protiv glavne operativne grupe divizija NOVJ na prostoru Konjic — Ostrožac — Rama — Jablanica. Konjička grupa bila je jačine od oko 5.500 do 6.500 četnika,²³⁾ i dejstvovala je u 3 kolone. Leva kolona (oko 2.100 četnika) sastava 1. i 2. durmitorska, Fočanska i Konjička brigada pod komandom majora Zdravka Kasalovića, borila se na prostoru južno od Neretve. Srednja kolona, tzv. odred majora Veskovića, činila je u izvesnom smislu rezervu (a početkom marta je prebačena preko Mostara ka Vrgorcu) i brojala je oko 1200 četnika. Desnom kolonom komandovao je kapetan Radoman Raičić. Ona je dejstvovala severno od Neretve, a obrazovana je od jedinica Mileševskog korpusa i 2. sarajevske brigade, ukupne jačine oko 2100 četnika.²⁴⁾ U planu vrhovne komande za napad na delove operativne grupe NOVJ, konjička grupa činila je tzv. desnu kolonu. Srednja kolona (Kombinovana i Nevesinjska brigada), jačine oko 1900 četnika sa delovima divizije »Murđe« izvodila je napade pravcem s. Dolovi — G. Grabovica ka Jablanici, u bok 2. proleterske brigade.²⁵⁾ Leva kolona (Zetski leteći odred, Nikšićka brigada i delovi Trebinjske brigade) jačine oko 2200 četnika sa delovima italijanske grupe »Skoti« (Scoti) izvodila je napade na desnoj obali Neretve, pravcem s. Domazeti — s. Goranci — Drežnica, s ciljem da izbije u rejon Jablanice.²⁶⁾

¹⁹⁾ AVII, reg. br. 1/2—1, k. 161: podsetnik majora Ostojića.

²⁰⁾ AVII, reg. br. 18/1, k. 2 i 8/1, k. 289, d. 1327.

²¹⁾ AVII, reg. br. 1/2—1, k. 161: zabeleška majora Ostojića.

²²⁾ U sastavu grupe bilo je: 750 puk 118, nemačke divizije, dva bataljona 7. domobranskog peš. puka, bataljon ustaša i dve brdske baterije topova (Zb. IV, knj. 10, dok. 251).

²³⁾ U njenom sastavu bile su, pored četnika iz Hercegovine i istočne Bosne, jedinice Mileševskog korpusa i 1. i 2. durmitorska brigada. Dvadeset petog februara Grupa je bila jaka oko 6 500, a 1. marta 5 500 četnika (AVII, reg. br. 53/1, k. 3, 3/4—19, k. 165: Dnevnik Mileševskog korpusa i 3/1, k. 293, d. 1547).

²⁴⁾ AVII, reg. br. 3/4—19, k. 165.

²⁵⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 1547.

²⁶⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 1538; Zb. IV, knj. 10, dok. 170.

Dolaskom u Konjic, Lukačević se istoga dana sastao sa komandantom grupe »Anaker«, čiji su se manji motorizovani delovi posle snažnih borbi protiv delova I. proleterske divizije na Ivan sedlu, probili 22. februara u Konjic.²⁷⁾ Već pri prvom susretu Lukačevića i s delovima te nemačke grupe njihovi odnosi bili su prisni i može se reći saveznički. Jer, u stvari, Lukačević je još iz jeseni 1941. bio Nemcima poznat kao beskompromisni borac protiv NOP-a i jedan od Dražinih oficira i organizatora četničkih jedinica koji je već tada imao veze sa Nemcima u Zagrebu i Banjoj Luci. Osim toga, četnički komandanti na okupiranom području nemačke 118. divizije već su imali kontakte sa Nemcima i dokazali im svoju lojalnost, pa Lukačeviću nije bilo teško da im povrdi svoju odanost.

Stav četničkih komandanata prema Nemcima određivao je Mihailović preko majora Ostojića. Tako je Ostojić još 16. januara 1943. naredio kapetanu Miloradu Domčiloviću (pseudonim »Pašali«), komandantu Romanijskog korpusa da u borbama protiv NOVJ, uveri Nemce u zajedničku borbu četnika i njih, naglasivši da bi bilo dobro da jednog oficira koji će se predstaviti kao beskompromisni borac protiv NOP-a legalizuje kod Nemaca i koji bi im ukazao na potrebu da četnicima dodele »oružje, municiju i ostalo«.²⁸⁾ Pri nastupanju borbene grupe »Anaker«, od Sarajeva prema Mostaru, njeni delovi su došli u dodir sa četnicima 2. sarajevske brigade (Romanijski korpus) pod komandom poručnika Nenada Vukasovića. Nemački oficir je održao sastanak sa Vukasovićem u s. Umoljani i, pošto ga je upoznao sa zadacima grupe (prodor ka mostarskom boksitnom području i njegova zaštita od dejstva 9. dalmatinske divizije) zahtevao je da četnici zauzmu odvojene položaje od nemačkih trupa. Ovo je, prvenstveno, traženo zbog sastava grupe »Anaker«, gde je bilo ustaša, pa su se Nemci plašili otvorenog sukoba između ustaša i četnika. Ostojić je 23. februara naredio vojvodi Dobrosavu Jevđeviću (Jevđo), političkom predstavniku Mihailovića za odnose sa okupatorima, da (preko italijanskih organa) zahteva da nemačke trupe ne diraju četnike, jer su njihovi ciljevi isti. A, major Borivoje Radulović, koji se, zajedno sa Jevđevićem nalazio u Mostaru, istoga dana depešom javlja Ostojiću da pojavu nemačkih trupa i njihove kontakte sa četničkim komandantima treba što više iskoristiti.²⁹⁾

Ostojić je takođe od Jevđevića, koji je još u 1942. imao razgovore sa Nemcima u Dubrovniku i Dobrom polju,³⁰⁾ zahtevao da se založi kod Nemaca da njihove trupe i avijacija pruže podršku četnicima u za-

²⁷⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 173, 274; AVII, reg. br. 16/6, k. 141.

²⁸⁾ AVII, reg. br. 1/2, k. 231.

²⁹⁾ AVII, reg. br. 8/1, k. 280, d. 229 i 230: depeše poslate od Čika Branka (Zaharija Ostojića) za Dobrosava Jevđevića.

³⁰⁾ Prema izveštaju Zigfrida Kašca od 13. maja 1943. Ministarstvu inostranih poslova Rajha, Jevđević je u Dubrovniku vodio višednevne pregovore sa šturmbanfirerom Alfredom Hajnrihom (Heinrich), specijalnim referentom nemačke Ajnzac policije i službe bezbednosti u Sarajevu (AVII, nemačka arhiva (Na), mikrofilm London 5, s. 400433).

Jevđević je, takođe, vodio pregovore sa nemačkim oficirima iz 118. divizije u Dobrom polju 4. septembra 1942. Radilo se o izbegavanju konflikta između četnika i Nemaca (AVII, NAV-T-315, r. 2270, s. 456—8).

jedničkim borbama protiv operativne grupe NOVJ u dolini Neretve. Četnici su, obaveštavajući nemačke komande o položajima svojih jedinica, takođe, davali podatke o položajima jedinica, NOVJ, kako bi ih nemačko vazduhoplovstvo moglo bombardovati. Dešavalo se i to da su nemački avioni nesporazumom i greškom bombardovali četničke jedinice. Tako se desilo da su na putu od Glavatičeva ka Konjicu bombardovali Fočansku brigadu.

A kada je Ostojić zbog toga kritikovao Jevđevića, ovaj mu je 22. februara odgovorio da je četnike bombardovalo deset nemačkih aviona tipa »Štuka« koje je iz Sarajeva tražio po naređenju Ostojićevom i po njegovoj želji, napomenuvši da je zahtevao da Nemci više ne bombarduju.³¹⁾ Ovo se ponovilo i 23. februara kada su avioni u neposrednoj blizini Konjica, bombardujući jedinice 3. divizije NOVJ, bombardovali i neke položaje koje su držali četnici.³²⁾ Italijansko i četničko tumačenje ovih grešaka svodi se na objašnjenje da su navigatori bili ustaše — četnički suborci i partneri u pregovorima o zajedničkoj borbi protiv NOVJ.³³⁾ ali isto tako i četnički protivnici zbog njihove velikosrpske ideologije. U suštini radilo se, u prvom slučaju o lošim meteorološkim uslovima, a u drugom o blizini položaja sa kojih su četnici jurišali na jedinice 3. divizije NOVJ koje su vodile borbe za oslobođenje Konjica. Da bi se četnički položaji razlikovali od položaja jedinica NOVJ, Ostojić je dao uputstvo kako da se obeleže dostignute linije četničkih jedinica. Osim toga, on je 23. februara odredio šifrovane brojeve za okupatore i kvislinge kojima su se u korespondenciji služili četnički komandanti. Tako su Nemci dobili šifrovani broj 11, Italijani — 22, ustaše, 33, domobrani — 44 i pripadnici muslimanske milicije broj pedeset pet.³⁴⁾

Već pri prvom susretu Lukačevića sa komandantom grupe »Anaker«, ispoljeno je njihovo međusobno poverenje i iskrenost. Tako je pri razmatranju napada na jedinice 3. divizije NOVJ koje su bile okružile Konjic, Lukačević saznao da je namera grupe »Anaker« da se probiju u rejon Mostara i da nemačka borbena grupa »Fogel« nadire pravcem Donji Vakuf — Prozor, kao i to da je grupa »Anaker« na Ivan sedlu u borbama protiv delova 1. proleterske divizije »imala velike gubitke od komunista«.³⁵⁾ Lukačević je nemačkom komandantu dao niz dragocenih podataka. Između ostalog, saopštio mu je da je njegov cilj da napadima deblokira italijanski i ustaško-domobranski garnizon u Konjicu, a, potom, da dejstvuje pravcima Konjic — Rama i Konjic — Jablanica, s ciljem potiskivanja 3. divizije NOVJ, a, zatim, dejstva ka Prozoru.³⁶⁾

³¹⁾ AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 244.

³²⁾ AVII, reg. br. 16/6, k. 141.

³³⁾ Zb. IV, knj. 9, dok. br. 188 i 192.

³⁴⁾ AVII, reg. br. 1/6, k. 18.

³⁵⁾ AVII, reg. br. 8/1, k. 289, d. 1484 depeša majora Ostojića od 24. februara Draži Mihailoviću.

³⁶⁾ U izveštaju od 23. februara majoru Ostojiću o susretu sa Nemcima, Lukačević, pored ostalog, piše: »Jučer oko 10 časova 22. 2. stigla je u Konjic jedna nemačka kolona... Komandanta ove nemačke kolone video sam uoči polaska za noćni napad« (AVII, reg. br. 16/6, k. 141).

Izvešten o uspostavljanju kontakata između Lukačevića i nemačke jedinice, kao i o postignutoj koordinaciji dejstava za razbijanje obruča oko Konjica, Ostojić je depešom zahtevao od Jevđevića da, preko italijanskih komandi u Mostaru i Dubrovniku (6. armijski korpus), obezbedi da nemačke trupe, u svojim dejstvima protiv operativne grupe, ne prelaze na levu obalu Neretve. On je o tome 23. februara upoznao četničke komandante i tom prilikom im stavio do znanja da je »preko Jevđevića traženo da Nemci ne prelaze na levu obalu reke Neretve«. ³⁷⁾

Vojvoda Jevđević, stari prijatelj Italijana, čas je u Mostaru, čas u Dubrovniku, gde uz pomoć Italijana uverava nemačke predstavnike da će četnici sprečiti prodor operativne grupe NOVJ u Hercegovinu i pomoći nemačkim i italijanskim trupama u njihovim naporima da se likvidira operativna grupa. Postavio je i pitanje da se četnicima dodeli veća količina oružja, municije i druge opreme. Već 23. februara on izveštava Ostojića da je istog dana »sa nemačkim oficirima napravio sporazum da ne prelaze levu obalu Neretve«, kao i to da se izbegavaju međusobni kontakti nemačkih i četničkih jedinica. ³⁸⁾ Major Radulović je, takođe, 23. februara depešom izvestio Ostojića o uspešno završenim razgovorima Jevđevića sa predstavnicima Nemaca i o uveravanjima nemačkog predstavnika u Mostaru da nemačke trupe neće prelaziti na levu obalu Neretve, već da će dejstvovati drumom od Konjica ka Mostaru. ³⁹⁾

Dok su se u Mostaru dogovarali Jevđević i nemački oficiri, kod Konjica se razvila ogorčena borba između jedinica 3. divizije NOVJ, s jedne, i Nemaca, ustaša, domobrana, Italijana, četnika i muslimanske milicije s druge strane. Ta heterogena skupina neprijatelja, ojačana tenkovima i oklopnim kolima i podržana nemačkom i italijanskom avijacijom, snažno je pritiskivala jedinice 3. divizije NOVJ na prilazima Konjicu i njegovoj neposrednoj blizini. U Konjicu je bila zavladala panika, a izgled da će se neprijatelj u Konjicu održati bivao je sve manji. Međutim, Lukačević je dolaskom u Konjic uveravao italijanske oficire da će četnici uložiti maksimum truda da im pomognu u njihovim naporima. Četnici su s leđa napali delove 3. divizije, o čemu Lukačević, 23. februara, izveštava majora Ostojića da je »izvršio napad bombama sa bliskog ostojanja na partizane koji su se nalazili između Bijele i Ljubine (planine)«, dodavši: »borba je trajala danas od 1 čas pa sve do 16 časova. Naši su potpuno razbili partizane i pored njihovog napornog i žilavog otpora«. ⁴⁰⁾ Tako su četnici, vodeći borbu protiv 10. hercegovačke brigade, spasavali okupatorsko-kvislinški garnizon. Kakvu su pomoć pružili četnici opkoljenom garnizonu vidi se iz laskavog stava Nemaca i Italijana prema Lukačeviću. On to potvrđuje u izveštaju koji je 24. februara uputio Ostojiću, navodeći da italijanski i nemački oficiri »ništa ne rade«, a da ga prethodno o tome ne pitaju i konsultuju, kao i to da im je »izdao naređenje za posedanje položaja« pri napadima na 3. diviziju NOVJ. ⁴¹⁾

³⁷⁾ AVII, reg. br. 1/6, k. 18.

³⁸⁾ AVII, reg. br. 9/1, 280, dep. 249.

³⁹⁾ AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 245.

⁴⁰⁾ AVII, reg. br. 16/6, k. 141.

⁴¹⁾ AVII, reg. br. 17/6, k. 141.

Ovakvu saradnju Lukačevića sa okupatorima četnička vrhovna komanda shvatila je kao olakšanje u njenim naporima za likvidaciju operativne grupe i NOVJ u celini. Major Ostojić je 24. februara depešom izvestio Mihailovića o uspešno uspostavljenim kontaktima Lukačevića sa Nemcima i njihovim razgovorima u Konjicu, a sutradan mu javlja o žestokim napadima četnika i hrabrosti Vojislava Lukačevića, kao i to »da nemački i italijanski komandanti izvršavaju sva njegova naređenja za posedanje položaja kod Konjica«, navodeći da su to »neki dobri ljudi«, te da će se, s obzirom na takav odnos i kolaboraciju, »uspeh mnogo lakše postići«.⁴²⁾

Borbe za Konjic dobijale su sve dramatičnije razmere. Nemačke i italijanske trupe, četnici i ustaško-domobranske jedinice, uložili su sve snage da Konjic održe u svojim rukama, a jedinice 3. divizije ulagale su ogromne napore da ga zauzmu, kako bi se prokrčio put za dalji prodor operativne grupe.

Uporni napadi 3. divizije NOVJ kod Konjica, potvrdili su pretpostavku Mihailovića da je glavni pravac prodora operativne grupe usmeren preko Konjica i dalje, uz Neretvu. Zato je već 23. februara odlučio da se na planini Prenju, a prvenstveno na Bjelašnici u borbu ubace sve pristigle četničke jedinice, naredivši takođe, da vojvoda Jevđević uloži veće napore kako bi postigao još veći stepen koordinacije borbenih dejstava između četničkih i okupatorskih jedinica.⁴³⁾ Neprijatelj je stalno dovlačio pojačanje. Probio se iz Sarajeva (drugi deo grupe »Anaker«), dok su četnici u sve većoj masi pristizali i vršili napade s leđa. U s. Bijela je, 24. februara, pristiglo oko 1300 četnika (1. i 2. durmitorska i Pljevaljska brigada) koji su odmah ubačeni u borbu, napali 10. hercegovačku brigadu i odbacili je na položaje Turija — Vis (k. 1052)⁴⁴⁾ Kao i u svim drugim prilikama, tako i ovog puta, četnici su, podilazeći položajima palili sela i ubijali mirno stanovništvo, a Lukačević je objašnjavao nemačkom komandantu da se radi o naseljima čiji su meštani simpatizeri NOP-a⁴⁵⁾

Iako podržani avijacijom, četnici na svom delu fronta nisu postigli očekivane rezultate. Stoga je Lukačević bio prinuđen da privuče jače delove četnika i da sačeka dolazak ostalih snaga grupe »Anaker«. On 24. februara, izveštava Ostojića da će po pristizanju jačih nemačkih snaga biti u većoj meri podržan tenkovima i oklopnim sredstvima, koji će napadati drumom i prugom od Konjica na Ramu, te da će u toj prilici četnici postići veće rezultate.⁴⁶⁾

Da bi se što više dodvorio Italijanima, postigao moralni efekat kod četnika, uvećao gubitke pripadnika NOVJ i smanjio svoje gubitke, Lukačević je, takođe, 24. februara izvestio majora Ostojića da će u izveštajima koje će mu preko »Petkića« slati prikazivati četničke gubitke

⁴²⁾ AVII, reg. br. 8/1, k. 289, d. 1484; 3/1, k. 293, d. 1544.

⁴³⁾ AVII, reg. br. 14, k. 297, d. 738.

⁴⁴⁾ AVII, reg. br. 8/1, k. 289, d. 1484.

⁴⁵⁾ AVII, reg. br. 17/6, k. 141.

⁴⁶⁾ Isto.

upola manje, a gubitke jedinica NOVJ za dva puta više nego što u stvari jesu.⁴⁷⁾

S obzirom da su depeše između Lukačevića i Ostojića išle preko italijanske radio-stanice u Konjicu, to su italijanski komandanti imali pogrešnu predstavu o rezultatu napada i žrtvama kod četnika, koje su same italijanske komande naoružavale, hranile, transportovale i slale u borbe. I general Roboti (Robotti), komandant 2. italijanske armije je, prema tome, bio u zabludi o snazi i borbenosti četnika uopšte, posebno u kritičnoj situaciji kod Konjica. On je bio sklon da poveruje u izveštaje svojih potčinjenih, koji su sačinjeni na osnovu onoga što je Lukačević javljao Ostojiću. Tako je Roboti 25. februara izvestio svoju vrhovnu komandu o odnosima četnika i nemačkih trupa kod Konjica, istakavši da, »uprkos nemačkim pretnjama i nipodaštavanju četničkih formacija, Nemci nisu napali četnike«. On, dalje, konstatuje da su četnici i Italijani toliko snažni da su u stanju da odbrane Konjic i bez nemačke pomoći, »koja nije neophodna«.⁴⁸⁾ Ne upuštajući se u šire odnose Italijana i četnika, kao i zaključak Robotija, činjenica je koju ističe i Roboti da su, pored svih galama i povika na četnike, nemačke trupe u dodirima sa četničkim formacijama u dolini Neretve stupile s njima u odnose saradnje u borbama protiv NOVJ.

Međutim, na terenu je drugačije izgledalo nego što je izveštavao Roboti u vezi sa četnicima i italijanskim mogućnostima u pogledu održavanja Konjica u njihovim rukama. Sam Lukačević, koji je 25. februara raspolagao sa oko 6.500 četnika, angažovanih u borbama kod Konjica, što je činilo veliku brojnu nadmoćnost, nije toga i narednog dana uspeo da potisne 10. hercegovačku brigadu sa položaja na Ljubinoj planini. Iako su Italijani vazdušnim putem snabdevali municijom i hranom četničke formacije,⁴⁹⁾ one nisu postigle rezultate koje su očekivali italijanski generali i Draža Mihailović. Kapetan Lukačević 26. februara izveštava Ostojića da ima problema oko snabdevanja municijom i hranom, jer su zalihe u Konjicu potrošene, izražavajući nadu da će ga snabdeti Nemci. On, takođe, uplašeno javlja da će, i pored snažnih okupatorskih i kvislinških formacija, četnici doći u vrlo tešku situaciju ukoliko se jači deo grupe »Anaker« što pre ne probije u Konjic. S tim u vezi, između ostalog, piše: »Jedino mi je kritična vest što u Konjic nije stigla 2^a nemačka kolona koja se, izgleda, još uvek nosi sa partizanima iz 'bradinske kolone' (1. prol. brigada — prim. BL)«.⁵⁰⁾ Ovakav izveštaj Lukačevića ubedljivo opovrgava konstataciju Robotija jer jasno govori o odlučujućoj ulozi Nemaca i četnika u sprečavanju zauzimanja Konjica, od strane 3. divizije NOVJ.

U takvoj situaciji, očekujući prodor glavnine grupe »Anaker« u Konjic, što je, s obzirom na ogromnu nadmoćnost neprijatelja, davalo

⁴⁷⁾ Izveštaji slati na taj račun išli su pod šifrom: »Vojvodi Jevđeviću, za kapetana Salatića« (AVII, reg. br. 17/6, k. 141).

⁴⁸⁾ AVII, Na, reg. br. 24/10^a 2, k. 366.

⁴⁹⁾ Major Radulović je, 26. februara, izvestio majora Ostojića da Italijani pomoću padobrana snabdevalu municijom i hranom četničke jedinice pod komandom Lukačevića (AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 277).

⁵⁰⁾ AVII, reg. br. 1/7—2, k. 302^a.

nadu da će se garnizon održati, te da će se produžiti dejstva ka Ostrošcu i Rami, Ostojić je naredio Lukačeviću da zamoli Nemce da čvrsto drže liniju: Ivan planina — Bitovnja — Petralj — Crni vrh i ne dozvole eventualna pojačanja 1. proleterske divizije jedinicama 3. divizije. Takođe mu je naredio da pregovara sa Nemcima o tome da jedna četnička kolona iz sastava konjičke grupe vrši napade u pravcu Podhuma, desnom obalom Neretve. O takvom naređenju Ostojić je 26. februara izvestio Mihailovića, da će se takvim načinom dejstva postići postavljeni ciljevi.⁵¹⁾

U isto ovo vreme, Jevđević je sklopio sporazum sa Nemcima o načinu dejstva četnika od Konjica ka Rami. Major Radulović o tome 26. februara javlja Ostojiću, da je »Jevđević potpisao ugovor da Nemci ne prelaze reku Ramu«, ističući da »Nemci nemaju aspiracije na levu obalu Neretve«. Dalje navodi da su »Nemci molili Jevđevića da im uruči neke zarobljenike (partizane — prim. BL) pa će nam učiniti uslugu«. ⁵²⁾ Istoga dana Ostojić izveštava Mihailovića da je Jevđević »zaključio sa Nemcima dogovor da ne idu južno od Rame«. ⁵³⁾ Ovo što je ugovarao Jevđević odnosilo se na dejstvo, kako grupe »Anaker«, tako i grupe »Fogel« (25. februara stavljena pod komandu 717. divizije) i drugih nemačkih jedinica. Izgleda da je tim sporazumom bilo regulisano i pitanje da Nemci snabdevaju četnike municijom i hranom. Jer, Mihailović 27. februara saopštava Petru Bačoviću (»Ištvan«), koji se tada još uvek nalazio u Kninu, da je Jevđević uredio da Nemci snabdevaju četnike kod Konjica, naglasivši da mu je Jevđević od neocenjive koristi. ⁵⁴⁾ Za uspešnu ulogu na učvršćenju saradnje četnika i nemačkih trupa, Jevđević je od Mihailovića dobijao otvorena priznanja. Tako on 27. februara javlja Ostojiću, pored ostalog, sledeće: »Sad on (Jevđević — prim. BL) treba da se pokaže. Tu je njegovo polje rada. Obodrite ga i pohvalite sa moje strane«. ⁵⁵⁾ Ovo je još jedna potvrda da je obim i način saradnje četnika i Nemaca određivao lično Mihailović.

Pošto se 26. februara glavnina grupe »Anaker« probila do Konjica i time ojačala njegovu odbranu, izgled za zauzimanje toga garnizona bivao je sve manji. Neprijatelja maksimalno podržavaju artiljerija i oklopna sredstva kao i italijansko i nemačko vazduhoplovstvo. Vode se žestoke borbe prsa u prsa. S obzirom na takvu situaciju i pogoršanu situaciju kod Prozora, gde je grupa »Fogel« neposredno ugrozila ranjenike i Centralnu bolnicu, Vrhovni štab NOV i POJ je, 26. februara, naredio da se snage kod Konjica pod borbom povuku i posednu položaje na liniji r. Neretvice. ⁵⁶⁾

Pri povlačenju 3. divizija vodi žestoke borbe protiv Nemaca i četnika, čije su kolone izmešane. Četnici, prosto, jašu na zaštitničkim delovima 3. divizije. Pri tome je nemačko i italijansko vazduhoplovstvo vrlo aktivno. Desilo se da su greškom bombardovani čak i italijanski štab u Konjicu, kao i neke četničke jedinice. Šesti italijanski korpus, 27. fe-

⁵¹⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 1878.

⁵²⁾ AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 277.

⁵³⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 1878.

⁵⁴⁾ AVII, reg. br. 1/1, k. 297, d. 884.

⁵⁵⁾ Isto, d. 878.

⁵⁶⁾ Zb. IV, knj. 10, dok. br. 164 i 166; F. Trgo, n. č.

bruara izveštava, da su toga dana neke četničke jedinice »mitraljirane greškom njemačkih aviona«. ⁵⁷⁾ A Jevđević, 28. februara izveštava Ostojića da su »Nemci bombardovali kolonu koja ide prema Podorašcu, misleći da su komunisti«. ⁵⁸⁾ Nemački i italijanski avioni su pratili pokrete i grupisanje snaga NOVJ, a te su podatke koristili Nemci i Italijani za brze intervencije a takođe ih dostavljali četnicima. Tako je Ostojić, 27. februara, izvestio Mihailovića da »prema avionskom izviđanju« četnici pod komandom Lukačevića napadaju prema Ostrošcu. ⁵⁹⁾ Vojvoda Jevđević, 28. februara, izveštava Ostojića da »italijanski avion javlja: Jedna Lukačevićeva kolona napreduje prema Ostrošcu, a druga prema Jablatici«. ⁶⁰⁾

Pod snažnim pritiskom neprijatelja, jedinice 3. divizije NOVJ povukle su se na liniji s. Podhum — Ostrožac, gde je organizovana odbrana radi zaštite desnog boka jedinicama koje su vršile protivudar ka Gornjem Vakufu, radi odbacivanja grupe »Fogel« i delova 717. divizije, u cilju spasavanja ranijenika. ⁶¹⁾ Dejstva tih nemačkih snaga Mihailović je smatrao kao siguran faktor za uništenje operativne grupe u širem rejonu okuke Neretve. On je, 27. februara, obavestio Bačevića da su jedinice operativne grupe okružene na prostori između Jablanice, Ostrošca i Prozora, kao i to da »Nemci napadaju komuniste u pravcu Prozora i preko Ivan planine«. Naredio je da Bačević (krene sa četnicima iz Knina 27. februara), napadne 9. dalmatinsku diviziju na sektoru Imotskog, ističući: ... »Vaš napad doći će komunistima vrlo nezgodno. Treba ih uništiti po svaku cenu, bez milosti, pa onda neka im pevaju London i Moskva koliko god hoće«. ⁶²⁾ Međutim, iako je računao da će operativna grupa NOVJ biti uništena, Mihailović je smatrao da će se pokušaj proboja vršiti u pravcu severa, između Prozora i Bjelačnice. Zato je, 27. februara naredio majoru Ostojiću da u tom smislu izda potrebna naređenja i preduzme odgovarajuće mere. ⁶³⁾

Dogovori Jevđević — Nemci o dejstvima četnika u dolini Rame

To je, praktično, značilo da se sa Nemicima utanače zajednička dejstva i na širem prostoru doline Rame. Major Ostojić 27. februara usmerava dejstvo konjičke grupe u dva pravca. Desna kolona, jačine oko 1700 četnika, napada severno od Neretve, opštim pravcem Čadori — Strug — Crni vrh, s ciljem izbijanja na drum Prozor — Vakuf i udar u

⁵⁷⁾ Isto, dok. 300.

⁵⁸⁾ AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 285.

⁵⁹⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 1901.

⁶⁰⁾ AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 286.

⁶¹⁾ F. T r g o, n. č.

⁶²⁾ AVII, reg. br. 1/1, k. 297, d. 883. Mihailović je, 16. januara 1943. u cirkularnoj depeši svim četničkim komandantima u Srbiji javio »... I pored svih nevolja naročito podvlačim da je komunistička opasnost jedna od najvećih... Naša vlada u Londonu preduzima sve da spreči englesku propagandu za partizane... ali najbolji način sprečavanja ovog je uništenje komunista, posle čega Englezi neće imati koga da hvale. Na tome radimo i uskoro ćemo čuti da smo ih u ime boga likvidirali (AVII, reg.br. 18/1, k. 299, d. 193).

⁶³⁾ AVII, reg. br. 1/1, k. 297, d. 876.

bok jedinica koje su vršile protivudar u pravcu Gornjeg Vakufa.⁶⁴ Leva kolona (1. i 2. durmitorska brigada), jačine oko 1200 četnika, napadala je na levoj obali Neretve, u pravcu Jablanice. Ostale jedinice konjičke grupe bile su u rezervi u širem rejonu Konjica, dok je odred majora Veskovića (oko 1100 četnika) upućen ka Mostaru; grupa »Anaker« je napadala duž drumu Konjic — Ostrožac. Lukačević je naredio potčinjenim komandantima kolona da u napadima što čvršće sarađuju sa Nemcima, koji će ih podržavati oklopnim kolima na putu Konjic — Ostrožac.⁶⁵

Major Ostojić je, 27. februara, saopštio potčinjenima ideju o načinu dejstva na desnoj obali Neretve. On je predvideo prvo: da se Dobrosav Jevđević »pogodi sa Nemcima i Italijanima« da četnicima ostave zonu dejstva okruženu linijom: Prozor — Šujica — Livno — Makarska — Jadransko more — desna obala Neretve — r. Rama — Prozor; drugo: da Italijani i Nemci dejstvuju na ostaloj zoni u Bosni; treće: da Italijani obezbede prevozno sredstvo za prebacivanje četničkih jedinica; četvrto: da Nemci i Italijani obezbede stalnu vazдушnu podršku; peto: da Italijani dodele Bačoviću u Makarskoj pet radio-stanica i drugi materijal, kao i to da se obezbedi hrana i municija za 15.000 četnika. Planirano je da će po zauzimanju Prozora, kao i razbijanju 9. divizije, nastupiti drugi period dejstva za zauzimanje Duvna i »čišćenje ostale zone od komunista.«⁶⁶

Sutradan, tj. 28. februara, javio je Jevđeviću:

»Dragi Jevđo. Sad od Tebe tražim sledeće: 1) da se sa br. 11 i 22 sporazumiš da se četnicima dade za čišćenje zona: Rama — Prozor — Šujica — Livno — Makarska — morska obala — ušće Neretve — desna obala Neretve — Rama, s tim da br. 11 na ovu zonu ne prelazi, već čisti ostalu zonu severno. 2) da br. 22 dade municiju, hranu i automatska oružja za 20.000 četnika za ove operacije. Sa Bačovićem mi ćemo imati u stvari 15.000, a onih 5.000 pravo je da dignemo, da obezbedimo dovoljno topova i bacača i pomoć avijacije za bombardovanje i izviđanje. 3) da broj 22 da svojih 5.000 ljudi i obezbedi prevozna sredstva za prebacivanje naših snaga prema operativnim potrebama. 4) da za svaku kolonu da radio-stanice i telefonski materijal«. U naređenju se, dalje, zahteva da ga o rezultatima razgovora izvesti u roku od tri dana, kao i to da se Italijanima dostavi mesto gde je kolona Petra Bačovića kako bi ga snabdevali vazдушnim putem.⁶⁷ O izdatom naređenju Ostojić je, istoga dana, izvestio Mihailovića, a ovaj mu je, 1. marta odgovorio da je razumeo sve Ostojićeve planove i da čeka razvoj situacije.⁶⁸

Iz ovakvog planiranja dejstva, očigledno, ispada da je četničko rukovodstvo računalo na brzi prodor četnika i grupe »Anaker« na prostor zapadno od Neretve i slamanje otpora operativne grupe, te njeno nabacivanje ispred nemačkih divizija koje su dejstvovale iz zapadne

⁶⁴ AVII, reg. br. 24/1, k. 141 i 3/1, k. 293, d. 2041.

⁶⁵ AVII, reg. br. 19/1, k. 141.

⁶⁶ AVII, reg. br. 52/2—4, k. 161.

⁶⁷ AVII, reg. br. 29/2, k. 161; 8/1—18, k. 280.

⁶⁸ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 1914; 1/1, 297, d. 914.

Bosne prema dolini Neretve. Dakle, računalo se na brzo i potpuno likvidiranje operativne grupe i rukovodstva NOV i POJ uopšte.

I Jevđević je požurio da izvrši naređenje Mihailovićevo i Ostojićevo. Pošto se obratio italijanskom 6. armijskom korpusu i predložio način dejstva četnika u planiranoj zoni, dobio je odgovor da je za to nadležna 2. italijanska armija. Kada je o tome, 28. februara, depešom izvestio Ostojića, naglasio je da se u Mostaru sastao sa nemačkim predstavnikom od koga je saznao za pretenzije Nemaca na boksitno područje kod Mostara.⁶⁹⁾ Pored Jevđevića i Lukačević je dobio instrukcije od Ostojića da se založi kod komadanta grupe »Anaker« da se četnicima dozvoli dejstvo u predviđenoj zoni, odnosno da četnici mogu dejstvovati i u nemačkoj okupacionoj zoni u Bosni. »Preko Voje pokušavam da iskoristim prijateljstvo nemačkog komandanta iz Konjica za dobijanje dozvole za gonjenje komunista kroz Bosnu« — izvestio je Ostojić 28. februara Mihailovića.⁷⁰⁾

Očigledno je da se nije radilo o dejstvu četnika sa okupatorima kao ravnopravnim partnerima, već o potpunoj zavisnosti i potčinjenosti okupatorima — radi se o slugama okupatora. Tu činjenicu rasvetljava prepiska vođena tih dana između Mihailovića i Ostojića. Tako u depeši od 2. marta Mihailović javlja Ostojiću: »Slažem se sa Vašim planovima. Oni su odlični, a ispoljeni manevri krilima mogu biti krajnje katastrofalni po komuniste, pod uslovom da Voja prodre (ka Prozoru — BL)«. ⁷¹⁾ Istovremeno Mihailović podstiče Lukačevića na još čvršće odnose sa Nemcima i pohvaljuje ga za učinjene korake u zbližavanju četnici — Nemci, ističući da za to »zaslužuje najveće priznanje«; dok ga je Ostojić nazvao »heroj, kapetan Vojislav Lukačević.« ⁷²⁾

Namera Draže Mihailovića da sa četnicima dejstvuje u Bosni, naravno, uz saglasnost Nemaca, bila je bazirana na pretpostavci da će operativna grupa u dolini Neretve biti likvidirana i da je to svršena činjenica. Osim toga, plan se delimično bazirao na izveštaju načelnika štaba tzv. komande zapadno-bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda, kapetana Radovana Ivaniševića. On je, naime, 26. februara iz Splita, a na osnovu italijanskih podataka, izvestio Mihailovića da zajednička dejstva okupatora i kvislinga, među njima i četnika, nisu uspela naneti ozbiljnije gubitke NOVJ na teritoriji Bihaćke republike. Tada je pisao da »država crvenih iako pregažena, nije sistematski uništena«, kao i to da su se »komunističke glavne snage« izvukle iz klešta s ciljem da se probiju u Hercegovinu i tamo prošire slobodnu teritoriju.⁷³⁾

Manevre glavne operativne grupe divizija, u dolini Neretve, Mihailović je cenio kao katastrofalne, jer je mislio da se radi o bežanju,

⁶⁹⁾ AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 293.

⁷⁰⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 1914.

⁷¹⁾ AVII, reg. br. 1/1, k. 297, d. 924.

⁷²⁾ Isto, d. 919. Ostojić 28. februara javlja pukovniku Stanišiću: »Naređenje gospodina ministra — sve starešine u streljački stroj. Neka svima bude primer za ugledanje u borbama i uspešnom vođenju jedinica heroj kapetan Vojislav Lukačević«. (AVII, reg. br. 8/1, k. 280, d. 273).

⁷³⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 1898.

i smatrao je da je konačno uspeo sprečiti prodor u Hercegovinu. Sad je bio preokupiran time kako razbiti one snage NOVJ koje su dejstvovale u Bosni i delu Hrvatske.

U borbama protiv 3. divizije na pravcu Konjic — Ostrožac, nemačke i četničke kolone su izmešane sa međusobnom čvrstom vezom. Lukačević pomaže nemačkim oficirima u orijentaciji kolona, ukazujući im na najpodesnije pravce dejstva. On, takođe, referiše komandantu grupe »Anaker« o napadnim pravcima i zadacima četnika, utrošku municije i potrebama za opremom. On je 1. marta upoznao nemačkog komandanta s naporima četnika pri odbrani Konjica s utroškom sredstava, moleći da se četnicima dodeli dve stotine hiljada metaka. Istom prilikom, razgovaralo se o Mihailoviću, Ostojiću i Lukačeviću koji je imao pseudonim »kapetan Nikola Đurić«, odnosno »pukovnik Jovanović«, kakvih su kvaliteta, šta misle o odnosima četnici — Nemci i drugo.⁷⁴⁾ Kakvu je popularnost uživao Lukačević kod Nemaca, vidi se iz izveštaja majora Ostojića od 2. marta Draži Mihailoviću gde, pored ostalog, piše: »Voja izgleda očistio levu obalu (Neretve — BL) na prostoru Konjic — Jablanica. Kuburi sa hranom i municijom, jer je teško za 5.000 bacati iz vazduha, a komora putuje dva do tri dana. Inače, Talijani i Nemci Voji daju sve i prvi ga pozdravljaju. Zovu ga četničkim đeneralom. Voja je rano stekao opštu popularnost, ne samo kod naših nego i kod okupatora. Nastojacu da ovo iskoristim za lakše jurenje komunista po Bosni. Nemci na Vojin zahtev užurbano zatvaraju pravac na frontu Ivan — Bitovnja — Prozor.«⁷⁵⁾ To su razlozi zbog kojih je Mihailović rekao da »Voja zaslužuje najveće priznanje«.

Sutradan, tj. 3. marta, Ostojić izveštava Mhailovića da četnici uz podršku nemačke avijacije, artiljerije i tenkova napreduju prema Kozniku i Podorašcu, kao i to da su Nemci dali Lukačeviću municiju, koju je prethodno tražio.⁷⁶⁾ Istoga dana Jevđević je javio Ostojiću, da Nemci i četnici napadaju jedinice 3. divizije NOVJ u pravcu Rame, naglasivši da Nemci »potpuno saraduju sa pukovnikom Jovanovićem. Nude mu hranu i avijaciju.«⁷⁷⁾ Tako su grupa »Anaker« i četnici uz veliko naprezanje napadali delove operative grupe, koji su se povlačili radi zauzimanja povoljnijih položaja. Ovakav manevar Ostojić je shvatio kao potpuno povlačenje iz okuke Neretve, pa je, 4. marta, razradio plan za četnička dejstva dublje na teritoriji Bosne. Tada je u »podsetniku za rad« zapisao da treba »podsetiti br. 11 (Nemci — BL) na jurnjavu kroz Bosnu i ispitati puls da li bi dozvolili da idu i naši«, kao i to da bi bilo dobro »da br. 11 zatvori pravce na frontu od Ivan planine, preko Bitovnje — Gornjeg Vakufa — Kupresa do Glamoča.«⁷⁸⁾ U vezi s tim predlozima, Lukačević mu, 5. marta, javlja da će »br. 11 zatvoriti pravac: Fojnica — Kruševo.«⁷⁹⁾ Očigledno su Nemci radili po svojim planovima, a četnici od njih potpuno zavisili, kako u snabdevanju, tako i u obimu

⁷⁴⁾ AVII, reg. br. 3/4—19, k. 165; Dnevnik Mileševskog korpusa.

⁷⁵⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 1982.

⁷⁶⁾ Isto, d. 2019.

⁷⁷⁾ AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 316.

⁷⁸⁾ AVII, reg. br. 13/2, k. 231.

⁷⁹⁾ AVII, reg. br. 24/6, k. 161.

angažovanja u borbama. Kada je Mihailović primio Ostojićev predlog o načinu dejstva zapadno od Neretve, saopštio mu je, 4. marta, da je najbolje »razbijene komunističke delove baciti na sever prema Nemcima« i tamo ih uništiti. Takođe, da Jevđević zauzme energičan stav i da pripreti Italijanima da će, ako Nemci napadnu četnike, četnici napasti na Italijane, ističući da je potrebno da Italijani snabdeju četnike sa dva miliona metaka, kao i hranom za sedam dana.⁸⁰⁾

Pošto se tih dana završila operacija »Vajs II«, započeti su pregovori između nemačkih i italijanskih visokih vojnih funkcionera oko daljeg dejstva nemačkih divizija. Nemci su, naime, težili da pošto-poto preuzmu od Italijana boksitno područje kod Mostara i ušće reke Neretve i tako izbiju na Jadran. Eksploataciju boksitnog područja ugrožavala su dejstva 9. dalmatinske divizije. Italijani su, pak, smatrali da su dovoljne italijanske trupe i četničke jedinice da se otkloni ta opasnost i razbiju jedinice Divizije, težeći da je odbace ka Prozoru, prema Nemcima. I Mihailović je mislio da će Italijani i četnici uspeti otkloniti opasnost od dejstva 9. divizije i da nema potrebe da Nemci dejstvuju ka Mostaru. On je, 5. marta, naredio Jevđeviću da prema Nemcima treba zauzeti »preteći ton ako pođu prema Mostaru.«⁸¹⁾ General Mihailović je računao da će konjička grupa uspešno prodirati ka Prozoru gde su se nalazile glavne snage operativne grupe, pa mu i nije bilo teško što su Italijani iz konjičke grupe izdvojili odred majora Veskovića (oko 1100 četnika) i prebacili ga u s. Kokarići, kod Vrgorca, radi dejstva sa juga na jedinice 9. divizije u širem rejonu Posušja i Imotskog. U stvari, on je smatrao da će Italijani i četnici odbaciti 9. diviziju ka Prozoru, i da je najbolje da se nemačke divizije usredsrede na taj prostor i unište operativnu grupu. Četvrtog marta, Mihailović je naredio da Zetski četnički odred i njemu pridodate jedinice dejstvuju desnom obalom reke Držanke, s ciljem da potisne delove 2. proleterske brigade ka Jablanici, a potom, produži dejstvo i obuhvati 9. diviziju sa severoistoka. Da major Petar Baćović, koji je stigao u s. Zagvozd, udari u leđa Diviziji, major Vesković da napada od Kokovića ka Posušju, a konjička grupa da produži »gonjenje.«⁸²⁾ Takvim načinom dejstva konjička grupa je oslabljena, a prema 9. diviziji je, pored Italijana, koncentrisano više od 6.000 četnika. Do ovoga je došlo pogrešnom procenom italijanskih generala i generala Mihailovića, a takođe, i Nemaca, pa su na osnovu manevra jedinica NOVJ koje su vršile protivudar ka Gornjem Vakufu i rušenju mosta na Neretvi (ispred grupe »Anaker« i konjičke grupe) zaključili da će se eventualni proboj vršiti od Prozora ka severu. Mihailović je planirao da po odbacivanju 9. divizije produži dejstvo ka Livnu. Tako je 5. marta naredio da konjička grupa što pre izbije u rejon Prozora i odseče »odstupnicu« jedinicama koje su se, prema njegovoj proceni, povlačile iz doline Neretve. Tada je, pored ostalog, istakao: »Posle izvlačenja Ištvana (Baćović — BL) i razbijanja Buljana (tako su raspoznavali 9. diviziju — BL), trebalo bi da produžimo ka Livnu... Za ovaj cilj formirali bi leteće korpuse i pokrenuli, po mogućnosti, Dinarce (Dinarska

⁸⁰⁾ AVII, reg. br. 1/1, k. 297, d. 963—966.

⁸¹⁾ Isto, d. 987.

⁸²⁾ Isto, d. 962—63.

četnička divizija, komandant vojvoda Momčilo Đurić — BL)«. Takođe je istakao da Vojislav Lukačević od Nemaca »izvlači hranu i municiju i sakriva je u oblast »Prenja«. ⁸³⁾ Istoga dana javlja vojvodi Đuriću: »ovamo smo razbili 2/3 ukupnih komunističkih snaga. Beže u neredu. Razbijena je druga divizija i divizija Peka Dapčevića. Sada je na redu Buljanova divizija, treća. Produžite energično čišćenje vašeg terena«. ⁸⁴⁾

U međuvremenu su delovi nemačke 369. divizije zauzeli (3. marta) Livno, ⁸⁵⁾ a zatim usmerili dejstvo u pravcu Kupres — Gornji Vakuf, radi ojačanja 717. divizije i grupe »Fogel«. ⁸⁶⁾ I SS divizija »Princ Eugen« je, 5. marta, prednjim delovima izbila u Livno, s ciljem da širokim frontom produži dejstvo ka Duvnu i Mostaru. ⁸⁷⁾

Tako se obruč okruženja oko operativne grupe sve više sužavao i manevarski prostor bivao je sve manji. I 9. divizija se, pod pritiskom italijanskih i četničkih jedinica, a bojeći se okruženja, noću 2/3. marta, neprimećeno, povukla ka Prozoru. ⁸⁸⁾ Tako je više od 10.000 Italijana i četnika udarilo u prazno.

Sada su i Nemci bili uvereni da je pravac proboja usmeren od Prozora ka Gornjem Vakufu i dalje na sever. Na takvu procenu, prvenstveno je uticao snažan pritisak Grupe za protivudar. ⁸⁹⁾ Svoje procene nemački oficiri su saopštili četničkim komandantima, pa je na bazi njih Mihailović razrađivao svoje planove. Komandant grupe »Anaker« je, 5. marta, saopštio Voji Lukačeviću da »komunisti pokušavaju da se izvuku u pravcu severa na Kupres«. ⁹⁰⁾

Međutim, kada je major Ostojić, 5. marta, izvestio Mihailovića o tome da su Italijani i četnička grupacija, koji su bili usmereni protiv 9. divizije, orijentisani ka Prozoru za udar u leđa grupi koja je potiskivala Nemce ka Bugojnu, naglasio je da se može očekivati proboj i prema istoku. Naime, on je ocenio da su »prema ovakvoj situaciji komunisti u bezizlaznom položaju i ostaje im jedino rešenje da sa snagama od Prozora prodru između Prenja i Bjelašice ka Konjicu, ili dolinom Drežanke od Rakitna prema Mostaru«. ⁹¹⁾ Dakle, Ostojić je dozvolio mogućnost protivudara dolinom Neretve. To je mogao zaključiti na osnovu podataka avioizviđanja, koji su govorili o tome da se velike kolone kreću od Prozora ka Jablanici. Osim toga, četnici iz sastava 1. i 2. durmitske brigade, koji su bili, 3. marta, prešli na desnu obalu Neretve, kod Jablanice, potučeni su od delova 2. dalmatinske brigade i vraćeni

⁸³⁾ Isto, d. 987—88.

⁸⁴⁾ Isto, d. 995.

⁸⁵⁾ Zb., IV, knj. 11, dok. 177.

⁸⁶⁾ Isto, dok. 189.

⁸⁷⁾ Isto.

⁸⁸⁾ Isto, dok. 18. Ostojić je 4. marta javio Mihailoviću da je »Buljan pobeo neprimećen od avijacije«, a 5. marta javlja: »Buljan pobeo sigurno već ranije, a cela obavestajna služba i avijacija nije mi pružila te podatke, i ako sam svakog dana pitao u svima depešama za njega« (AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2031 i 2042).

⁸⁹⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. br. 190.

⁹⁰⁾ AVII, reg. br. 27/6, k. 141: izveštaj Lukačevića majoru Ostojiću.

⁹¹⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2042—43.

nazad.⁹²⁾ U vezi s tim, Ostojić je 5. marta izvestio Mihailovića da je Jablanica ponovo napadnuta i da je jedini izlaz operativnoj grupi prodor od Prozora ka Konjicu.⁹³⁾ Ovakvi izveštaji nisu pokolebali Mihailovića u uverenju da je prodor ka Hercegovini sprečen. On je, 5. marta, saopštio majoru Bačoviću da je »situacija na Neretvi odlučna«, da su »komunisti potučeni« i da su Rama i Jablanica u rukama četnika. Istoga dana naređuje Ostojiću da se ostaje pri planu za prodor ka Livnu.⁹⁴⁾ On je, dakle, bio suviše uveren u moć grupe »Anaker« i četničke konjičke grupe koju su municijom, delimično i hranom, snabdevali Nemci. Samo u toku 4. marta Nemci su Lukačeviću dali 30.000 metaka, i kako sam navodi, »obećali su još čim im stigne neki transport koji očekuju iz Sarajeva«.⁹⁵⁾

Vršeci stalne napade konjička grupa se kretala na širokom frontu. Jedna kolona je napadala preko Bjelašnice u pravcu Prozora. Druga je vršila napade severno od Neretve i 5. marta je izbila pred s. Seonicu i s. Podhum, na levoj obali r. Neretvice. Tu je zaustavljena od jedinica 3. divizije.⁹⁶⁾ Južno od Neretve (leva obala) napadale su 1. i 2. durmitorska brigada. Delovi 1. durmitorske brigade, pod komandom kapetana Nikole Bojovića, prešli su 3. marta na desnu obalu Neretve, ali su protivnapadom odbačeni.

Tako se, 5. marta, konjička grupa nalazila na liniji: leva obala r. Neretvice — Ostrožac — Rama — Jablanica (na levoj obali Neretve) sa rezervom u širem rejonu Konjica. Četnici su sadejstvovali grupi »Anaker« i s njom činili jedinstveni deo fronta. Četnici su napadali teže prohodnim zemljištem, dok su Nemci vršili napade u pojasu drumu, Konjic — Ostrožac. Grupa »Anaker« je 5. marta zadržana na liniji koju su dostigle četničke jedinice. Njeni prednji delovi su izbili ispred Ostrošca gde su zaustavljeni jakom odbranom delova 3. divizije.⁹⁷⁾

Majoru Ostojiću je bilo poznato da operativnu grupu sa severa i zapada napadaju tri nemačke divizije (117, 118. i 369) i delovi SS divizije »Princ Eugen«; da sa juga napadaju jake italijanske i četničke formacije pred kojima se izvukla 9. divizija. Brinuo ga je što su grupa »Anaker« i konjička grupa onemogućene u svom napredovanju i što su četnici kod Jablanice već dobili lekciju. Sve to ga je navodilo na zaključak da je moguće da operativna grupa pokuša proboj preko Jablanice. Zato je 5. marta pokušao da pregrupiše četničke jedinice. Naredio je da konjička grupa čvrsto drži zauzete položaje do pristizanja pojačanja iz rezerve; da 1200 četnika prebaci iz izvornog dela r. Drežanke i ubaci u borbu na liniju Plasa Glavica — Gumenac gde je oko 1.000 četnika već napadalo delove 2. dalmatinske brigade s ciljem da ih odbaci od Jablanice; da se Zetski četnički odred sa ojačanjima prebaci iz Širokog Brijega (sada: Lištica) u rejon Rakitno i produži dejstvo preko s. Sovića

⁹²⁾ AVII, reg. br. 45/6, k. 133: izveštaj pukovnika Stanišića od 5. marta; Zb. IV, knj. 11, dok. 31.

⁹³⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2041.

⁹⁴⁾ AVII, reg. br. 1/1, k. 297, d. 983 i 984.

⁹⁵⁾ AVII, reg. br. 27/6, k. 141: izveštaj Lukačevića od 5. marta.

⁹⁶⁾ AVII, reg. br. 24/1, k. 141; 3/1, k. 293, d. 2041.

⁹⁷⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 190.

i izbije na drum Prozor — Jablanica; da se odred majora Veskovića preveze italijanskim kamionima iz s. Kokorića u Mostar radi dejstva na pravcu Drežnica — Jablanica, kao i da se rezerva iz Mostara preveze u Drežnicu i produži dejstvo ka Jablanici. Takođe, naredio je da se četničke rezerve (oko 1600 ljudi) iz južne Hercegovine dovedu u Mostar, kao opšta rezerva, a da četnici pod komandom majora Bačovića ostanu u Kočerinu i zatvore pravce ka Mostaru. Istoga dana je o tome izvestio Mihailovića, dodavši: »ukupna jačina naših snaga sa Bačovićem iznosi oko 12.000 boraca.«⁹⁸⁾ Međutim, takvo grupisanje četnika nisu dozvolili Italijani koji su imali mogućnost protivudara na levu obalu Neretve pa su 5. marta odlučili da trupe 6. armijskog korpusa i četničku grupaciju zapadno od Mostara upotrebe na pravcu prema Prozoru. O tome je štab 2. italijanske armije, 5. marta obavestio komandanta nemačkih trupa u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, generala Rudolfa Litersa (Lüters).⁹⁹⁾ Jedini koji je izvršio Ostojićevo naređenje bio je major Jovan Pantić koji je došao iz izvornog dela Drežanke i poseo položaje na liniji Gumenac — Plasa glavica — Ostrovača — V. sljeme. Ali, zbog toga »samovoljnog« postupka Italijani »su mu obustavili hranu i municiju što ih nije slušao.«¹⁰⁰⁾ Tada je Ostojić hitno naredio Jevđeviću da učini sve kako bi privolio Italijane da dozvole grupisanje četnika po njegovom planu, čak, da im pripreti kidanjem kolaboracije. Kada u tome nije uspeo, Jevđević je 5. marta izvestio: »Talijani insistiraju da imaju svoju reč u operacijama, pa su juče Pantiću uskratili hranu, municiju i artiljeriju, jer nije koordinirao sa njihovim bataljonom; da Lukačevića hranim samo pomoću aviona, da su nam na raspolaganju njihovi telefoni, topovi, kamioni...« I dalje: »Ja ne mogu istovremeno praviti sporazum sa nemačkim generalom i opravdati se što prelazimo njihove zone. Ne mogu tražiti od Italijana oružja i objavljivati im rat. Meni lično učinićeš uslugu ako predložiš gospodinu ministru (Draži Mihailoviću — BL) da me razreši dužnosti.«¹⁰¹⁾ I ova žalopojka Jevđevićeva nedvosmisleno govori o potčinjenosti četnika okupatorima, i činjenici da ga je Mihailević odredio da vodi razgovore sa Italijanima i Nemcima.

Sporazumi Jevđević — Liters

Natezanje između Jevđevića i Italijana za pregrupisanje četnika i dejstvo ka Prozoru i dublje u Bosnu, očigledno je zavisilo od ocene Nemaca i njihovog gledanja na angažovanje četničkih formacija. To što Jevđević navodi »sporazum sa nemačkim generalom«, odnosi se na sporazumevanje sa generalom Litersom. Vojvoda Jevđević 5. marta izveštava Ostojića: »Lukačeviću sam javio da na osnovu moga sporazuma sa generalom Litersom, Nemci neće dole (u dolinu Neretve — BL), a on da samo u sporazumu sa Litersom ide na Prozor.«¹⁰²⁾ U izveštaju štaba ko-

⁹⁸⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2043.

⁹⁹⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 186.

¹⁰⁰⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2089.

¹⁰¹⁾ AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 328 i 329.

¹⁰²⁾ AVII, reg. br. 9/1, k. 280, d. 322.

komande jugoistoka, 5. marta, konstatuje se da, s obzirom na pogoršanu situaciju kod Gornjeg Vakufa, neće uskoro doći u obzir nastupanje nemačkih jedinica sa severa preko linije Rama — Konjic u južnom pravcu, tako da postoji mogućnost da se tu reguliše četničko pitanje«, a pojednostiti da se regulišu sa Litersom.¹⁰³⁾ Očigledno je da se radi o dejstvima konjičke grupe i grupe »Anaker«. I komandant jugoistoka general-pukovnik Ler (Löhr), je smatrao da četničke formacije u svojim dejstvima ka zapadu ne bi trebalo da prelaze liniju Mostar — Jablanica — Prozor. On je smatrao da će četnici dati dovoljan prilog ako sa grupom »Anaker« potisnu delove operativne grupe iz doline Neretve u pravcu Prozora, kao i da čvrsto drže taj deo fronta.¹⁰⁴⁾

Međutim, italijanska vrhovna komanda, pa i sam Musolini, opet iz razloga iskorišćavanja, nisu bili zadovoljni ograničenim dejstvom četnika. U duhu toga Roboti, 6. marta, saopštava Leru da četnici već dejstvuju zapadno od Mostara u pravcu Prozora, naglasivši da nije u stanju prihvatiti ograničenje njihovog dejstva samo u određenim zonama.¹⁰⁵⁾ Tako su dalja dejstva četnika postala pitanje nagodbe između Italijana i Nemaca. Otvoreno je pitanje kada se i kako Jevđević sastao sa Litersom, i da li je s njim imao lične kontakte ili su pregovori vođeni posredstvom Italijana. Poznato je, da je Liters, početkom marta, boravio u Mostaru, gde je, 10. marta, vodio pregovore sa Robotijem oko ulaska nemačkih trupa u boksitno područje zapadno od Mostara.¹⁰⁶⁾ Činjenica je, da se zone i pravci dejstva četnika prema sporazumu Jevđević — Liters i stavu koji je zauzimao Ler potpuno poklapaju. I Ler i Liters, kao i Italijani, bili su uvereni da će operativna grupa pokušati proboj ka severu. Na takav zaključak navodila ih je činjenica što je protivudar ka Gornjem Vakufu prisililo 717. diviziju i grupu »Fogel«, da 6. marta organizuju odbranu na liniji Jagnid — Podgrađe — Bistrica do dolaska 369. divizije.¹⁰⁷⁾ U međuvremenu je trebalo da konjička grupa i grupa »Anaker« izvrše snažan pritisak iz doline Neretve i udarajući u leđa grupu za protivudar, smanje žestinu njenog napada. Major Ostojić 6. marta izveštava Mihailovića da izviđanja iz vazduha govore o velikom grupisanju jedinica NOVJ u zoni Prozor — G. Vakuf, uveravajući ga da će uspeti u prodoru s obzirom da »Voja koristi Nemce za uzimanje hrane i municije.«¹⁰⁸⁾ Međutim, Mihailović je smatrao da su četnici trenutno dali dovoljan prilog okupatorima u sprečavanju da se zauzme Konjic i potiskivanju 3. divizije na liniji r. Neretvice i bio uveren da je sa operativnom grupom svršeno. On je 6. marta, dan uoči početka četničke katastrofe u dolini Neretve, saopštio majoru Ostojiću sledeće: »Biti oprezan da se komunisti ponovo ne vrate. Bogu hvala, izgleda da smo komuniste potukli... Vama lično zahvaljujem na zalaganju i požrtvovanju i najuspešnijem vođenju operacija. U moje ime zahvalite trupama kao i svima saradnicima na ovome velikom delu«. Istovremeno

103) AVII, Na, NAV-T-311, f. 175, s. 442—64.

104) AVII, Na, reg. br. 36—2, k. 99.

105) AVII, Na, reg. br. 36/4, k. 292.

106) Zb. IV, knj. 11, dok. 210.

107) Isto, dok. 193.

108) AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2090 i 2092.

ga je obavestio o dejstvu nemačkih divizija sa severa i zapada ka Prozoru, kao i dejstvu italijanskih trupa i četnika vojvode Đujića iz Knina preko Livna, takođe prema prozorskoj kotlini.¹⁰⁹⁾

Dakle, 6. marta, uoči forsiranja Neretve, od strane glavne operativne grupe divizije NOVJ, četnici su držali sledeće položaje: desna kolona konjička grupa u čvrstoj vezi sa grupom »Anaker« na levoj obali r. Neretvice, do ušća u Neretvu, u bezuspešnom napadu na delove 3. divizije. Prva i druga durmitorska brigada (leva kolona) na levoj obali Neretve, od Ostrošca do, uključno, Jablanica, zadržane upornom odbranom 2. dalmatinske brigade. Na desnoj obali Neretve, u čvrstoj vezi sa konjičkom grupom, sa položaja Gumenac — Plasa glavica, napali su četnici pod komandom majora Pantića. I njima se opirala 2. dalmatinska brigada. Zetski četnički odred sa ojačanjima i italijanske trupe, u tesnoj vezi sa grupom majora Pantića, napadali su od Rakitna ka Prozoru. Četničke jedinice pod komandom majora Bačovića bile su u Širokom Brijegu, u opštoj rezervi, po naređenju Italijana. Odred majora Andrije Veskovića (Kolašinska, Beranska, Andrijevička i Bjelopoljska brigada) bio je u s. Kokorići, u očekivanju italijanskih kamiona za prevoženje u Mostar i Drežnicu.¹¹⁰⁾

Četnici i Nemci posle forsiranja Neretve od strane glavne operativne grupe divizija NOVJ

Protivudarom ka Gornjem Vakufu postignuto je višestruko dejstvo. Ranjenici su spaseni, nemačke trupe su prinuđene na povlačenje i odbranu, a neprijatelji su obmanuti o stvarnom pravcu proboja.

Tito je, 5. marta, naredio proboj preko Jablanice i Prenj-planine prema istoku, tamo gde je neprijatelj to najmanje očekivao.¹¹¹⁾ Prelaskom na levu obalu Neretve, noću 7. marta, delovi 2. proleterske divizije su potpuno razbili 1. i 2. durmitorsku brigadu, naterali ih u bekstvo i širili mostobran, o čemu Lukačević, istoga dana, piše:

»... Komunisti, stegnuti obručem uništenja, odlučili su se za izvršenje proboja kod Jablanice. U tu svrhu nekoliko odlučnih odeljenja, naoružani velikim brojem automatskih oružja, prebacili su se preko mosta na Neretvi, pobili stražare i jakom automatskom vatrom branili uži mostobran koji se postepeno proširivao.

Usled noći i nesposobnosti jedinica nastalo je vatreno dejstvo međusobno, a potom gubljenje veze i odstupanje bez plana i komande.

U toku 7. o. m. »komunisti su u svojim rukama imali Krstac i dovoljnu snagu prebačenu preko Neretve i sa uspehom gonili demoralisane delove leve kolone«. Malo dalje dodaje da su Nemci u žestokim borbama kod Ostrošca, i da su »danas tamo upućena pojačanja pripadnika broj 11 sa bornim kolima i topovima«. ¹¹²⁾ Štab 2. proleterske divizije, 8. marta

¹⁰⁹⁾ AVII, reg. br. 1/1, k. 297, d. 1005 i 1006.

¹¹⁰⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2089, 2001, 2025 i 2027.

¹¹¹⁾ Vidi: F. Trgo, n. č.

¹¹²⁾ AVII, reg. br. 21/6, k. 141: saopštenje Lukačevića komandantima kolona.

izvešten je da su njene jedinice izbile preko linije Dobrogošće — Krstac — Ravna — Glogošnica i da su u »bojevima vođenim jednovremeno protiv udruženih jedinica: njemačkih, italijanskih, četničkih i ustaških«, naše jedinice nanijele neprijatelju gubitke od 130 ubijenih, 105 zarobljenih i veći broj ranjenih. Dalje se konstatuje da bi zarobljenih četnika bilo mnogo više, ali da su četnički oficiri ubijali četnike koji su digli maramice u znak predaje, kao i to da su i Nemci pucali u četničku četvu koja se cela predavala.¹¹³⁾

Dok se to dešavalo Lukačević je bio u Konjicu, u štabu grupe »Anaker«. Izvešten, 7. marta u 8 časova, o razbijanju 1. durmitorske brigade kod Jablanice, Lukačević je naredio Letećoj brigadi da iz Konjica krene ka Ostrošcu radi spasavanja 2. durmitorske brigade. On je u nemačkom oklopnom automobilu krenuo ka Ostrošcu. Nemci su, takođe, uputili pojačanja prema Ostrošcu. Pri izlazu iz Konjica, oko 8,30 časova, Lukačević je sreo ostatak 1. durmitorske brigade, kako se u paničnom bekstvu povlači. Oko 12 časova Lukačević, nemačko pojačanje i Leteća brigada stigli su kod Ostrošca, gde se, u međuvremenu povukla 2. durmitorska brigada, pod komandom kapetana Ivana Ružića. »U Ostrošcu zatičem Ivana (Ružića — BL) koji se već probio uz velike gubitke, njegove jedinice raspršane ... U 14 časova nije bilo ni jednog četnika na pravcu nastupanja komunista« — izveštava Lukačević.¹¹⁴⁾ Pošto su jedinice 3. divizije vršile snažan pritisak na delove grupe »Anaker« u širem rejonu Ostrošca, to oni nisu mogli odvojiti veće snage i baciti ih ispred 2. proleterske divizije. Nemci su na položaje Prisoje — Javorik — Golo brdo uputili deo snaga koje su pristigle kao pojačanje i četničku Leteću brigadu. Načelnik štaba konjičke grupe, Ćirilo Dimitrijević obaveštava 8. marta komandanta kolone da je Vojislav Lukačević na položaju Golo brdo sa Letećom brigadom i »delom kolone 11«.¹¹⁵⁾ To su oni delovi Nemaca koji su se rasporedili južno od drumu Ostrožac — Konjic, pa su se, ostavši usamljeni, povukli na nove položaje kod četnika. O tome Lukačević piše: »11 je noću izvršio pomeranje nazad radi izravnjanja položaja«.¹¹⁶⁾ A, komanda nemačkih trupa u NDH konstatuje da se »grupa Anaker« od 7. marta nalazi u odbranbenim borbama.¹¹⁷⁾ Za to vreme su se 1. i 2. durmitorska brigada nalazile u širem rejonu Konjica gde su zaustavljene od strane rezerve konjičke grupe. Tako se tu našlo oko 2.000 četnika s kojima je nameravano izvršenje protivnapada na 2. proletersku diviziju. Ostojić je 7. marta naredio Lukačeviću da koristeći dejstva pomoću nemačkih i italijanskih trupa izvrši protivnapad i ponovo ovlada prostorom na levoj obali Neretve.¹¹⁸⁾ Lukačević je, kasno u noć 7. marta, u dogovoru sa Nemcima, izdao naređenje za izvršenje protivnapada koji je trebalo da usledi 8. marta.¹¹⁹⁾ Pošto italijansko vazduhoplovstvo zbog nepoznavanja trenutne situacije i zauze-

113) Zb. IV, knj. 11, dok. 43.

114) AVII, reg. br. 56/1, k. 141: izveštaj majoru Ostojiću od 9. marta.

115) AVII, reg. br. 35/6, k. 141.

116) AVII, reg. br. 56/1, k. 141.

117) Zb. IV, knj. 11, dok. 199.

118) AVII, Italijanska arhiva, reg. br. 11/4, k. 363.

119) AVII, reg. br. 34/6, k. 141.

tosti bombardovanjem, nije uspjelo da četnike snabde municijom, to su učinili Nemci. U izveštaju Lukačevića od 8. marta o tome, između ostalog, piše: »11 me obaveštava da se jake partiz. kolone kreću 8. o.m. niz Neretvu. 11 tvrdi da 22 od njega iz Sarajeva nije tražio municiju. Sinoć su mi dali 12 sanduka od svoje«. ¹²⁰⁾ A, komanda jugoistoka izveštava 7. marta Operativni štab Vrhovne komande, da je četnicima predato 30.000 metaka. ¹²¹⁾ Na osnovu ovakve saradnje sa Nemcima i ubeđenja da se radi o lokalnom uspehu operativne grupe, Ostojić se ponadao da će uspeti sprečiti dalji prodor. Izvestivši Mihailovića 7. marta o bežanju četnika i »mešanju žabara« u komandovanje, uveravao ga je da treba imati poverenje u Lukačevića i da će on u sprezi sa Nemcima spasiti situaciju. ¹²²⁾

Ne gubeći tempo napada, delovi 2. proleterske divizije su potisli Leteću brigadu i delove grupe »Anaker« i tako osujetili njihov protivnapad. Nemački komandant je konstatovao da četnici nisu izvršili nameravane napade, već su se povukli na istok. ¹²³⁾ Četnici su se povukli na liniju Tamara — Ljubina planina — Lisina, a Nemci na liniju Tamara — Orlenica — Neretva. ¹²⁴⁾ Istovremeno je i drugo krilo grupe »Anaker« pod pritiskom delova 3. divizije, severno od Neretve, nakon teških borbi »izbeglo opkoljavanje i povuklo se na Kvok«. ¹²⁵⁾ Tako je ponovo uspostavljena jedinstvena linija posednuta nemačkim trupama i četničkim jedinicama. Karakteristično je da su Nemci očekivali da četnici podnesu veći deo tereta u borbama, dok su se četnici nadali da će to učiniti Nemci.

U takvoj situaciji, Ostojić je ocenio da se četnički komandanti i suviše oslanjaju na Nemce, očekujući od njih ono što je bilo nemoguće — sprečavanje prodora 2. proleterske divizije. Sagledao je činjenicu da četnici već pri prvim sukobima sa jedinicama NOVJ, napuštaju položaje u masi. Četničko vrhovno rukovodstvo našlo se u teškoj situaciji. Ono nije imalo raspoloživih rezervi koje bi ubacilo u borbu i tako, bar za kratko vreme, zaustavilo prodor. Drugo, osim konjičke grupe koja je već bila u rasulu i povlačila se zajedno sa Nemcima, Ostojić nije mogao upotrebiti nijednu četničku jedinicu, jer su njima komandovali Italijani. ¹²⁶⁾ Tako su četnici pod komandom Bačovića bili 8. marta u Širokom Brijegu gde ih je »rasporedio u opštu rezervu italijanski komandant korpusa«. ¹²⁷⁾ Odred majora Veskovića bio je još uvek u s. Kokrić, a Zetski četnički odred sa italijanskim trupama u borbama kod Rakitna. Ovakvo angažovanje četnika od strane Italijana diktirano je njihovom procenom da je udar na levu obalu Neretve lokalna akcija i sa ograničenim ciljem. Osmog marta, kasno uveče, Ostojić se žali Mihailoviću da Italijani »prete obustavom hrane i municije« ako se što preduzme bez nji-

¹²⁰⁾ AVII, reg. br. 56/1, k. 141.

¹²¹⁾ AVII, Na, NAV-T1311, r. 175, s. 442—64.

¹²²⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2126.

¹²³⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 206.

¹²⁴⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2146; Zb. IV, knj. 11, dok. 43.

¹²⁵⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 204.

¹²⁶⁾ Isto, dok. 208.

¹²⁷⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2147; Zb. IV, knj. 11, dok. 205.

hove saglasnosti. Zato mu predlaže da bi bilo najbolje prikupiti konjičku grupu na levoj obali Neretve, kod Konjica, i razgraničiti dejstvo po pravcima i položajima između četnika i Nemaca. Istom prilikom izveštava da je naredio Lukačeviću »da pripremi protivnapad na Jablanici, težeći da sa Nemcima izvrši promenu«, tj. da Nemci zauzmu položaje i napadaju severno, a četnici južno od Neretve.¹²⁸⁾

Međutim, dok je Ostojić pisao depešu Mihailoviću, situacija je bila dijametralno izmenjena. Pod pritiskom 3. divizije, desno krilo grupe »Anaker« povuklo se na liniju: Lisin — Vinjača — Brdo — Bikova kosa — Križ — Homolje — Konjic. Na te položaje povuklo se i levo krilo.¹²⁹⁾ Zetnička kolona severno od Neretve povukla se zajedno sa Nemcima na položaje Zlatar — Konjic, pozadi nemačkih položaja.¹³⁰⁾ Štab 10. hercegovačke brigade izveštava, 10. marta, da su njene jedinice u sadejstvu sa 5. crnogorskom brigadom, nekoliko dana vodile ogorčene borbe protiv nemačkih, ustaških, italijanskih i četničkih jedinica i da su ih naterali na povlačenje u širi rejon Konjica.¹³¹⁾ Četničke brigade, koje su razbijene kod Jablanice, povukle su se u neredu u Donju Bijelu i Paklenu.¹³²⁾ Tako je propao i ovaj nameravani protivnapad okupatora i četnika.

Major Ostojić izveštava 10. marta Mihailovića da je konjička grupa u rasulu i da četnici u velikim grupama beže svojim kućama u Sandžak i Crnu Goru, predlažući da ih sve treba pohvatati i streljati.¹³³⁾ Do tada Ostojić, pa ni Mihailović, kao i okupatori nisu shvatili da se radi o prodoru operativne grupe ka istoku, da su glavne snage usmerene u tom pravcu, a da zaštitnički delovi vode žestoke borbe protiv nemačkih divizija i italijanskih i četničkih grupacija zapadno od Neretve. Okupatorsko vazduhoplovstvo je sistematski izviđalo i pratilo pokrete i bombardovalo jedinice operativne grupe. Izviđačke podatke su hitno dostavljali četničkim komandantima, kako bi im pomogli u donošenju odluka. Major Bačović, 9. marta izveštava Mihailovića: »... Avioni su me ovog momenta izvestili da su osmotrili velike partizanske snage koje kreću od Prozora ka Rami i Sovića ka Jablanici.«¹³⁴⁾ Major Ostojić je, 10. marta izvestio »da Tito želi da se probije pravcem: Jablanica — Kalinovik — Metaljka — južni Sandžak«, kao i da su velike snage operativne grupe u pokretu od Prozora ka Rami.¹³⁵⁾ To su bili prvi podaci na osnovu kojih je četničko rukovodstvo saznalo prave namere glavne operativne grupe. Zato je Ostojić, istoga dana, naredio Lukačeviću, da prikupi razbijenu konjičku grupu i pokuša zaustaviti nagli prodor ka s. Borci, ističući da u tom cilju iskoristi do maksimuma br. 11 i 22, i da »traži tenkove, topove, avione, municiju, hranu i pojačanja od svih brojeva.«¹³⁶⁾ Osim toga, predložio je Mihailoviću da Pavle izvrši ponovnu mobilizaciju čet-

¹²⁸⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2149—50.

¹²⁹⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 206 i 207.

¹³⁰⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2181; Zb., IV, knj. 11, dok. 209.

¹³¹⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 61.

¹³²⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2296.

¹³³⁾ Isto, d. 2296, 2299 i 2300.

¹³⁴⁾ Isto, d. 2181.

¹³⁵⁾ Do ovih podataka Ostojić je došao na osnovu jedne zapovesti 9. divizije, koju su neprijatelji uhvatili (AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2296).

¹³⁶⁾ AVII, reg. br. 16/2, k. 161.

nika na teritoriji limsko-sandžačkih odreda i uputi ih u Nevesinje, odnosno Kalinovik. Takođe je predložio da se hitno organizuje odbrana na liniji: Foča — Dumaška planina.¹³⁷⁾ S obzirom da je na teritoriji Crne Gore i Sandžaka prethodno izvršena prisilna mobilizacija, to Pavle Đurišić nije mogao mobilisati traženih 6.000 četnika, već oko 2300 koji će, zajedno sa Mihailovićem, stići u Kalinovik tek 18. marta.

Pošto je za katastrofu četnika optužio Jevđevića, Baćovića i Bajru Stanišića, i istakao za primer Vojislava Lukačevića, major Ostojić im je, 10. marta, naredio da se kod Italijana zauzme da dozvole prebacivanje četnika zapadno od Neretve na pravac Borci — Čičevo. Odgovarajući na optužbe, Jevđević i Baćović istoga dana izveštavaju Mihailovića da je za proboj operativne grupe kriv Lukačević, kao i to da Ostojić, komandujući iz Kalinovika, nema pravu predstavu o toku događaja. Jevđević dodaje: »Kada sam zvao delove vrhovne komande da komanduju na licu mesta, odgovorili su neljubazno da neće da rade sa okupatorom, tražeći u isto doba hranu, municiju, topove i vojsku od okupatora«.¹³⁸⁾

Kao argument da četnici moraju slušati okupatorova naređenja, Jevđević navodi primer da oni hrane i snabdeavaju celokupnu četničku masu u broju od 13.200 četnika, da su okupatori dali toliko hrane da je on, na osnovu lažnog brojnog stanja, uštedeo 110.000 obroka, kao i to da su za poslednjih nekoliko dana dali 1.100.000 metaka.¹³⁹⁾ Kada je, 10. marta, Jevđevića, Stanišića i Baćovića u Mostaru primio Mario Roboti, saopštio im je da će Nemci posetiti rudokopno područje boksita, ali da neće prelaziti na levu obalu Neretve. Jevđević je tada, navodno, izrazio saglasnost, moleći Robotija da se Nemci što više angažuju kako bi sprečili da Konjic ne padne u ruke operativne grupe.¹⁴⁰⁾

U međuvremenu su Nemci i Italijani shvatili da je glavni udar operativne grupe usmeren u pravcu Čičeva, s ciljem prodora prema jugoistoku.¹⁴¹⁾ Osim toga, saopštenje Litersa, 10. marta, Robotiju da je operacija »Vajs« završena, te da 18. italijanski korpus može usmeriti dejstva u dolinu Neretve radi ojačanja 6. korpusa, stvorilo je mogućnost da se italijanske trupe i četnici pregrupišu zapadno od Neretve na pravac Glavatičevo — Čičevo i delimično na pravac Drežnica — Jablanica. Za to vreme grupa »Anaker« je organizovala odbranu na liniji Konjic — Ivan sedlo, radi sprečavanja eventualnog prodora preko Bjelašnice, dok su nemačke SS, 717. i 369. divizije uz snažne borbe postepeno prodirale ka Neretvi.¹⁴²⁾ Već 10. marta odred majora Veskovića je prevezen u Bijelo Polje (kod Mostara), s ciljem da izbije u rejon Borci i dejstvuje ka

¹³⁷⁾ AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2928.

¹³⁸⁾ Isto, d. 2248.

¹³⁹⁾ Vojvoda Jevđević navodi da hrani i snabdeva municijom 2000 četnika pod komandom Bajre Stanišića, 4.000 iz konjičke grupe, 6.000 pod komandom Baćovića (četnici iz Hercegovine) i 1.200 pod komandom Andrije Veskovića (AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2248).

¹⁴⁰⁾ Isto, d. 2230. O razgovorima Roboti — Liters u Mostaru, vidi: Zb. IV, knj. 11, dok. 210 i 212.

¹⁴¹⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 214.

¹⁴²⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 207 i 215; F. Trgo, n. č.

Bijeloj.¹⁴³⁾ Trebinjski korpus (oko 1150 četnika) pod komandom kapetana Milorada Vidačića, prevezen je iz rejona Rakitno — Cerovi Doci, preko Mostara i Nevesinja do s. Kula, radi dejstva prema Bijeloj.¹⁴⁴⁾ Konjička grupa, naslonjena desnim krilom na levo krilo grupe »Anaker«, nalazeći se na pravcu glavnog udara operativne grupe, ponovo je razbijena 12. marta, a delovi 2. proleterske divizije su izbili kod s. Jezero.¹⁴⁵⁾ Povodom razbijanja konjičke grupe, Baćović je izvestio Mihailovića da su durmitorske brigade i Sandžaklije izdali, jer su javno izjavili da neće da se bore protiv svojih sinova, sestara i braće, koji se nalaze u redovima komunista, kao i to da su pri nailasku komunista iste pozdravljali sa pesnicom i uzvikom »Smrt fašizmu«. ¹⁴⁶⁾ Kada je Ostojić dao ocenu situacije i o tome 12. marta izvestio Mihailovića, javio mu je da su durmitorske brigade pobile, sem pratnje oficira u broju od 20 ljudi, da su i ostale jedinice konjičke grupe u rasulu, kao i to da snagu jedinica operativne grupe ne može proceniti, ističući da su im moral, zalaganje i naoružanje odlični, dok je kod četnika to sve vrlo slabo.¹⁴⁷⁾ Trinaestog marta izveštava da se četnici iz konjičke grupe demoralisano povlače od Glavatičeva ka Kalinoviku i da nije u stanju da ih zadrži i organizuje odbranu.¹⁴⁸⁾ To povlačenje, odnosno bežanje konjičke grupe, ka Kalinoviku i Dobrom polju u izvesnom smislu je značilo fizički prekid kontakata sa delovima iz grupe »Anaker«. Ali to nije značilo prekid saradnje, jer će četnici i u daljoj fazi borbe imati podršku nemačkog vazduhoplovstva. Iako su četničke glavešine pozvale Nemce da odbrane Kalinovic i Nevesinje, oni to nisu mogli učiniti zbog brzog prodora jedinica operativne grupe i zbog pregrupisavanja nemačkih divizija radi sprečavanja prodora u nemačku okupacionu zonu u istočnoj Bosni i daljih dejstava sa šire osnove.

U operacijama »Vajs I i II« ispoljena je potpuna vojnička i politička saradnja četnika sa nemačkim trupama na celom području Bosne, a posebno u dolini Neretve. Tako Liters, 15. marta, izveštava Lera o rezultatima operacije »Vajs« i daje ocenu odnosa četnici — Nemci. On navodi da se na operacijskom području 717. divizije (zapadna Bosna i Bosanska krajina) »četničko rukovodstvo potčinilo naređenjima nemačkih oružanih snaga i osiguralo svoju lojalnost«, što je bilo i na području 718. divizije (centralna i istočna Bosna). Liters zaključuje da nemačke divizije, koje su učestvovalе u operacijama »Vajs II«, daju pohvalnu ocenu i povoljno se izražavaju o držanju četničkih jedinica, koje su, ne samo dragocenim izviđačkim podacima, već i napadima za rasterećenje, pomogli nemačkim jedinicama u borbama protiv operativne grupe.¹⁴⁹⁾

Četničko rukovodstvo je težilo da protivnapadima zaustavi prodiranje ka Glavatičevu i dalje prema Kalinoviku i Nevesinju. Zato su

143) AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2233; Zb. IV, knj. 11, dok. 214.

144) Isto.

145) Zb. IV, knj. 11, dok. 66.

146) AVII, reg. br. 3/1, k. 293, d. 2333.

147) Isto, d. 2354—55.

148) Isto, d. 2357—58.

149) AVII, NAV-T-314, r. 554, s. 365—372.

na te pravce dovodili i ubacivali u borbu četničke jedinice koje su skidali sa drugih položaja, jer nisu imali rezervi. Računali su na jake pritiske nemačkih trupa, naročito kod Jablanice i Konjica. Tako je Ostojić 14. marta izdao opštu direktivu za koncentričan napad u predelu Borci gde su se već nalazili Vrhovni štab NOV i POJ i Centralna bolnica. U direktivi je naglašeno da nemačke trupe vrše snažne napade od Prozora ka Jablanici i od Konjica ka Bijeloj, a italijanske trupe od Mostara ka Jablanici, te da se mora iskoristiti taj, »najpovoljniji momenat za definitivno uništenje glavnih snaga boljševika u džepu Neretve«. ¹⁵⁰⁾ Poznato je da su četničke formacije kod Čičeva i Glavatičeva 15. marta razbijene i potisnute ka Nevesinju i Kalinoviku, čime je i taj planirani protivnapad unapred osujećen. ¹⁵¹⁾

Sadejstvo četnika i Nemaca kod Jablanice

Izbijanjem delova nemačke 369. divizije neposredno ispred Jablanice 15. marta dovelo ih je u direktne kontakte sa četnicima pod komandom majora Pantića. Ta četnička grupa dejstvovala je zajedno sa 49. bataljonom »crnih košulja« na Plasa planini, napadajući desni bok zaštitničkih snaga operativne grupe. Dolazak Nemaca na Plasa planinu stvorio je mogućnost Italijanima da četnike, koji su štitili prodor niz Neretvu, na njenoj desnoj obali, upute u napade na levoj obali u pravcu Krstac — Idbar, u susret delovima nemačke 718. divizije koji su napadali od Ostrošca ka Krstacu. ¹⁵²⁾ Da ne bi došlo do nesporazuma oko dejstava delova 718. divizije na Krstacu i delova 717. divizije na pravcu Čarski vrh — Papraska (na levoj obali Neretve), koji su 16. marta potisli delove 3. krajiške brigade iz rejona Čarski vrh, i četnika pod komandom Pantića, štab italijanskog 6. armijskog korpusa je na pravcu dejstva Jablanica — Krstac — Idbar, između četnika i Nemaca, postavio 49. bataljon »crnih košulja«, ¹⁵³⁾ Štab majora Pantića, pod nazivom Istaknuti centar komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, i štab 49. bataljona »crnih košulja« nalazili su se u Gornjoj Grabovici. Kada su tu 17. marta izbili delovi 369. divizije, Italijani i Pantić su se usprotivili daljim nemačkim dejstvima na levoj obali Neretve, smatrajući da, pored četnika, Italijana i delova 718. divizije na tom pravcu nije potrebno angažovanje jačih nemačkih snaga. ¹⁵⁴⁾ To zadržavanje nemačkih jedinica da ne prelaze na levu obalu Neretve, vojvoda Jevđević je smatrao svojim velikim uspehom. Naime, on je 17. marta izvestio Mihailovića da mu je Ostojić (pseudonim čika Branko), naredio da pozove Nemce za dejstvo u Hercegovini, ali da to nije učinio zato što bi se time izgubio svaki politički i vojnički ugled četničkog rukovodstva uopšte. ¹⁵⁵⁾ Na pitanje Mihailovića,

¹⁵⁰⁾ AVII, reg. br. 42/3, k. 161.

¹⁵¹⁾ AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2473; Zb. IV, knj. 11, dok. 81; F. Trgo, n.č.

¹⁵²⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 236 i 239; AVII, reg. br. 293, d. 2460 i 2483.

¹⁵³⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 239. Štab 6. a.k. konstatuje 17. marta da se četnici i Italijani približavaju useku Idbar, a da »sa sjevera nemačke jedinice koje operišu na lijevoj strani Neretve kreću ka Krstacu«. (Isto, dok. 241).

¹⁵⁴⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. br. 241.

¹⁵⁵⁾ AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2476.

kakvi su planovi Nemaca za dejstvo u Hercegovini, vojvoda Jevđević, 18. marta, izveštava da je dva puta odbio predlog Nemaca za pomoć četnicima i Italijanima na levoj obali Neretve, dodajući da su Nemci u Jablanici pokušali preći Neretvu, ali da su ih četnici zaustavili¹⁵⁶⁾ U stvari, zahtev Nemcima da ne prelaze na levu obalu Neretve postavili su Italijani. O tome nemački štab za vezu pri Komandi 2. italijanske armije saopštava 18. marta i navodi da garnizon u Gornjoj Grabovici ne dozvoljava dalje napredovanje 369. diviziji.¹⁵⁷⁾

Pozivi Nemcima da brane Kalinovik i Nevesinje

Borbe zaštitničkih delova operativne grupe NOVJ protiv nemačkih i italijanskih trupa i četnika na okuci Neretve imale su za cilj zaštitu povlačenja ranjenika i omogućavanje bržeg prodora glavnine operativne grupe. Te borbe nisu imale karakter odsudne odbrane, ali su okupatorima i četnicima nanesen osetni gubici. Nemci su, na osnovu svoje procene i po četničkim izveštajima o borbama kod Čičeva i Glavatičeva, cenili da će se glavnina operativne grupe probijati ka Foči, odnosno na severoistok preko linije Višegrad — Sarajevo, na nemačko okupirano područje.¹⁵⁸⁾ Oni su, takođe, raspolagali podacima da se na pravcu Nevesinje — Glavatičevo koncentrišu jake četničke formacije i italijanske trupe, te da je proboj u tom pravcu manje verovatan. Stoga su Nemci počeli užurbano prebacivanje jedinica na liniju Sarajevo — Višegrad. U tom cilju počelo je, 17. marta, transportovanje 717. divizije na pomenutu liniju. Delovi 718. divizije i grupa »Anaker«, takođe su se počeli premeštati u Sarajevo, s ciljem odlaska na novi prostor, dok je 369. divizija otpočela 20. marta prebacivanje, takođe, na pomenutu liniju.¹⁵⁹⁾ Delovi 718. divizije obezbeđivali su eventualni pokušaj prodora preko Bjelašnice i puta Konjic — Sarajevo, dok je SS divizija »Princ Eugen« obezbeđivala rudokopno područje boksita kod Mostara i eventualno sprečavanje prodora operativne grupe u tom pravcu.

U borbama od 16/17. marta, 3. divizija je porazila četnike na liniji: Krstac (k. 807) — Djevojački kuk — Ratkamen — Rahtijeveca i produžila dejstvo ka Nevesinju.¹⁶⁰⁾ Povodom toga poraza Jevđević je javio: »Sa velikom ofanzivnom snagom i odlučnošću probijaju se komunisti Srbiji. Naše trupe su inferiornije po borbenom duhu i osećanju ideje«. Jevđević navodi da četnici neće da maknu u borbu bez sudelovanja okupatora, dodajući da mu Nemci nude trupe za odbranu Kalinovika i Nevesinja, ali da je to odbio iz bojazni da bi Nemci na taj način ostali u Hercegovini.¹⁶¹⁾ Četnički porazi na pravcu Glavatičevo — Nevesinje i pokreti 1. i 2. proleterske divizije ka Kalinoviku uplašili su majora Ostojića pa je 16. marta naredio da se njegov štab premesti iz Kalinovika

¹⁵⁶⁾ Isto, d. 2508.

¹⁵⁷⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 241.

¹⁵⁸⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 234; Arhiv VII, NAV-T-314, r. 544, s. 365—372.

¹⁵⁹⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 232, 242, 246 i 258.

¹⁶⁰⁾ AVII, reg. br. 1/9, k. 231.

¹⁶¹⁾ AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2486 i 2487.

u s. Boriya, a centar veze u Miljevinu. Takođe je naredio italijanskom oficiru pri njegovom štabu da evakuise stanovništvo iz Kalinovika u Foču.¹⁶²⁾ Takvu odluku Ostojić je doneo uprkos naređenju generala Robotija da se četnički garnizon u Kalinoviku snabdeva vazдушnim putem i da se održi po svaku cenu.¹⁶³⁾ Međutim, treba imati u vidu, da Ostojić tada još nije znao rezultate razgovora Jevđevića sa Nemcima u Mostaru i Lukačevića sa predstavnicima 717. divizije čije je trupe pozvao da preko Dobrog polja dođu na sektor Kalinovika. O tome Jevđević 17. marta izveštava Mihailovića i dodaje da je Nemce ka Kalinoviku pozvao Lukačević.¹⁶⁴⁾ Kada je primio obaveštenje da će Nemci doći kod Kalinovika, Ostojić je odlučio da se vrati u Kalinovik. Međutim, Ostojić je, znajući namere Nemaca bolje od Lukačevića, izrazio bojazan da oni neće odvojiti veće snage za odbranu Kalinovika. U stvari, nije bio siguran da li će Nemci doći u Kalinovik ili ne, pa je svoj štab smestio u Miljevinu, a on se sam vratio u Kalinovik.¹⁶⁵⁾ Drugo što je uticalo na njegov povratak u Kalinovik, bilo je obaveštenje da su Mihailović i Pavle Đurišić krenuli u pravcu Kalinovika, i da vode oko 2.300 novomobilisanih četnika.¹⁶⁶⁾ Ti četnici su prevezeni italijanskim kamionima iz Kolašina u Foču, odakle su produžili pešice ka Kalinoviku gde su stigli 18. marta, kada i Mihailović.¹⁶⁷⁾ Dan ranije u Nevesinje su stigli Pircio Biroli i general Blažo Đukanović komandant Nacionalnih trupa Crne Gore.

Došavši u Kalinovik, Mihailović je uzeo brojni pseudonim »570« i preuzeo direktnu komandu nad četnicima na sektoru Kalinovik. Na tom prostoru je 19. marta bilo prikupljeno oko 6.700 četnika koji su zaposeli liniju Ulog — Obalj — Kalinovik.¹⁶⁸⁾ Tu grupaciju četnika snabdevalo je i potpomagalo italijansko vazduhoplovstvo i podržavala artiljerija iz Jelašca.¹⁶⁹⁾ Istovremeno se na pravcu prema Nevesinju, pod komandom generala Đukanovića, pukovnika Stanišića i majora Bačovića, borilo oko 2.600 četnika sa grupom »Skoti« i delovima divizije »Berga-

¹⁶²⁾ AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2459^a i 2464; Zb. IV, knj. 11, dok. 237.

¹⁶³⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 240.

¹⁶⁴⁾ AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2490.

¹⁶⁵⁾ Isto, d. 2464.

¹⁶⁶⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 237.

¹⁶⁷⁾ AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2510; Zb. IV, knj. 11 dok. 237 i 240.

¹⁶⁸⁾ Kalinovački odred (Stolačka i Bilečka brigada) i delovi Drinskog korpusa, oko 900 četnika zaposelo je liniju Ulog — Obalj (AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2473; reg. br. 23/10, k. 231). Odred Andrije Veskovića (četiri brigade), koji je od 1.200 spao na 650 ljudi, prevezen je 18/19. marta italijanskim kamionima iz s. Logor (kod Nevesinja) na liniju Ulog — Kalinovik. Na putu od Dobrog polja ka Kalinoviku kretalo se oko 1.000 četnika iz Romanijskog korpusa, dok je oko 300 četnika iz sastava durmitorskih brigada i oko 1.000 četnika iz Drinskog korpusa već bilo kod Kalinovika. Takođe se iz pravca Ustikoline ka Kalinoviku kretalo oko 500 četnika iz Drinskog korpusa (AVII, reg. br. 23/10, k. 231). Tome treba dodati oko 2.300 onih što ih je doveo Mihailović.

¹⁶⁹⁾ Major Ostojić je 19. marta zahtevao od Italijana, a preko Jevđevića, da oni snabdevaju kod Kalinovika grupaciju od 5800 četnika. Jevđević je, 20. marta, odgovorio da će te četnike snabdevati divizija »Taurinenze« (AVII, reg. br. 57/2, k. 161 i 27/4, k. 172).

mo«. ¹⁷⁰⁾ U širem rejonu Konjica nalazilo se oko 1000 četnika iz sastava konjičke grupe, a na pravcu Krstac — Bijela dejstvovalo je oko 1200 četnika iz Nevesinjskog korpusa. ¹⁷¹⁾

Sa tako grupisanim četnicima, Mihailović je planirao da u saradnji sa okupatorima izvrši koncentričan napad na glavninu operativne grupe u predelu Glavatičevo — Borci. Planirani su pravci napada: Kalinovik — Glavatičevo, Nevesinje — Glavatičevo, Konjic — Bijela — Borci i Krstac — Bijela — Borci. U »Ideji opšteg napada na boljševike« od 18. marta, kao pogodna okolnost uzeta je činjenica da nemačke dve divizije vrše pritisak od Konjica, Ostrošca, Rame i Širokog Brijega, da sa aerodroma Rajlovac i Butmir poleće i bombarduje 60 nemačkih aviona, kao i to da će snabdevanje i saradnja avijacije i artiljerije br. 11 i 22 biti obezbeđena preko vojvode Jevđevića i da će se »br. 11 i 22 iskoristiti do maksimuma za uništenje boljševika«. ¹⁷²⁾

Očigledno je da je Mihailović imao u vidu, pored snažnog bombardovanja, i jako ispoljene pritiske nemačkih snaga, naročito na pravcu Konjic — Bijela — Borci i Ostrožac — Krstac — Borci. Na tim pravcima, pored četnika, pritisak su vršili delovi 718. divizije. General-pukovnik Liters je, 16. marta konstatovao, da su nemačke trupe potisnule jedinice operativne grupe južno d linije Rama — Ključ, a da ih je dočekala četnička formacija sa juga, i da su prinuđene na izvlačenje dolinom Neretve ka istoku. ¹⁷³⁾ Naročito je ispoljeno dejstvo delova 718. divizije u pravcu Gornje Bijeje koju su zauzeli 22. marta, uz veće gubitke. ¹⁷⁴⁾ Dejstvo tih nemačkih snaga vršeno je na osnovu dogovora između Nemaca i četničkih komandanata. O tome Jevđević izveštava Mihailovića i navodi kako je »br. 11 došao prema sporazumu do Bijeje«. ¹⁷⁵⁾ U ovoj fazi zajedničkih dejstava Nemaca i četnika, naročito je došlo do izražaja nemačko vazduhoplovstvo. Četnički komandanti su unapred dogovorenim znacima pokazivali svoje položaje i linije koje su u toku borbe dostigli. Tako u zapovesti pukovnika Stanišića i majora Bačovića od 18. marta, za napad od Nevesinja ka Glavatičevu, pored ostalog, piše da pri pojavi i bombardovanju nemačkih aviona treba svoje linije pokazivati paljenjem vatri, mahanjem šatorskim krilima, kapama, maramicama i tome slično. ¹⁷⁶⁾

Međutim, do zajedničkih dejstava Nemaca i četnika, kod Kalinovika, prema pozivu Lukačevića, nije moglo doći. Naime, Nemci su procenili da četnici neće biti u stanju da zadrže prodor operativne grupe prema Kalinoviku do njihovog pristizanja. Zato se 717. divizija do 20. marta prebacila na liniju Sarajevo — Stambolčić — Sajnovići — Ustiprača, s ciljem da na pomenutoj liniji zaustavi prodor operativne grupe ka severoistoku i ne dozvoli spajanje sa 6. istočnobosanskom brigadom

---

¹⁷⁰⁾ Zetski četnički odred, spao od 2.200 na 1.000 četnika, Trebinjski korpus — 1.000 četnika i Rogatička brigada — 550 četnika (AVII, reg. br. 23/10, k. 231; Zb. IV, knj. 11, dok. 239 i 243.

¹⁷¹⁾ AVII, reg. br. 23/10, k. 231.

¹⁷²⁾ Isto.

¹⁷³⁾ AVII, NAV-T-315, r. 554, s. 365—372.

¹⁷⁴⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 258 i 267.

¹⁷⁵⁾ AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2793.

¹⁷⁶⁾ 40/1, k. 162.

u rejonu Šehovića.¹⁷⁷⁾ S druge strane, Mihailović tada nije mnogo ni insistirao na pomoći Nemaca kod Kalinovika, jer je računao da tu ima dovoljno četnika da zadrže prodor, čak, da pređu u napad i tako preuzmu inicijativu. Samouverenje u četničku moć bilo je toliko da je Ostojić 20. marta naredio pukovniku Stanišiću i majoru Bačoviću da više ne insistiraju na pozivu Nemcima da dođu kod Nevesinja, sve dotle dok to ne oceni Mihailović i o tome ne donese odluku.¹⁷⁸⁾ Major Ostojić je, 21. marta naredio kapetanu Baji Nikiću, komandantu Drinskog korpusa, čiji su četnici došli u kontakte sa Nemcima kod Ustiprača, da se prema njima drži u duhu ranijih stavova, tj. da Nemce ne sme napadati.¹⁷⁹⁾

Dok se tako Mihailović spremao da zada udarac operativnoj grupi, dotle je 2. proleterska divizija ojačana 1. proleterskom brigadom, tučena nemačkom i italijanskom avijacijom, izbila 20. marta neposredno ispred Kalinovika na liniju s. Kuta — s. Obalj.¹⁸⁰⁾ Istoga dana i pod Mihalovićevom neposrednom komandom krenuli su četnici u napad.¹⁸¹⁾ Došlo je do borbe u susretu. U trodnevnim vrlo ostrim borbama, uz česte napade i protivnapade jedne i druge strane, jedinice 2. proleterske brigade uz sadejstvo ostalih jedinica divizije, uspele su da razbiju najjaču grupaciju četnika u dolini Neretve, prisile ih na povlačenje i zauzmu Ulog i Obalj, a 23. marta i Kalinovic.¹⁸²⁾ Mihailović se sa oko 4.500 četnika probio u Foču i njen širi rejon, gde su četnici i delovi divizije »Taurinenze« pokušali sprečiti prodor operativne grupe preko Drine.¹⁸³⁾

Na pravcu Glavatičevo — Nevesinje gde su prodirale jedinice 3. divizije, četnici i Italijani doživeli su istu sudbinu. Naime, italijanske trupe i četnici su, 19. marta, izvršili jake napade na liniji s. Kruševljani — s. Kljuni — s. Lakat i posle vrlo žestokog otpora, uspele da potisnu 4. proletersku i 5. crnogorsku brigadu i izbiju na položaje severno od s. Kljuni.¹⁸⁴⁾ Već sutradan su brigade protivnapadom razbile četničke jedinice i italijanske trupe, potisle ih preko linije s. Čitluk — Donja Bijenja — Kifino Selo i izbile neposredno pred Nevesinje.¹⁸⁵⁾ U takvoj situaciji su Stanišić i Bačović zahtevali od Jevđevića (u Mostaru) da izdejstvuje akciju SS divizije »Princ Eugen« na sektoru Nevesinja. Već je rečeno da je to Ostojić zabranio do odluke Draže Mihailovića, koji je smatrao da je to trenutni uspeh operativne grupe, i računao da će glavna grupacija četnika u planiranom dejstvu od Kalinovika ka Glavatičevu slomiti udarnu snagu operativne grupe, kako prema Kalinovicu, tako i prema Nevesinju. Poznato je da su jedinice 3. divizije, 22. marta zauzele Nevesinje. Posle toga događaja Zetski četnički odred se povukao u Meku grudu, a odatle u Gacko, dok su se četnici iz Hercegovine povu-

177) Zb. IV, knj. 11, dok. 258.

178) Major Ostojić je, 20. marta, pisao Pavlu Đurišiću da je Stanišića i Bačovića uhvatila panika i da su odlučili da pozovu Nemce kod Nevesinja, ali da je to zabranio dok o tome ne donese »rešenje br. 570« (AVII, reg. br. 53/3—1, k. 161).

179) AVII, reg. br. 50/1, k. 162; Zb. IV, knj. 11, dok. 263.

180) Zb. IV, knj. 11, dok. br. 97.

181) AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2553.

182) Zb. IV, knj. 11, dok. 113, 114 i 118.

183) AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2637; Zb. IV, knj. 11, dok. 273 i 284.

184) AVII, reg. br. 4/1, br. 293, d. 2529 i 2554.

185) AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2682; Zb. IV, knj. 11, dok. 110.

kli u s. Blagaj (kod Mostara), gde su se povukle i jedinice 26. italijanskog puka.¹⁸⁶⁾

Izbijanje 3. divizije ispred Nevesinja dovelo je četnike i italijanske trupe u beznadežan položaj, zbog čega je i usledilo njihovo povlačenje.

Spasenje je traženo u intervenciji trupa nemačke SS divizije. Vojvoda Jevđević je 21. marta preko generala Amika (Amico), komandanta sektora Mostar zatražio nemačku pomoć za dejstvo u zoni Nevesinja. Tada je Italijanima stavio do znanja da ta pomoć bude privremenog karaktera, dok se ne otkloni opasnost koju su jedinice 3. divizije predstavljale, kako za četnike tako i za Italijane. Posebno je istakao da bi trajnije uspostavljanje nemačkih garnizona u Hercegovini dovelo u pitanje političke i vojničke obaveze četnika prema Italijanima.¹⁸⁷⁾ Međutim, takvu uslovljenost od strane Jevđevića, Italijani nisu uvažavali, a nisu ni želeli da budu posrednici u pogađanjima između Jevđevića i Nemaca. Oni su, pak, sa svog stanovišta procenjivali da li ili ne pozvati Nemce u zonu Nevesinja. I njihova je težnja bila da nemačke trupe brзом akcijom otklone opasnost koja je pretila italijanskim trupama i četnicima u Hercegovini, a potom da se povuku zapadno od Neretve. Jevđević je znao za takve namere Italijana, pa je zbog toga i učinio onakav zahtev Italijanima u vezi sa pozivanjem Nemaca. Nemci su, međutim, potrebnim smatrali da sa trupama SS divizije konsoliduju stanje zapadno od Mostara i omogućе neometanu eksploataciju rudnika boksita, kao i da obezbede sigurno izvlačenje rudnog bogatstva na komunikaciji Mostar — Sarajevo, gde su angažovali veći deo svojih snaga. Osim toga, Nemci su se čvrsto držali sporazuma Liters — Roboti, sklopljenog 10. marta u Mostaru, po kome će Nemci intervenisati istočno od Neretve, samo u slučaju da poziv dođe sa italijanske strane, a Ler to odobri.¹⁸⁸⁾ Očigledno je da se to odnosilo najviše na dejstva SS divizije, jer su trupe 718. divizije dejstvovalе na levoj strani Neretve kod Ostrošca i Konjica, čemu se Italijani nisu protivili. O tome govori i major Baćović koji 21. marta izveštava Mihailovića da su Nemci u svojim dejstvima na levoj strani Neretve (kod Konjica) i odnosima prema četničkim jedinicama vrlo korektni, odnosno da o svojim pokretima stalno obavешtavaju četničke komandante i uvek unapred.¹⁸⁹⁾ Prema tome, jasno je da Nemci u toj fazi saradnje sa četnicima nisu mnogo uvažavali stavove i molbe Dobrosava Jevđevića. To se vidi i iz njegovog izveštaja Mihailoviću gde kaže da mu je major Ostojić naredio da pozove Nemce radi odbrane sektora Nevesinje, ali to, navodno, nije učinio.¹⁹⁰⁾ Iz ovoga izlazi da Jevđević krije svoju nemoć i neće otvoreno da prizna da su svi konci saradnje četnika i Nemaca, bar što se te faze tiče, u rukama Italijana. To je jasno izraženo u prepisci Italijana i Nemaca.

Italijanska ocena vrlo teške situacije kod Nevesinja prinudila ih je da, u vezi sa mostarskim sporazumom, pozovu nemačke trupe radi

¹⁸⁶⁾ AVII, reg. br. 27/1, k. 134; reg. br. 4/1, k. 293, d. 2682; Zb. IV, knj. 11, dok. 272.

¹⁸⁷⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. br. 255.

¹⁸⁸⁾ Zb. IV, knj. 11, dok. 210.

¹⁸⁹⁾ AVII, reg. br. 4/1, 293, d. 2686.

¹⁹⁰⁾ Isto.

privremene intervencije. Tako je komandant 6. armijskog korpusa, general Sandro Piaconi (Piazzoni) 20. marta predložio da divizija »Princ Eugen« pojača četničke jedinice i italijanske trupe pri odbrani Nevesinja. On u obrazloženju navodi da ga je Jevđević izvestio kako četnici, zbog zamora i slabog morala, malo učestvuju u borbama, da se povlače, i takođe, da je Jevđević zatražio znatna pojačanja nemačkih trupa.¹⁹¹⁾ Sutradan je Roboti opisao situaciju kod Nevesinja kao vrlo kritičnu, i da je do nje došlo zbog slabog zalaganja četnika i malog broja italijanskih trupa, pa je predložio Litersu da se tamo angažuje SS divizija. Roboti je, takođe, predložio da operacijom rukovodi komanda 6. armijskog korpusa, koja će regulisati i pitanje sadejstva četničkih formacija i nemačkih trupa.¹⁹²⁾ Već istoga dana Piaconi je dostavio Nemcima plan dejstva italijanskih, četničkih i nemačkih jedinica. Planom je bilo predviđeno da nemačke trupe nadiru od Mostara preko Blagaja i Nevesinja ka s. Kljuni. Trebalo je da četnici dejstvuju desno od puta Nevesinje — Pridvorci — Kljuni, u čvrstoj vezi sa Nemcima.¹⁹³⁾ Pošto je Liters odbio potčinjavanje dela SS divizije Italijanima, Roboti je 22. marta zamolio svoju vrhovnu komandu da interveniše kod Lera. On mu je istoga dana javio da je situacija kod Nevesinja po Italijane i četnike vrlo kritična i da se još jednom razmotri brza intervencija delova nemačkih trupa.¹⁹⁴⁾ Ler je, međutim, postupio kao i Liters. Lerov negativan odgovor proisticao je iz činjenice da je trupama SS divizije potreban odmor i sređivanje posle dužih borbi protiv NOVJ, i da njihovo dejstvo na parče nije celishodno zato što Italijani i četnici nisu u stanju da zadrže 3. diviziju u njenom napredovanju ka Crnoj Gori. U stvari, najbitnija je bila Lerova procena o sigurnom držanju boksitnog područja pod kontrolom Nemaca i drugo, što su se nemačke trupe već pripremale za izvršenje operacije »Svarc«, koju je Ler predložio 14. marta, a generalštab Vermahta dao uputstvo za pripreme 24. marta.¹⁹⁵⁾

U međuvremenu je i Ministarstvo inostranih poslova Italije bilo upoznato sa željom Jevđevića da Nemci interveniše u italijanskoj okupacionoj zoni. Povodom toga je zatraženo objašnjenje od Vrhovne komande, kroz koje provejava bojazan da bi Nemci udovoljili Jevđeviću i tako, mimo volje Italijana, uspostavili svoje garnizone u Hercegovini. Vrhovna komanda je tražila od Robotija da joj se objasne detalji Jevđevićevih zahteva.¹⁹⁶⁾ »Tačno je da je Jevđević, s obzirom na malo zalaganje formacija Antikomunističke dobrovoljačke milicije i crnogorskih odreda, a nalazeći se pred napredovanjem partizana prema Nevesinju urgirao kod Komande VI armijskog korpusa slanje nemačke pomoći« — izvestio je Roboti 24. marta Vrhovnu komandu. Istovremeno je izvestio da Jevđevićevi zahtjevi nisu dostavljeni Nemcima, zato što Italijani ne žele da budu posrednici između Jevđevića i Nemaca.¹⁹⁷⁾ Dok se vodila

191) Zb. IV, knj. 11, dok. 252.

192) Isto, dok. 257.

193) Isto, dok. 261.

194) Isto, dok. 255 i 256.

195) AVII, NAV-T-78, r. 334, s. 6301543—50; F. Trgo, n.č.

196) Zb. IV, knj. 11, dok. 285.

197) Isto, dok. 285 i 286.

prepiska oko učešća Nemaca u borbama kod Nevesinja, jedinice 3. divizije su već bile porazile četnike i italijanske trupe i delom snaga produžile dejstvo prema Gacku.

Pošto Nemci iz opisanih razloga nisu mogli priteći u pomoć demoralisanim italijanskim i četničkim jedinicama, to je Roboti naredio da se delovi divizije »Sasari« prebace iz Dalmacije u Hercegovinu i pojačaju 6. armijski korpus. Istovremeno je naređeno da se ostatak četnika iz Hercegovine u broju od 3.500 ljudi pod komandom majora Bačovića bolje snabde i naoruža i čvršće stavi pod kontrolu italijanskih oficira, a potom zajedno sa Italijanima izvrši napad od Blagaja ka Nevesinju.¹⁹⁸⁾ Tako su neprijatelji, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, zauzeli Nevesinje 26. marta, ali je protivnapadom 28/29. marta ponovo došlo u ruke 3. divizije.¹⁹⁹⁾ Vojvoda Jevđević je 29. marta izvestio Mihailovića da su četnici razbijeni, da su nastali sukobi unutar četničkih jedinica i da se sve više ispoljava nezadovoljstvo četnika prema komandnom kadru. Istovremeno mu javlja da će se učiniti sve kako bi se četničke jedinice obnovile i osposobile za borbu, dodajući da će ponovo zatražiti indirektno preko Italijana pomoć od Nemaca, tražeći za to saglasnost.²⁰⁰⁾ Pošto je major Bačović ocenio da četnici nisu sposobni da izvedu neku samostalnu akciju, pa čak, i u slučaju da im Nemci priteknu u pomoć, to je već sutradan izvestio Mihailovića da nema potrebe za dejstvom Nemaca, kako je to Jevđević prethodnog dana tražio.²⁰¹⁾ U stvari, četnički komandanti su, gubeći svaku bitku u borbama protiv NOVJ u sprezi sa bilo kojim okupatorom, ocenili da su četničke jedinice i bez volje i bez moći da pođu u neku organizovanu akciju, bez obzira da li im pomažu Nemci ili Italijani. I četničko rukovodstvo se razočaralo u sposobnost svojih jedinica. Četnici su se pokazivali vrlo sposobni i jedinstveni samo u situacijama pljačkanja i terora, dok su već pri prvim sukobima sa jedinicama NOVJ, pokazivali svu svoju trulost, nesposobnost i kukavičluk. Izveštaj vojvode Jevđevića od 3. aprila 1943. Draži Mihailoviću najbolje ilustruje stanje u četničkim redovima u Hercegovini. On navodi da su četnici premoreni, naročito oni što su, pre borbi u dolini Neretve, bili u borbama u Dalmaciji, da su izgubili i volju za borbu, te da je najbolje sačuvati vojsku dok ne prođe »zarazna psihoza i vera u nepobedivost partizana«, kao i to da je u Hercegovinu potrebno dovesti četnike iz Srbije ili, pak, Nemce.²⁰²⁾

Očigledno je da je saradnja između četnika i Nemaca usklađivana, uglavnom, preko vojvode Dobrosava Jevđevića, koga su zvali Dražinim ministrom za spoljne poslove. Mihailović mu je odredio tu funkciju, davao mu zadatke i za to ga pohvaljivao i isticao za primer. Tako mu je 6. maja 1943. javno odao priznanje, kad mu je javio: »Vaš rad i ogroman napor u delikatnoj službi, koju obavljate sa puno razumevanja i hrabrosti zaslužuje svaku pohvalu. Otadžbina vam za ovo duguje priznanje, a ja vam zahvaljujem i preporučujem da produžite i ubuduće

198) Zb. IV, knj. 11, dok. 275, 276 i 282.

199) Isto, dok. 135, 149 i 291; AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2806.

200) AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2806.

201) Isto, d. 2853.

202) AVII, reg. br. 4/1, k. 293, d. 2986.

kao i do sada.²⁰³⁾ Neposredan povod da mu se oda takvo priznanje za zasluge u prošlosti, bio je to što je Jevđević 5. maja 1943. urgirao kod Nemaca da ne diraju Vojislava Lukačevića, koji je zajedno sa stotinak četnika bio zarobljen u Foči, dokazavši da se radi o »pukovniku Jovanoviću«, koji je uveliko sarađivao sa Nalcima.²⁰⁴⁾

Dakle, iako je Hitler stajao na stanovištu da sa četnicima ne treba sarađivati, s obzirom da se njima komanduje iz Londona i da mogu biti eventualni protivnici Nalcima u slučaju iskrcavanja angloameričkih trupa na jugoslovensko tlo, u praksi su nemačke komande na terenu prihvatile četničke ponude o saradnji i zajedno sa četnicima vodile borbu protiv partizanskih snaga. Uputstva o obimu i načinu saradnje četnika sa Nalcima davao je lično Draža Mihailović, a njegovi potčinjeni su to u potpunosti realizovali. Tako je bilo i u borbama u dolini Neretve, gde su četnici zajedno sa nemačkim i italijanskim trupama činili jedinstveni front i ulagali maksimalne napore da što više pomognu okupatorima u njihovim ciljevima i nastojanjima da se slomi udarna moć NOVJ i uništi vojno i političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta. Saradnja četnika sa nemačkim i italijanskim trupama u dolini Neretve, za nemačke komande je bila još jedna prilika da se osvedoče u iskrenu lojalnost četnika, ali istovremeno i saznanje da četnici, zbog loših moralnih i borbenih vrednosti, ne predstavljaju sigurnog partnera, izuzev u zločinima što su ih nanosili nedužnom stanovništvu.

Tako se četnički pohod s ciljem da se prodre u »Bihačku republiku« i tamo pomogne okupatorima u njihovim nastojanjima da se uništi narodnooslobodilački pokret, u sudarima sa glavnom operativnom grupom divizija NOVJ u dolini Neretve, pretvorio u poraz od koga se četnički pokret nije više mogao oporaviti.

²⁰³⁾ AVII, reg. br. 2/1, 297, d. 2026: knjiga poslatih depeša Vrhovne komande.

²⁰⁴⁾ AVII, reg. br. 2/1, k. 297, d. 2008; Zb. IV, knj. 13, dok. 160.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ZUSAMMENARBEIT VON TSCHETNIKS UND DEUTSCHEN IN DEN KÄMPFEN GEGEN DIE HAUPT-OPERATIVGRUPPE DER DIVISIONEN DES VOLKSBEFREIUNGSHEERES IM NERETVA-TAL. (Februar-März 1943).

Ende 1942 arbeitete Draža Mihailović einen Operativplan aus und konzentrierte Tschetnik—Einheiten für den Angriff auf die »Bihać-Republik«. Der Beginn der 4. feindlichen Offensive war Signal für den allgemeinen Angriff von Tschetnik-Einheiten, die Bestandteil der okkupatorischen Quisling-Kräfte waren. Bei der Realisierung strategischer Ziele erreichte Mitte Februar 1943 die Hauptoperativgruppe des Volksbefreiungsheeres Jugoslawiens, unter unmittelbarem Kommando des Obersten Stabes des Volksbefreiungsheeres und der Partisaneneinheiten Jugoslawiens, das Neretva-Tal, wo sie an die Tschetniks (ca. 12.000) geriet, die bei ihrem Versuch, die Heutpmacht des Volksbefreiungsheeres Jugoslawiens und die Führung der Volksbefreiungsheeres Jugoslawiens und die Führung der Volksbefreiungsbewegung zu vernichten, gemeinsam mit den italienischen und deutschen Truppen eine Einheitsfront bildeten. Es war eine der Aktionen, wo in grösserem Masse die Zusammenarbeit von Tschetniks, die von den Italienern als Antikommunistische Freiwilligenmiliz (MVAC) bezeichnet wurden, und deutschen Truppen — besonders mit der Gruppe »Anacker«- zum Ausdruck kam. Deutsche und Tschetniks wirkten hauptsächlich auf der Relation Konjic—Jablanica—Konjic zusammen, genau auf der Durchbruchrichtung der Hauptoperativgruppe. Schon bei den ersten Begegnungen zwischen den Kommandanten der Tschetniks und den Deutschen wurde der Wunsch geäußert, die Aktionen zur Vernichtung der Partisanen im Neretva-Tal zu koordinieren. Im Verlaufe des gemeinsamen Vorgehens wurden die Tschetniks von den Deutschen mit Munition und Aufklärungsmaterial versorgt; dafür wurde maximaler Einsatz bei den Kampfhandlungen von ihnen verlangt. Im Verlauf der Kämpfe gegen die Operativgruppe der Divisionen, die völlig von Okkupanten- und Tschetnikeneinheiten umzingelt waren, kam es zu einer Übereinkunft zwischen dem deutschen General Lütters und Dobrosav Jevđević (Delegat Draža Mihailović für die Beziehungen zwischen Tschetniks und Okkupanten), die vorsah, dass die deutschen Truppen in Laufe ihrer Einsätze nicht auf das linke Ufer der Neretva überwechseln werden. Als jedoch die Einheiten der Operativgruppe bei Jablanica den Feind geschlagen und den Tschetniks bei Čičevo und Glavatičevo Niederlagen zugefügt hatten und ihren siegreichen Vormarsch Richtung Kalinovik und Nevesinje fortsetzten, wo wiederum Tschetniks und italienische Truppen geschlagen wurden, verlangte die Tschetnik-Führung von den Deutschen Interventionen tiefer in der Herzegowina. Die deutsche

Führung lehnte diese Forderung, mit Hinblick auf die Wendigkeit und die Manöver der Einheiten der Operativgruppe, jedoch als unersprisslich ab und begann durch Verlagerung ihrer Truppen in neue Gebiete mit den Vorbereitungen zur Durchführung der Operation »Schwarz«. Die den Tschetniks im Tal der Neretva bei Jablanica, Čičevo, Glavatičevo, Nevesinje und Kalinovik zugefügten Niederlagen waren, in militärischer und politischer Hinsicht, der Anfang ihres Endes. In diesen Niederlagen zeigten die Tschetniks, Diener der Okkupanten, ihre Niedertracht, Schwäche und Feigheit.

PRILOZI

Mr Behija Zlatar

PODACI O STANOVNIŠTVU SARAJEVA U POPISU BOSANSKOG SANDŽAKA IZ 1604. GODINE

O prošlosti Sarajeva u našoj istoriografiji ima znatan broj radova. Najznačajniji među njima su radovi H. Šabanovića, N. Filipovića, V. Skarića, H. Kreševljakovića i A. Bejtića. Navedeni radovi pisani su u dobroj mjeri na osnovu turske arhivske građe. Za istoriju Sarajeva posebno su značajni turski popisni defteri. Dok su defteri iz XV i prve polovine XVI stoljeća više korišteni, dotle su popisni defteri iz druge polovine XVI stoljeća ostali do sada manje poznati. U dosadašnjoj istoriografskoj literaturi nisu korišteni ni podaci iz popisa bosanskog sandžaka iz 1604. godine, pa mislim da bi bilo dobro saopštiti neke podatke iz navedenog deftera, koji mogu biti korisni za izučavanje urbanog razvitka Sarajeva a posebno za izučavanje strukture njegovog stanovništva.

* *
*

Zahvaljujući povoljnom geografskom položaju, Sarajevo se dolaškom Osmanlija u drugoj polovini XV stoljeća počelo brzo razvijati. Osnove Sarajeva postavio je Isa-beg Ishaković podizanjem svojih za-

dužbina 1462. godine.¹⁾ Poslije pada Bosne, Sarajevo je postalo i administrativni centar novoosnovanog bosanskog sandžaka. Ovaj grad je bio i polazno mjesto osmanlijske vojske u osvajanjima prema zapadu. To je uticalo i na dolazak trgovaca i zanatlija te je Sarajevo postalo i važan trgovački i zanatlijski centar. Svoj najveći razvitak u doba turske vladavine grad je dostigao u XVI stoljeću.

Sarajevo je u početku bilo pretežno grad naseljen hrišćanskim stanovništvom. Na osnovu popisa iz 1485. godine vidi se da je u Sarajevu bilo 42 muslimanske kuće, 103 hrišćanske i 8 kuća dubrovačkih građana.²⁾ Sljedeći popis bosanskog sandžaka iz 1489. godine pokazuje da je došlo do priliva muslimanskog stanovništva sa strane, kao i do ubrzanog procesa islamizacije. Te godine Sarajevo je imalo 82 muslimanske kuće i 89 hrišćanskih.³⁾ U periodu od 1489. do 1516 (kada je sačinjen novi popis bosanskog sandžaka) Sarajevo se razvilo u veliki grad orijentalno muslimanskog tipa. Tada je u Sarajevu bilo 15 mahala sa 873 muslimanske kuće, 346 neoženjenih i 35 udovica, dok je hrišćanskih kuća bilo 75 i 15 udovica. Od toga je bilo 66 kuća dubrovačkih trgovaca. I 1520. godine Sarajevo je imalo 15 mahala.⁴⁾ Tu je bilo 1027 kuća, 366 neoženjenih i 56 udovica.⁵⁾ Broj stanovnika Sarajeva sljedećih nekoliko godina nije se povećao, premda je broj mahala više nego udvostručen. (35), tako da je 1528—30. godine Sarajevo imalo 1062 kuće, 553 neoženjena i 16 udovica.⁶⁾

Dalji razvitak grada prospješio je i Gazi Husrev-beg podizanjem svojih mnogobrojnih zadužbina. Defter iz 1540. pokazuje da je Sarajevo dostiglo veliki ekonomski i kulturni napredak. Te godine upisano je 40 muslimanskih mahala sa 1368 muslimanskih kuća, 1045 neoženjenih i jedna hrišćanska mahala u kojoj je bilo 18 kuća muslimana, 13 baština i 6 udovica.⁷⁾ To znači da je za 55 godina od 1485. do 1540. proces islamizacije uveliko zahvatio ovaj grad. Od 103 hrišćanske kuće upisane 1485. godine, u defteru iz 1540. godine upisano je u jednoj hrišćanskoj mahali 14 kuća hrišćana, 13 baština i 6 udovica. Doduše, u ovom defteru nisu upisani dubrovački građani i domaće katoličko stanovništvo koji su bili koncentrisani u posebnom kvartu (Latinluk).

Sljedeći sačuvani defter bosanskog sandžaka (oko 1570) pokazuje da je proces islamizacije gotovo završen. Upisan je znatan broj konvertita, posebno oslobođenih robova: Sulejman, sin Abdulaha, oslobođeni rob Kemal-bega, Hasan, sin Abdulaha, oslobođeni rob hadži Sinana, Ajas, sin Abdulaha, oslobođeni rob Husrev-bega, Mehmed, sin Abdulaha, oslobođeni rob Kasim-bega, Jusuf, sin Abdulaha i Nesuh, sin Abdulaha,

¹⁾ H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju naših naroda u doba turske vladavine, II/1951, Sarajevo 1952, 17—18.

²⁾ Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu defter (TD) No 18. Fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu (OIS) pod brojem 61 fo. 9; N. Filipović, *Neki novi podaci iz istorije Sarajeva pod Turcima*, Pregled 7—8, Sarajevo 1953, 70.

³⁾ BBA, TD No 24, OIS br. 62 fo. 17—18; N. Filipović n.d., 70.

⁴⁾ BBA, TD No 56, OIS br. 63 fo. 12; N. Filipović n.d., 71.

⁵⁾ N. Filipović, n.d., 72.

⁶⁾ BBA, TD No 157, OIS br. 65 fo. 94—127; N. Filipović, n.d., 72.

⁷⁾ BBA, TD No 211 OIS br. 75 fo 187—209.

oslobođeni robovi Gazi Husrev-bega i mnogi drugi te Mustafa, sin Luke, Jusuf, sin Luke, Jusuf, sin Vukdraga. Prema ovom defteru, Sarajevo je imalo 63 muslimanske mahale i dvije hrišćanske. Muslimanskih kuća bilo je 3453, neoženjenih 2080. Vjerski službenici su plaćali poseban porez i oni su bili izdvojeni kao posebna kategorija. Ovdje je upisana 61 kuća imama i 65 kuća mujezina, što bi otprilike odgovaralo broju mahala i džamija u gradu. U ovom defteru je upisano još nekoliko kategorija gradskog stanovništva koje je plaćalo poseban porez. To su: jedan slijepac, dva muhassila (sakupljač poreza) i dva giriftara (nesposoban za rad). Dalje, u defteru je upisano 88 hrišćana »u samom Sarajevu« i mahala Varoš sa 11 kuća muslimana, dva neoženjena, 12 kuća hrišćana, četiri udovice i jednom praznom baštinom.⁸⁾ U ovom defteru prvi put se nalazi spomen muafijetu u Sarajevu. Tu stoji da su stanovnici Sarajeva koji su »neprekidno u službi vladara« oslobođeni od nameta avâ-rizi divâniye.⁹⁾ Muafijet je potpuno ili djelomično oslobađanje rajinskog stanovništva (hrišćanskog i muslimanskog) od državnih i feudalnih obaveza. Inače, u cijelom bosanskom sandžaku u doba turske vladavine muafijet je uticao na razvitak gradova u demografskom i privrednom smislu.¹⁰⁾ Tako je muafijet, pored ostalih faktora, uticao i na razvitak Sarajeva.

Stanovništvo Sarajeva je bilo uglavnom slovenskog porijekla. Prema podacima iz spomenutih deftera, vidi se da je veliki dio muslimanskog stanovništva Sarajeva bio domaći islamizirani seljak.¹¹⁾ Dio stanovništva koje je naseljavalo ovaj grad doselio se i iz obližnjih kasaba kao i iz Hercegovine. U Sarajevu je bilo i stranaca, ali oni su postepeno gubili svoje etničko obilježje i uklapali se u novu sredinu. Analizirajući deftere kao i protokole sarajevskog šerijatskog suda (sidžile) iz XVI stoljeća, zapaža se među stanovništvom Sarajeva dosta spahija, islamiziranih sinova vojnika i martolosa, administrativnih i vjerskih službenika, trgovaca i zanatlija, kao i znatan broj robova, oslobođenih robova koji su porijeklom iz Slavonije, Mađarske, Slovenije i Hrvatske. I E. Čelebi je, prolazeći kroz Sarajevo 1660. godine zapazio da su robinje većinom Hrvatice i Bugarkinje.¹²⁾

Sredinom XVI stoljeća u Sarajevo su se doselili i Jevreji. Prvi spomen jednom Jevreju u Sarajevu potiče iz 1555. godine.¹³⁾ Ti prvi Jevreji u Sarajevu bili su sefardi, prognani iz Španije 1492. godine. Krajem XVI stoljeća, veliki vezir Sijavuš-paša sagradio je nastambu za Jevreje, tzv. Sijavuš-pašinu dairu.¹⁴⁾ Sarajevski Jevreji su se uglavnom bavili

⁸⁾ BBA, TD No 379, OIS br. 76 fo 3—48.

⁹⁾ BBA, TD No 379, OIS br. 76, fo 76; A. Sućeska, *Da li su sarajevski Jevreji bili mu'af?*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XXIII, Sarajevo 1975, 192.

¹⁰⁾ A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Jugoslavenski istorijski časopis 1—2, Beograd 1974, 61.

¹¹⁾ N. Filipović, n.d., 71 i 75.

¹²⁾ E. Čelebi, *Putopis — Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, Preveo, uvod i komentar napisao H. Šabanović, Sarajevo 1967, 117.

¹³⁾ A. Bejtić, *Jevrejske nastambe u Sarajevu*, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu, Sarajevo 1966, 31.

¹⁴⁾ A. Bejtić, *Sijavuš-pašina dairu u Sarajevu*, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva II/1966.

trgovinom i zanatstvom. Poseban udio imali su u spoljnoj trgovini, te se znatan dio trgovačkih poslova s Dubrovnikom i Italijom odvijao preko Jevreja.

U Sarajevu su od njegovog osnivanja bili prisutni Dubrovčani. Oni koji su tu bili stalno naseljeni stanovali su u posebnom kvartu, Latinluku ili Frenkluk mahali. I Dubrovčani su se kao i Jevreji uglavnom bavili trgovinom. Na poziv sandžak-bega i drugih visokih funkcionera u Sarajevo su često dolazili dubrovački ljekari i razni građevinski majstori. Cijelo vrijeme, dok je Sarajevo bilo sjedište bosanskog sandžaka, Dubrovčani su tamo slali svoje poklisare da se poklone i odnesu darove za svakog novonaimenovanog namjesnika provincije.

Svoj najveći teritorijalni razvitak u vrijeme turske vladavine Sarajevo je dostiglo krajem XVI stoljeća. Tada je grad poprimio uglavnom onaj izgled kakav će ga zateći austro-ugarska okupacija. Kako je izgledalo Sarajevo krajem XVI i na samom početku XVII stoljeća, pokazuje nam opšti popis bosanskog sandžaka iz tog vremena.¹⁵⁾ Najbolji indikator razvijenosti jednog grada u turskom periodu je broj džamija u gradu okolo kojih su se formirale gradske četvrti. Početkom XVII stoljeća Sarajevo je imalo 91 muslimansku mahalal, džemat (skupinu) Jevreja, hrišćane (geberan) u samom Sarajevu i mahalal Varoš.¹⁶⁾ Od posljednjeg popisa bosanskog sandžaka (oko 1570) pa do ovog iz 1604. godine osnovano je u Sarajevu trideset novih mahala, bilo da su nastale izdvajanjem iz nekih starih mahala ili kao sasvim nova naselja.

Popis mahala u Sarajevu iz 1604. godine:

Mahala džamije sultana Mehmed-hana — 66 kuća i 14 neoženjenih. Vjerski službenici izdvojeni su u posebnu kategoriju gradskog stanovništva. U ovoj mahali stanovao je jedan imam i hatib i dva mujezina. Stanovništvo mahale sačinjavali su ljudi različitih zanimanja. Pored tri vjerska službenika, tu su stanovali spahije (11), jedan krojač, jedan sabljar, jedan pisar, šest štavljača kože, dvojica derviša i tri oslobođena roba.

Mahala Ajas-paše — 42 kuće oženjenih, 21 kuća neoženjenih i četiri kuće vjerskih službenika. Osam stanovnika ove mahale bili su spahije. Za dvojicu stoji da su porijeklom iz Hercegovine: Bali, sin Davuda i Bali sin Husejna.

Mahala džamije hodže Kemala — 51 kuća oženjenih, 30 neoženjenih i dvije kuće vjerskih službenika. Od toga je 10 spahija, dvojica vojnika i jedan ćurčija.

Mahala časne džamije Mevlana Bali efendije — 42 kuće oženjenih, 5 neoženjenih i dvije kuće vjerskih službenika. Osim za imama i mujezina, nije označeno zanimanje ni za jednog drugog stanovnika ove mahale.

Mahala mesdžida hadži Alije — 57 kuća oženjenih, 19 neoženjenih i dvije kuće vjerskih službenika (imam i mujezin). U ovoj mahali bilo je koncentrisano 12 porodica čije su starješine bili vojnici, jedan je bio zaim i jedan gulam-i šah (sluga cara).

¹⁵⁾ Ankara, Tapu ve kadastru (TK) No 477, Fotokopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu (OIS) br. 202.

¹⁶⁾ Ankara, TK No 477, OIS br. 202 fo 3—33.

Mahala džamije Skendera ćehaje — 20 kuća oženjenih, jedan neoženjen i dvije kuće vjerskih službenika. Od toga je 10 kuća spahija a upisan je samo jedan zanatlija, tašči (kamenorezac).

Mahala mesdžida hadži Oruča — 35 kuća oženjenih, 12 kuća neoženjenih, jedna kuća imama i jedna mujezina. Četvorica stanovnika ove mahale bile su spahije.

Mahala mesdžida Jagdži Ahmeda — 23 kuće oženjenih, 22 neoženjena, jedna kuća imama i jedna mujezina. Među stanovnicima ove mahale upisana su petorica vojnika i trojica spahija.

Mahala mesdžida hadži Mehmeda Bakarevića — 23 kuće oženjenih, 20 neoženjenih i dvije kuće vjerskih službenika.

Mahala mesdžida hadži Jusufa — 21 kuća oženjenih, šest neoženjenih i dvije kuće vjerskih službenika, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Idrisa — 34 kuće oženjenih, 19 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala hadži Mustafe, poznatog kao Havadžezade, izdvojena iz mahale hadži Ejnehana — 29 kuća oženjenih, 7 neoženjenih i dvije kuće vjerskih službenika.

Mahala mesdžida Behlula hadži Hasana izdvojena iz mahale Skenderpaše — 34 kuće oženjenih, sedam neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala hadži Bali — 42 kuće oženjenih, tri neoženjenih i dvije kuće vjerskih službenika.

Mahala džamije hadži Hasana — 34 kuće oženjenih, 11 kuća neoženjenih, jedan imam i dva mujezina.

Mahala mesdžida žene umrlog Husrev-bega — 41 kuća oženjenih, 33 neoženjena i dvije kuće vjerskih službenika. Za četvoricu stanovnika ove mahale stoji da su spahije a za jednog da je janjičar.

Mahala džamije umrlog Husrev-bega — 19 kuća oženjenih, 15 neoženjenih, jedan imam i dva mujezina. Dvojica od ovih stanovnika bili su vojnici a dvojica oslobođeni robovi.

Mahala džamije umrlog Ali-paše — 58 kuća oženjenih, 35 neoženjenih, dvije kuće vjerskih službenika. Za samo sedam nosioca domaćinstava označena je kategorija: to su jedan imam, dva mujezina, trojica spahija i jedan janjičar.

Mahala džamije hadži Turhana — 64 kuće oženjenih, 13 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala hadži Mustafe — 28 kuća oženjenih, 29 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala hadži Ibrahima džundije — 27 kuća oženjenih, 14 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Kemal-bega — 38 kuća oženjenih, 36 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida sarača Ismaila, drugi naziv *mesdžid hadži Hajdar* — 37 kuća oženjenih, 16 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Dvojica nosilaca domaćinstava u ovoj mahali bili su spahije.

Mahala mesdžida Dudi hatun — 38 kuća oženjenih, 27 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala džamije Mustafa-bega, sina Skender-paše — 35 kuća oženjenih, 7 neoženjenih, imam i hatib, jedan i dva mujezina. U ovoj mahali stanovao je sarajevski kadija Riza efendija.

Mahala mesdžida pisara Kasima — 8 kuća oženjenih, 13 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Turhana — 64 kuće oženjenih, 7 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Među ovim stanovnicima trojica su spahija.

Mahala mesdžida hadži Ejnehana — 30 kuća oženjenih, 11 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Samo za dvojicu stanovnika ove mahale upisana su njihova zanimanja: emini defter (čuvar katastarskih knjiga) i jedan sarač.

Mahala mesdžida hadži Memi — 62 kuće oženjenih, 15 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Među ovim stanovnicima bio je jedan oslobođeni rob.

Mahala mesdžida hadži Hasana vojvode — 62 kuće oženjenih, 5 kuća neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Mehmed-bega — 42 kuće oženjenih, 10 kuća neoženjenih, jedan hatib i jedan imam. Za samo četiri nosioca domaćinstva u ovoj mahali upisana su njihova zanimanja: jedan spahija, jedan sarač i dva hatiba.

Mahala Armagandži Sinana — 40 kuća oženjenih, 29 neoženjenih, jedan imam i jedan hatib, dva mujezina. Trojica od ovih stanovnika su spahije.

Mahala džamije hadži Bali — 44 kuće oženjenih, 4 neoženjena, jedan hatib, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Sinana — izdvojena iz mahale hadži Bali i hadži Džafera — 49 kuća oženjenih, 4 neoženjena, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Davuda — 80 kuća oženjenih, 7 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Sejdi — 88 kuća oženjenih, 11 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida sarača Ismaila — 37 kuća oženjenih, 47 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Jakub-paše — 33 kuće oženjenih, 4 kuće neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin, jedan šejh. Među stanovnicima ove mahale upisani su trojica spahija i jedan janjičar.

Mahala mesdžida Nezira janjičara, drugi naziv? — 48 kuća oženjenih, 4 neoženjena, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida sagrakči Hasana — 33 kuće oženjenih, 25 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Među stanovnicima ove mahale upisan je Mehmed, sin Abdulaha, oslobođeni rob, što znači sin islamiziranog čovjeka.

Mahala mesdžida Abdi halife — 35 kuća oženjenih, 27 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Vekilharč Mustafe — 60 kuća oženjenih, 5 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida umrlog muftije — 30 kuća oženjenih, 19 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Küçük Jazidži — 36 kuća oženjenih, 28 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Među stanovnicima ove mahale upisana su tri oslobođena roba.

Mahala hadži Sulejmana — 41 kuća oženjenih, 24 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Harači Mustafe — 36 kuća oženjenih, 21 neoženjen, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Memije — 60 kuća oženjenih, 6 neoženjena, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Hasana, sina Davuda — 72 kuće oženjenih, 21 neoženjen, jedan imam i tri mujezina.

Mahala mesdžida hadži Džafera — 80 kuća oženjenih, 4 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Memi — 16 kuća oženjenih, 6 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Ejnehana, drugi naziv *Sinan*, vojvoda *hatun* — 52 kuće oženjenih, 14 kuća neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Sinana izdvojena iz mahale *hadži Ejnehana* — 42 kuće oženjenih, 32 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Alije, drugi naziv *Komotin* — 39 oženjenih, 5 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Trojica među ovim stanovnicima bili su spahije.

Mahala mesdžida sagrački Mahmuda — 21 kuća oženjenih, 29 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Trojica među ovim stanovnicima su spahije.

Mahala Bratnik (Vratnik), drugi naziv *Dukandar Jusuf* — 22 kuće oženjenih, 17 neoženjenih, jedan imam, jedan hatib i dva mujezina. Jedan stanovnik ove mahale bio je džundija.

Mahala mesdžida hadži Nesuha, izdvojena iz mahale *hadži Kartala* — 24 kuće oženjenih, 8 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Terzića (Terzade) Hasana — 52 kuće oženjenih, 31 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala Bratnik (Vvratnik), drugi naziv *Dukandar Jusuf* — 22 kuće oženjenih, 39 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Dvojica od ovih stanovnika bili su zaimi, jedan spahija i jedan hamamdžija.

Mahala mesdžida hadži Mehmeda — 35 kuća oženjenih, 9 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala džamije umrlog Jahja-paše — 21 kuća oženjenih, 21 neoženjenih, jedan imam i hatib i jedan mujezin. Petorica od tih stanovnika bili su spahije.

Mahala mesdžida Ahmeda Čelebije Kuzdengi? — 49 kuća oženjenih, 32 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Kečedži Sinana — 27 kuća oženjenih, 9 kuća neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Dvojica od tih stanovnika su spahije.

Mahala mesdžida Hajdara, pisara umrlog Husrev-bega — 45 kuća oženjenih, 35 neoženjenih, jedan imam i dvojica mujezina. Samo je za jednog stanovnika označeno čime se bavio. To je bio jedan kujundžija.

Mahala mesdžida hadži Mahmuda, izdvojena iz mahale katiba Hajdara — 60 kuća oženjenih, 4 neoženjenih, jedan imam i mujezin.

Mahala mesdžida Davud čelebije — 43 kuće oženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Hisama — 12 kuća oženjenih, 27 neoženjenih, jedan imam i dva mujezina. Dvojica među ovim stanovnicima su spahije a jedan halvadžija (slastičar).

Mahala mesdžida Mevlana Arapa — 37 kuća oženjenih, 35 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Jedan nosilac domaćinstva je spahija.

Mahala džamije Čakrči Muslihudina — 59 kuća oženjenih, 37 neoženjenih, jedan imam, jedan hatib i jedan mujezin.

Mahala džamije hadži Ahmeda, izdvojena iz mahale šejh Feruha Sufi — 26 kuća oženjenih, 13 neoženjenih, jedan imam i hatib i jedan mujezin. Jedan stanovnik iz ove mahale je porijeklom iz Pazara.

Mahala mesdžida Sinan halife — 36 kuća oženjenih, 29 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala džamije Timurhana izdvojena iz mahale Sinan halife — 50 kuća oženjenih, 17 neoženjenih, jedan imam i hatib i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Sinan Čelebije, drugi naziv Komotin — 34 kuće oženjenih, 9 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Četvorica među ovim stanovnicima su spahije.

Mahala mesdžida hadži Ejnehana — 54 kuće oženjenih, 13 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Četvorica nosilaca domaćinstava su spahije a jedan je janjičar.

Mahala mesdžida hadži Husejna, izdvojena iz mahale hadži Ejnehana — 45 kuća oženjenih, 24 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Dvojica od ovih stanovnika bili su spahije.

Mahala mesdžida Kebkebir — 32 kuće oženjenih, 38 kuća neoženjenih, jedan imam i hatib i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Sinana — 54 kuće oženjenih, 5 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala džamije Mevlana Arapa — 26 kuća oženjenih, 3 kuće neoženjenih, jedan imam i hatib i jedan mujezin. Jedan stanovnik je spahija.

Mahala hadži Jahja izdvojena iz mahale Mevlana Arapa — 48 kuća oženjenih, 21 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Alije, drugi naziv Nevbrdilo — 55 kuća oženjenih, 32 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida sarača Alije — 33 kuće oženjenih, 14 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Za samo jednog stanovnika je navedeno zanimanje. To je Mustafa, sin Alije, debbag (štavljač kože).

Mahala mesdžida Mimar Sinana — 40 kuća oženjenih, 23 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Hubjar-bega zaima izdvojena iz *mahale Firuz-begove medrese* — 62 kuće oženjenih, 19 kuća neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin. Četvorica od ovih stanovnika su spahije.

Mahala džamije Köhne hadži Ejnehana — 27 kuća oženjenih, 17 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida umrlog Hasan-efendije — 18 kuća oženjenih, 13 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Mehmeda, gradskog ćehaje — 23 kuće oženjenih, 13 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Sulejmana, sina Nesuha — 21 kuća oženjenih, 8 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala džamije šejha Feruha — 40 kuća oženjenih, 20 kuća neoženjenih, jedan imam i hatib, jedan vaiz i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Isa — 29 kuća oženjenih, 15 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida Halil-age — 45 kuća oženjenih, 3 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida hadži Husejna, izdvojena iz *džemata Hasana vojvode* — 28 kuća oženjenih, 7 neoženjenih, jedan imam i jedan mujezin.

Mahala mesdžida džamije Bali-bega — 21 kuća oženjenih, 10 neoženjenih, jedan imam i hatib i jedan mujezin. Trojica nosilaca domaćinstva bili su spahije.

Skupina (džemat) Jevreja u Sarajevu — tri kuće.

Hrišćani (geberan) u samom Sarajevu — 90 osoba.

Mahala Varoš — muslimanskih kuća 13, hrišćanskih 13, 12 baština. U Varoši Sarajevu upisano je još 37 hrišćana.

Na osnovu ovog popisa, Sarajevo je tada imalo ukupno 5.571 kuću. Od toga je 3686 kuća oženjenih muslimana, 1534 neoženjenih muslimana. Zatim su posebno upisivane kuće vjerskih službenika. U ovom izvoru upisano je 95 kuća imama i hatiba, 100 kuća mujezina, jedan vaiz i jedan šejh. Jevreji su izdvojeni u posebnu skupinu (Gem'at-i Yehudiyân) i upisane su njihove tri kuće. Hrišćana je upisano 90 i u mahali Varoš 13 kuća muslimana i 13 kuća hrišćana, plus 37 hrišćana u samoj Varoši. Približan broj kuća dao je pet godina ranije (1599) Jeronim Zlatarić. On kaže za Sarajevo da je to vrlo lijepo i prijatno mjesto sa 5150 kuća.¹⁷⁾ Ako se uzme da je svaka kuća imalo prosječno po pet članova, što se ne može uvijek uzeti sa sigurnošću, s obzirom da u vrijeme rata, epidemija i prirodnih nepogoda znatno opada broj stanovništva,

¹⁷⁾ V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najsvakijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937, 84.

onda bi Sarajevo početkom XVII stoljeća imalo oko 27.000 stanovnika. I ako znamo da u deftere nisu upisivane sve kategorije gradskog stanovništva, onda je Sarajevo u to vrijeme imalo oko 30.000 stanovnika.

Premda su defteri izvori prvoga reda, mi ne možemo samo na osnovu ovih popisa utvrditi tačan broj stanovništva u jednom mjestu ili širem području. Razlog je što u deftere nisu upisivane sve kategorije gradskog stanovništva. Ali, bez obzira na to, ti izvori nam pružaju jednu opštu sliku kretanja stanovništva u jednom mjestu ili kraju. Dalje, defteri pružaju dragocjene podatke o porijeklu gradskog stanovništva, njegovoj etničkoj, vjerskoj i socijalnoj strukturi, kao i o ekonomskoj moći tog stanovništva, njegovoj opštoj kulturi, kao i niz drugih zanimljivih podataka.

Što se tiče etničkog sastava sarajevskog stanovništva, on se vremenom mijenjao. U početku su to većinom domaći ljudi, ali se kasnije javljaju i stranci. (turski činovnici, vojska, zanatlije, zatim Jevreji, Dubrovčani, poneki Arapin).

Za razliku od prvih popisa bosanskog sandžaka, u kojima je popisano stanovništvo Sarajeva, u pogledu vjerske pripadnosti, bilo uglavnom hrišćansko, u ovom popisu (1604), Sarajevo je više muslimanski grad. Muslimansko stanovništvo Sarajeva je u većem broju islamizirano stanovništvo sarajevske okoline, manji broj je iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine a ima i neznatan broj stranaca. Ovdje je upisano samo nekoliko slučajeva islamizacije, i to su uglavnom oslobođeni robovi: Oni su svi upisani kao sinovi Abdulaha: hadži Husrev, sin Abdulaha, Skender, sin Abdulaha, Mahmud, sin Abdulaha, Hasan, sin Abdulaha i drugi.¹⁸⁾ Muslimansko stanovništvo Sarajeva, kako i u izvoru stoji, bavilo se najviše zanatstvom i trgovinom.

Hrišćansko stanovništvo Sarajeva je većim brojem porijeklom iz okoline Sarajeva. To potvrđuje i bilješka iz spomenutog deftera, u kojoj doslovno stoji: »Hrišćani u Varoši Sarajevu naseljavaju se iz okoline i nastanjuju se u spomenutoj Varoši. Bave se zanatstvom i žive od toga. Došli su iz susjednih sela. Svoje rajinske obaveze (daće) plaćaju spahiji. Na ovom mjestu plaćaju samo resm-i duhan (dimarina)«. ¹⁹⁾ U ovom popisu među hrišćanskim stanovništvom upisano je nekoliko stanovnika porijeklom iz okolnih kasaba i iz Hercegovine: Andrija iz kasabe Olovo, Vukašin iz Konjica, Ivan iz Olova. Kojim su se zanatom bavili hrišćani u Sarajevu, na osnovu ovog popisa ne može se vidjeti. Nema pomena nekom zanatu, izuzev ćurčijskom. Među popisanim hrišćanskim stanovništvom ima nekoliko trgovaca i ljudi označenih kao prešlac i došlac.²⁰⁾ Pored zanatstva i trgovine, hrišćansko stanovništvo se bavilo i zemljoradnjom, što ukazuje upisanih 12 baština i 2 čiftluka.²¹⁾

Stanovništvo Sarajeva dijelilo se na različite društvene slojeve, kategorije i grupe. Višim društvenim slojevima pripadali su visoki funkcioneri, feudalci, kadilje, zatim službenici vjerskih i kulturno prosvjet-

¹⁸⁾ Ankara TK No 477, OIS br. 202 fo 4. 12, 16, 17.

¹⁹⁾ Isto fo 32.

²⁰⁾ Isto fo 33.

²¹⁾ Isto fo 33.

nih ustanova. Srednjem staležu pripadali su mnogobrojne zanatlije i trgovci, dok su nižim slojevima pripadali gradska sirotinja, robovi i ljudi bez zanimanja.

U ovom popisu rijetko je uz ime stanovnika upisivano i njegovo zanimanje i titula, tako da se ne može steći potpuno jasan uvid u društvenu i socijalnu strukturu stanovništva. Ali, i na osnovu onoga što je upisano može se donekle vidjeti struktura stanovništva Sarajeva na početku XVII stoljeća. Tu je bilo veleposjednika (zaimi, spahije), administrativnih službenika (kadija, pisar, gradski čehaja), prosvjetnih radnika (profesori, učitelji), službenika vakufa (upravitelj vakufa, nadglednik, zamjenik nadglednika, ekonom, službenici koji su se starali za očuvanje čistoće), zatim vjerskih službenika (imam, hatib, mujezin, hodža, muf-tija, šejh i ljudi koji su čitali određene dijelove iz Kur'ana: sallahān, džuzhān, amehān, jasinhān, ašerhān), zanatlija (sabljadi, štavljači kože, krojači, potkivači konja, ćurčije, kožari, kamenoresci, zlatari, hamam-džije, kuhari, kovači, slastičari), trgovaca, te pripadnika vojske (janji-čari, vojvode, subaše i obični vojnici.)

Gledajući zanimanja ovog stanovništva, zapaža se pored velikog broja duhovnih lica i dosta zanatlija. Ističu se zanati vezani za ishranu stanovništva kao i zanati vezani za preradu kože i metala. Sarajevo je bilo ne samo centar zanatstva nego i centar trgovine te je među stanovništvom evidentirano i dosta trgovaca. Prisustvo pripadnika pojedinih rodova vojske ukazuje da je Sarajevo i dalje bilo vojni logor, iako su granice carstva bile u ovo vrijeme daleko od grada.

Među stanovništvom Sarajeva zapaža se kroz cijelo XVI stoljeće veliki broj robova i oslobođenih robova. Izvor ropstva bio je ratni plijen i trgovina robljem. U Sarajevu je još u prvoj polovini XVI stoljeća postojao trg za roblje, a nalazio se pred namjesnikovim dvorom u današnjem parku cara Dušana.²²⁾ I u ovom popisu evidentiran je izvjestan broj oslobođenih robova. Među njima je bilo i bogatijih ljudi koji su osnivali vakufe. U istom ovom defteru iz 1604. u popisu vakufa u Sarajevu upisan je vakuf Pijale, oslobođenog roba Husrev-bega i vakuf Murata, oslobođenog roba Ajas-paše.²³⁾

Stanovništvo Sarajeva je još od osvojenja Bosne bilo oslobođeno izvjesnih nameta, kao što su avâriz-i divaniye i tekâlif-i örfiye, zbog toga što su učestvovali u vojnim pohodima, na poziv bosanskog sandžak-bega. I u ovom defteru iz 1604. godine uz popis sarajevskih mahala upisana je bilješka o muafijetu, u kojoj stoji, između ostalog, da su svi stanovnici koji vrše svoju obavezu prema sultanu, u pogledu davanja određenog broja vojnika, bili oslobođeni nameta avâriz, kürekçi, nezl i dželb. Ta obaveza je bila učešće u vojnim pohodima Osmanlija.²⁴⁾ Postavljalo se pitanje, da li je cjelokupno stanovništvo Sarajeva bilo oslobođeno ovih nameta. A. Sućeska je dokazao, na osnovu nekih kasnijih turskih izvora, da je sarajevska muafnama važila »za cjelokupno stanovništvo Sarajeva, bez obzira na njegov vjerski i društveni položaj«, naravno ukoliko je to stanovništvo ispunjavalo obavezu prema sultanu,

²²⁾ V. Skarić n.d., 37.

²³⁾ Ankara TK No 477, OIS br. 202 fo 344.

²⁴⁾ Isto fo 32.

a ta obaveza je bila, kako je naprijed istaknuto, učešće u vojnim pohodima Osmanlija.²⁵⁾

Ovaj defter, pored podataka o strukturi i približnom broju stanovništva u Sarajevu, daje podatke i o daljem urbanom razvitku grada. Od posljednjeg popisa 1570. pa do ovog iz 1604. osnovano je tridesetak novih mahala. Grad se širio na sve strane. Džamije i druge muslimanske objekte, medrese, mesdžide i tekije, okolo kojih su se formirale mahale, gradili su ugledni turski funkcioneri, bogatiji trgovci i zanatlije, kao svoje zadužbine i ostavljali određena dobra za njihovo održavanje.

Od 91 mahale upisane u ovom defteru, izdvaja ih se nekoliko po svojoj veličini. To su: mahala sultana Mehmeda hana, sa ukupno 83 kuće, na čijem je prostoru nastalo i prvo muslimansko naselje u Sarajevu, zatim mahala džamije umrlog Ali-paše, na čijem je prostoru bilo 107 kuća, mahala džamije hodže Kemala koja se formirala okolo istoimene džamije na prostoru današnjih ulica Vase Miskina i jednog dijela ulice Maršala Tita. Ova mahala bila je poznata pod imenom Čemaluša. Od većih mahala u ovom popisu, ističu se i mahala sarača Ismaila koja se prostirala na području iznad Muzičke akademije, mahala mesdžida Kartal hadži Ejnehana-Bardakčijan sa 86 kuća, mahala džamije Čekrči Muslihudina na Baščaršiji itd.

Kao ni dotadašnji defteri, ni ovaj defter ne bilježi nijednu crkvu u Sarajevu, premda je, kako se zna, u to vrijeme postojala pravoslavna crkva.

Kako se vidi, ovaj posljednji popis bosanskog sandžaka pruža zaista dragocjene podatke za izučavanje istorije Sarajeva. Kada se još detaljnije prouči cijeli popis, kao i lista vakufa u Sarajevu koju sadrži ovaj defter (fo 342 — fo 354), onda će se moći dati potpunija slika Sarajeva na početku XVII stoljeća.

---

²⁵⁾ A. Sućeska, n.d., 200.

Mr Ibrahim Tepić

ZBIRKA MIHAILA D. HMIROVA O JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA U XIX VIJEKU

U Državnoj javnoj istorijskoj biblioteci Ruske Federacije u Moskvi čuva se jedinstvena zbirka ruskih i stranih članaka iz časopisa i novina. Autor ove zbirke je Mihail Dmitrijevič Hmirov (1832—1872)¹⁾ koji se poslije napuštanja vojne službe posvetio izučavanju istorije Rusije XVII i XVIII vijeka, objavivši niz radova, priloga i biografija.²⁾ M. D. Hmirov je cijelog života maštao o organizovanju jedne vrste enciklopedijskog

¹⁾ M. D. Hmirov je rođen u selu Lokotka u Černigovskoj guberniji. Sin je oficira, a vaspitavan je u Moskovskom kadetskom korpusu, odakle je 1848. godine izašao u čin zastavnika. Prema nekim podacima učestvovao je u operacijama ruske vojske protiv Mađara 1849. godine. Sljedeće 1850. godine Hmirov je prekomandovan u I moskovski korpus gdje je predavao matematiku. U vrijeme Krimskog rata nalazio se u jedinicama koje su obezbjeđivale priobalno područje S. Peterburga. Godine 1861. Hmirov je napustio vojnu službu i posvetio se pisanju. Još kao oficir ruske vojske počeo je istraživati u arhivima, prvo pojedinih pukova a poslije i šire. Prosto je zadivljujuće kako je Hmirov poslije napuštanja vojne službe uspio tako mnogo da napiše. Od svog prvog rada posvećenog istorijskoj problematici o grofnji Golovkinoj i njenom vremenu (Рассвет, 1860), do svoje smrti 1872. Hmirov je napisao oko stotinu raznih članaka i rasprava istorijskog, geografskog, biografskog, genealoškog i bibliografskog sadržaja. Detaljno o M. D. Hmirovu vidi: П. Е ф р е м о в: *Михаил Дмитриевич Хмыров* (некролог), *Русский архив*, № I, 1873 (Ovaj nekrolog je i posebno štampan u Moskvi 1873); С. Ш у б и н с к и й, *Михаил Дмитриевич Хмыров* (1830—1872 г.), *Всемирная иллюстрация*, т. 8, № VII—XII, СПб. 1872, 4II, 414; *Исторический вестник*, т. XXXVIII, год X, ноябрь 1889; *Голос*, №№ 212, 213, 1872; *Сын отечества*, № 281, 1872; *Биржевые ведомости*, № 329, 1872; *Народная школа*, № I, 1873; *Русский календарь Суворина*, № 3, 1874; *Гражданин*, № 8, 18731 *Горный журнал*, т. 4, № 12, 1873, *Библиограф*, № 3, 1874; *Гражданин*, № 8, 18731

В. И. Ме ж о в: *Русская историческая библиография*, т. 8, СПб. 1890, 285—286; *Русский библиографический словарь*, СПб. 1901, 370—372; *Энциклопедический словарь*, т. XXXVII, СПб. 1903, 464—465.

²⁾ Najveći broj svojih radova Hmirov je objavio u: *Рассвет*, *Русский мир*, *Северное сияние*, *Живописный сборник*, *Народная школа*, *Артиллерийский журнал*, *Отечественные записки*, *Русский архив*, *Всемирный труд*, *Русская старина* и сл.

rječnika koji bi obuhvatio sve ono što je pisano o Rusiji ili se odnosilo na nju.³⁾

Iako je živio veoma skromno, Hmirov je više od dvije decenije skupljao časopise i novine, sabravši više od 12.000 raznih časopisa koji su izlazili u periodu između 1755. i 1870. godine.⁴⁾ Sve te časopise i novine on je razrezivao i izdvajao članke iz njih, koje je onda uz obilježavanje potrebnih podataka svrstavao po tematici i slagao u posebne fascikle. Materijal unutar fascikli sistematizovao je po ruskom alfabetu prema prezimenu autora. Osim toga, svaki članak dobivao je svoj broj pod kojim se čuva.

Zahvaljujući sistematskom radu, Hmirov je uspio da sakupi veoma cijenjenu i za svoje vrijeme originalnu biblioteku u kojoj je bilo moguće naći veliki dio onoga što se pisalo u ruskim i nekim stranim časopisima i novinama o brojnim pitanjima. Ova zbirka je imala još jednu prednost nad savremenim. U vrijeme njenog nastanka još nije bilo indeksa članaka objavljenih u novinama i časopisima. M. D. Hmirov je to činio u svojoj zbirci sa namjerom »da drugima olakša put ka znanju«. Biblioteka Hmirova bila je veoma poznata u ruskim naučnim krugovima. Njemu su se obraćali naučnici iz svih krajeva Carske Rusije tražeći informaciju ili savjet o raznim pitanjima iz istorije, geografije, statistike, poljoprivrede, istorije industrije Rusije i raznih drugih zemalja. Iako je ova biblioteka bila poznata za života njenog autora, ruska javnost se podrobnije s njom upoznala tek nakon smrti Hmirova, kada se postavilo pitanje njenog opstanka i kada ju je otkupio tek osnovani Ruski istorijski muzej u Moskvi. Tako je zbirka Hmirova (Хмыровская коллекция) postala osnova knjižnog fonda ovog muzeja, a potom i Istorijske biblioteke.⁵⁾

Ova zbirka ima određenu naučnu vrijednost koja se sastoji ne samo u tome što pruža mogućnost informisanja na jednom mjestu, uključujući i informacije crpljene i iz gubernijske štampe u periodu od preko jednog vijeka već i u tome što se zajedno sa isječcima iz novina vrlo često nalaze razne knjige, naredbe, manifesti, kopije službenih papira, pisma savremenika i dr. Bez obzira što informacije koje pruža ova zbirka ni izdaleka nisu potpune, naročito za pitanja, područja i teme koje se ne odnose na Rusiju, ona je nezaobilazna za one koji se bave istorijom, istorijom ekonomije i sl. Za istoričara XVIII a naročito XIX vijeka ova zbirka predstavlja neiscrpan izvor informacija o savremenim zbivanjima ne samo u Rusiji već i u cijeloj Evropi i šire.

Zbirka M. D. Hmirova sadrži 317 tematskih cjelina smještenih u 832 fascikle (toma). Čuvaju se u čitaonici za štampu Istorijske biblioteke, osim 75 tomova koji tretiraju pitanja zemalja i naroda Istoka i koji se čuvaju u čitaonici istorije Istoka.

Interesantno je da je u sovjetskoj literaturi malo pažnje posvećeno zbirci Hmirova, tako da se o njoj vrlo malo zna. Izuzetak u tome

³⁾ Энциклопедический словарь, т. XXXVII, СПб. 1903, стр. 464.

⁴⁾ П. Ефремов: Михаил Дмитриевич Хмыров, Москва 1873, стр. 11.

⁵⁾ П. Ефремов: М. Д. Хмыров, стр. 12—14; Вл. Зотов: *Нестор русской журналистики, Исторический вестник*, X, ноябрь 1889, стр. 371.

donekle predstavlja dio zbirke o istočnim narodima i zemljama. Godine 1958. N. Z. Hotimskaja i L. A. Muhin objavili su kratak osvrt na sadržaj zbirke o zemljama Istoka (Azija).⁶⁾ Za jugoslovenske zemlje posebnu važnost ima opis onog dijela Zbirke koji nosi naziv »Турция« i koja sadrži 18 tomova raznih materijala o Osmanskom Carstvu u XVIII, a naročito u XIX vijeku.⁷⁾

Značajan dio ove zbirke odnosi se na istoriju jugoslovenskih zemalja u XIX vijeku. Ovaj materijal se nalazi u sljedećim cjelinama: »Страны Балканского полуострова (Албания, Болгария, Босния и Герцеговина)« — 5 tomova, »Славяне (Австрийские владения — Чехия и др.)« — 4 тома, »Сербия« — 3 тома, »Славяне (сборник)« — 12 tomova и »Черногория« — 1 том.

Želja nam je da na ovom mjestu ukažemo na niz materijala koji, kod nas najvećim dijelom nisu poznati. Razloge tome svakako treba tražiti u parcijalnoj obradi pojedinih problema, nedostatku kompletnijih bibliografija i nedostupnosti materijala. Pored toga, veliki broj novina i časopisa postao je prava rijetkost i u Sovjetskom Savezu.

Nije potrebno posebno naglašavati kakvu vrijednost ima ova zbirka za izučavanje istorije XIX vijeka uopšte, a jugoslovenskih zemalja posebno. Njeno nastajanje pada u vrijeme kada se kod nas pojavljuju prve arhivske ustanove i kada je pisana riječ ne samo društvena privilegija već je publicistika, slobodno rečeno, u samom povoju.

Ovdje objavljujemo bibliografiju najvećeg dijela zbirke M. D. Hmirova koja se odnosi na jugoslovenske narode. Izostavljeni su samo neki prikazi djela o pojedinim našim zemljama u kojima je materija manje-više prepričana. Takođe su izostavljeni prilozi o poeziji. S druge strane, smatrali smo za korisno da ukažemo i na neke osvrtne u ruskoj periodici koji tretiraju pitanje iz starije istorije jugoslovenskih zemalja.

Bibliografiju objavljujemo prema ortografiji savremenog ruskog jezika, bez navođenja broja fascikla (toma) u kojem se čuva. Ovo činimo radi uštede prostora, tim prije što su sve fascikle u biblioteci poređane prema tematici koju tretiraju i kako ih je autor zbirke odredio. Smatrali smo za veoma korisno da navedemo naziv i broj časopisa, odnosno novina u kojima je određen članak publikovan, imajući u vidu da je ponekad lakše doći do potrebnog broja časopisa ili novina nego do cijele zbirke. Prilikom sistematizovanja materijala, M. D. Hmirov je na svaki članak stavljao bilješku koja objašnjava odakle je uzet. Pri tome se najčešće služio skraćenicama koje je ponekad teško odgonetnuti, a ponekad, usljed oštećenja rubova materijala, nemoguće je ustanoviti neki od relevantnih podataka. Takva mjesta smo obilježili znakom pitanja.

I

Jugoslovenske zemlje pod turskom vlašću u Zbirci Hmirova za-
stupljene su u okviru cjeline pod naslovom: *Zemlje Balkanskog polu-*

Н. З. Хотимская и Л. А. Мухин: Коллекция М. Д. Хмырова, Советское востоковедение, Институт востоковедения АН СССР, 3, Москва 1958, стр. 125—127.

⁷⁾ Isto, str. 126.

ostrva (Albanija, Bugarska, Bosna i Hercegovina). Materijal za ovaj dio Zbirke crpljen je iz savremenih časopisa i novina. Autoru je pošlo za rukom da najviše materijala sakupi o Bosni i Hercegovini i Bugarskoj, što je razumljivo s obzirom na odnos nosilaca turske vlasti prema domaćem stanovništvu, veliki broj buna i ustanaka kao i interese velikih sila na balkanskom prostoru, a u tom kontekstu i Rusije i ruske javnosti. Makedonija i Albanija našle su malo mjesta u materijalima kojima je raspolagao Hmirov.

Sakupljeni materijal o jugoslovenskim zemljama pod turskom vlašću donekle odražava rusko javno mišljenje svoga vremena. To je vrijeme kada su ruski konzulati bili izvještači ne samo svojih poslanstava i ministarstava već i listova i časopisa sa najvećim tiražima. Posebnu ulogu u tom pogledu odigrali su ruski konzulati u Sarajevu, Mostaru, Bitolju i Skadru, koji su imali priliku da izvještavaju na osnovu neposrednog uvida u stanje na teritoriji koju je pokrивао određeni konzulat. Značajni su i izvještaji ruskih konzula iz Beograda, Dubrovnika i Janjine.

Donosimo spisak važnijih članaka i knjiga dijela Zbirke koji nosi naziv *Zemlje Balkanskog poluostrva (Albanija, Bugarska, Bosna i Hercegovina)*:

- Иеромах Арсениј: Охридскиј патриархат, *Дух. вестник*, август, 1864, 493—530.
- Боснија, Герцеговина и Стараја Србија. Сборник состав. А. Гильфердингом, Спб. 1860 (приказ), *Современник*, март 1860, 120—130.
- Боснија и Герцеговина, ? децембар, 1862, 521.
- Боснија, *Московские ведомости*, № 10, 1868.
- А. Ф. Гильфердинг: Боснија в начале 1858 года, *Русская беседа*, III, 1858, I—63.
- А. Ф. Гильфердинг: Боснија. Путевие заметки (Письма к А. С. Хомякову), *Русская беседа*, III, 2, 1858.
- Голос за страдающих герцеговинцев, *Московские ведомости*, № 204, 1867.
- Народный голос из Боснии, Герцеговины и Старой Сербии, *Современная летопись*, № 116, 1868.
- „В французском Монитере напечатана статья о Боснии...“, *Московские ведомости*, № 18, 1856.
- Иеромах Никифор Дучич: Описание монастырей Дужи и Тврдош в Герцеговине, *Записки императорского географического общества*, кн. XIII, 1859, 657—674.
- Иеромах Никифор Дучич: Опыт статистического описания трибиньского, препольского, плевельского и невесиньского округов в Герцеговине, *Записки императорского географического общества*, кн. XIII, 1859, 677—694.
- Егорин: Эпизод из современной истории Турции, *Отечественные записки*, июнь 1863, 503—536.
- Геогностические замечания об Албании, Боснии, Сербии, Черногории и проч. (Из письма г. Буэ г. Кордье в виде дополнения к статье г. капитана Ковалевского, помещенной в Горном журнале, № 7, 1839, под заглавием: Черногория в геогностическом отношении), *Горный журнал*, № 8, 1840, 219—255.

- Босняк: Из Боснии (Зворник, 2/14-го февраля), *Московский инвалид*, № 41, 1865.
- „Из Белграда пишут в чешские ‚Народни листы‘: Племя крастени-ницкое числящее 10.000 человек, способных носить оружие намеренно действовать заодно с Черногорею против Порты...“, *Голос*, № 31, 1868.
- „В С-петербургских ведомостях напечатана интересная корреспонденция, обрисовывающая ужасное состояние Боснии и Герцеговины...“ *Москвитянин*, № 66, 1866.
- С. Скендерова: Летопись Боснии 1825—1856, *Записки императорского географического общества*, кн. XIII, 1859, 545—653.
- „В ноябрьской книжке ‚Христианского чтения‘ помещен любопытная статья: ‚Состояние христианского мира в текущем году‘...“, *Херсонски епархиальные ведомости*, № I, 1861, 77—79.
- „В Герцеговине нет не одного не только высшего, но и среднего учебного заведения, в котором мог бы воспитываться православный паш собрачи-герцеговац...“, *СПб ведомости*, № 10, 1865.
- П. Ровинский: Краткий очерк Герцеговины *ЖМНП*, июль, август 1850, 44—58, 99—116.
- Н. Попов: Славянская хроника, Турецкие славяне, *Современная летопись*, № 22, 1865, 5—10.
- А. Ф. Гильфердинг: Поездка по Герцеговине, Боснии и Старой Сербии, *Записки им. географического общества*, кн. XIII, 1859.
- Происхождение албанцев, ? 4-го октября 1855, 42—45.
- Syrien Robert: Le monde Gréco-Slave. Les Bosniaques, *Revue des deux mondes*, maj, 1843, 415—479.
- Состояние христиан в славянских землях под игом турецким со времени воцарения нового султана — пишет корреспондент С-петербургских ведомостей из Битоли (в Македонии) от 20-го сентября 1861,?, 202—209, Извлечено из 237 № *СПб ведомости*, 26-го окт. 1861.
- А. Ив.: Церковное состояние земель боснийских и герцеговинских XIII — XV ст., (Отрывок из лекции по церковной истории славянских народов), *Духовный вестник*, окт.-ноябрь 1863, 319—330.
- С Балканов, *Голос*, № 177, 1867.
- „Турция. Вот текст прошения, которое депутация боснийских славян передала 9-го февраля турецкому посланнику в Вене, для провозждения к султану...“ *Московский инвалид*, № 26, 1858.
- А. Хитрово: Поездка на прилепскую ярмарку и в монастыри св. Арлангел и Тресковец (из путевых записок), *Русский вестник*, март 1863, 207—244.

II

Jedan tom Zbirke M. D. Hmírova posvećen je Crnoj Gori i posi naziv »Черногория«. Sadrží 41 bibliografsku jedinicu. Tematski je vrlo širok i obuhvata pored istorije, etnologije, ekonomike i savremena politička zbivanja u Crnoj Gori i susjednim zemljama. Materijal je crpljen iz savremenih ruskih časopisa i novina. Nešto materijala ima iz fran-

- cuskih časopisa. Ovaj tom obuhvata vrijeme od 1818. do 1869. godine, mada većina materijala potiče iz vremena od 40-ih do 60-ih godina XIX vijeka. Upravo za ovo vrijeme materijali imaju najveću vrijednost jer govore o savremenim zbivanjima u Crnoj Gori i služe kao svojevrsno svjedočanstvo o ovom dobu. To najbolje sugeriše sadržaj ovog toma.
- „Один баши-бузук рассказывает сам о себе следующий анекдот...“, *Русский инвалид*, № 147, 1858.
  - В. Броневский: Статистическое, историческое и военное описание провинции Боко ди Каттаро (окончание), ?, № 4, 338—356.
  - „Центральный болгарский комитет издал к Черногорцам прокламацию которая произвела весьма сильное впечатление в южно-славянском мире...“, *Голос*, № 283, 1867.
  - Черногорские дела, *Современная летопись и политика*, XII, 1852.
  - Славянские земли (изв. из Котора 3/15 мая), *Северная почта*, № 102, 1865.
  - Из черногорских нравов,?
  - „Имена славян прибывших в Петербург...“, *Вечерняя газета*, № 105, 1867.
  - Черногория — история и нынешнее состояние Черногории, *Сын отечества*, июль, 1838, 53—100.
  - История Черногорья от древнейших времен до 1852, (Osvrt na knjigu A. Andrića: Gecshichte des Fürstenthums Montenegro), *Журнал Министерства народного просвещения*, (ЖМНП), январь 1854, 27—28.
  - Геогнозия. Черногория в геогностическом отношении. Соч. капитана Ковалевского, *Горный журнал*, № 7, 1839, 1—24.
  - Е. Ковалевский: Эпизод из войны с австрийцами (Из воспоминаний очевидца о войнах за независимость Черногории и Италии), *Эпоха*, май 1864, стр. 169—193.
  - В. Макушев: Понятия черногорцев о России (По личным наблюдениям и народным песням), *Лит. библ.*, № 23, 1866.
  - Медакович: Отрывок из истории Черногорья (перевод с сербского К. Петкович), *ЖМНП*, июль, август 1854, 1—34, 57—78.
  - „Кореспондент из Рагузы сообщает некоторые подробности о будущих работах инженерной комиссии, которой поручено определение черногорских границ...“, *Русский инвалид*, № 147, 1858.
  - „В. Монитере следующим образом объявлено об окончании черногорского дела...“, *Русский инвалид*, № 244, 1858.
  - „Турция. Из Каттаро, от 19-го октября, пишут...“, *Северная пчела*, № 245, 1845.
  - „О переговорах между Черногорией и Портой в газете „Застава“ сообщают следующие подробности...“, *Голос*, № 63, 1868.
  - Броневский: Описание Черногории, *Сын отечества*, №№ 27, 28, 29, 1818, 17—32, 167—174, 109—126.
  - О торжественном обряде у черногорцев, *Вестник Европы*, № 14, 1821, 130—136.
  - „Из Константинополя пишут, что черногорская комиссия составляла уже несколько заседаний и надеялась окончить свой труд без больших затруднений...“, *Русский инвалид*, № 212, 1858.

- „Турция. Из Каттаро пишут от 2-го октября (...) Вот подробности свидения князя Данила с депутацией Вазасвичей...“, *Московский инвалид*, № 123, 1857.
- А. Попов: Законодательный быт Черногорья, *Журнал Министерства народного просвещения* (ЖМНП), октябрь, 1846.
- А. Попов: Очерк истории Черногорья, ЖМНП, март, 1846, 89—141.
- Поездка в Черногорию, *Вечерняя газета*, № 89, 1867.
- Путешествие в Черногорию, Соч. Александра Попова, С. Петербург 1847, *Современник*, июнь, 1847, 98—103, *Отечественные записки*, май 1847, 20—32.
- Статистические сведения о Черногории, *Русский инвалид*, № 11, 1865.
- [Учесници Славенског конгреса у Москви], *Голос*, № 129, 1867.
- А. Троянский: Заметки из путешествия по Далмации и Черногории, II, *Русский вестник*, декабрь 1869, 807—846.
- Турки, греки, славяне, *Отечественные записки*, № 21, 1867, 31—69. [kritički osvrt na knjigu: G. Muier Mackenzie and A. P. Irby: The Turks, the Greeks and the Slavons. Travels in the Slavonic provinces of European Turkey, I, London 1867].
- *Turks et monténégrins* par F. Lenormant, Paris 1866., *Лит. библи.* № 13, 14, 1867, 194—201, [приказ].
- Черногория, *Военный сборник*, март 1862.
- Черногория, *Северная почта*, № 161, 1856.
- Черногория, *Сын отечества*, 1852, 107—110.
- Черногорцы. Поэма Иваиа Мажуранича. Перевод с сербско-хрватского, *Русский вестник*, октябрь 1866, 71—106.
- Ег. Ковалевский: Четыре месяца в Черногории, С. Петербург 1841, ЖМНП, 1842, *Библи.*, январь, 1848, 17—23 (приказы).

III

U zbirci M. D. Hmirova čuvaju se veoma interesantni podaci o Kneževini Srbiji. Problematika istorije, politike, ekonomike i kulture Srbije sabrana je u tri zasebna toma pod nazivom *Сербия*. U sva tri toma ima 97 bibliografskih jedinica, najvećim dijelom iz savremenih ruskih časopisa (*Журнал Министерства народного просвещения*, *Современник*, *Всемирный труд*, *Маяк*, *Русский вестник*, *Православное обозрение*, *Москвитянин* i dr.) kao i povina (*Санкт-петербургские ведомости*). Ovaj materijal je objavljen u vremenu od 1824. do 1870. godine. Najinteresantniji je onaj koji se odnosi na savremena zbivanja u Srbiji koji je svakako i najbrojniji. Posebnu vrijednost predstavljaju izvještaji ruskih dopisnika iz Beograda. Kako ovaj materijal iz ruske periodike i stampe kod nas nije bio predmet ozbiljnije i cjelovitije obrade, a korišten je samo parcijalno i u okvirima obrade pojedinih tema, pregled sadržaja ove zbirke o Srbiji daćemo nešto opširnije uz napomenu da ona ni izdaleka ne predstavlja cjeloviti pregled ruske periodike i stampe o Srbiji u XIX vijeku. Ruska javnost je znala daleko više o zbivanjima u Srbiji koja je poslije 1815. godine postala predmet živog interesovanja evropskih sila.

- Игуман Арсений: Архиепископы и патриархи сербские с начала XIII до второй половины XVIII столетия, *Православное обозрение*, VIII, 1868.
- Антон Будилович: Сербия и сербы в период возрождения, *Заря*, октябрь 1870, 143—206.
- Общественный быт сербов, *Журнал Министерства народного просвещения*, апрель 1856, 78—126.
- Хаджа: Белград и его окрестности (Из путевых воспоминаний), *СПб ведомости*, № 28, 1865.
- Сербия (Корреспонденция СПб ведомости, Белград 25-го мая), *СПб ведомости*, № 120, 1865.
- Славянские земли, (Белград 27-го мая), *СПб ведомости*, № 121, 1865.
- A. de Viguerie: Servie. Histoire — Productions et industrie. Meceurs. Politique et situation actuelle, *Revue britannique*, oct., 1865, 317—345.
- Возвращение князя Милоша Обреновича в Сербию, *Современник*, № 3, 1859, 87—104.
- Н. Волоцкий: Сербия и сербы (продолжение), *Всемирный труд*, август 1868, 271—296.
- А. Гильфердинг: Дечанский монастырь в Старой Сербии, СПб. 1860.
- А. Гильфердинг: Дух народа српског от Иована Хацића, у Карловцы 1858, *Русская беседа*, кн. V, 1859, 1—10 [критички осврт].
- Н. Глиноецкий: Краткое военное обозрение северозападных областей Турции, *Военный сборник*, октябрь 1862, 393—446.
- J. Duesberg: De Belgrade a Constantnople. La Servie-le Delta du Danube, *Revue de Paris*, 1854, 369—384.
- Жизнь и подвиги князя Милоша Обреновича верховного вождя и предводителя народа сербского, СПб. 1825.
- Статистические заметки о Сербии, *Вестник Географического общества*, кн. I, 1855, 20—22.
- Записки протоиерея Матвея Ненадовича, *Русская беседа*, кн. 1, 1856, 1—56.
- Публичное защищение кандидатом Майковым диссертации на степень магистра, *Журнал Министерства народного просвещения*, июль 1857, 21—26.
- Замечания на журнальную статью о Сербии, *Маяк*, № 5, 1842, 48—58.
- Из Сербии, *Москвитянин*, № 11, 1851.
- В. Ламанский: Из записок о славянских землях. Сербия и южно-славянские провинции Австрии, *Отечественные записки*, февраль, май 1864, 649—702, 353—380.
- М. Миличевич: Сербская община, *Русская беседа*, 1859, 49—64.
- Д. Момирович: Краткая история Сербии. До начала XIX столетия, ?, 1840, [само 11 листов].
- Д. Момирович: О древних сербских монетах (с сербского), *Журнал Министерства народного просвещения*, № VIII, 1835, 296—299.
- [Pozdravno pismo mitropolita Mihaila povodom godišnjice Moskovskog univerziteta upućeno rektoru 12. I 1868], *Биржевые ведомости*, № 15, 1868.

- Н. Мурзакевич: Сербские исторические памятники, *ЖМНП*, сентябрь 1839, 37—42.
- Н. Надеждин: Письмо из Вены о сербских песнях, *Москвитянин*, № 6, 1841, 515—525.
- Нравы сербов, *Телескоп*, № 4, 1832, 469—480.
- „Вот несколько любопытных подробностей о сербском нынешнем князе, Милоше Обреновиче...“ *Телескоп*, № 8, 1831, 586—587.
- Об общественном состоянии народонаселения европейской Турции (Из новой лекции, читанной известным путешественником Бланки в Парижской Академии наук), *Сербия, Москвитянин*, № 2, 1842, 665—678.
- „28 августа, князь Михаил открыл в Белграде заседание сербской народою скупщины...“, *Московские губернские ведомости*, № 11, август 1864.
- Ж. М. С.: О сербах, *Сын отечества*, № 42, 1824, 75—84.
- О Сербии в ее отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV столетях. Речь проф. В. Григоровича. Казань 1859, *Отечественные записки*, сент. 1859, 49—60.
- „Вот что пишут из Белграда в газету ‚Политик‘ по поводу представления великих держав относительно вооружений Сербии...“, *Биржевые ведомости*, № 15, 1868.
- А. А. Н.: О финансах Княжества Сербии, *Русский вестник*, № 24, 389—402. [prikaz knjige dr E. I. Tkalac: Das Staatsrecht des Fürstenthums Serbien, Leipzig 1858].
- Очерк первоначальных судеб сербского народа (Отрывок из Истории Сербии. соч. Ранке), *Москвитянин*, № 23, 24, 1855, 165—176.
- Очерк прошедшего Сербии, *Русский инвалид*, № 84, 1867.
- К. Петкович: Очерки Белграда. Местность. Жители. Учебные заведения. Литература. Церковь. Княжество сербское, *Журн. Министерства народного просвещения*, август 1853, 169—188.
- Письмо из Белграда, *Русский инвалид*, № 262, 1865.
- Посещение Али-паши в турецкой крепости Белграде, *Вечерняя газета*, № 40 (?), 1865.
- Поездка в придунайские провинции, *Москвитянин*, № 19, 1853, 75—98.
- М. Н.: Reise in Serbien im Spätherbst 1829. Von Otto Pirch. Zwei Theile, Berlin, Dümmler 1830, *Телескоп*, № 2, 1832, 283—291, [приказ].
- Н. П.: Реформы в Сербии относительно общей системы измерений, *Современная летопись*, № 25, 1865.
- Ригельман: Письмо из Вены. О славянских новостях, *Москвитянин*, № 11, 1845, 37—46.
- Cyprien Robert: Le monde Gréco — Slave. Les Serbes — Historie du prince Miloch, *Revue des deux mondes*, mart 1843, 811—890.
- Cyprien Robert: Le monde Gréco — Slave. Union Bulgaro — Serbe — Affaires de Serbe, *Revue des deux mondes*, VI/1843, 271—312.
- Д-р. Розен-Чудовский: Исторический очерк элементарных училищ в Сербии, *Журнал Министерства народного просвещения*, август 1870, 259—274.

- Решение судьбы Сербского Княжества, *Вестник Европы*, № 20, 1829, 293—300.
- Новости заграничные [дописи из Новог Сада од 12. VIII и из Београда од 20. VIII], *Голос*, № 242, 1867.
- Сербия и Дунайские княжества, *Современная летопись*, № 41, 1865.
- Библиография. Сербия и южнославянские провинции Австрии. Соч. Владимира Ламанского, *СПб ведомости*, № 75, 1865.
- Сербия. Корреспондент лондонской газеты Daily News из Белграда от 23 июля . . ., *Московские ведомости*, № 170, 1863.
- Сербия. Белградский корреспондент Allgemeine Zeitung пишет от 2-го марта . . ., *Московские ведомости*, № 48, 1868.
- Сербия, *Московские ведомости*, № 85, 1864.
- Сербия, *Кавказ*, № 77 (?), 1868.
- Сербия, *Московские ведомости*, № 181, 1863.
- Сербия. Положение дел, *СПб ведомости*, № 6, 1865.
- Сербия. Статистические сведения, *СПб ведомости*, № 59, 1865.
- Сербы. Нравы, религия, литература, история, *Московские ведомости*, №№ 70, 71, 1842.
- Сербия. Последняя сессия Скупщины, *СПб ведомости*, № 239, 1864.
- Павел Плетикоса (Повесть сербская), *Маяк*, январь 1844, 1—4.
- Сербская словесность, *Маяк*, № 12, 1832, 499—524.
- Статистика Сербии (I-й выпуск), *К русскому инвалиду*, № 3, 1864, 5, 6, 7.
- П. Сретькович: Гора Космай, *Русский вестник*, № 9, 1859, 99—128.
- П. Сретькович: История одной сербской деревни, *Русский вестник*, № 8, 1858, 562—577.
- Суждения и замечания путешественника г. Мармье о Сербии, *Сын отечества*, апрель 1849, 1—25.
- T. Toussenc: Chants populaires des Serviens. Recueillis par Wuk Stéphanovitch, et traduits, d'après Talwy par Madame Elise Voiart, *Revue étrangère*, 2. XII 1834, 575—588.
- Сербский университет, *Журнал Министерства народного просвещения*, ноябрь 1869, 109—114.
- Фирман султана о передаче сербских крепостей в заведывание сербского правительства, *Вечерняя газета*, № 81, 1867.
- [Stanje prosvjete u Srbiji], *СПб ведомости*, № 289, 1867.
- П. Яковлев: Новейшие известия о подвластных туркам сербах, *Благовременный*, № XVII, 1825, 105—110.

IV

Jugoslovenske zemlje pod habzburškom vlašću (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Vojna granica, Vojvodina, te Kranjska, Koruška, Stajerska i Istra) u ovoj zbirci su obuhvaćene u okvirima široko zamišljene sjeline pod nazivom Славяне (Австријскине владения — Чехия и др). Autor zbirke je očito želio da obuhvati sve Slovane koji su se nalazili pod Austrijom, odnosno Austrougarskom. Neophodno je podvući da se ovdje nalazi relativno malo materijala, a i od toga što je prikupljeno

najvećim dijelom se odnosi na Čehe. Najveći dio materijala odnosi se na vrijeme od početka pete decenije XIX vijeka do 1868. godine. Na ovom mjestu mi smo izdvojili ono što se direktno odnosi na navedena područja.

- Частная корреспонденция „Русского инвалида“ из Реки (Финуме), *Русский инвалид*, № 333, 1867.
- Куник: Учреждение и правовое состояние далматских прибрежных городов и островов в средних веках. Исследуемые из муниципальных статутах Рейцом, бывшим профессором прав, *Москвитянин*, № 1, 1842, 247—257, [критички приказ].
- В. Макушев: Исследования об исторических памятниках и бытописателях Дубровника,
- Общество австрийского Алойда, *Журнал Министерства народного просвещения*, октябрь 1857, 51—54.
- Об устройстве и управлении Военной Кроации, *Славян*, №№ XXX, XXXI, 111—126, 167—178.
- „Из всех австрийских славян, между которым в последнее время господствует большее или меньшее волнение особенно изволнованы хорваты . . .“, *Голос*, № 159, 1867.
- О ртутных горных заводах, в наследных римского императорского дому землях, в городе Идрие состоящих, *Ежемесячные сочинения*, январь 1755, 49—67.
- Открытие хорватского сейма. Программа чешской народной партии, *Русский инвалид*, № 5, 1868.
- Открытие хорватского сейма. Программа чешской народной партии, *Русский инвалид*, № 5, 1868.
- Открытие Югославянской академии наук и искусств в Загребе, *Современная летопись*, № 27, 1867, 7—8.
- Исторический очерк сербской православной общины в Рагузе, *Русская беседа*, кн. III, 1859, 1—20.
- Полуостров Истрия и острова кварнерские, *Северная почта*, № 115, 1865.
- Н. Попов: Славянская хроника — Сербский церковно-народный собор в Карловцах, *Современная летопись*, № 12, 1865.
- Рагуза, *Сын отечества*, №№ VI, VII, 1824, 241—256, 316—334. [Салона], *Восный журнал*, кн. I, 1853, 146—143.
- Далматский сейм, *Голос*, № 341, 1864.
- М. Сухоманнов: Заметки о современном настроении сербов, хорватов и русинов, *Русский вестник*, № 19, 1859, 237—246.
- Триест, ?, 1—12.
- А. Троянский: Заметки из путешествия по Далмации и Черногории, I, *Русский вестник*, ноябрь 1863, 259—265.
- А. Троянский: Из Дубровника (Рагузы), *Современная летопись*, № 40, 1862, 5—6.
- Ф. Чижев: Отрывки из древних записок во время путешествия по Далмации в 1843 году, *Москвитянин*, № 7—8 июль и август 1845, 1—46.
- Ф. Чижев: Письмо к Н. М. Языкову, *Современник*, № 9, 1849, 251—268.

POKUŠAJ ORGANIZOVANOG DJELOVANJA KNJIŽEVNIKA U BOSNI I HERCEGOVINI 1878—1918.

Literarno stvaralaštvo u Bosni i Hercegovini u devetnaestom i dvadesetom vijeku pratilo je i nekoliko pokušaja organizovanja pisaca u ovim krajevima. Od njih su samo dva dala ozbiljne rezultate koji su im obezbijedili zapažena mjesta u našoj novijoj kulturnoj istoriji. To je Grupa sarajevskih književnika,¹⁾ formirana u Sarajevu 1928. godine da bi u njemu djelovala do kraja međuratnog perioda, i Udruženje književnika Bosne i Hercegovine, osnovano u drugoj polovini 1945. godine. Predmet ovog razmatranja su pokušaji organizovanja književnika, izvršeni u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom.

U stvari, zamisao o formiranju prvog književnog društva u Bosni ranijeg je datuma. Nastala je posljednje decenije u prvoj polovini prošlog vijeka. Ona je, kao i zamisao o osnivanju bosanskog muzeja i prvog bosanskog časopisa, vezana za ime i ličnost Ivana Franje Jukića,²⁾ pokretača »Bosanskog prijatelja« i istaknutog kulturnog poslenika u devetnaestom stoljeću. Jukić je, kao što je poznato, pokušao da već 1840. godine osnuje takvo društvo u Bosni.³⁾ On je u tu svrhu obavio određene predradnje i uputio Poziv u »Kolo bosansko«, kako je nazvao društvo za

---

¹⁾ O Grupi sarajevskih književnika pisali su u časopisu »Život« Marko Marković i Jakša Kušan, obadvojica članovi Grupe. (Marko Marković: Grupa sarajevskih književnika, »Život«, Sarajevo 1953, str. 175—180, 269—275; 1954, str. 27—31, 123—129; 1961, str. 80—100; Jakša Kušan: Prva Knjiga zapisnika Grupe sarajevskih književnika, 1956, str. 73—95, 158—161).

²⁾ Zanimljivo je da prvi poziv u jedno književničko društvo u Bosni nije upućen iz Sarajeva nego iz Fojnice. (Ivan Franjo Jukić: Dokumentarna građa (redaktori Mira Miljanović i Aleksandar Ljiljak), Muzej književnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1971, str. 48—51).

³⁾ »Društvo je nazivano književnim, ali nije bilo zamišljeno samo s funkcijom vezanom za književnost. U pozivu iz četrdesete godine istaknuta je zadaća širenja narodne književnosti i praćenja znanosti. (Boris Corić: *Ogled o Ivanu Franji Jukiću*, Ivan Franjo Jukić: *Sabrana djela*, knjiga III, »Svjetlost«, Sarajevo 1973, str. 51).

čije se osnivanje zalagao.⁴⁾ Međutim, taj njegov apel, upućen brojnim savremenikima u njegovoj užoj otadžbini, nije donio rezultate koje je on od njega očekivao. Stoga je Jukić, ne odustajući od svoje prvobitne zamisli, 1848. godine ponovo pokrenuo inicijativu za osnivanje »Kola bosanskog«.⁵⁾ Ali, ni ona nije dovela do stvaranja prvog književnog društva u Bosni i Hercegovini sredinom prošlog vijeka, mada je Jukić bio učinio sve što je tada mogao da učini da bi ta zamisao bila realizovana, od formulisanja koncepcije društva i njegovih pravila do pokušaja angažovanja znatnog kruga potencijalnih članova »Kola bosanskog«. Uzroci neuspjeha ove Jukićeve inicijative dovoljno su poznati u našoj historijskoj literaturi, pa se ovdje na njima ne treba duže zadržavati. Oni su se sastojali, koliko u tadašnjim opštim nepovoljnim prilikama za osnivanje takvog društva u Bosni i Hercegovini, toliko i u odlučnom otporu koji je toj inicijativi pružalo, iz poznatih razloga, starješinstvo franjevačkog reda⁶⁾ kome je i Jukić pripadao, čime je realizovanje te inicijative u tom trenutku bilo osujećeno.

Od Jukićeve zamisli o osnivanju »Kola bosanskog«, do prvog narednog pokušaja organizovanja pisaca u Bosni i Hercegovini prošlo je više od pola vijeka. Ovaj put je inicijativa za stvaranje jedne organizacije književnika u Bosni i Hercegovini potekla od nekolicine pisaca okupljenih oko ilustrovanog književnog časopisa »Nada«, koji je izdavala Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu od 1895. godine. Vjerovatno po uzoru na Jukićevo »Kolo bosansko«, ovaj skup pisaca koji su živjeli i radili u Sarajevu nazvan je »Kolo sarajevskih književnika«, kako je, naime, zabilježeno u sačuvanom Ljetopisu sa redovitih sastanaka toga skupa sarajevskih pisaca.⁷⁾ O njegovom djelovanju postoje

⁴⁾ »Jukićeva misao o književnom društvu, propovedana ovog vremena sa optimizmom koji zadivljuje, odjek je važnih zbivanja na kulturnom polju u naprednijim jugoslovenskim krajevima, sa pokušajem da se ona prenesu i na bosansko tlo. Sva u službi prosvetiteljstva, ona odražava naročito Vukovu borbu za narodni jezik i pravopis i preporodne težnje Ilirskog pokreta. Oba ova pokreta dopunjavaju se i na svoj način isprepliću u Bosni, našavši u Ivanu Franji Jukiću vatrenog pobornika«. (Todor Kruševac: *Pokušaj osnivanja prvog književnog društva u Bosni*, »Brazda«, Sarajevo, januar—februar 1951, br. 1—2, str. 88).

⁵⁾ Ilija Kecmanović tvrdi da je Jukić od 1840. do 1848. godine »sav obuzet kombinacijama o osnivanju »književnog društva« kao kulturno-prosvetnog centra Bosne, verovatno po primeru i uzoru najstarije ustanove te vrste kod nas, novosadske Matice srpske i, kasnije, Matice hrvatske. U toj zaostaloj sredini, Jukić u tim svojim nastojanjima nije mogao naići na potrebno razumevanje«. (Dr Ilija Kecmanović: *Ivo Franjo Jukić*, »Nolit«, Beograd 1963, str. 46).

⁶⁾ »Odmah po povratku iz Dubrovnika dao se na organiziranje književnog društva koje je moglo možda imati primjerenije ime da ga je nazvao ilirskim društvom. U studenom 1840. vratio se u Bosnu, u prosincu šalje Perišiću projekt društvenih pravila. Ovako ubrzan rad na stvaranju društva znači da je Jukić imao dovoljan broj istomišljenika koje je zastao u Bosni. To su bili većinom mladi ljudi, poneseni željom za nacionalnim radom. Problem je bio u pridobijanju starješina za društvo. Stariji franjevci se prvi put susreću sa takvom vrstom rada. Surovo poučavani u praktičnoj školi života, gledali su u društvu izvor neprilika s vlastima. Po naravi konzervativni, okarakterizirali su ideju o društvu revolucionarnom i odbili je«. (Boris Čorić: *Cit. dj.*, str. 49).

⁷⁾ Zapisnike sa svih sastanaka »Kola sarajevskih književnika« objavio je Davor Kapetanić u okviru svoje studije o književnom radu Silvija Strahimira Kranjčevića u sarajevskoj »Nadi« 1894—1903. (»Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti«, knjiga 365, Zagreb 1972, str. 373—495).

podaci u memoarskim napisima nekih članova »Kola«⁸⁾ u radovima pojedinih pisaca koji su se u okviru širih tema uzgredno doticali i »Kola«, kao i u pomenutoj sačuvanoj dokumentaciji o radu »Kola«.

Iz navedenih izvora se može uočiti da među autorima tih napisa ne postoji jedinstveno mišljenje o djelovanju »Kola«, kad je riječ o brojnim detaljima. Ni učesnici u radu »Kola« u svojim sjećanjima se ne slažu u mnogim pojedinostima o djelovanju »Kola«, počevši od njegovog naziva do tačnijeg vremenskog označavanja njegovog djelovanja. Tako ga dr Ivo Pilar pominje kao »Klub hrvatskih književnika«, Tugomir Alaupović kao hrvatski literarni klub, a jedan nepotpisani autor kao »Kolo hrvatskih književnika u Sarajevu«.⁹⁾ Hamdija Kreševljaković ga pominje kao »Hrvatsko književno društvo«.¹⁰⁾ Mada ovaj skup pisaca pomenuti autori nejednako nazivaju (tretirajući ga kao klub, kolo ili društvo), svi ga, bez izuzetka, tretiraju kao skup hrvatskih književnika, što je on, u stvari, i bio. Sačinjavali su ga isključivo hrvatski pisci, među njima i četiri tada hrvatski orijentisana muslimanska pisca. Svi članovi »Kola« su bili i saradnici sarajevskog časopisa »Nada«.

Ni o nekim drugim detaljima u vezi sa osnivanjem i djelovanjem ovog skupa sarajevskih pisaca ne postoje jedinstvena mišljenja. Što se tiče inicijative za osnivanje »Kola sarajevskih književnika«, nju Josip Milaković u svojim sjećanjima pripisuje Kostu Hermanu,¹¹⁾ a Stjepko Ilijić pjesniku Silviju Strahimiru Kranjčeviću. Ni u pogledu preciznog datiranja rada ovog skupa sarajevskih hrvatskih pisaca, ne postoje identična mišljenja, kako među autorima navedenih sjećanja, tako ni među pojedinim drugim autorima. Josip Milaković tvrdi da je »Kolo sarajevskih književnika« djelovalo 1901—1902. godine, Stjepko Ilijić da je osnovano oko 1900. godine da bi radilo »skoro dvije godine — dok se konačno članovi nijesu razišli kojekuda.« Prema Ivi Pilaru, sastanci »Kola«, osnovanog 1900. godine, održavani su nekoliko godina da bi se iz njih kasnije razvio Hrvatski klub u Sarajevu. Hamdija Kreševljaković, međutim, tvrdi da je »Hrvatsko književno društvo« u Sarajevu postojalo dvije godine (1901. i 1902) i da se razišlo »kad je Kranjčević počeo pobolijevati (1904.«¹²⁾ Kao što će se vidjeti iz kasnijih izlaganja, nijedno od ovih mišljenja nije tačno.

Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, o radu ovog skupa sarajevskih hrvatskih pisaca ne postoje podaci u tadašnjoj štampi, ni dnevnoj ni periodičnoj, kao ni u arhivskoj građi, nastaloj u radu austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini. O razlozima za ovo posljednje će nešto kasnije biti više riječi. Stoga je pomenuti Ljetopis

⁸⁾ Prema Kapetaniću, svoja sjećanja o radu »Kola sarajevskih književnika« objavili su Josip Milaković, Stjepko Ilijić, Ivo Pilar i Tugomir Alaupović. (cit. dj., str. 397—399).

⁹⁾ Citirano prema navedenoj Kapetanićevoj studiji.

¹⁰⁾ Hamdija Kreševljaković: *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918)*, Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo 1969, str. 57.

¹¹⁾ Todor Kruševac tvrdi da je K. Herman »bio 1901. godine jedan od osnivača Društva hrvatskih književnika u Sarajevu«. (Todor Kruševac: *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1978, str. 334).

¹²⁾ Kreševljaković smatra da je Kranjčević bio glavni faktor u »Hrvatskom književnom društvu« u Sarajevu.

sa redovitih sastanaka »Kola sarajevskih književnika«, vođen u toku djelovanja »Kola«, jedina sačuvana dokumentacija o radu »Kola«, i, ujedno, jedini pouzdan izvor za rekonstruisanje djelovanja »Kola«, od pokretanja inicijative za njegovo formiranje, do prestanka njegovog rada. Sjećanja pojedinih učesnika u radu »Kola«, nastala, pretežnim dijelom, znatno kasnije, očigledno nemaju vrijednost takvog izvora.

Pomenuta dokumentacija daje na prvom mjestu odgovor na pitanje o tome ko je pokrenuo inicijativu za formiranje »Kola sarajevskih književnika«. Iz nje je, naime, vidljivo da su dr Ivo Pilar i Dušan N. Plavšić »u ime nekolicine književnika u Sarajevu« uputili 16. XII 1900. godine cirkularno pismo koje predstavlja poziv određenim pojedincima za učestvovanje na literarnim sastancima. »Odavno se osjeća potreba, — kaže se na početku toga pisma — da Sarajevski literarni krugovi, koji su u zadnje doba u glavnome gradu Bosne i Hercegovine brojno zastupani, nađu jednu zajedničku dodirnu točku, da se koji put sastanu, izmijene misli i nazore, jednom riječi, da povedu nješto intenzivniji literarno-socijalni život.« Obrazlažući potrebu za održavanjem ovakvih literarnih sastanaka, autori pomenutog cirkularnog pisma, Pilar i Plavšić, izražavaju mišljenje »da ne treba na ovom mjestu razlagati od kakove bi znamenitosti i koristi mogli ovi sastanci po vremenu postati, koliko bi lijepih i po općenitost korisnih misli moglo na njima niknuti i do izvedbe doći. Vođeni ovom misli, nekolicina ovdašnjih književnika zaključila je pokušati, da se ovakovo zamišljeno žarište ostvari i to uvedenjem literarnih večeri, koje bi se imale održavati tjednice jedared, i to svakog petka u posebnoj odijeljenoj prostoriji u društvenom domu.« U daljem tekstu pisma naveden je poimeničan spisak ličnosti koje su, njih šesnaest sa Kostom Hermanom i Ljubojem Dlustušem na čelu, »kano dionici ovih literarnih večeri« uzete »u izgled«, uz napomenu da bi u taj krug mogle ući »event. još one književničke ličnosti, koje bi navedena gg. predložila i u literarni krug uvela.«¹³⁾

Pružajući obavještenja o potrebi održavanja ovakvih literarnih večeri i o predviđenom sastavu učesnika na tim večerima, autori pomenutog pisma smatrali su potrebnim da zatraže pristanak svake ličnosti kojoj je pismo upućeno da »kod tih večeri također udioničtovati izvoli«. U pismu je dato obavještenje da će se »prva večer održavati« u petak 21. XII 1900. u »8 sati na večer u posebnoj separiranoj prostoriji društvenog doma« u Sarajevu. Ličnosti kojima je pismo upućeno zamoljene su da na Pilarovu adresu kratko pismeno odgovore da li u principu pristaju na prisustvovanje tim večerima i da li mogu doći na prvi sastanak, predviđen za 21. XII 1900. »Ove večeri nemaju predbježno nikakvoga određenoga programa. Sve što bi se učiniti i uvesti imalo, na samoj će se večeri zaključiti, pak se zato p.n. Vaše gospodstvo umoljava, da nam na toj večeri saobći svoje eventualne želje i planove« — rečeno je na kraju pomenutog cirkularnog pisma.¹⁴⁾

¹³⁾ Na tom spisku ličnosti nalazili su se Kosta Herman, dvorski savjetnik, Ljuboje Dlustuš, vladin tajnik, Rizabeg Kapetanović, Silvije Strahimir Kranjčević, dr Tugomir Alaupović, Edhem Mulabdić, Vladimir Treščec, Josip Milaković, Safvetbeg Bašagić, Osman Nuri Hadžić, Ivan Miličević, Stjepan Ilijić, Ferdinand Vrbanić, Ljudevit Dvorniković, Dušan Nikolajev Plavšić i dr. Ivo Pilar.

¹⁴⁾ Davor Kapetanić, str. 484—485.

Iz Pilarovog i Plavšićevog cirkularnog pisma proizlazi na prvom mjestu nedvojben zaključak da potpisnici tog pisma nisu bili i jedini inicijatori formiranja »Kola sarajevskih književnika«. Nije poznato ko je učestvovao, osim Pilara i Plavšića, u sastavljanju liste potencijalnih učesnika na literarnim večerima, poimenično pobrojanih u pomenutom cirkularnom pismu, ali je svakako simptomatično da se na čelu te liste nalaze Kosta Herman i Ljuboje Dlustuš i da su u cirkularnom pismu samo uz njihova imena označene i funkcije, dok to ni kod jednog drugog potencijalnog učesnika na tim literarnim večerima nije učinjeno. Ne treba posebno isticati da su se među ovim posljednjim nalazile ličnosti sa neuporedivo većom literarnom reputacijom od Hermanove i Dlustuševe. Jedan od autora ovog pisma, dr Ivo Pilar, ukazaće u svojim sjećanjima, objavljenim tri decenije poslije formiranja »Kola sarajevskih književnika«, na jedan značajan aspekt Hermanovog udjela u radu »Kola«, posmatranom u cjelini, pa i u njegovom osnivanju. Konstatovavši da »Kolo sarajevskih književnika« nije imalo »ni odobrenih pravila«, što je u onim uslovima bosanskohercegovačke stvarnosti pod Kalajevim režimom bio rijedak izuzetak jer su tadašnji propisi nalagali svakom društvu da ima prethodno odobrena pravila i da svaki svoj sastanak najavljuje nadležnim vlastima koje su na njih slale svoje izaslanike sa određenim ovlašćenjima, Pilar ističe da je »sudjelovanje jednoga uplivenog člana bosanske uprave hofrata Koste Hörmanna, zajamčivalo toleranciju i nesmetanost od strane bosanske uprave.¹⁵⁾

Svoj poseban status »Kolo sarajevskih književnika« je trebalo da zahvali upravo toj činjenici. Odatle i odsustvo bilo kakve korespondencije inicijatora formiranja »Kola« sa nadležnim institucijama austrougarske okupacione uprave u Bosni i Hercegovini u vezi sa osnivanjem društva i odobravanjem njegovih pravila, pa, prema tome, i odsustvo bilo kakvih tragova o pokretanju i radu »Kola« u arhivskoj građi, nastaloj u radu austrougarske okupacione uprave. Kad se tome doda i konstatacija da je Kosta Herman bio i urednik ilustrovanog književnog časopisa »Nada« čiji je izdavač bila Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu i da su »Kolo sarajevskih književnika« sačinjavali isključivo saradnici »Nade«,¹⁶⁾ onda je time Hermanova uloga u pokretanju i održavanju ovog literarnog kružoka u Sarajevu¹⁷⁾ dovoljno naznačena.¹⁸⁾ Bez Koste Hermana, ovaj skup sarajevskih pisaca nije u onim uslovima uopšte mogao otpočeti bilo kakav rad niti ga dalje neometano odvijati.

---

¹⁵⁾ Citirano prema Kapetaniću, str. 398.

¹⁶⁾ Prema Kreševljakoviću, »Hrvatsko književno društvo« u Sarajevu nije imalo pisanih pravila, a sastancima su predsjedavali članovi alfabetskim redom. »Brojilo je 18 članova, sve samih saradnika »Nade«. Na sastancima čitali su članovi svoje radove i raspravljali o čisto literarnim pitanjima«. (Hamdija Kreševljaković: *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878—1918)*, Arhiv grada Sarajeva, Sarajevo 1969, str. 57).

¹⁷⁾ Kapetanić smatra da »Kolo sarajevskih književnika« predstavlja uz Mostarski kružok prvi pokušaj okupljanja književnika na tom terenu. (str. 408).

¹⁸⁾ Od »Nadinih« saradnika u oblasti likovne umjetnosti u Sarajevu je 1901. godine formiran Sarajevski slikarski klub. Poznato je da je Hermanova uloga u privlačenju tog profila saradnika »Nadi« bila odlučujuća.

Prema podacima iz Ljetopisa »Kola sarajevskih književnika«, u Sarajevu je, počevši od 21. XII 1900. do 24. V 1901. godine, održano ukupno deset literarnih večeri u tom krugu. Te literarne večeri su održavane u prisutnosti skoro svih članova »Kola«, najprije svakog petka, a zatim u dužim vremenskim intervalima. Na njima su članovi »Kola« držali predavanja, čitali svoje književne radove ili bi u slobodnom razgovoru raspravljali o različitim, najčešće književnim temama, ali i o pitanjima organizacione prirode. Na ovom sastanku, održanom, kao što je to bilo najavljeno u pomenutom cirkularnom pismu, 21. XII 1900. godine, razmotrena su neka pitanja organizovanja i vođenja literarnih večeri i rada »Kola« uopšte. Zaključeno je tom prilikom da svakim sastankom rukovodi drugi predsjedavajući. Redoslijed predsjedavajućih utvrđivan je prema starosnom principu. U pogledu načina primanja novih članova, stalo se na stanovište da se novi članovi primaju tajnim glasanjem i to kuglicama. Na tom sastanku je Kosta Herman predložio da se te literarne večeri konstituišu u formalno književničko društvo. Taj Hermanov prijedlog nije prihvaćen na tom sastanku, ali nije isključena ni mogućnost da vremenom dođe do osnivanja takvog društva »ako ove večeri pokažu životne snage.«

Međutim, uskoro se pokazalo da se u krugu članova »Kola sarajevskih književnika« mislilo i na drukčiji način organizovanja ovih pisaca nego što je to stvaranje jednog bosanskohercegovačkog društva književnika, kako je to proizlazilo iz pomenutog prijedloga. Naime, oni članovi »Kola sarajevskih književnika« koji su bili i članovi Društva hrvatskih književnika u Zagrebu (Silvije Strahimir Kranjčević, Ivo Pilar, Dušan Plavšić i Vladimir Treščec) su »odmah poduzeli najkonkretnije korake da »Kolo« razviju u podružnicu Društva hrvatskih književnika u Zagrebu koje je, potekavši iz ranije formiranog Kluba hrvatskih književnika, svoju osnivačku skupštinu održalo 20. travnja 1900, to jest svega osam mjeseci prije početka organiziranog rada sarajevskih pisaca.¹⁹⁾ O postojanju ove tendencije u »Kolu sarajevskih književnika«

¹⁹⁾ »Ta njihova akcija, kako pokazuju izvori, nije ostala samo u okvirima ponude; naprotiv, naišla je na ozbiljnu podršku Društva hrvatskih književnika koje je »Kolo« prihvatilo u statusu svoga neslužbenog ogranka i obećalo mu pomoć u nakladničkim poslovima, te omogućilo posudbu važnijih primljenih publikacija. Ukllopimo li sad tu spoznaju o povezanosti »Kola« s Društvom hrvatskih književnika u raniji zaključak o izrazito literarnoj osnovi okupljanja sarajevskih pisaca, bit će jasno da evidentna kronološka posljedičnost osnivanja Društva i početka rada »Kola« (20. 4. — 21. 12. 1900) nije slučajna, nego najdirektnije uzročna. Drugim riječima kazano, to znači da je osnivanje i pokretanje »Kola« bila programska akcija uvjetovana organizacionim zbivanjima u tadašnjoj hrvatskoj književnosti, zbivanjima kojima su Kranjčević, Pilar, Plavšić i Treščec, kao članovi-radnici Društva hrvatskih književnika od njegova osnivanja, ali i članovi i suradnici ranijeg Kluba hrvatskih književnika, bili ne samo svjedoci nego — što je važnije — i aktivni sudionici. Prema tome, nije teško razumjeti zašto su se upravo Kranjčević, Pilar, Plavšić i Treščec, kao osnivači i pokretači »Kola«, oduprli Hörmannovom i Dlustuševom prijedlogu, jer već članovi profesionalne organizacije hrvatskih književnika oni nisu htjeli ni mogli dozvoliti formiranje novog društva koje bi ih zatvorilo u lokalne granice i time ih odijelilo od Zagreba. Naprotiv, oni su i htjeli i djelovali su u pravcu najneposrednijeg prožimanja s ključnim tokovima suvremene hrvatske književnosti, nalazeći u tom povezivanju čvrst oslonac za vlastite književne i kulturne napore, među kojima osnivanje »Kola« sigurno nije bilo najskromniji pothvat«. (K a p e t a n i ć, str. 406).

ostavio je pismeno svjedočanstvo Dušan Plavšić, jedan od inicijatora pokretanja »Kola« i koautor pomenutog cirkularnog pisma. U napomeni uz Ljetopis sarajevskih književnika od 24. maja 1901. godine, posljednje literarne večeri koju je održalo »Kolo«, Plavšić, izlažući razloge zbog kojih je došlo do iznenadnog prestanka rada »Kola sarajevskih književnika« usljed reagovanja katoličkih klerikalnih krugova na predavanje profesora Ljudevita Dvornikovića o djelu Ernesta Haeckela »Die Welträthsel«, održanog u »Kolu« 24. maja 1901, završava svoj tekst ovim riječima: »Tako su redovite večeri i sastanci kola sarajevskih književnika, mjesto da se razviju u filijalu Hrvatskog književničkog društva u Zagrebu, kako je bilo zamišljeno, nakon nepunih šest mjeseci, od prosinca 1900. do svibnja 1901, uginuli, jer je društvo, u kojem je niklo, kolo sarajevskih književnika, za taj poziv bilo nedovoljno razvijeno«. ²⁰⁾

Kratkotrajno postojanje »Kola sarajevskih književnika« posmatrano je ovdje iz jednog aspekta — kao jedan od pokušaja organizovanja književnika u Bosni i Hercegovini, što je on, u stvari, i bio, uprkos činjenici da do njegovog realizovanja nije došlo ni u jednoj pomenutoj varijanti — kao bosanskohercegovačkog društva književnika ili sarajevske podružnice Društva hrvatskih književnika u Zagrebu. Po svom stvarnom djelovanju, »Kolo sarajevskih književnika« je bilo literarni kružok. Ono se od ranije nastalog mostarskog kružoka razlikovalo ne samo po nacionalnom sastavu svojih članova nego i po tome što je u njegovom radu već od početka ispoljena tendencija njegovog prerastanja u organizaciju književnika (u jednoj ili drugoj pomenutoj varijanti). A to sa mostarskim kružokom nije bio slučaj.

Nastalo u krugu hrvatskih intelektualaca toga profila u Sarajevu, »Kolo sarajevskih književnika« se, u stvari, i ugasilo u tom istom krugu, odjednom podijeljenom, prema citiranoj dokumentaciji, upravo povodom jednog predavanja održanog u »Kolu« na dva među sobom oštro konfrontirana tabora — klerikalni i onaj drugi. ²¹⁾ Učestvovanje nekoliko

---

²⁰⁾ »Predavanje prof. Dvornikovića, koje je o djelu »Die Welträthsel« od Ernesta Haeckela, održao na tom sastanku i koje je trebao nastaviti na slijedećem sastanku, nije se moglo održati, jer su klerikalni krugovi, a među njima i neki sarajevski književnici, napose Nikola Ostojić i neki književnici svećenici, ustali proti Haeckelovom djelu i tom predavanju, kao protivnom vjeri, što je uzbudilo toliko protivštine, da je prijetila opasnost, da se Hrvati Sarajeva podijele u dva protivna tabora. Uslijed toga i na preporuku književnika, bosanskih činovnika, nastavak predavanja je otkazan i sastanci kola sarajevskih književnika do daljnega obustavljeni, ali na žalost nisu nikada više nastavljeni. Prostorije u Društvenom domu (»Herrenklubu«) otkazane su za te sastanke, u prostorijama »Trebevića« hrv. pjevačkog društva, koje je bilo pod klerikalnim uplivima nisu se ti sastanci mogli održavati, pa je nikla misao, da se osnuje posebno hrvatsko udruženje, u kojem bi se ovakovi sastanci mogli nesmetano održavati, i da se, što se već ranije osjećalo, hrvatski činovnici u Sarajevu odvoje od »Herrenkluba«, gdje su bili više manje izloženi opasnosti, da se u ondašnjem društvu odnarde. Ta je misao nekoliko godina kasnije ostvarena osnutkom »Hrvatskog kluba«, ali o sastancima sarajevskih književnika nije bilo govora«. (Dušan Plavšić: *Napomena uz Ljetopis sastanka sarajevskih književnika od 24. maja 1901*, citirano prema Kapetaniću, str. 494).

²¹⁾ Kad se zna da su svi sastanci »Kola sarajevskih književnika« održavani u zatvorenom krugu i da ni o jednom nema ni pomena u ondašnjoj sarajevskoj štampi, uključujući i »Vrhbosnu«, organ Kaptola vrhbosanskog, postavlja se,

muslimanskih pisaca u radu »Kola sarajevskih književnika« nije moglo da ni u kakvoj osjetnijoj mjeri utiče na smanjivanje polarizacije između ta dva hrvatska tabora u Sarajevu, nešto ranije oštro konfrontirana i povodom organizovanja svečanosti instaliranja barjaka Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević« u Sarajevu 1900. godine. U širim bosansko-hercegovačkim relacijama »Kolo sarajevskih književnika« će, osim po svom stvarnom djelovanju, obavljenom u toku nepunih šest mjeseci 1900—1901. godine, ostati zabilježeno prvenstveno kao nerealizovani pokušaj stvaranja organizacije književnika u ovim krajevima. Pokušaj je ograničen samo na jedan, iako brojem i literarnim kvalitetom značajan dio pisaca, ne svih koji su u to vrijeme živjeli i stvarali u Bosni i Hercegovini, i ne samo u Sarajevu. Iznenadni prestanak aktivnosti »Kola sarajevskih književnika« prekinuo je proces njegovog prerastanja u društvo književnika.

Prestankom rada »Kola sarajevskih književnika« nije, međutim, prestala i cjelokupna aktivnost hrvatskih pisaca u tom gradu. Među dokumentima koji se čuvaju u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu nalazi se i jedna predstavka upućena Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu koju je 13. XI 1901. godine potpisao dr Ivo Pilar u svojstvu »poslovođe za priredbu proslave 400 godišnjice hrvatske književnosti u Sarajevu«. U toj predstavi se pominje »Stol hrvatskih književnika u Sarajevu« kao jedan od organizatora proslave 400-godišnjice hrvatske književnosti koja je trebalo da se održi u Sarajevu u decembru 1901. godine.²²⁾ U stvari, radilo se o proslavi jubilarne godišnjice Marka Marulića²³⁾ kojom se obilježavala i 400-godišnjica hrvatske književnosti. Drugi izvori ne upućuju, bar prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, na postojanje i aktivnost Stola hr-

---

razumije se, pitanje kako je predavanje profesora Dvornikovića, održano u takvom zatvorenom krugu, moglo izazvati tako snažnu reakciju van krugova »Kola« koja je rezultirala iznenadnim prekidom njegovog djelovanja. Kao što se vidi iz naprijed citiranih tekstova, Stjepko Ilijić, Ivo Pilar i Hamdija Kreševljaković su izrazili drukčija mišljenja o uzrocima prestanka aktivnosti »Kola sarajevskih književnika«.

²²⁾ »Stol hrvatskih književnika u Sarajevu u zajednici sa hrv. pjevačkim društvom »Trebevićem« u Sarajevu naumio je proslaviti i u Sarajevu dostojnim načinom 400 godišnjicu hrv. književnosti, kako se ona tijekom ove godine slavi i u trojednoj kraljevini. Naumio je dakle prirediti u to ime oko polovine decembra proslavu Akademiju«. (Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, fond Zemaljske vlade za BiH, broj 1069 res od 20. XI 1901).

²³⁾ Objavljujući u istom mjesecu noticu o pripremanju Marulićeve proslave u Sarajevu, sarajevski list »Bosnische Post« konstatuje da Hrvatsko pjevačko društvo »Trebević« vrši pripreme za tu proslavu. U notici se, naime, ne pominje »Stol hrvatskih književnika u Sarajevu« kao jedan od organizatora te proslave. (»Bosnische Post«, Organ für Politik und Volkswirtschaft, Sarajevo, 21. XI 1901, br. 269, str. 3, »Local-Nachrichten«). A »Sarajevski List« u izvještaju o održanoj Marulićevoj proslavi u Sarajevu konstatuje da ju je priredilo Hrvatsko pjevačko društvo »Trebević«. (»Sarajevski List«, Sarajevo, 18. XII 1901, br. 150, str. 2, »Mali vjesnik«).

vatskih književnika u Sarajevu,²⁴⁾ pomenutog u navedenoj predstavi podnesenoj Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, a nijedan sarajevski list ne pominje Stol hrvatskih književnika u Sarajevu kao jednog od organizatora Marulićeve proslave, održane u Sarajevu u decembru 1901. godine. Iz te činjenice nije teško izvući zaključak o afirmisanosti Stola hrvatskih književnika u Sarajevu i njegovoj ulozi u organizovanju te značajne jubilarne godišnjice hrvatske književnosti u sarajevskoj sredini. Mada su pojedini hrvatski pisci koji su živjeli u Sarajevu uzeli vidnog udjela u obilježavanju te godišnjice u glavnom gradu Bosne i Hercegovine, odsustvo asocijacije hrvatskih književnika kao značajnog faktora na Marulićevoj proslavi u Sarajevu ne može se drukčije tumačiti. Stol hrvatskih književnika u Sarajevu, pomenut u navedenoj Pilarovoj predstavi, nije za sobom ostavio bilo kakve tragove koji bi vodili novim naporima u realizovanju pokušaja organizovanja pisaca što ga je »Kolo sarajevskih književnika« u svom kratkotrajnom radu započelo, ali ne i dovršilo.

Jedini pokušaj koji je u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom stvarno rezultirao formiranjem organizacije bosanskohercegovačkih pisaca išao je sasvim drugim pravcem, ne onim kojim je išlo »Kolo sarajevskih književnika«. Za razliku od »Kola«, o njemu postoje podaci i u sačuvanim arhivskim dokumentima i u pisanju ondašnje štampe; u ovoj posljednjoj i iz jednog posebnog razloga — zbog toga što je inicijativu za formiranje te organizacije pokrenuo sindikat sarajevske štampe, kako se to, naime, vidi i iz arhivskih dokumenata i iz pisanja ondašnje štampe, dnevne i periodične. Zanimljivo je da se u ovom slučaju, prvi i do sada jedini put u istoriji Bosne i Hercegovine, radilo o formiranju udruženja novinara i književnika kao jedinstvenog udruženja. Podaci o osnivanju Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine, kako oni iz arhivske građe, tako i napisi, publikovani u štampi, datiraju, svi, iz 1911. godine.

Prvi podaci o inicijativi za osnivanje udruženja novinara i književnika registrovani su u bosanskohercegovačkoj štampi u januaru te godine.²⁵⁾ Prema jednoj vijesti, objavljenoj u listu »Sarajevoer Tagblatt«,²⁶⁾ za 12. januar 1911. godine je zakazana sjednica novinarskog sindikata na kojoj je trebalo da se raspravlja o pravilima novog društva.²⁷⁾ Dva

---

²⁴⁾ Zanimljivo je da će se u sarajevskoj štampi registrovati i podatak o inicijativi za osnivanje jednog hrvatskog književnog društva u Sarajevu 1914. godine. U listu »Bosnische Post« objavljena je, naime, u aprilu te godine notica prema kojoj se među hrvatskim piscima pojavila zamisao o osnivanju jednog hrvatskog književnog društva u Sarajevu. (»Bosnische Post«, Sarajevo, 4. IV 1914, br. 77, str. 5).

²⁵⁾ Nešto ranije, sredinom decembra 1910. godine, objavljena je u jednom sarajevskom listu koji je izlazio na njemačkom jeziku notica o održavanju sastanka sindikata saborskih izvjestitelja 15. decembra te godine. Na tom sastanku je trebalo raspravljati o zaštiti staleških interesa i osnivanju novinarskog potpurnog i mirovinskog fonda. U toj notici se pominju samo novinari, a ne i književnici. (»Bosnische Post«, Sarajevo, 13. XII 1910, br. 284, str. 3).

²⁶⁾ »Sarajevoer Tagblatt«, unabhängige Zeitung zur Wahrung der österr.-ungar. Interessen auf dem Balkan, Sarajevo, 21. I 1911, br. 9, str. 3.

²⁷⁾ Notica je objavljena pod naslovom »Verein der Journalisten und Schriftsteller in Sarajevo«. (»Sarajevoer Tagblatt«, Sarajevo, 14. I 1911, br. 11, str. 2).

dana kasnije, isti list je bio u mogućnosti da svojim čitaocima pruži i preciznije podatke o sadržaju te sjednice sindikata novinara, pomenutog u toj notici kao sindikat saborskih izvjestitelja. Prema informacijama ovog lista, koji je izlazio u Sarajevu na njemačkom jeziku, na pomenutoj sjednici su razmatrana i prihvaćena pravila udruženja novinara i književnika u Sarajevu, koje je trebalo osnovati i u tu svrhu podnijeti pravila na odobrenje Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu.²⁸⁾ Kratka informacija o pomenutoj sjednici sindikata sarajevske štampe publikovana je i u jednom januarskom broju lista »Musavat«.²⁹⁾ Mada objavljena pod naslovom »Udruženje novinara i književnika«, ona sadrži i podatke o pripremama za održavanje velikog novinarskog bala u Sarajevu koji je sindikat sarajevske štampe pripremao za 6. februar te godine. O tom novinarskom balu se pojavio na stranicama sarajevske štampe veći broj notica u januaru i februaru te godine.³⁰⁾ Kao što se vidi iz članka Fadila Kurtagića, pod naslovom »Ples novinarskog sindikata«, objavljenog u jednom sarajevskom listu, novinarski bal je priređen »u korist mirovinskog fonda siromašnih novinara«.³¹⁾ Iz teksta pravila Udruženja novinara i književnika, rađenog u isto vrijeme, vidi se da je to i jedan od glavnih motiva za osnivanje udruženja.

Da li zbog zauzetosti sindikata sarajevske štampe poslovima u vezi sa organizovanjem novinarskog bala,³²⁾ ili iz nekih drugih razloga, osnivačka skupština Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine je održana tek poslije nekoliko mjeseci — 3. jula 1911. godine. Dok je januarska sjednica novinarskog sindikata održana u prostorijama Kluba hrvatskih poslanika u Bosanskohercegovačkom saboru, osnivačka skupština Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine je za sjedala u prostorijama Srpskog prosvjetnog i kulturnog društva »Prosvjeta«. Održavanje te skupštine je najavilo nekoliko sarajevskih listova. U jednom od njih donesen je i dnevni red osnivačke skupštine. Objavljeno je da će skupštinu otvoriti potpredsjednik sindikata sarajevske štampe, Risto Radulović. Bilo je predviđeno da se na skupštini podnese izvještaj sindikata sarajevske štampe, pročitaju pravila Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine i izabere društveni odbor. U posljednjim dvjema tačkama dnevnog reda bili su predviđeni prijedlozi i eventualije.³³⁾

Informacije o održavanju te skupštine i osnivanju Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine objavljene su u većem broju

---

²⁸⁾ Pod istim naslovom i sa identičnim tekstom notica je objavljena i u listu »Bosnische Post« 13. I 1911. (br. 10, str. 2).

²⁹⁾ »Musavat«, Sarajevo, 18. I 1911, br. 3, str. 5, »Domaće vijesti«.

³⁰⁾ Iz jedne novinske notice se vidi da su organizatori novinarskog bala poslali preko 2000 pozivnica u Sarajevo i unutrašnjost. (»Musavat«, Sarajevo, 4. II 1911, br. 7, str. 3).

³¹⁾ Autor članka ističe da su se novinari počeli »kod nas napokon brinuti i o svojoj koži«. »U tu svrhu eto čine i prvi realni korak« priređivanjem novinarskog bala. (»Muslimanska Sloga«, Sarajevo, 7. II 1911, br. 11, str. 2, »Listak«).

³²⁾ Prema podacima jednog sarajevskog lista, na novinarskom balu je ostvaren prihod od preko 2000 kruna. (»Samouprava«, organ muslimanske demokratije, Sarajevo, 9. II 1911, br. 6, god. II, str. 3, »Domaće vijesti«).

³³⁾ »Sarajevski List«, Sarajevo, 1. VII 1911, br. 140, str. 3, »Društvene vijesti«.

listova. Osim podataka o izabranim društvenim funkcionerima, publikovanim u skoro svim listovima koji su donijeli notice o osnivanju Udruženja, u nekimoticama se nalaze i drugi zanimljivi podaci. Tako, »Hrvatski Dnevnik« tvrdi da je ta osnivačka skupština bila brojno posječena,³⁴⁾ a »Musavat« da su pravila Udruženja novinara i književnika na skupštini »pročitana i u cijelosti primljena.«³⁵⁾ Tekst Pravila Udruženja, donesenih na osnivačkoj skupštini, o kome se ni u jednom novinskom izvještaju o osnivanju Udruženja ništa detaljnije ne govori, nalazi se među arhivskim dokumentima koji se čuvaju u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Neke odredbe tih Pravila privlače posebnu pažnju.

Pravilima ovog društva, koje je za sindikat sarajevske štampe na primjerku koji se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine potpisao predsjednik sindikata Herman Tausk,³⁶⁾ utvrđeno je da je sjedište Udruženja u Sarajevu, dok se djelokrug rada Udruženja proteže na svu Bosnu i Hercegovinu. Kao svrha Udruženja, Pravilima je utvrđeno da Udruženje »unapređuje razvitak publicistike, književnosti i umjetnosti uopće, a napose da čuva i unapređuje staleške interese novinara i književnika«, te »razvija druževnost među njima i unapređuje njihovo obrazovanje na shodan način«. U Pravilima se nalazi i odredba da Udruženje »materijalno podupire svoje redovne članove, kao i njihove udovice i siročad, koliko može, i prema prilikama, u kojima se ovi nahode«. Predviđeno je da će Udruženje u tu svrhu osnovati »naročitu organizaciju sa blagajnicom i zakladom«. Vjerovatno je čist prihod, ostvaren na velikom novinarskom balu u Sarajevu u februaru te godine, trebalo da sačinjava početna sredstva za tu svrhu.

Što se tiče članstva u Udruženju, Pravila su predviđjela postojanje redovnih članova, pomagača, dobrotvora, utemeljača i počasnih članova. Zanimljiva je odredba Pravila koja fiksira uslove za prijem u Udruženje u statusu redovnog člana. Tu se predviđa da se za redovnog člana u Udruženje može primiti »samo onaj kome je, kada se prima, barem 20 godina, a nije prevalio 65 godinu života; koji je u Sarajevu ili B. i H., a po svom pozivu ili zanimanju je novinar ili književnik, i to može da dokaže svojim školskim obrazovanjem ili svojim više godišnjim publicističkim ili književnim radom, kao novinar ili književnik; koji društveno nije kompromitovan³⁷⁾ i koji nije bio kažnjen za prost zločin«. Autori teksta ovih Pravila smatrali su očigledno potrebnim unošenje ove posljednje odredbe u Pravila, jer se njome ukazivalo na bitnu razliku između kažnjavanja za prost zločin i brojnih kažnjavanja novinara zbog štamparskih krivica u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom. Poznato je da su zbog takvih krivica vođeni i sudski procesi.

Pravilima nisu predviđeni samo uslovi za prijem u članstvo Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine u statusu redovnog člana, nego je tu propisana i procedura za prijem u članstvo. Prema

³⁴⁾ »Hrvatski Dnevnik«, Sarajevo 6. VII 1911, br. 149, str. 3, »Gradske vijesti«.

³⁵⁾ »Musavat«, Sarajevo, 5. jula 1911, br. 42, str. 6, »Domaće vijesti«.

³⁶⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, fond Zemaljske vlade za BiH, broj 154.008 IB od 15. jula 1911.

³⁷⁾ U tekstu arhivskog dokumenta piše »koji društveno prije kompromitovan« što očigledno predstavlja grešku, nastalu prilikom prekucavanja teksta.

tekstu Pravila, »prijave za primanje u društvo šalju se odboru i u njima mora biti označeno ime i godina onoga, koji se prijavljuje i dokaz statutarno propisanih zahtjeva za primanje, uz preporuku dvojice članova«. Pravilima je takođe fiksirano da odluku o prijemu donosi odbor na svojoj sjednici i to »tajnim glasanjem bilo ceduljicama bilo kuglicama (bijelim i crnim)«. Prema tekstu Pravila, »u glasanju odlučuje većina od dvije trećine glasova svijeh prisutnih, a protiv odluke nema priziva«. U Pravilima se takođe nalazi klauzula prema kojoj odbor nije dužan da daje objašnjenje u slučaju da neko nije primljen za člana Udruženja. Takođe je predviđeno da se prijava za prijem ne može ponoviti prije godine dana iza pravomoćnog odbijanja. Zanimljiva je i odredba Pravila prema kojoj se svaki redovni član obvezuje »da, koliko može, čuva ugled i interese društva, da gaji kolegijalnost među svojim drugovima u društvu i životu, a to valja, kada se prima, da potvrdi poštenom riječi predsjedniku«. Brojne žučne polemike i uvredljivi napisi, objavljivani na stranicama mnogih bosanskohercegovačkih listova diktirali su, izgleda, potrebu da se i ovakva odredba unese u tekst Pravila i time, koliko je to uopšte bilo moguće, doprinese iskorjenjivanju jedne rđave pojave u tadašnjoj bosanskohercegovačkoj štampi.

Među odredbama Pravila u kojima je riječ o članstvu u Udruženju novinara i književnika Bosne i Hercegovine pažnju privlači i odredba o počasnim članovima. Prema tekstu Pravila, »za počasne članove mogu biti izabrane samo takve osobe, koje su se odlikovale na polju nauke, umjetnosti, književnosti ili javnoga života ili koje na osobiti način podupiru interese društva«. Što se tiče izbora počasnih članova, Pravilima je predviđeno da njih bira »glavna skupština ili na predlog odbora ili trećine redovnih članova sa većinom od 2/3 glasova prisutnih, bez debate«. Dok se za prijem članova u svojstvu utemeljača i dobrotvora propisuju kao uslovi isključivo iznosi koje tečnosti ili korporacije jednokratno prilože Udruženju, za prijem u članstvo Udruženja u statusu pomagača propisani su precizniji uslovi. Prema tekstu Pravila, »član pomagač može biti svaka osoba, koja stalno prebiva u Bosni i Hercegovini ili u Austro-Ugarskoj monarhiji, koja ima ugledan položaj i zanimanje«. Što se procedure za prijem članova pomagača tiče, Pravilima je predviđeno da se prijave članova pomagača za stupanje u društvo šalju odboru, a ovaj odlučuje običnom većinom glasova hoće li ih primiti. »Ako se prijava ne uzme u obzir, protiv toga nema utoka«.

Interesovanje pobuđuje i odredba Pravila kojom se reguliše pitanje strukture uprave Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine. Tom odredbom je predviđeno da polovina članova odbora Udruženja »moraju biti novinari po zanatu«. Kad je, međutim, riječ o strukturi članstva Udruženja, posmatranoj u cjelini, treba konstatovati da analogna odredba Pravila kojom bi se utvrđivao omjer između profesionalnih novinara i drugih članova Udruženja novinara i književnika ne postoji.

Takođe su zanimljive one odredbe Pravila u kojima je riječ o raspuštanju Udruženja. Pravilima su, naime, predviđene tri mogućnosti prestanka rada Udruženja — prva, »ako broj njegovih članova spane ispod 15«, druga, »ako na skupštini, koja se sastoji od 2/3 članova 2/3

prisutnih zaključci, da se društvo raspusti«. U ovom drugom slučaju, »ista skupština određuje, šta da bude sa društvenim imanjem«. Kao treću mogućnost prestanka rada Udruženja Pravila su predvidjela slučaj da »vlast na osnovu svoga nadzornog prava raspusti društvo«. »U tom slučaju — konstatuje se u Pravilima — podijelilo bi se imanje društva u jednakim djelovima: Prosvjeti, Gajretu, Napretku i Or-Chadaschu«. Iznenaduje ova formulacija, kako po tome što se njome predviđa podjela imovine Udruženja na ravne dijelove nacionalnim kulturno-prosvjetnim društvima i što se među ovim posljednjim nalazi Or-Chadasch a ne La Benevolencija, svakako vodeće jevrejsko društvo ovog profila u Bosni i Hercegovini. Pravila ne predviđaju mogućnost da imovinu raspuštenog Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine preuzme Sindikat sarajevske štampe koji je, kako se vidi iz prethodnog izlaganja, bio inicijator osnivanja ovog društva, pa se moglo opravdano pretpostaviti da imovina raspuštenog društva upravo njemu pripadne.

Kao što se to moglo i očekivati, mnogi sarajevski listovi, ne svi, registrovali su osnivanje Udruženja novinara i književnika i publikovali kraće izvještaje sa njegove osnivačke skupštine. U većini tih izvještaja se nalaze i podaci o izabranom odboru novog Udruženja³⁸⁾ i o zaključku Skupštine da Osman Đikić, član uprave društva, zastupa Udruženje na predstojećem sveslovenskom novinarskom kongresu u Beogradu. Među izvještajima sa održane osnivačke skupštine Udruženja, posebno je interesantan jedan dio notice, objavljene tim povodom u sarajevskoj »Srpskoj Riječi«. »Odmah u početku skupštine — piše u toj notici — tražili su nekolicina da društvo bude čisto novinarsko i da se isključe književnici na što ogromna većina nije htjela pristati. Za tim su ti isti tražili, da se statuti prije konstitucije razasalju svima književnicima i novinarima, pa tek kad svi prime statute, da se obrazuje društvo. Većina nije htjela pristati ni na ovaj predlog, pošto svakome stoji slobodan pristup u društvo a pravila, ako se ne pokažu zgodna, mogu se uvijek mijenjati.«³⁹⁾ Mada »Srpska Riječ« nije u navedenoj notici označila koji učesnici osnivačke skupštine su zastupali pomenuta mišljenja, ograničivši se na to da ih prikaže kao manjinu na skupštini, ipak iz njenog pisanja proizlazi nedvojbena zaključak da mišljenja o potrebi stvaranja jedinstvenog društva novinara i književnika u Bosni i Hercegovini nisu bila jedinstvena ni na samoj osnivačkoj skupštini. To se vidi i iz pisanja »Musavata«. U svojoj notici, objavljenoj pod naslovom »Udruženje no-

³⁸⁾ Prema pisanju »Samouprave«, upravni odbor Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine sastavljen je ovako: »predsjednik: Šćepan Grdić, nar. poslanik i urednik »Srp. Riječi«; potpredsjednik: Vjekoslav Jelavić, urednik »Hrvatske Zajednice«; tajnik: Joša Ivanišević, saradnik »Sar. Lista«; blagajnik: Osman Đikić, urednik »Samouprave«; članovi odbora bez naročite funkcije: Modestus Urban, saradnik »Sarajevoer Tagblatt-a«, Kalikst Tadin, urednik »Hrv. Dnevnika«, Ahmed Hadžialijagić, urednik »Musavata«, Dr. Vlad. Čorović, ured. »Pregleda« i Stjepko Ilić, urednik »Učiteljske Zore«. Osim toga su izabrana dvojica zamjenika i to: Zija ef. Rizaefendić, ured. »M. Sloge« i Miloš Popara saradnik »Srpske Škole«, te trojica revizora i to: Osman Nuri Hadžić, književnik, Rudolf Bojić, sarad. »Hrv. Dnevnika« i Stevo Kaluđerčić, nar. poslanik i ured. »Srpske Škole.« (»Samouprava«, Sarajevo, 6. jula 1911, br. 25, str. 3. »Domaće vijesti«).

³⁹⁾ »Srpska Riječ«, Sarajevo, 21. VI (4. VII) 1911, br. 120, str. 2, »Domaće vijesti«.

vinara i književnika Bosne i Hercegovine«, »Musavat« je, pored ostalog, konstatovao da je osnivačka skupština Udruženja »prošla malo burnije, nego što se je očekivalo, jer je odmah s početka skupštine četvorica sarajevskih novinara ostavila dvoranu, gdje se je vijećalo, jer je velika većina skupštinara odbila neke njihove zahtjeve«. ⁴⁰⁾ Kao ni »Srpska Rijječ«, nije ni »Musavat« objavio imena onih učesnika osnivačke skupštine novog udruženja koji sa svojim stavovima nisu mogli prodrijeti na skupštini, pa su je zbog toga demonstrativno napustili.

Među komentarima, donesenim povodom osnivanja Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine, svakako je najinteresantniji onaj što ga je objavila »Bosanska Vila«. U jedinjoj notici u kojoj je riječ o osnivanju ovog Udruženja, »Bosanska Vila« je izrazila svoje mišljenje o formiranju Udruženja. Ono u potpunosti odudara od opšteg tona kojim je u bosanskohercegovačkoj štampi proračeno osnivanje zajedničkog udruženja novinara i književnika. U toj notici »Bosanska Vila« je kategorički tvrdila da će heterogenost sastava novog Udruženja biti od presudnog uticaja na njegov rad. »Društvo je ovo — piše tim povodom »Bosanska Vila« — veoma šareno i sastavljeno je iz raznorodnih clemenata. Ta mu jedinstvena heterogenost, više nego išta, zajamčuje dug i spokojan život. U društvu nema nijednog našeg poznatog književnika iz Bosne i Hercegovine, a novinare poznaju samo vlasnici listova kad ih na kraju mjeseca isplaćuju. Neobično bi zanimljivo bilo saznati kakva je to sila bila koja je mogla od ovako raznorodnih stihija obrazovati društvo« ⁴¹⁾ — ironično zaključuje »Bosanska Vila« ovaj svoj komentar.

Uskoro će se pokazati da ova zloguka predviđanja »Bosanske Vile« nisu bila bez osnova. O aktivnosti novog društva neće biti ni pomena u tadašnjoj bosanskohercegovačkoj štampi, ali će se u njoj javiti, međutim, glasovi o njegovoj neaktivnosti. Naime, sarajevski list »Zeman« objaviće 1912. godine dvije kratke notice, obje pod naslovom »Naše novinarsko udruženje«, ispuštajući i u samom naslovu notica književničku komponentu u nazivu Udruženja. I u jednoj i u drugoj notici je riječ o neaktivnost novog društva. U objeina je predsjednik Udruženja, izabran na osnivačkoj skupštini, podvrgnut oštroj kritici i okrivljen za tu neaktivnost. Iz prve notice se saznaje da je njegov izbor za predsjednika dao »povoda nekim sarajevskim novinarima da nijesu nikako ni stupili u društvo, ali ih je ipak većina ostala«. ⁴²⁾ U toj notici se tvrdi da Udruženje od osnivačke skupštine »nije pokazivalo nikakova znaka života i ako imade blizu 2000 kruna svoje društvene imovine«. ⁴³⁾ »Na posljednjoj odborskoj sjednici, koja je poslije 4 mjeseca jedva jedan put sazvana« — piše dalje »Zeman« — istupili su iz odbora neki odborski članovi« tako da društvo više »nema u sebi ni jednog novinara«. Godinu dana poslije osnivačke skupštine, Udruženja novinara i književnika Bosne

⁴⁰⁾ »Musavat«, Sarajevo, 5. jula 1911, br. 42, str. 6, »Domaće vijesti«.

⁴¹⁾ »Bosanska Vila«, Sarajevo, 15. i 30. juna 1911, br. 11—12, str. 191, »Društva«.

⁴²⁾ »Zeman«, organ »Ujedinjene muslimanske organizacije«, Sarajevo, 27. II 1912, god. II, br. 23, str. 2, »Domaće vijesti«.

⁴³⁾ Vjerovatno je da se ovdje radi o već pomenutom iznosu, ostvarenom prihodom sa novinarskog bala u Sarajevu, održanog u februaru 1911. godine.

i Hercegovine, »Zeman« će u svojoj drugoj notici konstatovati da »za čitavu ovu godinu« društvo »nije pokazalo nikakova života«. U nastojanju da to svoje tvrđenje dokumentuje, isti list će, previđajući da je u svojoj prethodnoj notici govorio i o održanoj odborskoj sjednici, kategorički ustvrditi da društvo ne samo da nije za to vrijeme pokrenulo nikakvu akciju, »nego čak nije se sastala ni jedna odborska sjednica, a kamo li što drugo. Kao da nikako i ne postoji«. ⁴⁴⁾ Stalno apostrofirajući predsjednika Udruženja, »Zeman« izražava mišljenje da bi »bio ređ, da se jednom makar odbornici pozovu, da se ovom društvu dadne kakva bilo života« i predlaže da se predsjednik Udruženja zahvali na toj dužnosti ako je opterećen drugim poslovima; »bio je čitavu godinu, dosta mu je valjda te prazne titule« — zaključuje »Zeman« ovu svoju noticu.

U tadašnjoj bosanskohercegovačkoj štampi nema, bar prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, nikakvih drugih tekstova koji bi se direktno odnosili na Udruženje novinara i književnika Bosne i Hercegovine, pa ni onih o redovnim ili vanrednim skupštinama toga Udruženja izuzev osnivačke, o čemu je naprijed bilo riječi. A to, s obzirom na činjenicu da se u ovom slučaju radilo i o organizaciji novinara, što će reći profesije koja je, za razliku od svih drugih, uvijek bila u poziciji da u takvim sredstvima javnog informisanja kakva je štampa nađe dovoljno prostora za plasiranje informacija o svojoj aktivnosti, makar i najbeznačajnijoj, upućuje na osnovan zaključak da aktivnosti Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine ⁴⁵⁾ poslije osnivačke skupštine u stvari nije ni bilo i da se ono praktično ugasilo uskoro poslije osnivanja. Dva izvora, oba iz 1914. godine, a to će reći tri godine poslije osnivanja Udruženja kada su se već mogli sumirati izvjesni rezultati njegove djelatnosti da je nje u stvari bilo, upućuju, svaki na svoj način, na takav zaključak. U jednoj notici, objavljenoj u listu »Bosnische Post«, u kojoj je čitaocima toga lista saopštena vijest o inicijativi da se u Sarajevu osnuje tada jedno hrvatsko književno društvo izričito je rečeno da slično društvo tada u Sarajevu nije postojalo. ⁴⁶⁾ Veoma je vjerovatno da autor te bilješke nije u svojoj navedenoj konstataciji mislio na postojanje društva hrvatskih književnika u Sarajevu, nego na organizaciju svih tamošnjih književnika među kojima je, kako se vidi iz publikovanog sastava odbora Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine, izabranog na osnivačkoj skupštini društva iz 1911. godine, bilo i dosta Hrvata.

⁴⁴⁾ »Zeman«, Sarajevo, 27. VII 1912, br. 68, str. 3, »Domaće vijesti«.

⁴⁵⁾ Zanimljiv je podatak da je iste te godine, 1911, u Beogradu osnovano društvo srpskih književnika. Noticu o osnivanju tog društva donijela je »Bosanska Vila« u broju od 5. oktobra 1911. godine (br. 19, str. 303). U toj notici je publikovan i spisak osnivača društva srpskih književnika (Bora Stanković, Bran. Đ. Nušić, Velja Rajić, Vladislav Petković (»Dis«), Danica Marković Tatić, Dragoslav Nenadić, Jelena Dimitrijević, Milan Vukasović, Mil. St. Predić, Milutin M. Usković, Proka Jovkić (Nestor Žučni) i Sima Pandurović).

⁴⁶⁾ »Die Angelegenheit befindet sich vorläufig noch im Anfangsstadium, dürfte aber unter den hiesigen kroatischen Schriftstellern wohlwollend aufgenommen, umsomehr, da bekanntlich in unserer Stadt gar kein ähnlicher Verein besteht.« (»Bosnische Post«, Sarajevo, 4. IV 1914, br. 77, str. 5).

Drugi izvor o kome je naprijed bilo riječi nalazi se u arhivskoj građi. Naime, u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu se čuva tekst Pravila Bosansko-hercegovačkog novinarskog udruženja, potvrđenih u Zemaljskoj vladi u Sarajevu 15. juna 1914. godine.⁴⁷⁾ Iz teksta Pravila je sasvim jasno da je jedinstveno Udruženje novinara i književnika Bosne i Hercegovine, osnovano 1911. godine, prestalo, u stvari, da postoji. U Pravilima novog društva se ni jednom jedinom riječju ne pominju književnici, ali se preuzimaju iz ranije citiranih Pravila Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine brojne odredbe u identičnoj ili sličnoj formulaciji.⁴⁸⁾ Nigdje se u Pravilima ne pominje Udruženje novinara i književnika Bosne i Hercegovine, a nema ni odredbe prema kojoj novo društvo nastavlja rad ranijeg Udruženja. S obzirom na odsustvo takvih odredaba, društvo se, bar sudeći prema tekstu njegovih Pravila, tretira kao novo.⁴⁹⁾

Neke odredbe ovih Pravila posebno su zanimljive. Takve su, na primjer, odredbe o članstvu u Udruženju kojima se, u stvari, pravi distinkcija između pravih i redovnih članova, svakako aktivnijeg dijela društvenog članstva. Utemeljitelji, dobrotvori, veliki dobrotvori i počasni članovi, čije je postojanje takođe predviđeno Pravilima, ne spadaju u tu kategoriju. »Pravim članom Bosansko-hercegovačkog novinarskog Udruženja' — piše u Pravilima — može biti samo onaj novinar od zanata, bos. herc. pripadnik, ili austrijski ili ugarski državljani 24 godine star, koji od novinarstva živi, koji nema pravo ni na kakovu penziju, koji se bavio novinarstvom u Bosni i Hercegovini barem godinu dana, te koji nije društveno kompromitovan, i nije bio kažnjen za prost zločin«. A redovnim članom »smatra se onaj novinar kome je novinarstvo sporedno zanimanje ili onaj, koji ima pravo na penziju ili na kakvo obezbjeđenje sa strane poslodavca, a koji nije društveno kompromitovan, niti je bio kažnjen za prost zločin a bosansko hercegovački pripadnik je ili austrijski ili ugarski državljani sa navršenom 24 godinom«. Takođe je zanimljiva odredba Pravila u kojoj je riječ o imovini društva u slučaju prestanka njegovog rada. Za razliku od citiranih Pravila Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine koja su za takav slučaj predviđela podjelu društvene imovine nacionalnim kulturno-prosvjetnim

---

⁴⁷⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, fond Zajedničkog ministarstva finansija »Präs br. 8920 od 19. juna 1914.

⁴⁸⁾ U članu 2 Pravila, u kome je fiksirana svrha društva, nalazi se i odredba prema kojoj će društvo osnovati »naročitu organizaciju sa blagajnom i fondom«. U članu Pravila u kome je riječ o potporama nalaze se odredbe o tome da društvo »daje svojim pravim članovima, ako sa svojim obavezama nijesu u zaostatku, prema društvenim sredstvima, potpore, ali tek poslije šest mjeseci pošto su stupili u društvo.« U istom članu je predviđeno da se osnivanje bolesničke blagajne i osiguranje pravih članova prepušta odboru. Takođe je predviđeno da će se za potpomaganje oboljelih članova osnovati u društvu »naročita bolesnička blagajnica«. »Pravi član koji se primi u društvo, prima se ujedno i u bolesničku blagajnicu sa pravima i dužnostima, koja pravila ove blagajnice propisuju. Ako koji član zapane u nevolju bez svoje krivice, može mu odbor prema stepenu potrebe odobriti potporu ili za jedared ili mjesečno najviše 3 mjeseca poslije otkaz(a)nog roka, a dužnost je odbora, da mu nađe mjesto.« (Ibidem).

⁴⁹⁾ Među arhivskim dokumentima se nije mogla naći prepiska koja je morala pratiti podnošenje zahtjeva za odobrenje društvenih pravila.

društvima, ovim Pravilima se predviđa da u takvom slučaju imovina društva pripada budućem novinarskom udruženju »sa istim ciljem ako se osnuje u roku od 5 godina«. Što se tiče novaca Udruženja, Pravilima je predviđeno da njih u tom slučaju »čuvaju političke vlasti«.

U sarajevskoj štampi nema podataka o tome da je održana osnivačka skupština Bosansko-hercegovačkog novinarskog udruženja 1914. godine, kako se to moglo očekivati na osnovi ovog citiranog arhivskog dokumenta. Međutim, već i sama činjenica da su te godine formulirana Pravila toga Udruženja i podnesena na odobrenje Zemaljskoj vladi u Sarajevu, pokazuje da je jedinstveno Udruženje novinara i književnika Bosne i Hercegovine prestalo i formalno da postoji tri godine poslije osnivanja a da za sobom nije ostavilo nikakvog vidljivog traga u javnom životu. Vjerovatno je da su događaji do kojih je došlo poslije sarajevskog atentata omeli održavanje osnivačke skupštine Bosansko-hercegovačkog novinarskog udruženja u 1914. godini.

Mada u svom nedugom postojanju nije, kao što se vidi iz prethodnog izlaganja, pokazalo nikakvu značajniju aktivnost, Udruženje novinara i književnika Bosne i Hercegovine, osnovano 1911. godine, ostaće u našoj novijoj kulturnoj istoriji zabilježeno i kao prvi pokušaj organizovanja književnika u ovim krajevima koji je rezultirao formalnim osnivanjem jednog udruženja književnika, makar i u okviru zajedničkog udruženja sa novinarima, prvi i jedini put u dosadašnjoj istoriji Bosne i Hercegovine. Kao uzor za formiranje jednog ovakvog zajedničkog udruženja mogli su poslužiti podaci o zajedničkim asocijacijama novinara i književnika u ondašnjoj Njemačkoj,⁵⁰⁾ kao i podaci o postojanju »Društva Srpskih Književnika i Novinara« u Beogradu,⁵¹⁾ objavljeni oba u sarajevskoj štampi. I prethodni pokušaji organizovanja književnika u Bosni i Hercegovini, vezani za dva kola, bosansko i sarajevsko, koji su, svaki, doživjeli neuspjeh, pokazali su da se na bosanskohercegovačkom tlu već dugo osjećala potreba za organizovanjem pisaca. Putevi realizovanja te zamisli nisu uvijek bili isti, ali je rezultat tih pokušaja bio isti. Do osnivanja organizacije pisaca u Bosni i Hercegovini nije došlo sve do 1911. godine ni u jednoj varijanti.

Osnivanje Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine predstavljalo je stoga šansu da se ta već i ranije nastala zamisao ostvari, pa makar i u obliku zajedničkog udruženja književnika sa novinarima. Ta šansa, međutim, nije iskorištena. Da li zbog rđavog izbora uprave Udruženja novinara i književnika, kako to proizlazi iz citiranih notica, objavljenih u jednom sarajevskom listu, ili iz nekih drugih razloga, ovo

---

⁵⁰⁾ Prema tekstu jedne kratke notice, objavljene u jednom sarajevskom listu, početkom 1909. godine održane su zajedničke priredbe novinara i književnika u nekoliko njemačkih gradova. (Pensionsanstalt deutscher Journalisten und Schriftsteller (Versicherungs Verein auf Gegenseitigkeit) in München, »Bosnische Post«, Sarajevo, 25. II 1909, br. 45, str. 4).

⁵¹⁾ Pod naslovom »Spajanje društava« »Bosanska Vila« je obavijestila svoje čitaoce da su u Beogradu postojala dva novinarska društva (»Srpsko Novinarsko Udruženje« i »Društvo Srpskih Književnika i Novinara«) koja su spojena u jedno (»Srpsko Novinarsko Udruženje«) sa Branislavom Nušićem kao predsjednikom. (»Bosanska Vila«, Sarajevo, 15. marta 1911, br. 5, str. 79). Iste godine doći će do razdvajanja spojenih društava i formiranja posebnog društva srpskih književnika, o čemu je naprijed već bilo riječi.

Udruženje se ugasilo a da nije uspjelo da se osjeti u javnosti sa bilo kakvom značajnijom akcijom ni zapaženijim radom uopšte. Otpor jednog dijela novinara osnivanju zajedničkog udruženja sa književnicima, ispoljen već i na samoj osnivačkoj skupštini Udruženja, biće na određen način izražavan i kasnije. On će, nema sumnje, biti jedan od uzroka prestanka djelovanja zajedničkog udruženja i izdvajanja novinara u posebno udruženje, za što su bile izvršene potrebne predradnje. Međutim, bez djelovanja drugih faktora u tom zajedničkom udruženju taj otpor ne bi bio, sam, u mogućnosti da bitnije utiče na prestanak rada toga društva. Već i sama činjenica da se tri godine poslije osnivanja zajedničkog Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine pristupa formiranju novinarskog udruženja, ali ne i udruženja književnika, ukazuje na to da uzroke neaktivnosti zajedničkog društva i prestanka njegovog rada ne treba tražiti samo na jednoj strani.

Posmatrani u cjelini, pokušaji organizovanja književnika u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom,⁵²⁾ o kojima je ovdje bilo riječi, pokazali su, svaki, da je dostignuti stepen razvoja literarnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini nametao tada i potrebu za organizovanjem pisaca u ovim krajevima. U tome intelektualci ovog profila nisu predstavljali nikakav izuzetak u odnosu na druge profesije koje su već bile organizovane u odgovarajuća udruženja ili se proces njihovog organizovanja u respektivna društva nalazio u toku. Dva pokušaja organizovanja književnika u Bosni i Hercegovini u navedenom vremenskom razdoblju nisu, kao što se vidi iz prethodnog izlaganja, išla istim pravcem niti su se pojavila u isto vrijeme. Ograničen na pisce jedne nacionalnosti i samo jednog grada, makar to bio i glavni grad na okupiranom području, prvi pokušaj, vezan za djelovanje »Kola sarajevskih književnika«, nije doveo do rezultata koje su njegovi pokretači od njega očekivali. Međutim, i da se desilo suprotno, taj pokušaj ne bi rezultirao stvaranjem jednog udruženja koje bi u svojim redovima okupilo sve pisce koji su tada živjeli i stvarali u Bosni i Hercegovini. Citirana dokumentacija o radu »Kola sarajevskih književnika« ne pruža osnovu za drukčije zaključke. Stoga se u kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine »Kolo sarajevskih književnika« pojavljuje kao jedinstven pokušaj da se pisci u ovim krajevima organizuju u to vrijeme na nacionalnoj osnovi. Istu

---

⁵²⁾ U jednom nepotpisanom tekstu pod naslovom »Spomenik Simi Milutinoviću-Sarajliji«, koji se čuva među arhivskim dokumentima u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu u zbirci »Autonomni pokret Srba u Bosni i Hercegovini« (kutija XIV), konstatuje se da se jedno od rješenja prema kojima bi se imala upotrijebiti sredstva, prikupljena u akciji za podizanje spomenika Simi Milutinoviću u njegovom rodnom gradu Sarajevu, pokrenutoj povodom obilježavanja stogodišnjice pjesnikovog rođenja koja je padala 1891. godine, sastoji u tome da se od tih prikupljenih sredstava »stvori književno društvo, koje bi nosilo njegovo ime«. Ova konstatacija nije, međutim, našla potvrdu ni u štampi ni u arhivskim dokumentima, nastalim u vrijeme pokretanja te akcije koja, kao što je poznato, nije uopšte uspješno okončana. Stoga se pomenuta konstatacija, formulisana, kao što se vidi iz ostalog dijela toga teksta, 17 godina poslije pokretanja akcije, mora primiti sa potrebnom rezervom, pa se i ovdje ne tretira kao jedan od pokušaja organizovanja književnika u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, što bi on, da je pomenuta akcija u tom pravcu uzela iole ozbiljnije razmjere, nesumnjivo bio, tim prije što bi taj pokušaj hronološki bio prvi u vremenskom razdoblju o kome je ovdje riječ.

tendenciju je pokazala i nerealizovana inicijativa o osnivanju jednog hrvatskog književnog društva u Sarajevu, pokrenuta znatno kasnije, u prvoj polovini 1914. godine. Zanimljiv je podatak da u Bosni i Hercegovini 1878—1918. nisu registrovani analogni pokušaji organizovanja srpskih ili muslimanskih pisaca u samostalne književničke asocijacije ni u filijale nekog udruženog književnika koje je svoje sjedište imalo van okupiranog područja.

Drugi pokušaj organizovanja književnika u ovim krajevima, izvršen 1911. godine osnivanjem Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine, imao je, međutim, širu platformu, a samim tim i objektivno povoljnije uslove za razvijanje svestranije aktivnosti jednog tako koncipiranog udruženja. Književnici u Bosni i Hercegovini nisu pripadali samo jednoj nacionalnosti i nisu živjeli samo u Sarajevu. Sa tom činjenicom su računali pokretači inicijative za osnivanje takvog udruženja i autori njegovih pravila. Nije nimalo slučajno da je glavni zagovornik takve koncepcije bio Risto Radulović, urednik mostarskog i kasnije sarajevskog »Naroda«, u vrijeme osnivanja Udruženja novinara i književnika Bosne i Hercegovine potpredsjednik sindikata sarajevske štampe i izvjestilac o potrebi formiranja takvog Udruženja na njegovoj osnivačkoj skupštini.⁵³ Nesumnjiv autoritet koji je Radulović uživao, kako u svojoj matičnoj sredini, među pripadnicima mostarskog književnog i kulturnog kruga, tako i u širim bosanskohercegovačkim relacijama, mogao je da predstavlja garanciju da će Udruženje, za čije osnivanje on svesrdno založio, moći da okupi u svojim redovima pisce koji su djelovali u svim kulturnim sredinama u Bosni i Hercegovini i podstakne ih na snažniju aktivnost. Pokazalo se, međutim, da takvo zajedničko udruženje književnika sa novinarima, koje je, načelno gledano, moglo da bude od obostrane koristi, nije iz razloga o kojima je naprijed bilo riječi dalo ni približno onakve rezultate kakvi su od njega vjerovatno očekivani prilikom osnivanja. U naredne pokušaje svoga organizovanja književnici Bosne i Hercegovine ulaziće samostalno.

---

⁵³ U svojoj studiji o životu i radu Riste Radulovića, objavljenoj u knjizi Radulovićevih rasprava i članaka, Pero Slijepčević ovako određuje mjesto Riste Radulovića među srpskim novinarima: »Imali su Srbi među novinarima daleko slavnijih i uplivnijih pokretača, i narodnih vođa; novinara koji bi bio bolje opremljen obrazovanjem i karakterom za specifični novinarski posao, Srbi nisu imali nikada«. (Risto Radulović: *Rasprave i članci*, »Srpska književna zadruga«, Beograd 1940, str. XC). Očigledno je da je Slijepčević ovim tvrdnjem dao svoju ocjenu o Radulovićevom mjestu među srpskim novinarima na širem jugoslovenskom području. Svedena u bosanskohercegovačke relacije, ova njegova ocjena određivala je, nema sumnje, i veoma visoko Radulovićevo mjesto među bosanskohercegovačkim novinarima u vremenskom razdoblju 1878—1918.

Mr Momčilo Radović

ŠTRAJK ŽELJEZNIČARA U HERCEGOVINI APRILA 1920.

Polet revolucionarnog radničkog pokreta u 1919. godini i u prvoj polovini 1920. godine obilježen je brojnim tarifnim i štrajkačkim akcijama protiv buržoazije, koja se sve više borila za učvršćenje vlasti i buržoaskog sistema. Radnički pokret, predvođen Socijalističkom radničkom partijom Jugoslavije (komunista) organizovala je više protestnih skupština na kojima se raspravljalo o najznačajnijim pitanjima iz života i rada radničke klase: o nasilju i progonima nad radničkom klasom, o uspješnijem rješavanju agrarnog pitanja, o pružanju podrške revolucijama u Rusiji i Mađarskoj itd. Jedna od najznačajnijih i najvećih akcija jugoslovenskog proletarijata bio je generalni štrajk 20—21. jula 1919. godine, organizovan u okviru otpora međunarodnog proletarijata imperijalističkoj intervenciji protiv sovjetskih republika u Rusiji i Mađarskoj.

Rezultati opštinskih izbora u martu 1920. god. u Hrvatskoj, Dalmaciji, Sremu, Slavoniji i dijelu Crne Gore pokazali su koliko je ogromno nezadovoljstvo naroda politikom vladajuće buržoazije. Ovaj veliki uspjeh komunista u narodu još više je iznenadio i uplašio buržoaziju. Zato se ona spremala za nove napade na radničku klasu i na uskraćivanje njenih ranije stečenih prava.

I radnička klasa Hercegovine izvela je u ovom periodu, više uspješnih akcija, a značajnije su: prvomajska proslava 1919. u Mostaru, Trebinju i Konjicu, poslije čega je uslijedilo hapšenje i zatvaranje organizatora proslave, a najviše u Mostaru. Od 13 uhapšenih radnika 9 ih je osuđeno na po 3 mjeseca i 1 na 13 mjeseci zatvora. Treba pomenuti i štrajk bankovnih činovnika u Mostaru 12. juna 1919. kao i štrajk 140 rudara u rudniku uglja u Mostaru, 21. septembra 1919. godine.

Značajnija akcija izvedena u prvoj polovini 1920. godine bio je štrajk tipografskih radnika u Hrvatskoj tiskari u Mostaru. Najduže je trajao štrajk radnika u fabrici duvana u Mostaru koji je počeo 31. marta a završio se 15. aprila 1920. godine. Štrajk je izbio zbog izuzetno teških uslova: dugog radnog vremena koje je trajalo od 9 do 10 časova, niskih plaća, zbog nepoštovanja ranije postignutih sporazuma s

radnicima u vezi sa njihovim plaćama, birokratskog odnosa poslovođa prema radnicima itd. Štrajk je okončan s uspjehom: plaće su povećane za 50% i isplaćena je radnicima jednokratna pomoć za 4 dana. U isto vrijeme štrajkovali su i radnici u fabrikama duvana u Sarajevu, Travniku i Banjaluci.

U aprilu 1920. godine učenici Gimnazije i Učiteljske škole u Mostaru izveli su štrajk u znak solidarnosti sa akcijama napredne studentske omladine u Beogradu protiv nasilja žandarmerije nad naprednom studentskom omladinom 4. aprila 1920. Učenici Gimnazije napustili su nastavu 14. aprila do 11 časova, a 15. aprila nije bilo nastave ni u Gimnaziji ni u Učiteljskoj školi.¹⁾

Akcije koje je izvela radnička klasa u Hercegovini i drugim krajevima zemlje organizovala je i rukovodila njima SRPJ (k) zajedno sa Centralnim radničkim sindikalnim vijećem Jugoslavije (CRSVJ).

Zaplašena postignutim uspjesima revolucionarnog radničkog pokreta, buržoazija je pribjegli otvorenom teroru koji je dobio najdraštičnije razmjere u Bosni i Hercegovini: zabranjene su prvomajske proslave 1919. godine, zabranjen je rad radničkih partijskih i sindikalnih organizacija, zatvoreni su radnički domovi, vršena je bezobzirna cenzura štampe, zabranjen je i partijski list »Glas slobode«. Uslijedila su i masovna hapšenja. Takvo je stanje ostalo do 15. juna 1919. godine. Tada su organizacijama vraćene arhive, imovina i prostorije. Otvoreni su radnički domovi i rad je u njima nastavljen. Ali većina sindikalnih organizacija ostala je bez sindikalnih funkcionera. Oni su bili još uvijek u zatvoru (u kome su ležali od maja mjeseca) ili su bili u progonstvu. Samo iz Sarajeva bilo je u jednom mjesecu protjerano oko 400 kvalifikovanih radnika: iz Zenice oko 100, iz Tuzle 200, Mostara 15, Jajca 20, Drvara oko 500 (što protjeranih, što onih koji su usljed terora sami otišli), iz Zavidovića 40, iz Teslića 1, B. Broda 8, Dervente 4 itd.²⁾ Buržoazija je i dalje uskraćivala prava i slobode radničke klase i spremala se za jači udar protiv revolucionarnih radničkih organizacija.

Novi napad buržoazije na radničku klasu bio je usmjeren protiv željezničara. Željezničari se tome organizovano odupiru objavljujući generalni štrajk, koji je dobio značaj jedne od najvećih političkih i ekonomskih akcija radničke klase Jugoslavije. U štrajku je učestvovalo više od 50.000 radnika.

Generalnom štrajku željezničara Jugoslavije prethodili su pregovori i sporazumi između Ministarstva saobraćaja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i predstavnika Saveza saobraćajnih i transportnih radnika Jugoslavije. Najzad je postignut »Protokol sporazuma« 29. oktobra 1919. godine kojim su bila zagantovana prava saobraćajnih radnika i službenika. Regulisani su uzajamni odnosi između Saveza i Ministar-

¹⁾ O štrajku radnika u fabrici duvana u Mostaru i štrajku učenika Gimnazije i Učiteljske škole više u izvještajima Okružne oblasti Mostar — Zemaljskoj vladi Sarajeva: Arhiv BiH (A BiH) br. prez. 4302/1920, 3507/1920, *Jugoslavenski list* br. 76 (2. 4. 1920).

²⁾ *Položaj radničke klase u Jugoslaviji*, Beograd 1923. st. 40. (Izvještaj Izvršnog odbora Centralnog međusaveznog sindikalnog odbora za Zemaljsku konferenciju nezavisnih sindikata).

stva saobraćaja (pitanje dnevnic, radnog vremena, prekovremenog rada željezničkog osoblja i drugo.) Dolaskom dr Korošca za ministra saobraćaja odmah je stavljen van snage »Protokol sporazuma« i donesen je Privremeni protokol kojim su ukinuta ranije stečena prava.³⁾

Ogorčenje među radnicima željezničarima došlo je do vrhunca 1. aprila 1920. godine, jer su po novom, jednostrano donesenom Pravilniku, radnici dobili manje zarade nego što su ih imali ranije. Generalnom štrajku željezničara prethodile su protestne skupštine željezničara u Mostaru, Konjicu, Ostrošcu, Trebinju i drugim mjestima. Na njima su govorili Gojko Vuković i Ivan Krndelj, jedni od »najagilnijih agitatora generalnog štrajka«. Na skupštinama željezničara u Konjicu, Ostrošcu i Mostaru donesene su rezolucije u kojima se osuđuju mjere Ministarstva saobraćaja i usvojeni su zahtjevi da »Protokol sporazuma« ostane na snazi. Protestna skupština željezničara održana je u Ostrošcu 4. aprila 1920. godine uz prisustvo članova SRPJ (k). Skupštini je »prisustvovalo i oko 300 težaka.«⁴⁾ Sutradan, 5. aprila 1920. godine, održana je skupština željezničara i članova SRPJ (k) u Konjicu u kafani »Kolonbina«. Prisutnim je govorio Ivan Krndelj, koji je, pored ostalog rekao: »da je ministar Korošec jednim potezom pera, ne samo ono što su dobili u Protokolu Sporazuma... oduzeo, te je tim potezom nagovijestio željezničarima borbu... da su tu borbu željezničari prihvatili i da će se boriti, sve dotle dok ne bude njima i njihovim familijama osigurana egzistencija«. Krndelj je u svom govoru takođe rekao »da budu pripravnici svi željezničari, da može svaki čas doći do štrajka, odnosno pasivne rezistencije, ili službe po propisu, kako to već bude odredio Savez željezničara u Zagrebu.«⁵⁾ Na kraju skupštine usvojeno je protestno pismo koje je upućeno ministru saobraćaja dr Korošecu: »Željezničari svih kategorija na svom javnom zboru u Konjicu na 5. aprila protestuju protiv gaženja prava zajamčena Protokolom Sporazuma. Željezničari izjavljuju da će prava stečena po Protokolu Sporazuma braniti svim sredstvima, koja im bude odredila centralna uprava. Javna skupština poziva gospodina Ministra Saobraćaja da svoju odluku glede gaženja Protokola Sporazuma povuče i da već stečena prava željezničara proširi i prilagodi današnjem revolucionarnom vremenu.«⁶⁾ Formirani su štrajkački odbori za rukovođenje štrajkom u Mostaru, Konjicu i Čapljini.⁷⁾

³⁾ ABiH, ZV prez. 3123/1920.

⁴⁾ Željezničko transportno preduzeće Sarajevo — ŽTOS, Istorijski arhiv sig. II—41/1 (u daljem tekstu ŽTPS, IA).

⁵⁾ ABiH, ZV, prez. br. 2084/1920.

⁶⁾ ŽTPS, IA, II—41/1.

⁷⁾ Štrajkački odbor u Mostaru sačinjavali su: Gojko Vuković, predsjednik svih odbora, Ante Marić, Janko Kućinić, Andrija Mašančić, Ivan Vepc, Ljubo Burić i Georg Simon, svi mašinisti; Odbor za bravarsko osoblje sačinjavali su bravari: Stojan Suton, Branko Pičeta, Jozo Bošnjak i Žarko Homjenović; Odbor za ložačko osoblje sačinjavali su ložači: Ante Božić i Hadžo Dumpar; Odbor za radničko osoblje sačinjavali su: Rudolf Mijan, Andrija Zelar, Marijan Višnjic; Radničko-štrajkački odbor u Konjicu sačinjavali su: Franjo Caha, Alfons Brodić, Alfons Gerc, Ivan Jurišić, Stjepan Bošnjaković; Štrajkački odbor u Čapljini sačinjavali su: Raš Rudolf, Jovanović Mirko i Šćepo, Vukas Ilija i drugi, svi mašinovođe. U Trebinju nije postojao štrajkački odbor a glavni agitatori štrajka bili su: Busuladžić Sabo i Hajdar i Vuletić Mirko.

Prije početka generalnog štrajka, održano je na području Hercegovine više skupština željezničara od januara do aprila 1920. i to: u Mostaru, Konjicu, Čapljini i Ostrošcu. Na njima se raspravljalo o teškom položaju željezničkih radnika, niskim platama, lošim radnim i stambenim uslovima, neophodnosti ujedinjenja svih željezničara u čvrsti savez ne samo radnika nego i činovnika i namještenika. Samo ujedinjeni i složni moći će se izboriti za svoja prava ako »osnuju jednu jaču organizaciju«. ⁸⁾

Državne vlasti stalno su pratile rad željezničara, plašeci se štrajka. Zato Odjeljenje zapovjedništva bosansko-hercegovačke državne straže i sigurnosti u Mostaru obavještava Zemaljsku vladu sljedeće: »Razmahanoš radništva u agitaciji za komunističku partiju postaje svakako pogubno po mir, red i sigurnost, i po same interese naše mlade države i slobode... Najvredniji su u tome željezničari, oni su uveliko kao pravilo za dužnost svakome željezničkom radniku istakli, da od svake svoje mjesečne plate mora otkinuti 50 kruna i predati odboru za generalni štrajk svoga radništva... koji bi imao započeti oko polovine aprila ili 1 maja«. ⁹⁾

Komesarijat željezničke policije Kraljevine SHS u Mostaru 30. maja 1920. godine obavještava Zemaljsku vladu »da su svi šefovi za predstojeći štrajk znali i sa ovom dozvolom istog odobravali, a smatram da je moja sumnja potpuno opravdana, da su i sami šefovi ulagali (novac) za taj fond«. ¹⁰⁾

Prikupljanje novca proširilo se i na »privrženike komunističke partije radnika sviju ostalih grana, kao rudarske i privatne«. ¹¹⁾

Željezničari Mostara u pripremama za štrajk, održali su skupštinu u Radničkom domu, kojom je rukovodio Gojko Vuković, predsjednik Sindikata željezničara u Mostaru. Na skupštini, Vuković je najavio da će 15. aprila 1920. godine početi generalni štrajk, ako Ministarstvo ne povuče već donesenu odluku. Svi prisutni izrazili su potpunu spremnost i odlučnost da izvrše sve zadatke u vezi s predstojećim štrajkom. U svojim sjećanjima na generalni štrajk u Mostaru, Risto Stefanović kaže: »Od drugova Koste Novakovića i Đure Đakovića, koji su se tada nalazili u Mostaru dobilo je nekoliko dana prije objave štrajka željezničara obavještenje da postoji mogućnost da pregovori u Beogradu sa Ministarstvom saobraćaja ne dovedu do pozitivnih rezultata, te da se pripremamo za obustavu rada. Do sporazuma zaista nije došlo pa je počeo štrajk«. ¹²⁾ Savez željezničara Jugoslavije se borio za Protokol sporazuma jer je htio pokazati svojim članovima, a takođe i Ministarstvu saobraćaja, da se jednom već donesene i ozakonjene odredbe na jednostran način ne smiju ukinuti. Savez saobraćajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije pustio je u javnost letak na tri dana prije nego što

⁸⁾ ABiH, ZV, prez. 579/1920.

⁹⁾ ABiH, ZV, prez. br. 1188/1920.

¹⁰⁾ ABiH, ZV, prez. br. 6572/1920.

¹¹⁾ ABiH, ZV, prez. br. 1188/1920.

¹²⁾ *Zbornik sjećanja... 40 godina, knjiga I (1917—1929); Risto Stefanović, Dva štrajka u Mostaru, Kultura, Beograd 1960, str. 85.*

je počeo štrajk, u kome se pored ostalog kaže: »Da se odmah povuče samovoljno izdani i za željezničare ubistven Privremeni pravilnik i vrati se na snagu Protokol sporazuma... da se nadnice i mjesečne plate željezničkog osoblja podignu srazmjerno povećane skupoće života od oktobra prošle godine do danas«. ¹³⁾

Petnaestog aprila 1920. godine vozom br. 110 stiglo je u željezničku stanicu više letaka u kojima je bilo označeno da će od 15. aprila u ponoć nastati na svim željeznicama naše države obustava rada. U lecima je data potpuna instrukcija od Savezne uprave kako se ima štrajk izvesti. Jasno je naznačeno gdje i kako da se izvrši sklanjanje željezničara za vrijeme štrajka. Izdato je uputstvo da se u šumu i dalja sela sklone mašinovođe i ložači, da ih vojska i žandarmi ne bi odmah pronašli. U ponoć 15—16 aprila 1920. godine bilo je skoro cijelo mašinsko, a djelimično i drugo osoblje, u Radničkom domu u Konjicu. Pošto su željezničari saznali da im zahtjevi nisu udovoljeni, svi vozovi od Bradine do Mostara stali su u tačno dogovoreno vrijeme, a željezničari su napustili posao. Najveći broj željezničara pošao je iz Konjica i sklonio se u obližnja mjesta: Ovčare, Zagorice, na Zlatar, a mašinovođe, bravari i ložači sklonili su se dalje od sela Bijele u pravcu sela Boraka. Bila je jedna grupa štrajkača i na Vrtaljici, blizu Konjica. Sklanjanje željezničara izvršeno je u Mostaru, Čapljini, Trebinju i drugim mjestima. U Mostaru su »izvršili takvu organizaciju, da ti ljudi nisu mogli (mašinovođe i ložači) slobodno da se kreću... Mi smo ložače i mašinovođe posakrivali po okolnim selima, oko Mostara, da ih ne bi mogli da uhvate i da ih povedu«. ¹⁴⁾

U obavijesti komesara željezničke policije iz Mostara od 16. aprila 1920. godine, Komesarijatu željezničke policije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Sarajevu, pored ostalog kaže: »Saznao sam sa pouzdane strane da su se željezničari, koji štrajkuju, iskupili na brdima preko puta željezničke stanice (ispod i oko »Huma«) i otuda šetaju u gomilicama posmatrajući stanicu i rad u njoj. Ovoga časa komunisti održavaju zbor u svome domu«. ¹⁵⁾ I željezničari Trebinja sklonili su se u okolinu Popova polja, Rijeke i Konavla. Štrajk je ubrzo zahvatio sva mjesta u Hercegovini, gdje su radili željezničari. Ostvarene su međusobne veze željezničara a naročito na liniji Čapljina — Mostar. ¹⁶⁾

Ishrana za štrajkače bila je dobro organizovana. Tako je u Konjicu organizovana kuhinja u kući Mate Baltića. Po hranu su dolazili željezničari preobučeni u seljačka odijela da ne bi bili otkriveni od žandarma i policije. Odbor Mjesne organizacije SRPJ(k) u Konjicu svestrano se angažovao za puni uspjeh štrajka. Zato je izdao jedan proglas, napisan rukom, i izlijepljen na svim istaknutijim mjestima u gradu. Pozivani su svi radnici da se solidarišu sa željezničarima, što je imalo i svoga uspjeha. Ubrzo su neki dućani trgovine i kafane bile zatvorene. Vlasnici ovih radnji, osim zanatlija, kažnjeni su po 100 kruna. Ovo nam govori da se štrajk željezničara proširio i na druge radnike. Tako su

¹³⁾ *Radničke novine*, br. 89, od 16. aprila 1920. godine, Beograd.

¹⁴⁾ Arhiv Instituta za istoriju Sarajevo, MG, S—32 (Risto Stefanović).

¹⁵⁾ ABiH, ZV, prez. br. 3228/1920.

¹⁶⁾ ABiH, ZV, prez. br. 4232/1920.

štrajk pomagali i obučari Pavo Džeba i Ante Ćuk, zatim Šćepo Jurić, vlasnik kafane i mesnice, koji je ubrzo bio zatvoren. O uspjehu štrajka željezničara u Bosni i Hercegovini pisale su beogradske »Radničke novine« ... sljedeće: »Obustava rada potpuna. Od strane vlasti pokušano silom natjerivati na rad, te su neki drugovi i zatvoreni bili. Nakon intervencije sa strane Saveza kod komandanta armije sila prestala. Svi uhvaćeni pušteni su. Zvonaši sa nama solidarni. U provinciji isto tako. Sve povoljno«. — Sekretarijat.¹⁷⁾

Vlasti su odmah preduzele potrebne mjere da se uguši štrajk i uspostavi saobraćaj. Nasilno su vraćeni odbjegli željezničari. Tako je bilo i u Mostaru. Uhvaćenog Ivana Grozdovića, mašinovođu, primorali su da vozi voz za Sarajevo. On je, međutim, iskoristio priliku da na prvoj stanici, u Bijelom Polju, napusti voz, pobjegne sa lokomotive i tako ostane vjeran svojim drugovima-štrajkačima do kraja.¹⁸⁾

Savez saobraćajnih i transportnih radnika i službenika ponudio je 17. aprila 1920. godine pregovore ministru saobraćaja, preko svojih izaslanika, pod slijedećim uslovima:

— da se povuče Privremeni pravilnik za željezničke zanatlije i radnike;

— da se vrati u život ranije zaključeni Protokol Sporazuma i da se po njemu postupa sve dok se ne izrade nove uredbe;

— da se povise nadnice i plate u razmjeru povećanja skupoće;

— da se Direkcija južnih željeznica obaveže da će postupati po zaključenom sporazumu;

— da se vrate na posao svi željeznički službenici i radnici koji su u štrajku učestvovali, s tim da se oni ne podvrgavaju ispitivanju niti kažnjavanju.

Ministar saobraćaja saopštio je uslove na osnovu kojih se mogu povesti pregovori sa štrajkačima. Ti uslovi su bili:

— da se odmah štrajkači vrate na rad, jer se prije objave štrajka nisu vršili nikakvi pregovori, niti su oni učinili formalnu objavu štrajka, već su ga otpočeli sasvim iznenadno;

— o povlačenju Privremenog pravilnika i vraćanja na snagu Protokola Sporazuma ne može biti govora. Predstavnici željezničkih radnika i službenika imaju da navedu razlog šta konkretno hoće da se izmijeni od odredaba Privremenog pravilnika i o tome se može diskutovati;

— Ministar je bio spreman da se pregovara i o drugim postavljanim zahtjevima od strane predstavnika Saveza.¹⁹⁾ Vođeni pregovori nisu dali nikakve konkretne rezultate i štrajk je nastavljen.

Ministarstvo vojske izdalo je 17. aprila 1920. godine Naredbu o mobilizaciji željezničara, koja je bila istaknuta duž svih željezničkih pruga u zemlji. Naredbom se »pozivaju na dvomjesečnu vježbu u vojsku svi željezničari službenici od navršene 21 do 45 godine, bez obzira na svoje državljanstvo, s tim da se na službu imaju javiti svojim službenim željezničkim jedinicama najdalje do 19. aprila 1920. godine, do 12 časo-

¹⁷⁾ *Radničke novine*, Beograd br. 91, od 18. aprila 1920. god.

¹⁸⁾ Risto Stefanović, n.č. str. 85—86.

¹⁹⁾ *Narodno jedinstvo*, br. 78, od 19. aprila 1920. godine.

va, radi vršenja željezničke službe, od kog vremena svaki ko se ne bude javio podliježe suđenju po vojnim zakonima.«²⁰⁾

Poslije ove Naredbe Direkcija DŽ Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Sarajevu 18. aprila 1920. godine donosi Okružnicu, u kojoj poziva:

»1. Svo željezničko osoblje od navršene 21 do 45 godine starosti... na vojnu vježbu koju će izdržavati u mjestima gdje direkcija nađe za shodno, a prema potrebi službe... na vojnu vježbu imaju doći i službenici koji nisu državljani našeg kraljevstva.

2. Od publikovanja ove objave pa za 20 časova svaki željeznički službenik koji je obveznik od 21 do 45 godine dužan je da se javi svojoj dosadašnjoj službenoj jedinici. U protivnom slučaju potpašće suđenju vojnih sudova. Ovo sudovanje počinje da teče od 19. aprila o.g. od 19. časova.«²¹⁾

Naredbe i okružnice izdale su Zemaljska vlada BiH i Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu.

Naredba o mobilizaciji željezničara iznenadila je i zbunila željezničare i njihove sindikalne funkcionere. Mnogi od njih bježali su u šume i sakrivali se i nisu se vraćali na posao.

O odzivu željezničara — štrajkača na navedenu Okružnicu saznajemo iz telegrama načelnika Okružne oblasti Mostar od 23. aprila 1920. godine, upućenom Zemaljskoj vladi Sarajevo, gdje se kaže: »... u Čapljini imaju još 4 mašiniste koji su u početku pobjegli i do sada nisu uhvaćeni. U srezu Mostar radi na malim stanicama sav personal, ali u Mostaru vrši dužnost samo 190 željezničara, dočim 250 željezničara, najviše kvalifikovanih radnika radione i ložione, pozivu se nisu odazvali. Najlošije je stanje u srezu Konjic jer od 580 željezničara radi samo 230, najviše staničnog i prometnog personala, zatim radnici ložionice, sekcije za vuču većim dijelom štrajkuju... Policijske vlasti ne raspolažu dovoljnim brojem žandarma radi pojačanja, jer su mnogi željezničari pobjegli u selo i šume. Red i mir nije do sada nigdje narušen. Prigovor ovdašnjim vlastima prema gornjem nije opravdan.«²²⁾

Ovaj telegram upućen je Zemaljskoj vladi poslije stroge intervencije Predsjedništva Zemaljske vlade u Sarajevu od 21. aprila 1920. godine, Okružnoj oblasti u Mostaru i kotarskom uredu u Konjicu, da ne pokazuju dovoljno aktivnosti u hvatanju i provođenju željezničara na vojnu vježbu. Zato ih Predsjedništvo Zemaljske vlade najstrože upozorava da izvršavaju njegova naređenja, jer se štrajk sve više širio, kako u Mostaru, tako i u Konjicu, a vojni obveznici se ne odazivaju vojnim vlastima. U telegramu se dalje kaže da »remetičke elemente s mesta treba provoditi na vojnu vježbu i da se izdato naređenje ima najhitnije sprovesti, za 24 časa i da se Predsjedništvo Zemaljske vlade odmah obavijesti.«²³⁾

Direkcija DŽ u Sarajevu i Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu redovno su obavještavani o stanju na željeznici od nadležnih vlasti i o

²⁰⁾ ABiH, ZV, prez. br. 3243/1920.

²¹⁾ ŽTPS, IA, br. II—67 (2).

²²⁾ ŽTPS, IA, II/50, II/247(4), II/229(5), II/306(1).

²³⁾ ABiH, ZV, prez. br. 3392/20.

odzivu željezničara na posao. U telegramu od 23. aprila 1920. godine kaže se da se mašinsko osoblje ložione Konjic — Mostar — Gruž nije u potpunosti vratilo na posao; a u telegramu od 24. aprila 1920. godine obavještava se da se veći dio mašinskog osoblja ložiona Konjic i Mostar nije vratio na posao. Na svim prugama vlada red i mir.²⁴⁾ Direkcija DŽ BiH obavještava 25. aprila 1920. godine Ministarstvo saobraćaja u Beogradu da je na prugama ložionica Konjic i Mostar sve na dužnosti, posvuda vlada red i mir.²⁵⁾

U svojim sjećanjima na generalni štrajk u Hercegovini, Risto Stefanović takođe ističe kako mu je neki pukovnik Petrović (Popović) saopštio kako organi vlasti, policija, žandarmerija i vojska imaju dosta posla i potpuno su se aktivirali, da bi odbjele željezničare vratili na posao. Vojska se često služila i nasiljem nad štrajkačima. Zato je Okružna oblast u Mostaru intervenisala kod direkcije DŽ u Sarajevu »da se kod Vojne komande i policije poduzmu mjere, da se prestane sa proganjnjem željezničkog osoblja i da se od strane vojne komande zatraži da se ona ne miješa u tehničku željezničku službu.«²⁶⁾ O teroru vojske nad željezničarima, komandant mjesta Mostara obavijestio je komandanta II armijske oblasti u Sarajevu »da mu je jedna deputacija radnika predala rezoluciju u kojoj se žale protiv strogih mjera koje se primjenjuju kod dotjerivanja obveznika-željezničara koji se u velikom broju pozivu nisu odazvali.«²⁷⁾ Zato je ministar vojske i mornarice naredio »komandantu mjesta u Mostaru da dotjerivanje ovih spada u prvom redu u dužnost policije i žandarmerije i da se vojska upotrijebi po pravilu službe do I, tačka 301—401.«²⁸⁾

Vijesti o odzivu željezničara na posao bile su sve nepovoljnije. Odziv je bio sve slabiji. Direkciji DŽ stizali su telegrami kotarskih oblasti iz Hercegovine, gdje je bio štrajk željezničara. 18. aprila 1920. godine mobilisano je iz ložionice Čapljina 33 radnika. Istoga dana javljali su i iz Konjica: »Mobilisano 120 lica od 20 do 40 godina, željezničara i službenika.«²⁹⁾ Okružna oblast iz Mostara obavještava Zemaljsku vladu u Sarajevu kako se »uspjeh mobilizacije do sada slabo opaža, jer policijske vlasti nisu dobile spiskove odsutnih. Potrebno je da se dobavi dovoljno hrane za vojsku i stanovništvo. Rezerva je malena.«³⁰⁾ Željezničari, štrajkači nisu se vraćali na posao, zadržali su se na selu, a među njima bilo je i onih koji »opijeni boljševičkim idejama sanjaju o nekom državnom prevratu... Ovakvim govorima i nazorima truju i provlače još nesvjesnu masu našeg seljačkog staleža.«³¹⁾

Prvo su počeli da se vraćaju na posao željezničari u Trebinju. Od 340 radnika, koliko ih je štrajkovalo, nije se javio na posao 31 radnik.

24) ŽTPS, IA, II/50, II/247(4), II/22(5), II/306(1).

25) AIIS, MG, S—32.

26) ŽTPS, IA, sing. II—127, II—81, II—103.

27) ABIH, ZV, prez. br. 3779/1920.

28) ŽTP, IAS sing. II—127, II—103, II—124, II—66—3, II—116, II—134.

29) Isto.

30) Isto.

31) Isto.

(sklonili su se u unutrašnjost, oko Popova polja, okoline Konavala, Rijeke itd.).³²⁾

U organizovanju štrajka željezničara u Hercegovini najznačajniju ulogu imali su članovi SRPJ(k) i rukovodioci Sindikata željezničara: Gojko Vuković, predsjednik Sindikata u Mostaru, Franjo Čaha, predsjednik sindikalne Podružnice u Konjicu. Ova je podružnica bila brojna jer je imala oko 600 članova (Miroslav Varoš, »predsjednik podružnice komunista Saveza transportnih radnika Čapljine«, Hajdar Busuladžić, organizator štrajka u Trebinju). Štrajk su pomagali i poznati komunisti kao Pavo Džeba, predsjednik Mjesne organizacije SRPJ(k) u Konjicu.

Štrajk u Bosni i Hercegovini završen je 29. aprila 1920. godine, kada je Sekretarijat Saveza saobraćajnih i transportnih radnika i službenika izdao letak kojim obavještava željezničare, učesnike štrajka, da je ministar Korošec 28. aprila 1920. godine dao garancije da će se povesti pregovori o zahtjevima željezničara, priznajući njihovu opravdanost. Poslije datog obećanja i garancije, Glavni štrajkački odbor u Beogradu zaključio je da na svim prugama u Jugoslaviji ima da otpočne rad 28. aprila u 19 časova, kao što je tekao prije otpočinjanja generalnog štrajka željezničara.³³⁾

Poslije četrnaestodnevnog štrajka, željezničari su se vratili na posao a ministar saobraćaja donio je 2. juna 1920. godine novi Pravilnik kojim je samo djelimično zadovoljio radničke zahtjeve.³⁴⁾ Poslije ugašenja štrajka, počeo je obračun sa njegovim organizatorima i učesnicima: Gojko Vuković, koji je uhapšen 24. aprila i sproveden u zatvor, osuđen je »radi uvrede dinastije«.³⁵⁾ Odležao je u zatvoru 4 mjeseca. Otpušten je s posla i Ivan Krndelj, predsjednik štrajkačkog odbora u Direkciji željeznica, »koga svi čestiti ljudi u ovoj državi, znaju kao naprednog i zaslužnog čovjeka«, Stjepan Bošnjaković »zadovoljen idejama boljševizma« otpušten je sa još 7 radnika iz Konjica i Ostrošca itd.³⁶⁾ Poslije izvršenih hapšenja i otpuštanja željezničara u Konjicu, predstojnik kotarske oblasti u Konjicu obavijestio je Zemaljsku vladu u Sarajevu »da je na njegovom području komunistička propaganda oslabila, jer su mnogi željezničari, inače vođe pokreta otpušteni i protjerani«.³⁷⁾

U drugom izvještaju od 17. avgusta 1920. godine Kotarska vlast iz Konjica obavještava Zemaljsku vladu u Sarajevu: »Na području ovog kotara ne pokazuje se nikakva komunistička agitacija, izgleda da prilike idu ka ozdravljenju. Nekoliko otpuštenih željezničara pošto su podanici KSHS nalaze se još ovdje, ali ne pokazuju nikakvih znakova u pogledu komunističke propagande«.³⁸⁾ Nastavljeno je saslušavanje i preostalnih željezničara, učesnika generalnog štrajka u Mostaru, Konjicu, Čapljini i Trebinju, gdje su bili glavni centri štrajka. Oni su hapšeni,

³²⁾ AIIS, MG, S—32.

³³⁾ ABiH, ZV, prez. br. 4010/1020.

³⁴⁾ Julijana Vrččinac, *Naša najnovija istorija*, Bgd. 1967, str. 23.

³⁵⁾ ŽTP, IA, II—238(2).

³⁶⁾ ABiH, ZV, prez. br. 4482/1920.

³⁷⁾ ŽTPS, IA, II—306—1.

³⁸⁾ ABiH, ZV, prez. br. 8121/1920.

zatvarani i otpušteni. Dosta ih je protjerano u druga mjesta ili van države (ako su bili stranci). I u ovim teškim danima radnici su pokazali veliku solidarnost, ljubav i pažnju prema otpuštenim radnicima — željezničarima i njihovim porodicama. Prikupljali su hranu, novac, ustupali im svoje i onako male stanove. Željezničari iz Konjica prikupljali su dobrovoljne priloge za otpuštene željezničare i slali im novac u Sisak, Osijek, Sarajevo i druga mjesta gdje su se nalazili poslije istjerivanja sa posla.

Duže vremena trajao je surov obračun sa željezničarima koji su i dalje pružali otpor nasilju, naročito u Mostaru. Zato je 3. juna održan zbor u Mostaru, kome je prisustvovalo 300 željezničara i drugih radnika pod rukovodstvom Ivana Krndelja, otpuštenog željezničkog činovnika. Krndelj je pozvao sve prisutne da se organizuju »da bi mogli u jednoj jakoj falangi da odolijevaju u borbi protiv mnogostrukih nasilja«. ³⁹⁾ Nepravde koje se čine radnicima i željezničarima u Konjicu i Ostrošcu svakodnevne su. Na pojedine dužnosti dolaze ljudi koji nemaju potrebnih kvaliteta i stručnih sposobnosti, ali su se istakli u saradnji s vlastima pri ugušenju generalnog štrajka 1920. godine. ⁴⁰⁾

Zbog velike snage i uticaja štrajka željezničara u Hercegovini, kod državnih organa vlasti usadio se strah od novog štrajka koji bi predstavljao još veću opasnost po poredak i režim. S tim u vezi, Odjelno zapovjedništvo bosansko-hercegovačke državne straže i sigurnosti ističe da su željezničari najopasniji elemenat po mir u našoj državi. ⁴¹⁾

Predstavnici državnih vlasti u Hercegovini pridavali su štrajku željezničara isključivo politički, a ne ekonomski karakter, jer je imao za cilj da dovede državu u vanredno teško stanje. Željezničari, predvođeni komunistima, imali su za cilj da »naglo i nasilnički dovedu reakciju i boljševike na vlast pod maskom štrajka«, ali je ta cjelokupna akcija »presječena . . . a autoritet vlasti održava se i dalje na dostojnoj visini«. ⁴²⁾ Upravitelj kotarske ispostave u Čapljini predlaže Zemaljskoj vladi u Sarajevu niz mjera i akcija koje bi trebalo preduzeti da se ne ponovi štrajk željezničara, jer prethodni, tek završeni štrajk, bio je dobar »signal za zasnovani prevrat«. Predložene su sljedeće mjere: da se svi željezničari stranci otpuste iz službe (jer su oni bili vrlo opasni), i da se zamijene drugim radnicima koji su prijatelji ove države; da se željeznička komunistička organizacija raspusti; da se vođe i kolovođe »oslabе«, kako bi postali bezopasni; da se skrene što veća pažnja na personalno odjeljenje željezničke direkcije u Sarajevu »koje u ovom inspirisanom štrajku nije ostalo bez uticaja«. ⁴³⁾

Akcije režima protiv željezničara, učesnika generalnog štrajka, a najviše željezničara komunisti i organizatora, nastavljene su i u toku 1920. i 1921. godine. Policijska direkcija za Bosnu i Hercegovinu i Direkcija DŽ BiH obaviještene su jula i avgusta 1921. o daljoj aktivnosti željezničara, posebno komunisti, poslije generalnog štrajka. Kotarska

³⁹⁾ ŽTPS, AI, II—228.

⁴⁰⁾ ŽTPS, IA, II—228.

⁴¹⁾ ABiH, ZV, prez. br. 1188/1920.

⁴²⁾ ABiH, ZV, prez. br. 4482/1920.

⁴³⁾ ABiH, ZV, prez. br. 1188/1920. i ZV, prez. br. 4309/1920.

oblast u Konjicu obavijestila je Direkciju DŽ da na području sreza ima u stanicama Ivan, Bradina, Konjic i Ostrožac 44 željezničara za koje smatra da su komunisti, a sa područja ispostave Čapljina ima ih 11;⁴⁴⁾ Na području kotarske oblasti Trebinje nema »protu-državno-nastrojanih željezničara«. U dostavljenom spisku ima ih 6, koji su se u štrajku afirmisali kao agitatori, a 3 su sada u evidenciji kotarskog ureda i Sreskog načelstva kao komunisti. Komesar željezničke policije iz Mostara obavijestio je Ministarstvo unutrašnjih djela 23. jula 1921. godine u Beogradu da se među poznatim komunistima nalaze željezničari Marko Suton i Želimir Merdžo i da je njihov šef Vukićević tražio još ranije od Državnih željeznica u Sarajevu »njihov otpust iz službe«, ali nisu otpušteni, vjerovatno zbog »urgiranja i zaštite«. Zato komesar policije i dalje insistira da se oba otpuste iz službe.⁴⁵⁾

Istovremeno su nastavljene i premetačine stanova bivših željezničara, uglavnom organizatora generalnog štrajka, kao i bivših komunisti u Mostaru, Konjicu, Čapljini i Trebinju. Tražen je razni kompromitujući materijal, leci, novine, oglasi, brošure, spiskovi komunisti itd. Nađeni materijal bio je povod za nova hapšenja i otpuštanja željezničara. Direkcija DŽ u Sarajevu, u cilju tačnoga i savjesnoga provjeravanja svoga osoblja, ovlasila je načelnike direkcijских odjeljenja za saobraćaj i održavanje pruge, da u sporazumu sa šefovima službenih jedinica u unutrašnjosti, utvrde koji se službenici i radnici »imaju za celo smatrati antidržavnim i time i opasnim za vršenje željezničke službe«.⁴⁶⁾ Poslije svestrano izvršenog uvida nad radom svih željezničara, radnika i službenika, utvrđeno je koji su službenici i radnici »antidržavni elementi da se stave u stanje pokoja a provizornim službenicima i nadničarima otkáže služba«.⁴⁷⁾ Na prijedlog direkcije željeznica BiH, Ministarstvo saobraćaja je 17. 11. 1921. godine riješilo da se otpusti iz službe sa teritorije Hercegovine 17 željezničara: Iz Mostara 13, Čapljine 1, Trebinja 1, Konjica 1, Ivana 1, Gabele 1. Među njima bili su: bravari, tesari, ložaći, čistači, učenici koji su izučavali zanat u ložionici Mostar i činovnici, a najviše ih je bilo iz ložionice Mostar.⁴⁸⁾ Po istom postupku premješteno je 13 željezničara i službenika iz Mostara, Trebinja, Čapljine i Konjica.⁴⁹⁾

Bilo je još službenika prema izvještajima vlasti »koji su neprijateljski raspoloženi prema državi ili su nezadovoljni«, ali nije bilo nikakvih konkretnih podataka za njihovo istjerivanje iz službe, zato su stavljeni pod strogi nadzor svojih službenih starješina. Takvih željezničara u Hercegovini 1921. godine bilo je 76. Oni su i dalje tretirani kao komunisti i »zadojeni komunističkim i socijalističkim idejama«. Zahtjevi zvaničnih vlasti bili su da se i oni izbace iz državne službe i »da se zamijene drugim radnicima koji još nisu zadojeni socijalističkim idejama«. Isto

44) ŽTPS, IAS, II—360, II—388.

45) ABiH, PU, prez. br. 8477/1921.

46) ABiH, Veliki župan Sarajevske oblasti (VZSO), br. pov. 4113/1924, f—43, 47, 114, 122.

47) Isto.

48) Isto.

49) Isto.

je mišljenje svih organa i rukovodstava na željeznici kao i organa vlasti, sa područja cijele Hercegovine.⁵⁰⁾

Glavnim organizatorima štrajka nedostajalo je u takvoj situaciji dovoljno odlučnosti, istrajnosti i jedinstva u samom rukovođenju, što se negativno odrazilo na dalje izvođenje praktičnih i konkretnih akcija u toku trajanja i konačnog ishoda štrajka. Primjer štrajka željezničara pokazuje da su unutrašnje borbe u radničkom pokretu bile prisutne i postojanje više struja u njemu imali su odraza i na vođenje praktičnih akcija radničke klase. U Hercegovini je postojalo potpuno jedinstvo u rukovođenju za cijelo vrijeme dok je trajao štrajk željezničara. Gojko Vuković, glavni organizator štrajka, iskusni borac i revolucionar, održavao je veze sa organizatorima štrajka u Hercegovini, dajući im uputstva i savjete za dalji rad i akcije. Takođe je koordinirao sa Ivanom Krndeljom u Sarajevu, članom Glavnog štrajkačkog odbora, jer su oba stupili u štrajk odlučni i s namjerom da se, koristeći se borbenim duhom i revolucionarnim raspoloženjem, radničkoj klasi pomogne da se izbori za svoje zahtjeve. Drugi su, umjerenim i kolebljivim stavom i shvatanjem da se nešto može postići molbama i rezolucijama, uveliko doprinijeli neuspjehu štrajka. U toku trajanja štrajka željezničara, prvi put je došlo do saradnje revolucionarnog dijela radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini sa Zvonašima, odnosno sa njihovim Udruženjem željezničarskih službenika Srba, Hrvata i Slovenaca u Sarajevu. Borba za ostvarenje uticaja u sindikalnom pokretu između revolucionarne i reformističke struje prvi put se vidno ispoljila u Bosni i Hercegovini za vrijeme štrajka željezničara, što je doprinijelo i porazu štrajka.⁵¹⁾

---

⁵⁰⁾ ABiH, VZSO, br. pov. 4113/1924, f, 114, 122.

⁵¹⁾ Ibrahim Karabegović, *Radnički pokret u BiH, između revolucionarne i reformističke orijentacije 1909—1929*, Sarajevo, 1973, str. 176—177.

Dušanka Kovačević

ORGANIZACIJA KPJ U PODGRMEČU ZA VRIJEME NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE*

Kada se govori o radu KPJ uoči rata, onda se u cjelini, a naročito za selo, manje može govoriti o organizacionom i statutarnom pitanju, a više o političkom uticaju Partije, koja je naročito od 1935. godine, zahvaljujući širokoj akciji borbe protiv prijetće fašističke opasnosti, sticala ugled jedne političke partije, koja u svojim stavovima o unutar-njoj situaciji i međunarodnim zbivanjima polazila od interesa radnih ljudi, njihove želje za nezavisnošću, demokratijom i socijalnom pravdom.

Mada je i na Petoj konferenciji KP Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, a naročito na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, veoma zaoštreno pitanje prijema novih članova u KPJ i SKOJ, sprovođenje ovih zaključaka imalo je mnogo više rezultata u gradovima nego na selu. Približno se može ocijeniti da je u broju od 250 članova KPJ u Bosanskoj krajini na seljake otpadalo oko 50 članova. Time se sigurno ne može izraziti ni ugled, ni uticaj Partije, kao ni političko raspoloženje seljaka, njihov odnos prema postojećem stanju u zemlji, koje je za ovaj najbrojniji sloj stanovništva značio socijalno-ekonomsku bijedu, prosvjetno-zdravstvenu i opštu zaostalost. Zbog duboke ilegalnosti Partije, neprestane brige režima, građanskih partija, vjerskih institucija da sačuvaju uticaj na seljaštvo rad komunista na selu bio je skopčan sa velikim poteškoćama. Ako bi se analizirao nastanak pojedinih partijskih organizacija, ili drugih oblika djelovanja KP na selu, bilo bi uočljivo da su ih najčešće stvarali učitelji-komunisti, studenti rodom iz pojedinih sela, zatim seljaci koji su za vrijeme boravka u fabrikama, rudnicima i šumskim manipulacijama dolazili u vezu sa radničkim pokretom i postajali simpatizeri KPJ ili članovi KPJ.

---

* Saopštenje podneseno na naučnom skupu »Podgrmeč u NOB. Skup je održan u Bosanskoj Krupi od 10. do 12. decembra 1979. godine. U posebnom radu o okružnoj konferenciji KPJ za Podgrmeč, autor će izvršiti rekonstrukciju mreže partijske organizacije.

Na Petoj pokrajinskoj konferenciji KP Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu bilo je na užem teritoriju Bosanske krajine 15 seoskih partijskih organizacija.¹⁾ U ovom radu ne pominje se partijska organizacija u selu Gudavac na krupskom srezu, koja je djelovala u tri susjedna sela. Iako organizaciono neoformljena, u selima Buševići, Blatnoj, Čadavici i Ruiškoj djelovala je grupa komunista, koju je okupljao iskusni revolucionar Simo Bjelajac, poslije svog dolaska u rodni Bušević kuda je bio protjeran kao komunista.

Rad ovih komunista ima veliki značaj za razvoj partijskih organizacija i razvoj ustanka u Podgrmeču. Kao domaći i ugledni ljudi, uživali su povjerenje naroda, poznavali političko raspoloženje, što im je omogućavalo da šire krug simpatizera i saradnika KPJ, da ih uključuju u politički rad i akcije.

Pored toga, iz podgrmečkih sela nalazio se jedan broj omladine na školovanju u gradovima sa razvijenijim radničkim i antifašističkim pokretom. Pod uticajem komunista oni su postajali nosioci ideja o boljem i pravednijem društvu, obavještavali narod o borbi radnika i omladine, donosili naprednu literaturu itd. U ustaničkim danima ovi omladinci bili su ozbiljan faktor u širenju ideja narodnooslobodilačkog pokreta i nosioci linije KPJ prema okupatorima i domaćim izdajnicima.

Vojnici bivše jugoslovenske vojske, koji su izbjegli zarobljeništvo i vratili se svojim kućama, jedan broj i sa oružjem, bili su nosioci nezadovoljstva zbog izdaje koju je izvršio kralj i vladajući režim, shvatajući da je narod izigran u najtežem trenutku i prepušten sam sebi. Nezadovoljstvo sa socijalnim položajem u kakvom su živjeli ljudi ovog kraja i koje je stalno tinjalo, sada je prerastalo u svijest da je i taj oskudni život iz temelja poremećen i ugrožen.

Oblasno partijsko savjetovanje na Šehitlucima, formiranje oblasnog vojnog rukovodstva, postavljanje vojnih povjerenika u većini srezova Bosanske krajine, upućivanje proglašenja CK i drugih partijskih materijala, prikupljanje oružja, upućivanje kompromitovanih komunista iz sredine gdje im je prijetila opasnost od hapšenja na rad u druge krajeve, obilazak terena od najodgovornijih ljudi i usmeno prenošenje direktiva za pripremu ustanka, stvaranje partijskih rukovodstava od mlađih, nekompromitovanih ljudi u okupiranim gradovima — govore o mobilnosti partijske organizacije Krajine u pripremi ustanka.

Ustaški zločini nad srpskim stanovništvom koji su prijetili istrebljenjem naroda ubrzali su podizanje ustanka, dali mu ogromnu širinu, naročito u ovim krajevima gdje je za kratko vrijeme uništeno desetine hiljada ljudskih života. Mada programski usmjeren na zaštitu najosnovnijih ljudskih prava za život, ustanak je tokom vremena mogao biti uspješan pod uslovom da prihvati osnovne postavke narodnooslobodilačkog pokreta — u prvom redu ideju o zajedničkoj borbi Srba, Hrvata i Muslimana. Za mnoge organizatore ustanka, bez obzira što nisu bili komunisti, ta ideja bila je jasna od početka. Iako u Podgrmeču u početku ustanka nije bilo većeg broja komunista, ne treba zanemariti veze koje su ustanici stvarali sa snagama u oslobođenom Drvaru, gdje je

¹⁾ Dana Begić, *Peta pokrajinska konferencija Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu*. Prilozi Instituta za istoriju, br. 3. Sarajevo 1967, str. 145—166.

razvijen širok organizacioni rad u jedinicama i na slobodnoj teritoriji, stvarani prvi organi vlasti, informativna štampa, koja je naročito mnogo doprinijela izgradnji zajedničkih stavova u ustanku u Bosanskoj krajini.

Činjenica da u borbi protiv okupatora učestvuje Sovjetski Savez sa svojom Crvenom armijom, kao i kasnije stvaranje antihitlerovske koalicije, imalo je snažnog uticaja, kako na borbeni moral naroda, tako i na političko shvatanje ustanika o ciljevima borbe koja se vodi. Sa sigurnošću se može reći da je mnogo više od slavenskog osjećanja jedinstva sa Rusijom, izbijalo osjećanje povjerenja u radničko-seljačku Crvenu armiju, u zemlju radnika i seljaka. U prvim ustaničkim četama postavljani su, po ugledu na Crvenu armiju, politički komesari, čime se davalo obilježje karakteru ustanka i vojske koja u njemu niče. To takođe govori o nastojanju komunista i simpatizera radničkog pokreta u ustaničkim redovima da vojne jedinice ustanka organizaciono i politički budu u skladu sa platformom NOP pod rukovodstvom Partije. Pored toga, neke ustaničke jedinice (odred u Majkić Japri) su već polovinom avgusta uspostavile vezu sa Drvarom, pa su po ugledu na tamošnju organizaciju uzeli naziv gerilac, birali političkog komesara itd.²⁾

Zanimljiv je podatak da su nakon oslobođenja pojedinih sela, umjesto seoskih knezova, birani kao organi vlasti »komesari«, na primjer, u Gudavcu, Gornjoj i Donjoj Suvaji, što je vjerovatno učinjeno pod uticajem komunista iz ovih sela.³⁾ Stojan Makić, govoreći o formiranju prvog seoskog odbora u Majkić Japri navodi da je, čitajući Ustav SSSR-a, došao na ideju »da bi bilo najbolje na sličan način organizovati posao u organima vlasti u ustanku«.⁴⁾

Taj rad odvijao se u uslovima kada još nije bilo partijskih rukovodstava na terenu, a veze sa Oblasnim komitetom nisu funkcionisale. Ovi komunisti radili su po svom iskustvu i na osnovu oskudne partijske literature sa kojom su raspolagali. Događaji usred kojih su se našli prevazilazili su njihovo brojčano stanje i njihovu organizaciono-političku pripremljenost. Okolnost da su djelovali na užim lokalitetima oslobođene teritorije ili u manjim ustaničkim jedinicama takođe je sužavala mogućnost djelovanja na cijeloj ustaničkoj teritoriji. Ali, uloga ovih malobrojnih i u većini mladih i neiskusnih kadrova, bila je velika. Oni su dosljedno stajali na pozicijama jedinstva Srba, Muslimana i Hrvata, borili se protiv nasilja i šovinističkih ispada protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Koliko je u oslobođenim selima Podgrmeča bilo aktivista revolucionarnog radničkog pokreta ubjedljivo pokazuje podatak da je samo u oktobru 1941. godine primljeno na dva sastanka 22 nova člana Partije. Bili su to skojevci i simpatizeri koji su se u toku ustanka vidno istakli u političkom radu i vojnim akcijama. Tako je na sastanku u Velikoj Ruiškoj krajem oktobra primljeno 18 drugova i drugarica za članove Partije, dok su na sastanku članova Partije i simpa-

²⁾ *Podgrmeč u NOB*, Stojan Makić: *U Majkić Japri*, knj. I, Beograd 1972. (str. 734).

³⁾ Članak Dane Babića: *Od seoskih komesara do partizanske opštine u Suvaji — Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, Isto, knj. III, str. 102.

⁴⁾ *Podgrmeč u NOB*, Stojan Makić: *U Majkić Japri*, Isto, str. 740.

tizera u Majkić Japri primljena 4 druga u članstvo Partije. U septembru je formirana partijska ćelija u Lušci Palanki koja je brojala 6 članova. Ćeliju je organizovao Ilija Došen. Pored toga, iz Bosanske Krupe i Bosanskog Novog izišlo je oko desetak komunista na oslobođenu teritoriju. Od 12. septembra boravio je u Podgrmeću štab takozvane Krajiške divizije, čiji je komandant bio Danko Mitrov. U zaštitnici tog Štaba, bilo je nekoliko komunista iz Banje Luke.

Poslije ulaska u Drvar, u septembru mjesecu 1941. godine, italijanska okupatorska vojska u toku oktobra zaposjela je i garnizone u Bosanskom Petrovcu, Ključu, Sanskom Mostu, Bihaću, Bosanskoj Krupi i Otoki. Tako je podgrmečka ustanička teritorija sa svih strana bila okružena italijanskim garnizonima osim Bos. Novog koji je spadao u zonu njemačkih okupatora. Poznata italijanska politika pokušaja slamanja ustanka, u čijim su redovima bili uglavnom Srbi, pomoću parola da su oni došli kao prijatelji i zaštitnici srpskog naroda, pojavila se u ovom planinskom kraju na pragu zime, u vrijeme kada je veliki broj porodica, čije su kuće zapaljene u ustaškim akcijama u ljeto 1941. godine, živio u bajtama, veliki broj stanovnika bio istrijebljen u ustaškim zločinima, grmečka sela bila puna izbjeglica koje su bježale sa okupirane teritorije, ustanička vojska bila slabo opremljena i oružjem, i odjećom i obućom, a pored toga još nedovoljno vojnički organizovana i politički heterogena. Italijanski oficiri nastojali su da dođu u kontakt sa ustaničkim komandantima, bilo putem usmenih razgovora ili pisama, pozivali stanovnike ovih sela da dođu u gradove sa svojim proizvodima, obećavali im snabdijevanje tekstilom, solju, duvanom, petrolejom, pa čak poklanjali i so da se podijeli srpskim seljacima. Treba reći da je oskudica u soli bila veliki problem Podgrmeća, naročito u jesen i zimu, kada je trebalo usoljavati meso i sušiti ga za zimnicu, a za njom su osjećali potrebu i ljudi i stoka u svakodnevnoj ishrani. Po selima su se pojavili šverceri sa duvanom, soli i drugim namirnicama u kojima se oskudijevalo. Kao cijenu za »zaštitu Srba« od ustaša, za normalizovanje privrednog života putem nesmetanog dolaska seljaka u gradove pod talijanskom okupacijom, italijanski okupatori tražili su nesmetano kretanje u Podgrmeću i Grmeću, sa pravom eksploatacije šumskih bogatstava i boksitne rude u ovom kraju. U kontaktu sa kolebljivim ustaničkim vođama i reakcionarnim seljacima, oni su predlagali istrebljenje komunista i stvaranje četničkih vojnih organizacija. To je bio plan slamanja ustanka pod rukovodstvom Komunističke partije i prevođenje ustaničkih jedinica Podgrmeća u tabor kontrarevolucije. Složena situacija u kojoj su se našla rukovodstva, partijske organizacije, kao i drugi svjesni antifašisti Podgrmeća, zahtijevala je pojačavanje najšireg političkog rada u vojsci i na terenu. Takođe je bilo prisutno uključivanje u takav rad najširih snaga naroda i vojske u obračunu sa velikosrpskim četničkim elementima koji su širili propagandu u korist sporazumijevanja sa Talijanima, sabotirajući oružane sukobe sa talijanskim okupatorima koji su, s vremena na vrijeme, u većim ili manjim jedinicama čak izlazili i na oslobođenu teritoriju. Iako se na čitavom frontu, suočenom sa talijanskim okruženjem izvjesno duže vrijeme osjećalo zatišje, ali ono se ne može poistovećivati sa totalnim oportunistom i pokoleba-

nošću jedinica. U tom smislu može se govoriti o nekim četama koje su imale najisturenije položaje prema Talijanima, a njihovi rukovodioci bili pročetnički orijentisani (na primjer, Radićka četa na čelu sa Danom Uzelcom, čiji su se predstavnici u nekoliko navrata sastajali sa talijanskim oficirima i nastojali da svoje stavove nametnu vojsci i narodu svojih sela).

Protalijanska propaganda reakcionarnih velikosrpskih elemenata ponovo je oživljavala i zaoštravala borbu protiv Muslimana i Hrvata, koja se ogledala i u pokušajima ubijanja pojedinih Muslimana koji su se nalazili na terenu Podgrmeča (ubistvo Muhameda Bajrića, pokušaj ubistva Hajre Kapetanovića i pokušaj napada na vojno-politički kurs koji je održan u Duboviku). Politički rad u vojsci i pozadini dobio je karakter političke mobilizacije naroda u raskrinkavanju, političkoj i moralnoj izolaciji nosilaca talijanaštva i četničke ideologije. Osuda četništva i talijanaštva na taj način pretvorila se u svenarodnu akciju. U svemu tome isticala se želja naroda da ne ostane bez svoje vojske, kao i odlučna namjera većine ustanika da ne ostanu bez oružja. Vjekovno iskustvo naroda da tuđin koji zaposjeda rodnu zemlju ne može biti prijatelj, a oni koji ga podržavaju ne mogu biti prijatelji naroda, lako se spojilo sa stavom KPJ o značenju italijanske propagande i razloga njihovog dolaska na ovaj teren.

Uloga komunista i njihovih simpatizera u ustaničkoj vojsci u Podgrmeču zavisila je od njihove aktivnosti i sposobnosti da utiču na masu boraca, kao i od stava vojnih rukovodilaca ustaničkih jedinica. Narod je, dižući se na ustanak birao vojne rukovodioce iz redova ljudi koji su imali vojno znanje i iskustvo, hrabrost i spremnost za borbu. Bili su to većinom ljudi iz nižeg oficirskog i podoficirskog sastava bivše jugoslovenske vojske. Najistaknutiji među njima, mađa nisu bili članovi Partije, bili su svjesni najosnovnijih stavova KPJ u ustanku, među koje spada i odnos prema Hrvatima i Muslimanima. I oni sami, kao vojnici, bili su duboko razočarani izdajom vojnog i političkog rukovodstva stare Jugoslavije. U ustanku su bili nosioci najboljih borbenih tradicija naroda svoga kraja, a politički veoma bliski stavovima KPJ i platformi NOP-a. Njihova čestitost i vjernost narodu dovela ih je brzo na pozicije narodno-oslobodilačkog pokreta, što se ispoljilo, kako u prihvatanju organizacionih mjera u izgradnji vojnih jedinica, prihvatanju političkih komesara, stvaranju partijskih i skojevskih organizacija, tako i prihvatanju političkih stavova KPJ. Svoju oficirsku čast i zakletvu oni su stavili u službu svoga naroda i revolucije. 1942. godine najpoznatiji i najспособniji komandanti podgrmečkih jedinica postali su članovi KPJ. Od vođa ustanka postajali su komandanti revolucionarne armije. Svi ti događaji zgusnuti su u nekoliko mjeseci razvoja ustanka i narodnooslobodilačke borbe. Ovaj preokret dešavao se u dramatičnim mjesecima krize ustanka u vrijeme dolaska talijanske vojske u Bosansku Krupu, Sanski Most, Bihać, Liku, u vrijeme zaposjedanja slobodnog Drvara od strane talijanske fašističke vojske, u vrijeme kada italijanski okupatori provode smišljeni plan o takozvanoj zaštiti srpskog naroda od ustaša, ne intervenišu ni kada četnički elementi vrše nasilja i zločne nad muslimanskim stanovništvom i povezuju se sa velikosrpskim šovinističkim elementima, u cilju slamanja ustanka i razoružanja ustanika.

Okružni komitet KPJ, formiran u oktobru mjesecu 1941. godine, zajedno sa većinom partijskog kadra, bilo da se nalazio u vojsci ili na oslobođenoj teritoriji nije, u vojničkom pogledu, predstavljao nikakvu snagu. Okružni komitet KPJ za Podgrmeč bio je formiran u sljedećem sastavu: tri Muslimana, uključujući i sekretara Okružnog komiteta koji je uzeo srpsko ime i prezime i dvije drugarice srpske nacionalnosti. Njihova snaga bila je u poznavanju linije Partije i dubokog uvjerenja da za taj put vrijedi živjeti i umrijeti i u neokaljanosti imena Komunističke partije kroz decenije duboke ilegalnosti, velikih žrtava, koje je dala u borbi za rješavanje nacionalnog pitanja, za odbranu nezavisnosti Jugoslavije. Sa istinskim borcima za slobodu naroda nije bilo teško naći zajednički jezik.

Zasluga Okružnog komiteta za Podgrmeč, a naročito sekretara Komiteta, je u tome, što je suzbio pojavu mjestimičnih lijevih skretanja, obračuna sa neprijateljskim elementima bez obavještanja javnosti, a isto tako u naporu da obuhvati političkim radom vojsku i čitav narod. Na taj način, legalizovana je i postala stvar čitavog naroda borba protiv četničkih elemenata i talijanaša, njihova osuda i uklanjanje sa rukovođićih položaja u vojsci i u narodnooslobodilačkim odborima. U tome je Okružni komitet Podgrmeča imao veliku pomoć Oblasnog komiteta KPJ, naročito Đure Pucara Starog i Osmana Karabegovića, koji su u toku 1941. godine dva puta dolazili na teren Podgrmeča, kao i dr Mladena Stojanovića, koji je svojim dolaskom zajedno sa članovima Oblasnog komiteta, svojim susretima sa vojskom i narodom u nizu sela i jedinica, doprinio sređivanju političkih prilika u ovom kraju.

Partijski radnici na Podgrmeču postizali su uspjehe snagom i autoritetom argumenata i neumornim radom da što veći broj ljudi ne samo ubijede u pravilnost linije Partije, nego da ih uključe u redove Partije i SKOJ-a, kao i druge antifašističke organizacije koje su stvarane u toku rata, a o kojima će biti više riječi u toku daljeg izlaganja. U tom radu bili su od izuzetnog značaja komunisti sa ovog terena, koji su u radu na stvaranju raznih organizacija, imali veliku ulogu. Do Oblasnog savjetovanja u Skender Vakufu u februaru 1942. godine, broj komunista na podgrmečkom okrugu utrostručen je. Još više je povećan broj članova SKOJ-a. Partija je prodrla svojim organizacionim formama u većinu oslobođenih sela i time stvorila uslove za stvaranje novih partijskih i skojevskih organizacija. Povećao se broj partijskih aktivista u vojsci, bilo slanjem članova Partije i SKOJ-a u oružane jedinice, bilo prijemom novih članova KPJ iz redova ustanika. Veliku pomoć pružili su i komunisti iz Drvara i okoline, koji su nakon ulaska Italijana u Drvar došli u Podgrmeč. O tome govori i prijem na koji je naišao u Podgrmeču dr Mladen Stojanović. On je bio u narodu Podgrmeča poznat prije rata kao humani narodni ljekar. Bio je istaknut kao pravedan čovjek i pristalica narodnog pokreta. Samo u devet većih sela u Podgrmeču Mladena je dočekalo oko 7 hiljada ljudi⁵⁾ U Podgrmeč je došao u svojstvu komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu i jednog od proslavljenih organizatora narodnog ustanka na Kozari. Njegov boravak u Pod-

---

⁵⁾ Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bos. krajini*, Beograd 1967, str. 290.

grmeču ostavio je vidan trag. On je ubrzao akciju oformljavanja narodnooslobodilačkih jedinica, stvaranje jedinstvenog stava prema italijanskom okupatoru i drugim političkim problemima koji su bili u toku. Razumije se da time nisu riješeni svi problemi. Iz prostog razloga što je uspjeh partijske linije zavisio od mijenjanja svijesti ljudi, a to je dugotrajniji proces koji mogu da ubrzaju pojedini autoriteti, ali ne mogu da zamijene sve one napore i snage koji su potrebni da se organizaciono i idejno učvrsti i dosljedno sprovede sve ono što je sadržavao tadašnji trenutak razvitka ustanka i revolucije na koji je ukazivala KPJ.

Period nadiranja četništva pod skutom italijanske fašističke vojske vremenski je imao epizodni karakter u Podgrmeču. Iz njega je Partija izašla sa političkim uspjesima i iskustvima koji su ostali trajna vrijednost u daljem razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u Podgrmeču. Činjenica da je prvi neposredni sukob sa talijanskim okupatorom uslijedio tek u decembru 1941. godine, a negdje tek 1942. godine, ne može uticati na ocjenu političkog stanja u vojsci i u narodu u tom periodu.

Izuzetno snježna zima 1941/42. godine prikovala je italijanske jedinice u garnizone. To kao i činjenica da su četnici oklijevali sa svojim akcijama pružilo je mogućnost konsolidacije i organizacionog sređivanja ustaničkih jedinica i snažnoj političkoj akciji u vojsci i narodu u obračunu sa četničkim izdajnicima. Neki od najekstremnijih pristalica saradnje sa italijanskim okupatorom i nosiocima četnike kontrarevolucionarne organizacije pod uticajem raspoloženja vojske i naroda bili su prisiljeni da napuste podgrmečku teritoriju gdje su doživjeli puni politički poraz.⁶⁾

U toku svog boravka na području Podgrmeča koji je trajao oko mjesec i po dana, dr Stojanović je zajedno sa Osmanom Karabegovićem i drugim vojnim i političkim rukovodiocima ubrzao proces reorganizacije vojnih jedinica, njihovo uključivanje iz zatvorenih odreda, koji su se formirali u okviru pojedinih sela, stvorenih radi odbrane svoje najbliže okoline, ponegdje organizovanih kao smjenaška vojska, u pokretne vojne jedinice sa jedinstvenim rukovodstvom, jednakim amblesima, vojničkim pozdravom i partizanskom zakletvom.

U toku decembra — druga polovina — održana je prva okružna partijska konferencija u Podgrmeču. U nedostatku zapisnika sa ove konferencije i drugih pouzdanih izvora prisiljena sam da se pouzdam u svoje sjećanje o toku konferencije. Održana je u kući Soje Čopić i na njoj je prisustvovalo oko dvadeset vojnih i političkih rukovodilaca sa terena Podgrmeča. Prisustvovali su još i Đuro Pucar Stari i Osman Karabegović u ime Oblasnog komiteta, kao i dr Stojanović, koji je tada boravio u Podgrmeču. U svom referatu sekretar OK govorio je o radu Komiteta, o postignutim uspjesima u političkom radu u narodu i vojsci, o razvoju partijskih organizacija, SKOJ-a i masovnih organizacija, o radu u vojsci, o problemima kadrova i opštoj političkoj situaciji u Podgrmeču, ukazujući na političke teškoće koje nisu savladane. Međutim,

---

⁶⁾ Iz zapisnika konferencije u Skender Vakufu. (Arhiv Bos. krajine, B. Luka — ABK).

ocjene koje su u svojim diskusijama dali, naročito Mladen Stojanović i Osman Karabegović, bile su veoma oštre. Odnosile su se u prvom redu na to da još nije započela borba sa talijanskim okupatorom, što je potvrda da u vojsci vlada kolebljivost, da je to oportunistički stav prema Talijanima, da nije bilo dovoljno političkog rada u jedinicama. Naročito je kritikovan nedovoljan rad nekih političkih komesara u vojnim jedinicama, njihovo nevojničko ponašanje (bez uniforme i opasača, bez iskustva u vojnim znanjima itd.), a isto tako iznesena je ocjena o nedovoljnom angažovanju komiteta u političkom radu, naročito u vojsci.

Mnoge od ovih ocjena nisu vodile računa da se radilo o procesu koji je bio u toku, nego kao nedovoljan rad. U vojne jedinice slat je kadar političkih komesara koji su imali nešto više ili manje školskog obrazovanja, često bez osnovnog vojnog znanja i iskustva. Ali, bili su to mladi komunisti sa osnovnim poznavanjem partijske linije, a neki i sa određenim teoretskim znanjem iz marksističke teorije i političke prakse. U pojedinačnim slučajevima, zadaci koji su postavljeni pred njih prevazilazili su njihove mogućnosti da vrše ovakve funkcije. U daljnjem razvitku ustanka, politički komesari su izrastali iz boračkog sastava, iz redova politički najzraslijih i u borbama istaknutih vojnika pojedinih jedinica. Za njih su 1942. godine organizovani posebni vojno-politički kursevi.

Bez namjere da se uplicem u analizu vojnih uslova za otpočinjanje borbi sa italijanskim okupatorom treba imati u vidu da su partizanske jedinice u to vrijeme bile u reorganizaciji, da su bile formirane kao vojska kojoj je osnovni zadatak bio odbrana slobodne teritorije, odnosno čak jedinim dijelom samo svojih sela. Bilo je previše smjela i površna ocjena da se radilo o oportunizmu prema talijanskom okupatoru. Takva ocjena mogla se odnositi na pojedince u ustaničkoj vojsci. Sigurno je da bi svaki pokušaj prodora talijanske vojske na oslobođenu teritoriju izazvao vojne akcije partizana. Rukovodeći vojni kadar nije se zavaravao propagandom talijanskih okupatora da su »došli da čuvaju srpski narod od ustaških pokolja«. Ali, italijanska politika, u skladu sa takvom propagandom, da ne preduzimaju vojne akcije protiv ustanka, nije jedini razlog nedovoljnoj ofanzivnosti prema ovom okupatoru. Vojni rukovodioci su morali imati na umu i uslove u kojima bi otpočeli sukobe sa Italijanima. Počinjalo je zimsko doba, sa izuzetno teškim snježnim padavinama. Moralo se u slučaju partizanskih akcija na italijansku vojsku, računati sa odmazdom koja bi se najvjerojatnije izrazila u paljenju i uništavanju sela, što bi i narod i vojsku dovelo u težak položaj. Time bi sigurno više izgubili nego dobili u političkom pogledu, jer bi teškoće izazvane na taj način dovele do demoralizacije stanovništva i vojske, a samim tim i do oseke ustanka. Razvoj događaja, nakon prebrođavanja krize koja se pojavila sa dolaskom talijanske vojske, omogućuje mi da zauzmem ovakvo stanovište. Vezujem ga samo za Podgrmeč u kome su vojno-političke prilike bile srećnije nego na terenima gdje je okupator našao saradnike za svoje mračne namjere.

Kao učesnik u tim zbivanjima, osjećam potrebu da pokušam objasniti kako je nama komunistima uspjelo da za veoma kratko vrijeme savladamo ne samo djelatnost četničkih elemenata, nego i pojave koleb-

ljivosti i oportunitizma u momentu kada se, umjesto ustaškog noža koji je Podgrmeč tako stravično osjetio, pojavio drugi okupator koji je nudio zaštitu i mnogo šta u čemu je narod oskudijevao. Nije bilo soli, petroleja, obuće, tekstila, sapuna, duvana itd. Rekla bih da se narod diže na bunu onda kada shvati da je to jedini put kojim se može ići. A narodi Jugoslavije, uključujući i narod ovog kraja, do kraja su ispili gorku čašu iskustva. Sav predratni život, a onda okupacija i zbivanja u njoj, beskrajne žrtve koje je dao, mogli su dati samo jedan plod: nemirenje sa prošlošću, ni sa onim što nudi četništvo pod skutom italijanskog okupatora. Oružje koje su imali i nejakta sloboda koje su se domogli, bili su predragocjeni jer su skupo plaćeni. Partija je pred njima otvarala put-borbe do konačne pobjede — težak, zavisn od naroda i njegove svijesti. Na tom velikom raskršću vojska i narod Grmeča bratiniili su se sa revolucijom.

Oblasna partijska konferencija u Skender Vakufu, održana od 21—23. februara 1942. god., bila je u znaku objedinjavanja partijskog rada pod rukovodstvom Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu, stvorenog 1940. godine. Tada je već prošlo sedam mjeseci od početne oružane borbe protiv okupatora i izdajnika. U vojnim jedinicama bilo je više od devet hiljada ustanika. Jedno od osnovnih pitanja kojima se bavila konferencija, bila je pojava četništva, kao odjek dolaska talijanskog okupatora u pojedine garnizone, zbog čega su na površinu smjelije počele izlaziti sve one neprijateljske snage u redovima ustanika koje su bile protiv rukovodeće uloge Partije i svega onoga što se pod njenim rukovodstvom formiralo u vojsci i na oslobođenoj teritoriji. Izvan te krize našla se jedino teritorija Kozare, jer su srezovi koje je obuhvatala u ratu bili u zoni njemačkog okupatora.

Velika uloga konferencije u Skender Vakufu je u tome što je na njoj započet proces identifikacije četništva sa kontrarevolucijom i kolaboracionizmom, otkrivajući već započete veze velikosrpskih elemenata u redovima ustanika ne samo sa talijanskim okupatorom, nego i njihovu saradnju sa ustašama i njemačkim okupatorom. Mišljenje da se radi o nekom unutarnjem sukobu među ustanicima koji se može prevazići političkim radom i ubjeđivanjem moralo se povući pred činjenicom kolaboracije četničkih elemenata sa okupatorima i ustašama i njihovim zajedničkim akcijama protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Činjenica da se radi o kontrarevolucionarnoj izdajničkoj akciji dovela je na samoj konferenciji do pojave klasnog zaoštavanja ovog pitanja — bilo je diskusija koje su frontalno napadale kulake, žandare u ustaničkim redovima itd. One su imale djelimično uporište i u političkom referatu u kome je, između ostalog, rečeno da »narodnooslobodilački front treba klasno pročititi, treba iz njega izbaciti sve one elemente koji bi sutra bili protiv nas«. ⁷⁾

Međutim, ta odstupanja od platforme NOP-a bila su pojedinačna i nisu imala uticaja na konačne zaključke konferencije koji se, pored ostalog, mogu izraziti i jednom rečenicom Đure Pucara Starog koju je

⁷⁾ Isto.

iznio u svojoj diskusiji: »Danas se mi borimo protiv okupatora i njegovih slugu. Ne borimo se za sovjetsku vlast«.

Dolazak Lepe Perović člana PK KPJ za BiH, koja je donijela stavove konferencije PK u Ivančićima na kojoj je prisustvovao i drug Tito, o čemu je podnijela izvještaj na sastanku održanom u Aginom Selu, odmah nakon konferencije u Skender Vakufu, još je više doprinio jasnoj liniji krajiških komunista u borbi za najšire okupljanje svih rodoljubivih snaga u borbi protiv okupatora i njihovih sluga — ustaša i četnika.

U vrijeme Oblasne konferencije u Skender Vakufu u Podgrmeču je već završen krizni period iz koga je izašla neorganizovana vojska u kojoj je sve više rastao broj članova KPJ i SKOJ-a. Treba istaći da je većina političkih radnika u vojsci i na terenu bila veoma mlada i neiskusna, suočena sa ogromnim zadacima. Baš tada je došla do izraza istinska patriotska svijest ogromne mase boraca i njihovo povjerenje u liniju Partije. Sa punim pravom se može reći da je u daljem toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije ovaj kraj bio »važno uporište snaga oslobodilačkog rata i revolucije.«^{7a)}

U tom vremenu stvorene su ili brojno ojačane partijske organizacije i u vojnim jedinicama i na terenu. Na konferenciji u Skender Vakufu iznesen je podatak o 80 članova KPJ u Podgrmeču. Taj broj se odnosi na partijske organizacije na terenu. Šefket Maglajlić, prvi sekretar Okružnog komiteta za Podgrmeč navodi da je početkom 1942. godine na oslobođenoj teritoriji bilo 120 članova KPJ, što bi, vjerovatno, bio odgovarajući broj članova i u vojsci i na terenu.⁸⁾

U toku 1942. godine stvoreni su sreski komiteti u sva tri podgrmečka sreza, kao i opštinski komiteti u svim opštinama na oslobođenoj teritoriji.

Krajem 1941. godine i u toku 1942. postepeno se razdvajaju u vojsci i na terenu partijske organizacije koje su jedno vrijeme djelovale jedinstveno. Ove organizacione promjene omogućile su brz porast članova KPJ, kako u vojsci, tako i na terenu.

1942. godina bila je godina velikih vojno-političkih uspjeha u Bosanskoj krajini. Te godine formirane su na terenu Podgrmeča II, VI i Osmu udarna brigada. Pored stalnog brojnog jačanja ovih jedinica, rasla je i njihova organizovanost, disciplina, pokretnost, vojno iskustvo i politička zrelost boraca. U tom pogledu znatnu pomoć pružao je i Vrhovni štab koji se nalazio na terenu Krajine i Operativni štab za Bos. krajinu. Oslobođanjem nekoliko važnih neprijateljskih uporišta — Prijedora, Bos. Krupe, Cazina i Bihaća stvorena je široka oslobođena teritorija koja je bila izvor novih boraca, većeg uticaja narodnooslobodilačkog pokreta na narod tih krajeva, stvaranje partijskih organizacija, kao i organizacija omladine i žena. Sve to je omogućilo neposredne veze Srba, Hrvata i Muslimana, stvaranje uzajamnog povjerenja i borbenog jedinstva. Svi ti događaji bili su težak vojni, politički i ekonomski udarac za okupatora i njihove poimagače.

^{7a)} Đuro Pucar-Stari: *Žarište i uporište NOR, Podgrmeč u NOB*, knjiga 3, str. 5.

⁸⁾ Šefket Maglajlić: *Partijska organizacija Podgrmeč 1941—1942, Podgrmeč u NOB-u*, knjiga 2, str. 5.

U vrijeme proširenja slobodne teritorije nakon oslobođenja Bos. Krupe, Otoke, Bužima i niza drugih sela sa ranije oslobođene teritorije slani su pojedini kadrovi sa zadatkom da politički rade u narodu, da organizuju izbore narodnooslobodilačkih odbora, da organizuju partijske i skojevske organizacije. U Bos. Krupi koja je bila slobodna tri mjeseca, za to vrijeme je imao sjedište Sreski komitet KPJ i SKOJ-a, a u to vrijeme formiran je i Sreski narodnooslobodilački odbor sa sjedištem u Bos. Krupi.

Nakon ponovnog zauzimanja ovih terena od neprijatelja, jedan dio ljudi ostao je da radi u ilegalnosti, dok su oni koji su se istakli u javnom radu morali povući na oslobođenu teritoriju.

Mlada partijska organizacija Podgrmeča brzo se osposobljavala ne samo za rad na svom terenu, nego je, sa širenjem slobodne teritorije, bila u stanju da izdvaja kadrove i za druge terene gdje je partijska organizacija bila nerazvijenija, bilo da se radi o vojnim jedinicama ili radu na terenu. Praksa slanja kadrova tamo gdje su najpotrebniji bila je uobičajena za sve vrijeme rata. Većina komunista koji su 1941. godine došli u Podgrmeč ili neki drugi kraj po zadatku Partije bili su često raspoređivani na druge terene, slani i u vojne jedinice i na druge zadatke. Vrlo brzo to je postala uobičajena praksa i kad je riječ o domaćem kadru komunista. Oni su slani na rad u druge opštine na terenu, zavisno od potreba političkog rada; raspoređivani su i na druge srezove ili okruge (naročito u centralnu Bosnu). Ponašanje ovih mladih komunista, među kojima je bilo i djevojaka, govori o njihovoj velikoj disciplini i odgovornosti, kao i o velikom povjerenju Partije u ove mlade snage koje su izrastale i sazrijevale u neprestanom naporu zemlje i naroda u borbi za slobodu i društveni preobražaj.

U toku 1942. godine započeli su sa radom i partijski kursevi. Prva dva kursa održana su u Hašanima, a drugi u Jasenicima. Na kurseve su upućivani najbolji aktivisti Partije iz sreskih i opštinskih komiteta KPJ, sekretari partijskih organizacija i članovi skojevskih rukovodstava. Teme kurseva bile su: razvitak društva, KPJ (razvitak radničkog pokreta), teorija Partije, organizaciono pitanje), nacionalno pitanje, seljačko pitanje, Linija naše partije, oslobodilački rat, o Sovjetskoj Državi, fašizam, zatim teme o NOV, NOO, SKOJ-u, AFŽ-u. Partijski aktivisti iz Podgrmeča učestvovali su i na kursovima koji su održavani u Smoljanima, dva u Drvaru, dva u Bihaću, itd. Kroz ove kurseve prošlo je preko 200 članova KPJ iz odreda, brigada i partijskih rukovodstava sa terena Bos. krajine.⁹⁾

Malobrojna marksistička literatura teško je mogla zadovoljiti potrebe ideološkog uzdizanja kadrova, što je bilo obavezno ne samo za one koji su slani na kurseve, nego je to bio zadatak svakog komunista — »da radi sam nad sobom«, kako se tada govorilo. Teme o liniji KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi obrađivane su pomoću članaka u »Proleteru« i »Borbi«. Pa i pored oskudice u knjigama i veoma niske školske spremne velikog broja članova KPJ, postizani su vidni rezultati u ideološ-

⁹⁾ Krsto Popivoda: *Marksističko obrazovanje partijskih kadrova*, »Komunist«, Bgd. 1978, str. 38.

kom podizanju i osposobljavanju ljudi za razne političke i društvene funkcije.

U toku narodnooslobodilačke borbe na teren Podgrmeča dolazili su neprestano komunisti iz okupiranih gradova i drugih ugroženih područja. Teško je utvrditi koliki su broj ljudi oni predstavljali u podgrmečkoj organizaciji. Podaci o socijalnoj strukturi partijske organizacije u Podgrmeću govore da je ona u punoj mjeri odgovarala socijalnoj strukturi stanovništva, tj. da je u njoj bilo najviše seljaka. Krajem 1942. godine, odnosno početkom 1943. godine na terenu Podgrmeča bilo je 270 članova Partije. Nakon IV neprijateljske ofanzive, utvrđen je broj od oko 80 članova KPJ, od kojih su mnogi bili bolesni od tifusa. Ukoliko nisu izgubili život u velikim zbjezgovima grmečkog naroda, komunisti Podgrmeča otišli su u vojne jedinice. Pa ipak, već 9. maja 1943. god. Okružni komitet izvještava Oblasni komitet o 140 članova Partije.¹⁰⁾

I još jedan podatak. 17. maja 1943. god. održana je okružna partijska konferencija sa 89 učesnika, na kojoj je tajnim glasanjem biran Okružni komitet. 1. februara 1944. godine bilo je u Podgrmeću 516 članova Partije, od čega 408 seljaka. U sastavu članstva bilo je 98 žena.¹¹⁾

Stalni porast partijskog članstva bio je izraz političkog stanja u Podgrmeću. Biti član Partije nije bila nikakva privilegija, niti vlast. Kao ilustraciju navodim pismo Oblasnog komiteta za Bos. krajinu okružnim komitetima, upućeno 31. avgusta 1944. godine. Ono upozorava na greške komiteta koji preuzimaju funkcije vlasti (premještaju učitelje ili odbornike — komuniste bez znanja birača, zatim na pojavu da su odbornici više okrenuti komitetima nego višim instancama vlasti; upozoravaju se komiteti da ne mogu mijenjati odluke odbora, naređivati im, nego samo pomagati da izvrše svoje zadatke; komiteti ne treba da »trebaju« svoje izdržavanje kod odbora ili komandi mjesta, ili da to traže od naroda. Komiteti se upućuju na primanje članarina od partijskog članstva u novcu i naturi i primanju dobrovoljnih priloga od simpatizera.¹²⁾

Podgrmeč je u mnogo čemu primjer najdosljednijeg rada Partije u organizovanju naroda, u izgradnji narodne vlasti, u jačanju vojne i političke snage narodnooslobodilačke vojske, u povezivanju fronta i pozadine, stvaranju idejno-političkog jedinstva naroda. Nije se radilo samo o opštoj agitaciji i objašnjavanju ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta, nego o najrazličitijim oblicima okupljanja naroda, stvaranju grupa aktivista — bilo da se radilo o partijskim i skojevskim organizacijama, aktivima antifašističke omladine, odborima žena, bilo o drugim oblicima tajnog okupljanja ljudi — čitalačkim grupama, pjevačkim horovima ili drugim vrstama kulturno-umjetničke i prosvjetne djelatnosti, vojno-političkim i zdravstvenim kursevima itd. Glavnu snagu u svim ovim oblicima okupljanja predstavljala je omladina i žene. Najšire okupljanje žena i omladine značilo je oslobađanje revolucionarne energije koja je, probuđena, davala narodnooslobodilačkoj borbi svenarodni karakter. Organizovanje omladine i žena u NOP doprinosilo je, kako njegovom brojnom jačanju, politizaciji svih slojeva stanovništva na oslo-

¹⁰⁾ Arhiv Instituta za radnički pokret Sarajevo (AIRP, 3/1191).

¹¹⁾ (AIRP, 4/2014 k. br. 2484).

¹²⁾ (AIRP, 100/2700 k. br. 3631).

bođenoj teritoriji, tako i aktiviranju najbrojnijeg dijela stanovništva u jačanju vojnih jedinica, obezbjeđivanju potreba za vojsku i prilagođavanju cjelokupnog života ratnim uslovima. Političko djelovanje među omladinom i ženama značilo je i nove izvore partijskog članstva i članova Saveza komunista omladine. Poznato je da u ovim selima, kao i na drugim terenima Bos. krajine nije bilo nikakve društvene tradicije organizovanja, naročito žena. I pored toga, ne može se govoriti o znatnim teškoćama u radu na okupljanju omladine i žena. Potrebe borbe rušile su sve patrijarhalne tradicije. Konzervativni otpori političkom radu žena i omladine vrlo brzo su dobili rang reakcionarnog ponašanja i ometanja narodnooslobodilačke borbe. Priznavanje ravnopravnosti žena, priznavanje punoljetnosti omladini od 18 godina i izbornih prava značilo je izlaženje iz anonimnosti i političke zavisnosti ogromne mase naroda i na taj način demokratizaciju cjelokupnog života na oslobođenoj teritoriji, društvenog i porodičnog. Ravnopravno uključivanje u revolucionarne tokove bogatilo je u praksi revolucionarni program, uvodeći u politički život i one slojeve naroda koji su u revoluciji tražili i promjenu svog vlastitog položaja u društvu.

Rad KPJ u Podgrmeču među omladinom

Rad sa omladinom od početka organizovanog rada partijskih organizacija bio je među najvažnijim zadacima komunista. O tome govore i dnevni redovi partijskih organizacija i rukovodstava koji su, u raznim oblicima, raspravljali o okupljanju, radu omladine, njenom učešću u političkom životu, okupljanju u razne forume prosvjetnog i kulturno-umjetničkog rada. Karakteristično je da su omladinke gotovo u istom broju učestvovala u omladinskim organizacijama, s tim što je broj muške omladine, zbog odlaska u vojne jedinice, u kasnijim godinama rata bio sve manji. Taj odnos se naročito promijenio za vrijeme IV neprijateljske ofanzive kada je veliki broj mladića iz redova SKOJ-a i USAOJ-a otišao u vojne jedinice. Navodim podatke iz izvještaja Okružnog komiteta od 10. novembra 1943. godine koji je upućen Oblasnom komitetu, a u kome stoji da na terenu ima 96 skojevskih grupa sa 260 muških i 396 ženskih članova. Omladine u USAOJ-u je 7419, od toga preko četiri hiljade djevojaka. Oko 2670 onladinaca i omladinki bili su organizovani u 35 radnih četa i 9 vodova u kojima je takođe broj djevojaka bio veći. Slično je bilo i po pojedinim srezovima i opštinama. Sreski komitet Bos. Krupe izvještava 24. avgusta 1943. da na srezu postoji 25 skojevskih grupa sa 220 članova, od toga 157 djevojaka. U pet opštinskih rukovodstava SKOJ-a bilo je 40 članova, od kojih 16 djevojaka.

Ove podatke navodim u namjeri da naglasim ogromnu ulogu mladih generacija Podgrmeča u jačanju vojnih jedinica narodnooslobodilačke vojske, kao i ulogu ženske omladine u obavljanju teških ratnih zadataka snabdijevanju armije i zadovoljavanju drugih društvenih potreba.

U oktobru 1941. godine uporedo sa formiranjem Okružnog komiteta formiran je i Okružni komitet SKOJ-a. Time je počelo organizovano uključivanje omladine u društveno-politički život i rad. Rad sa omladi-

nom odvijao se preko najrazličitijih formi, zavisno od uslova u pojedinim selima, stava roditelja prema okupljanju omladine, kao i pismenosti omladine, koja je naročito kod djevojaka, bila veoma niska. Zbog toga je kulturno-prosvjetni rad, uključujući i formiranje analfabetskih tečajeva bio stalna forma rada među omladinom i u vojsci i na terenu, sastavni dio svih radnih i političkih akcija i omladinskih takmičenja. U okviru takmičenja krajiške omladine (Drvar, Podgrmeč, Kozara) u ljeto 1943. godine koje je imalo karakter radnih akcija (žetva, prenošenje žita) formirano je 45 analfabetskih tečajeva sa 839 učesnika, 44 omladinska hora, 26 diletantskih sekcija i 14 pionirskih horova.¹³⁾

Događaji, čiji je svjedok i neposredni učesnik bila mlada generacija, imali su snažan uticaj ne samo na njihovo političko opredjeljenje, nego i na stvaranje radnog, stvaralačkog oduševljenja, inicijative plemenite želje za podvizima, vjere u pobjedu i ljepši život. Biti član SKOJ-a bila je čast i težnja najvećeg dijela ove omladine. Neke skojevske organizacije uslovljavale su prijem u SKOJ pismošću. Bilo je slučajeva da mladi partizan pogine prije nego što je ispunio uslove za ulazak u redove SKOJ-a. Takvi su posmrtno proglašavani članovima ove organizacije. Revolucija je u tim razbuđenim omladinskim masama našla svoje najvjernije sljedbenike i najpouzdaniji oslonac u borbi za izmjenu društvenih odnosa. Sve što je doraslo do puške i do snage za rad u podgrmečkim selima stavljalno se na raspolaganje.

1941. godine, u oktobru mjesecu, formiran je prvi omladinski vojno-politički kurs u selu Dubovik na krupskom srezu. Do 5. jula 1942. godine održano je 7 ovakvih kurseva. Najmasovniji je održan u Jasenicima u ljeto 1942. godine sa oko 300 učesnika, među kojima je bilo 76 djevojaka, najviše skojevki. Svi kursisti raspoređivani su u vojne jedinice. Odlazne grmečke omladine u vojne jedinice bilo je dobrovoljno i organizovano. U proljeće 1942. godine iz vojnih jedinica Grmeča izdvojena je četa najboljih i najsvjesnijih boraca, uglavnom skojevaca i članova Partije za krajiški proleterski bataljon, zajedno sa takvim četama iz drvarskih i kozarskih jedinica. Oko 700 grmečkih omladinaca i omladinki popunili su redove proleterskih brigada koje su u ljeto 1942. god. stigle u Bos. krajinu. Oni su ulazili i u sastav protučetničkih udarnih bataljona koji su operisali u krajevima gdje su sa okupatorom i ustašama djelovale četničke jedinice protiv narodnooslobodilačke vojske. Organizovanje vojne i političke obuke za omladinu bio je od izuzetnog značaja za stvaranje unutarnjeg jedinstva vojnih jedinica, kao i za njihovo političko djelovanje na terenima gdje su vodili borbe. Oni su bili nosioci bratstva i jedinstva, pravilnog stava prema narodu. Isto tako bio je to preduslov da se iz njihovih redova izdvaja rukovodeći vojni i politički kadar u jedinice tj. za nove jedinice koje su neprestano stvarane ulaskom sve većeg broja boraca u redove NOV iz krajeva koje je oslobodila NOV. Ulazak omladine koja je prošla vojne i političke kurseve, sa jasnim stavovima o ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta, sa iskustvom u političkom radu značilo je ogroman doprinos stvaranju pokretnih vojnih jedinica, njihovom idejno-političkom uzdizanju, disciplini i pravilnom ponašanju prema narodu u krajevima gdje su dolazili, ka-

¹³⁾ »Glas« — Organ NOP-a za Bos. krajinu od 4. oktobra 1943. godine.

ko u političkom pogledu, tako i u odnosu na narodnu imovinu itd. U ustaničke jedinice, koje su na početku ustanka bile isključivo stvorene od ljudi koji su završili vojsku, stigle su hiljade mladih sa mnogo jasnijim i širim političkim vidicima i raščišćenim stavovima o osnovnim ciljevima borbe. Bila je to mlada vojska revolucije.

Sličnu političku ulogu i značaj imala je omladina na oslobođenoj teritoriji. Mada se, najčešće iznose podaci o radnim naporima organizovane podgrmečke omladine, treba istaći da je njihova uloga u svakodnevnom političkom životu Podgrmeča bila nezamjenjiva. Neposredno učešće omladine u pripremanju izbora i izboru narodnooslobodilačkih odbora, kao i izbor najsvjesnijih omladinaca i omladinki u odbore nove narodne vlasti doprinosilo je da ti organi budu zaista novi po svom političkom sastavu, odnosno prema potrebama borbe, da njihovi članovi budu najistaknutiji u davanju i radu za potrebe vojske i naroda. Omladina se angažovala i prilikom izbora ljudi u organe narodne vlasti. Mi smo gotovo napamet naučili brošuru »Organizacija i ustrojstvo narodne vlasti«, pripremajući se za zborove. Omladina je masovno dolazila na zborove. Zborovi za izbore organa vlasti bili su mjesta na kojima je najčešće dolazilo do sukoba između starog, preživjelog i novog, naprednog. Omladina je pri tom odlučno i uspješno provodila liniju KPJ. Veliki prelom u dotadašnjem gledanju ljudi na vlast bio je izbor žena i djevojaka u organe vlasti »U tom odboru zalaganjem omladine od devet odbornika 5 su bile žene.«¹⁴⁾

Uticao na izbore narodnooslobodilačkih odbora od strane KPJ i organizacije omladine i žena, kao i vojnih jedinica kada su bile na terenu i u njima učestvovala, bio je samo politički. Do kraja su poštovana demokratska prava u odlučivanju o izboru odbornika koji su vršili na najvišim skupovima stanovnika pojedinih sela. (Takvom jednom biranju seoskih odbornika prisustvovala sam u selu Grdanovcima, sanski srez, početkom maja 1942. godine. U selu je, bio i jedan bataljon naše vojske. Birači su se podijelili u mišljenje koga treba izabrati u odbor. Oko jedne velike bare, s jedne i druge strane stajale su dvije grupe seljaka i svaka je birala svoje predstavnike. Izrazito veća bila je grupa kojoj su prisustvovali omladina i žene sa svojom listom odbornika koje su namjeravali izabrati.) Njihov izbor zavisio je od svijesti birača. Baš zbog toga bila je dragocjena uloga omladine, jer je od sastava odbornika zavisila ishrana vojske, doprinos pojedinih sela u akcijama sakupljanja potreba za vojsku, pravilna raspodjela tereta rata prema imovnom stanju domaćinstava, radnoj snazi, prihvatanje izbjeglica sa okupirane teritorije, briga o djeci bez roditelja, starim i bolesnim ljudima, snabdijevanje partizanskih bolnica, rad kurseva i škola, što su mogli izvršavati samo ljudi duboko privrženi revoluciji.

Omladina Podgrmeča predstavlja posebnu temu u proučavanju situacije na ovom terenu u vrijeme narodnooslobodilačke borbe. Ona se, osim svojim političkim i radnim poletom, izdvajala još jednom osobinom. To je bila ogromna, dirljiva želja za znanjem, za učenjem, za čita-

¹⁴⁾ Aleksa Trtica: *Aktivnost omladine sela Radića i okolnih sela 1941/42 godine, Podgrmeč u NOB*, knjiga 3, str. 472.

njem, za kulturom i umjetnošću. U oskudnim uslovima podgrmečkih sela, gdje je i prije rata knjiga bila rijetkost, teško je bilo zadovoljiti te probuđene želje omladine. Hiljade mladih ruku listalo je jedan primjerak knjige »Mati« od Maksima Gorkog, »Selo Demetrovo« od Silonea, »Tihi Don« od Šolohova. Studenti i đaci koji su za vrijeme školovanja učestvovali u đачkim, radničkim i studentskim kulturno-umjetničkim društvima osnivali su po selima recitativne horove koji su izvodili pjesme Alekse Šantića »O, klasje moje«, »Mi znamo sudbu«, zatim »Kmeti« i »Sloboda« Petra Kočića, pjesme Oskara Daviča i Radovana Zogovića i dr. U ovim horovima omladina je naučila desetine revolucionarnih i rodoljubivih pjesama koje su postale neodvojivi dio njihove svijesti i osjećanja. Ogroman uticaj na mlade generacije Podgrmeča i Krajine imalo je pjesničko djelo Branka Ćopića koje temom i izrazom, aktuelnošću i umjetničkom vrijednošću predstavlja jedinstven doprinos umjetnika stvaranju borbenog jedinstva i morala boraca revolucije. Zajedno sa djelom Skendera Kulenovića, ono je primjer angažovanosti umjetnika u revoluciji, koji, pišući o njoj, daju narodu koji je ostvaruje podršku u svakodnevnoj borbi i viziju jednog novog svijeta i društva u kome će živjeti nakon pobjede.

Ideološko-politički rad među omladinom bio je stalni zadatak i omladinskih rukovodstava i partijskih organizacija. Sve teme koje su bile neophodne za razumijevanje ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta izučavane su na raznim sastancima omladine, u predahu na radnim akcijama, na kursevima posebno organizovanim za omladinske aktivnosti ili šire grupe omladine. Osim redovnih političkih informacija koje su najčešće stvarane na osnovu radio-izvještaja koji su umnožavani, partizanske štampe, usmenih izlaganja na zborovima i konferencijama, omladina je čitala i marksističku literaturu, koja se, osim manjeg broja knjiga Marksa, Engelsa, Lenjina, nekih glava Istorije SKP(b), sastojala najčešće, naročito nakon dolaska Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba u Krajinu, od materijala sa V partijske konferencije, člana druga Tita i ostalih članaka i proglaša iz »Proletera« itd. Naročita pažnja posvećivana je izučavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Nakon formiranja ZAVNOBiH-a, pogotovo Drugog zasjedanja, kada je ZAVNOBiH iz opšte-političkog rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta prerašao u najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine, kao izraz njegovog novog položaja u Jugoslaviji, u čitavom narodu, pa i među omladinom posebno su izučavane njegove odluke, kao i Rezolucija Izvršnog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine donesena prilikom njegovog formiranja 3. jula 1944. godine u Zdeni. To je bila široka akcija na popularisanju odluka ZAVNOBiH-a kao predstavnika bosanskohercegovačke državnosti ostvarene u narodnooslobodilačkoj borbi. Nakon II zasjedanja ZAVNOBiH-a partijske organizacije u Podgrmeču i širom Krajine veoma intenzivno su radile na popularisanju samostalnosti i državnosti Bosne i Hercegovine.

Rad KPJ među ženama

Kao i u svim ranijim bunama i pokretima naroda, 1941. godine žene su bile aktivne u pomaganju ustanka. One su kuvale, šile, plele

odjeću za svoju vojsku, njegovale ranjenike, čuvale djecu, radile u poljima. Njihov rad imao je karakter pomaganja muškim članovima porodice koji se nalaze u borbi. Prilikom održavanja političkih konferencija, žene, kao ni omladina, nisu pozivani. Prve političke konferencije žena počele su se održavati krajem oktobra i u novembru 1941. godine. Jedna od prvih većih konferencija održavana je u opštini Rujiška, na kojoj je donesena i Rezolucija u kojoj žene pozdravljaju svoju oslobodilačku vojsku, pozivaju je na borbu do uništenja fašističkih okupatora i narodnih izdajnika i, istovremeno, pozivaju borbe da se uzdrže od nasilja i osвете nad muslimanskim i hrvatskim narodom, ženama i djecom, koji nisu krivi za zločine koje su ustaše izvršile nad srpskim narodom. Politika bratstva i jedinstva brzo je postajala dio svijesti podgrmečkih žena, kao i ostali program NOP-a.

Antifašistički front žena nije bio nikakva feministička organizacija. On to nije ni mogao biti, jer feminizam znači borbu protiv muškaraca kao nosioca diskriminacije žena. U revoluciji su i muškarci i žene vodili borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, zajednički izgrađivali nove društvene odnose. AFŽ, kao ni omladinske organizacije, nije bio transmisija Partije. On je bio organizacioni oblik učešća žena u revoluciji. Već u proljeće 1942. godine u Podgrmeču je u 72 sela, od oko 80 koliko je bilo oslobođenih, imalo organizovano odbore AFŽ-a. Organizacije žena bile su najneposredniji saradnici narodnooslobodilačkih odbora. Bavile su se sakupljanjem hrane za vojsku i ranjenike, pletenjem i šivanjem za potrebe partizana, brinule su se o djeci bez roditelja, učestvovalе u akcijama protiv epidemija tifusa, dizenterije, svraba, pružajući pomoć zdravstvenim radnicima. Najveći broj članova zdravstvenih sekcija koje su formirane u NOO-ima bile su žene. O tom radu govori jedan izvještaj odbora AFŽ-a iz Majkić Japre u kome piše da je »od 200 kuća u selu okrečeno 120, da u selu ima 80 bunara i izvora od kojih je 15 nečisto, da je iskopano 49 nužničkih jama, a treba još 155«.

Partijska rukovodstva imala su zadatak da se stalno brinu o omasovljenju AFŽ-a, o izboru najaktivnijih žena u NOO, da se bore protiv sektaštva u prijeru žena u Partiju, kao i protiv naređivačkog odnosa odbora narodne vlasti prema masovnim organizacijama žena i omladine. U članku »Nedostaci i zadaće NOO«, Đuro Pucar Stari upozorava da njihov odnos prema organizaciji AFŽ-a i USAOJ-a ne može biti naređivački, »jer su to masovne antifašističke organizacije, dio narodnooslobodilačkog pokreta sa kojima odbori narodne vlasti sarađuju u svakodnevnom radu, ali im ne mogu naređivati«. ¹⁵⁾

Isto tako, Oblasni komitet KPJ za Bos. krajinu u pismu upućenom svim okružnim komitetima 16. januara 1944. godine upozorava da su »niže organizacije AFŽ-a više okrenute svojim višim rukovodstvima, nego partijskim organizacijama na terenu, da se ispoljava tendencija centralizacije AFŽ-a i njihovog pretvaranja u »ženski aktiv u Partiji«, što je dovelo do stvaranja ćelija u sreskim, okružnim, pa i u Oblasnom odboru AFŽ-a, čime se rukovodstva žena izdvajaju od opšteg partijskog

¹⁵⁾ »Glas«, br. 1, 31. jula 1943. godine.

i političkog života. U pismu se naglašava da je za rad AFŽ-a u prvome redu odgovorna Partija.¹⁶⁾

Ova pojava se, vjerovatno, može protumačiti prisustvom Centralnog odbora AFŽ-a u Bos. krajini u to vrijeme, što je uslovalo shvatanje, da su niže organizacije, u prvom redu, odgovorne višem rukovodstvu svoje organizacije, pogotovo zbog toga što su u Centralnom odboru bile istaknute ličnosti žena u revolucionarnom radničkom pokretu Jugoslavije, što je dovodilo do nesklada u organizacionom povezivanju rukovodstva AFŽ-a sa odgovarajućim partijskim rukovodstvima na terenu. Međutim, ovaj problem nije imao odraz na opšte ponašanje žena u organizacijama AFŽ-a u Podgrmeču.

Partijske organizacije i rukovodstva vodila su neprekidno brigu da se što više žena primi u članstvo Partije, kao i da se što veći broj žena bira u narodnooslobodilačke odbore. To je bilo neophodno i zbog toga što je sve veći broj muškaraca odlazio u vojne jedinice, što je povećalo ulogu žena u cjelokupnom političkom i ekonomskom životu oslobođene teritorije.

Na vojno-političkom savjetovanju u Skender Vakufu (februara 1942. godine) podgrmečki okružni komitet u svom izvještaju navodi da u Partiji ima 13 žena. U izvještaju Okružnog komiteta za Podgrmeč upućenom Oblasnom komitetu 10. XI 1943. godine iznesen je podatak da je od 8683 žene u Podgrmeču organizovano u AFŽ-u oko 6 hiljada žena, a u članstvu Partije nalaze se 54 žene, a u izvještaju od 1. 11 1944. godine navodi se broj od 98 žena, članova KPJ, uglavnom seljanki.

Ulaskom naših jedinica u Bihać, Cazin, Veliku Kladušu i Bos. Kru-pu 1942. godine dolazi do snažnog prodora uticaja narodnooslobodilačkog pokreta na mase žena iz ovih krajeva, naročito na muslimanske žene. Samo na području cazinske opštine organizovano je u AFŽ 350 Muslimanki. Aktiviranje žena Muslimanki stvorilo je uslove za tješnje povezivanje žena raznih vjerskih i nacionalnih pripadnosti u ovim krajevima, što je imalo obostrani interes — stvaranje međusobnog povjerenja i sagledavanje zajedničkih interesa. Osim zajedničkog interesa u borbi za oslobođenje zemlje, žene je povezivao sličan položaj u društvu i porodici, sa svim posljedicama — prosvjetnom zaostalošću, ekonomskom zavisnošću, političkom neravnopravnošću, nejednakošću između očinskih i materinskih prava. Sve je to povećavalo sličnost, a umanjivalo razlike među ženama i upućivalo ih na zajedničku borbu. Iz zajedničkih interesa, programski i organizaciono ispoljenih u Antifašističkom frontu žena stvaralo se zajedništvo krajiških žena čiji je doprinos politici bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana i NOB-u ogroman.

Podgrmeč je za cijelo vrijeme rata bio neprestano važan kraj za snabdijevanje vojnih jedinica ne samo na svom nego i na širem teritoriju. U isto vrijeme u njegovim oslobođenim selima bilo je na hiljade izbjeglica iz ugroženih ili okupiranih krajeva. Na jednoj konferenciji predstavnika narodnooslobodilačkih odbora Podgrmeča, održanoj u jesen 1942. godine, na osnovu izvještaja odbornika iz pojedinih opština

¹⁶⁾ (AIRP, 2449/2).

Podgrmeča, Đuro Pucar Stari, koji je bio prisutan na toj konferenciji, izračunao je da u Podgrmeču ima 28.000 izbjeglica, od toga pretežno žena i djece. Samo u opštini Jasenica dolazilo je na domaćinstvo prosječno 5 izbjeglica.

Radi boljeg razumijevanja napora ovog kraja u zadovoljavanju materijalnog obezbjeđenja vojske, bolnica, izbjeglica i uopšte stanovništva, treba istaći da su glavni nosioci ovog tereta bila sela koja su višak žita i ostalih poljoprivrednih proizvoda ostvarivala za vrijeme NOB-a, najvećim dijelom zbog nepostojanja robne razmjene sa gradovima i potrošačima iz pasivnih krajeva. To je, s druge strane, u oslobođenim selima izazvalo nestašicu mnogih neophodnih proizvoda — soli, petroleja, tekstila i dr. Jedan od načina ublažavanja nestašice soli bio je, npr., korištenje gorko-slanog izvora vode u Majkić Japri, odakle su seljaci, čak i iz veoma udaljenih sela vukli buradima vodu, nastojeći da na taj način obezbijede održavanje zimnice u mesu i drugim namirnicama.

Iako je seosko stanovništvo Vrbaske banovine predstavljalo preko 80% ukupnog stanovništva, stanje poljoprivrede bilo je takvo da se o stvarnim viškovima nije moglo govoriti. »Na 140 hiljada domaćinstava dolazila je površina od 600 hiljada hektara obradive zemlje, na kojoj je bilo svega 37.000 željeznih plugova, što znači da 70% domaćinstava ore drvenim plugom. Prinosi po hektaru 1939. god. bili su: pšenice 10 mtc, ječma 3, raži 9, zobi 10, kukuruza 8,75 mtc po hektaru.«¹⁷⁾

Veći dio najplodnije teritorije Bos. krajine nalazio se pod okupacijom. Mada su iz ovih krajeva (npr. Lijevče polja) uz pomoć vojske i naroda izvlačene znatne količine žita i ostalih namirnica, sa porastom vojske to nije moglo rasteretiti stanovništvo oslobođene teritorije od sve većeg doprinosa zbog porasta vojnih jedinica, snabdijevanja hranom gradova koji su oslobađani, pomoći pasivnim krajevima itd. Kasnije, sve šira oslobođena teritorija koja je uključivala i srezove, kao što je Ključ sa saničkom dolinom, Prnjavor, dio derventske sreza, oporavljanje Kozare nakon teške ofanzive, takođe je teško mogla pratiti naraštavanje potreba vojske. Vojska je likvidacijom neprijateljskih uporišta znatno povećavala naoružanje, odjeću, obuću, sanitetske potrebe, ali je u pogledu ishrane, uglavnom, zavisila od naroda.

U Podgrmeču su vođene stalne akcije za prikupljanje hrane od naroda, izvođene radne akcije na poluoslobođenoj teritoriji ili prenošenju žita i drugih namirnica iz udaljenih krajeva (npr. centralne Bosne). Građeni su, najčešće u Grmeču, magacini za smještaj hrane. Prodor neprijatelja na slobodnu podgrmečku teritoriju u vrijeme IV neprijateljske ofanzive znatno je oslabio ekonomsku moć podgrmečkih sela koje je neprijatelj opljačkao, kao što je prouzrokovao smrt velikog broja stanovnika koji su se našli u zbjegu u Grmeču. Među narodom harao je tifus, svrab, dizenterija i druge bolesti. Pa, i pored toga, te 1943. godine, u Podgrmeču su vršeni veliki napor da se udovolji potrebama borbe. 23. juna 1943. godine Oblasni komitet KPJ za Bos. krajinu upućuje pismo svim Okružnim komitetima u vezi sa obezbjeđenjem životnih namirnica. U njemu se, pod parolom: »Ni zrna žita okupatoru«, upozorava

¹⁷⁾ ABK, Zapisnik 10 zasjedanja banskog vijeća Vrbaske banovine, 1940. god.

na potrebu da svaka kuća stvara podzemna skloništa, da se stvaraju bunker i oko sela ili u šumi, upozorava se na potrebu brze žetve i sklapanje žita, preporučuje se mobilizacija konja za vršidbu, formiranje poljoprivrednih radnih brigada, uključivanje u rad svih koji nisu angažovani na zaštiti sela itd.¹⁸⁾

Da bi se tereti što ravnomjernije rasporedili na stanovništvo, u aprilu 1943. godine prišlo se rekviziciji životnih namirnica. U pismu od 7. aprila 1943. godine Oblasni komitet upozorava Okružni komitet na način kako treba pristupiti tom zadatku. Kao najosnovnije ističe se da je »rekvizicija progresivna i da je treba vršiti prema imovnom stanju, zatim, da svakoj porodici od koje se rekvirira žito treba ostaviti a) 1 kg po odrasloj osobi, b) pola kilograma po djetetu do desete godine, c) potrebna količina za sjetvu, d) potrebna količina za određeni broj radnika koji će u toku proljeća i ljeta raditi na obradi zemlje (odnosi se na porodice čiji su članovi ubijeni od neprijatelja i one čiji se sinovi i očevi nalaze u partizanima).¹⁹⁾

U pismu se napominje da rekviziciju treba vršiti u opštinama i selima bliže neprijateljskim položajima i tamo gdje su sela manje stradala od neprijatelja. Pismo je potpisao Đuro Pucar Stari.

U julu 1944. Okružni komitet Podgrmeča izvještava Oblasni komitet da su »prilozi za vojsku kupljeni na osnovu štednje — ukidanjem jednog obroka dnevno u domaćinstvima i da je to sprovedeno preko zborova i konferencija sa narodom.«²⁰⁾

Iste godine zavedeni su bezmesni dani u ustanovama NOO i vojno-pozadinskih vlasti. Prema pisanju štampe, u tom periodu »samo za ishranu jedinica na području Krajine treba zaliha od 475 vagona žita, 100 vagona zobi, 100 vagona mesa, 80 vagona krompira, 15 vagona masti itd.²¹⁾

Spominjući ove podatke, želim da istaknem, pored neizmjernog doprinosa naroda Krajine, i posebno Podgrmeča, i veliku organizaciono-političku snagu KPJ i narodnooslobodilačkih odbora koji su sve više sticali neosporni autoritet narodne vlasti. Zajedno sa masovnim političkim organizacijama oni su uspjeli da se cjelokupni život i rad podredi potrebama borbe za oslobođenje zemlje.

U sklopu ogromnih napora naroda i NOO da se obezbijede potrebe fronta, još impozantnije djeluje rad i rezultati na razvijanju prosvjete, kulture, zdravstva i socijalne politike kao neodvojivih funkcija nove narodne vlasti. U Podgrmeču su od 1941. godine organizovani analfabetski tečajevi, a kasnije i škole za djecu. Stvarani su domovi za djecu bez roditelja. Otvarane su ambulante, bolnice za ranjenike i za narod. Vođena je borba protiv epidemija podizanjem higijenske svijesti naroda. Građene su partizanske bolnice u šumama, magacini, rješavani problemi ishrane, stanovanja, pomoći u stoci i sjemenskom žitu narodu u postradalim krajevima i porodicama boraca. Sve to stvaralo je veliko

18) AIRP 19—1228 k. br. 1452.

19) AIRP, 10/1160.

20) AIRP, 29/2510, k. br. 3293.

21) »Glas« NOP Bos. Krajine, 20. XII 1944.

povjerenje naroda i vojske u narodnu vlast, kao što je povezanost naroda sa onima koje su birali bila najbolja prepreka njihovoj birokratizaciji i samovolji. Narod je u odbornicima gledao najpredanije borce, najpouzdanije organizatore — svoje oruđe u borbi za pobjedu.

Narod izvan vojnih jedinica, kao i aktivisti raznih organizacija i NOO, pored izvršavanja najtežih zadataka koje je nametala NOO, bili su stalno izloženi napadima neprijatelja, bez mogućnosti odbrane, odlazili u razne akcije skopčane sa mogućnošću neprijateljskih ispada, odlazili u vojne jedinice ili u zbjegove za vrijeme neprijateljskih ofanziva. Narodnooslobodilački rat nije imao pozadinu slično klasičnim ratovima. Slobodna teritorija bila je samo jedan od specifičnih frontova, sa kojega su neprestano dolazile nove snage u vojne jedinice. To su bili dobrovoljci iz masovne baze narodnooslobodilačkog pokreta — muškaraca, žena i omladine. Oni koji nisu bili u vojsci, radili su za front.

Svi na front — sve za front — narod Podgrmeča je za sve vrijeme rata časno ostvarivao ovaj ovaj zadatak NOB pod rukovodstvom KPJ.

Rezultati vojnog, ekonomskog i moralno-političkog doprinosa naroda Podgrmeča i njegovih komunista dopuštaju mi da kažem da su ovdje linija Partije i programa NOP-a postali moral naroda i da je u tome bila njegova nepobjedivost.

DISKUSIJA

Dr Branislav Đurđev

RIJEČ-DVIJE POVODOM ODGOVORA MIRJANE GROSS* (Prilozi, god. XV, br. 16, 239—261)

Prema Mirjani Gross, u borbi za spasavanje samostalnosti istorije, koja je kod nas najviše ugrožena izbacivanjem istorije iz srednje škole, naša historiografija treba se »okrenuti novim znanstveno-spoznajnim ciljevima evropske historije«,¹⁾ odnosno »u tu svrhu moralo bi se ubrzati kretanje prema strukturalnoj historiji«. To je M. Gross rekla u referatu na kongresu istoričara u Novom Sadu (1977). U kasnije objavljenom, opširnije izloženom tekstu svoga referata, M. Gross veli: »O strukturalnoj historiji govori se mnogo, ali je teško naći jasnu definiciju toga pojma« (Časopis za suvremenu povijest br. 1/1978, str. 77, primj. 11).

Osnovni momenat u daljem razvitku savremene istorijske nauke M. Gross vidi u rješavanju pitanja: »može li historija postati društvena znanost i kakve bi u tom slučaju bile njene metode?« (str. 240 Priloga

* Autor je u svom pismu od 26. XII 1979. godine obavijestio redakciju Priloga da sa ovim napisom zaključuje svoju polemiku sa Mirjanom Gross.

¹⁾ U kasnije objavljenom tekstu referata (Časopis za suvremenu povijest br. 1/1978, 80). M. Gross je preformulisala gornji iskaz: »okrenuti se prema novim znanstvenim ciljevima u skladu sa općim kretanjem evropske historije«. Nisam još dobio tekst referata objavljen u JIČ-u kada pišem ovaj tekst.

XV). Svako ko iole poznaje istoriju istoriografije i istoriju istorijske misli zna da se to pitanje koje pokreće M. Gross postavilo kao sudbomosno za razvitak istorijske nauke prije sto godina. U to vrijeme se istorijska nauka kao sociološka istoriografija uključivala u nauku građanskog društva u usponu. Kapitalistički industrijski način proizvodnje nije prirodno izrastao, nije samonikao, već je nastao u krilu kapitalističkih društvenih odnosa pomoću njihovog razvitka. U izrazito postvarenim društvenim odnosima bio je zakriven čovjek kao pripadnik ljudskog roda. Građanskoj istorijskoj misli bilo je prirodno shvatanje da se sav napredak odigrava zbog kapitalističkih društvenih odnosa i da će se svijet dalje razvijati u njihovim okvirima. U raznim varijantama održalo se to shvatanje do danas. Na kraju se danas ta misao krijumčari u koferu tvrđenja o osnovnoj jednakosti između kapitalizma i socijalizma. To je, sažeto kazano, društvena osnova jednostrane sociološke teorije razvitka ljudskog roda u građanskoj varijanti. Suprotstavljajući se kapitalizmu, radnički pokret je morao staviti socijalnu borbu u prvi red. Nije čudno da je postmarksistička istorijska misao pošla teorijskim putem u kojem se prenaglašava društvena strana u razvitku čovječanstva, iako je Marx ukazao na »prirodne zakone kretanja kapitalističke proizvodnje«. U postmarksističkoj istorijskoj teoriji izgubio se takođe kao faktor razvitka čovjek kao pripadnik ljudskog roda.

Uprkos dilemama koje prate građansku sociološku istoriografiju i uprkos sociološkom shematizmu postmarksističke istoriografije, sociološka istoriografija kao izrazito društvena nauka postigla je neosporne naučne rezultate koji su ugrađeni u svijest modernog čovječanstva koje sve više hvata tokove svoga razvitka. Pošto je nagurala u svoju knjigu *Historijska znanost* masu naslova iz značajne literature o istoriji istoriografije i problemima savremene istorijske nauke, M. Gross u svom prikazu u knjizi stvarno nipodaštava stupanj razvitka sociološke istoriografije, što sam ranije dokumentovano pokazao. Sada M. Gross tome dodaje bezazleno pitanje: »Može li historija postati društvena znanost?« To ona postavlja u sadašnje vrijeme kada je sto godina razvitka sociološke istoriografije uveliko pozitivno odgovorilo na to pitanje.

Danas je pred čovječanstvom izraslo pitanje, kako će se odnositi prema novim, ranije sasvim nepoznatim izazovima materijalnog razvitka naše savremene civilizacije, od kojih neki prijete opstanku ljudskog roda. Ti izazovi zahtijevaju veliki korak naprijed u procesu »očovječavanja čovjeka«, u humanizaciji ljudskih odnosa. Savremena civilizacija, odnosno njen način proizvodnje, neodložno zahtijeva neke elemente »podruštvljenog čovječanstva«. Oni se već uspostavljaju, iako u građanskim okvirima.

Ne postavlja se danas kao osnovno pitanje u daljem razvitku istorijske nauke da li historija može postati društvena nauka, jer ona već prilično odavno to jest, već da li može istorijska nauka, u prevazilaženju svog ograničenog karaktera društvene nauke, da se uklopi u nastojanje savremenog čovjeka da objasni svoju poziciju u prirodi i u društvu.

Bilo kako bilo, jedno je ipak jasno. M. Gross se u svojim pogledima vrti u problemima sociološke istorije starim preko sto godina.

A volio bih da vidim onoga ko će mi objasniti šta M. Gross zapravo za-
stupa.

Gubljenje je vremena da protestujem protiv proizvoljnog tumače-
nja mojih stavova.² Ako ga interesuje, čitalac može da uporedi moje
radove sa komentarima M. Gross i sam konstatuje kako ih ona prika-
zuje. Više od ovoga bilo bi nepotrebno ponavljanje onoga što sam rekao.
Ipak, moram na nešto dati svoj odgovor.

Pripisujući mi »strastvenu mržnju prema filozofima«,³ a posebno
bijes prema jednom »mladom filozofu«,⁴ M. Gross zahtijeva »da doka-
žem svoje tvrdnje ili da povučem svoje klevete« (str. 257) da svoje sta-
vove o marksizmu nije dala samostalno, da je imala »savjetnika za
marksističke poslove« — kako sam se to ranije izrazio.

Prije svega, M. Gross u svojoj knjizi *Historijska znanost* ne citira
nigdje Marxov tekst, sve što kaže o marksizmu je iz druge i treće ruke.
Sama M. Gross kaže u predgovoru u svojoj knjizi da je Ž. Puhovski
»dao primjedbe s gledišta filozofa, poglavito u vezi s problemima
marksizma«. Što se tiče knjige, tu nema sumnje u ono što sam tvrdio.

Polazeći od toga, iznio sam pretpostavku da je M. Gross isto tako
postupila sa odgovorom meni. Neko (ne velim da je to baš Puhovski)
joj je »dao primjedbe s gledišta filozofa, poglavito u vezi s problemima
marksizma«. Nije mi bilo ni na kraj pameti da je on pribavljao marks-
ističku literaturu za M. Gross. Naprotiv, mislim da on nije ni pogledao
čestito moje radove. U jednom slučaju sigurno je da nije uzet u obzir
moj rad.

Da je neko intervenisao u tekstu M. Gross, a da nije imao uvid u
moj tekst, evo jedne indicije:

U svom radu *Društvo i ekonomska formacija društva* (Pregled
11—12/1960) citirao sam od riječi do riječi Marxov tekst iz *Grundrisse
der Kritik der Politischen Ökonomie* gdje Marx kaže da se društvo ne
sastoji od ljudi već da izražava odnose među njima. Čovjek A kao takav
nije rob — veli Marx — on je to u društvu i pomoću društva.

U odgovoru Mirjane Gross komentar na taj moj citat glasi: »Po-
lazeći od pogrešno shvaćenih Marxovih riječi o prirodnoj povijesti čo-

---

² Mrzi me da ispravljam netačne tvrdnje M. Gross, kao na primjer da sam
upoznao Th. Schiedera tek na Kongresu u Moskvi (1970), gdje on nije ni prisu-
stvovao. Upoznao sam ga deset godina ranije (vidi akta Kongresa u Stockholmu,
diskusija o periodizaciji svjetske istorije). Još manje imam volju da upućujem
M. Gross na literaturu iz koje se vidi da je Schieder jedan od prvih kritičara
Braudelove istorijske škole kad je ona osvajala teren. Ne želim da ispravljam ni
druge brojne netačnosti.

³ Koliko znam, ja sam jedan od vrlo rijetkih istoričara koji se zbilja bavim
problemima filozofije istorije. Stvorio sam i neke poglede na istoriju koji se mogu
nazvati mojima, pa sam dakle nekakav filozof istorije. Učestvujem na skupovima
filozofa. Čak sam učestvovao kao član u radu komisije za filozofiju pri Akademiji.
Ima čak i objavljenih mojih izjava iz kojih se vidi da ja veoma cijenim neke
filozofe, među njima i neke naše. Potpisao sam u svom životu nekoliko predloga
za izbor nekih filozofa i sociologa za univerzitetske nastavnike i članove akade-
mije. U jednom slučaju bio sam čak glavni referent, pa sam referat i napisao. —
Mirjana Gross zaista daje neosnovane i neodmjerene izjave koje su izvan svakih
okvira istine.

⁴ Osobu o kojoj je riječ lično ne poznajem i nema nikakvog razloga da
budem bijesan na nju.

vječanstva, a posebno od jednog citata u kojem Marx izražava svoje shvaćanje da se čovjek u društvu ne pojavljuje kao *individuum* nego kao *ukupnost društvenih odnosa* (podvukao B. Đ.), tj. kao društvena određenost (npr. kao rob ili građanin), a to zacijelo znači kao stvarni, povijesni otuđeni čovjek, a ne čovjek po svom generičkom biću — Đurđev zaključuje „da se društvo ne sastoji od ljudi“ (Časopis za suvremenu povijest I/1978, 108). M. Gross tu tačno citira u napomeni stranicu moga rada, vidi se da citira iz neposredne upotrebe.

Međutim, ono što sam podvukao u tekstu M. Gross je intervencija u tekst koja nema veze sa Marxovim tekstom koji sam citirao. Ja sam citirao od riječi do riječi tekst iz *Grundrisse*, a podvučena je šesta teza o Feuerbachu, i to još pogrešno shvaćena, onako kako je tumače neki naši filozofi. Ne mogu da zamislim da je M. Gross unijela to namjerno da krivo obavijesti čitaoca, da ga obmane. Ukoliko postoji iole pošten odnos prema suprotnoj strani u polemici, može se samo pretpostaviti da je interpolacija toga teksta nastala intervencijom onoga koji je stavljao primjedbe, a nije vidio moj tekst. Taj neko je još čovjek koji Marxa tumači gotovo isključivo po Tezama o Feuerbachu. Analize nekih drugih mjesta u odgovoru M. Gross potvrđuju ta naslućivanja, istina opet kao indicije. Neću ovdje da vršim analizu tih mjesta u tekstu M. Gross. Ostavljam kao rezervu. U zlu ne trebalo!

U vezi s knjigom nije mi ni na kraj pameti da povučem svoju tvrdnju. Ukoliko se tiče moje tvrdnje koja se odnosi na raniji odgovor M. Gross meni, ne vidim razloga da povučem ranije iskazanu sumnju, dok M. Gross ne objasni otkud je moglo nastati ono što očigledno djeluje kao interpolacija u tekst, odnosno koji su bili motivi ako je namjerno krivo citirala.

Na kraju da kažem jednu napomenu. U pitanju krize istorije kod nas koja se navodno izražava jedino u izbacivanju nastave istorije u srednjoj školi, M. Gross zahtijeva poštovanje samostalnosti istorije. Nije baš jasno šta pod tim podrazumijeva, iako se vidi da se suprotstavlja preotimanju od strane srodnih nauka one materije koja spada nastavi istorije, kao što se vidi da se suprotstavlja rastakanju opšte istorije u posebne istorije. To su sigurno problemi moderne istorijske nauke i nastave istorije, ali je jasno da se mora izvršiti razgraničenje između opšte istorije i tih nauka, uz poštovanje njihove ukupne povezanosti u stvaranju svijesti modernog čovjeka koja će biti saobražena sa njegovom pozicijom u prirodi i u društvu. Svodeći važnost istorije za shvatanje čovjeka samo na sticanje istorijske svijesti koju ne definiše, M. Gross poziva naše istoričare na esnafsku borbu mjesto da ih potakne kao pripadnike samoupravnog društva da razjasne važnost istorije za shvatanje modernog čovjeka.

Uza sve to želim da drugo izdanje knjige *Historijska znanost*, što ga M. Gross priprema, ne samo bude bolje od prvog, nego da bude dobra knjiga.

Dr Mirjana Gross

DVA NESPOJIVA SVIJETA

Pri zaključku ove polemike željela bih kratko reći svoje mišljenje o njenu karakteru.

B. Đurđev i ja krećemo se u dvije različite dimenzije. Dok on sam sebe smatra originalnim marksističkim filozofom povijesti, koji nas poučava o najdubljim istinama položaja čovjeka u prirodi i društvu, ja se zanimam za metodološka pitanja u suvremenoj historijskoj znanosti, tj. za intelektualne postupke u vezi s metodama i tehnikama historijskoga istraživanja. Vjerujem, iz iskustva, da takve spoznaje mogu posredno ili neposredno utjecati na poboljšanje istraživačkog postupka na putu prema osposobljavanju naše historijske nauke za proučavanje društvenih procesa. Dakako da je istraživačkoj praksi historičara nužan i teoretski, a ne samo uži metodološki, okvir. No Đurđev odbija da siđe sa svijetlih visova »filozofije«, obasjanih Marxovim citatima, na polje svakodnevne muke historičara, a ja njegovu teoriju povijesti smatram ostatkom prošlosti. Tako među nama nastaje potpuni kratki spoj. Svakom pojmu, što ga i Đurđev i ja upotrebljavamo, on daje sasvim drugačiji smisao od mene. Zato on najveći dio prostora u svojim napadima na mene posvećuje sitničavim i uvredljivim podmetanjima koja treba da ilustriraju moju zlonamjernost, dok ja uvijek opet moram utvrditi da on uopće ne razumije o čemu govorim, što on, uostalom, i sam priznaje.

Đurđev smatra da sam preko sto godina zakasnila sa svojom željom da historija postane društvena znanost jer da je to već potakla i provela buržoaska sociološka historiografija. S druge strane, ja smatram da ta pozitivistička historiografija nije bila sposobna za istraživanje društvenih procesa (izuzevši manjine njenih pripadnika) i da se u svom glavnom toku pretvorila u znanje o pojedinim, neponovljivim povijesnim činjenicama. Zato sam je klasificirala zajedno s idealističkom historiografijom 19. stoljeća unutar pojma »tradicionalne« ili »dočudajne« historije. To sam uradila jer su na početku 20. st. počeli napadi raznih struja (prije svega »analista«), koje su željele istraživati društvene procese, upravo na pozitivističku historiografiju zato što je ona bila u suprotnosti s tim novim nastojanjem. Budući da većina jugoslavenskih historičara još uvijek smatra svojim isključivim zadatkom utvrđivanje

pojedinih, neponovljivih povijesnih činjenica, a ne i istraživanje njihove međusobne povezanosti unutar društvenih procesa, mislila sam da je potrebno naglasiti upravo taj »strukturalni« aspekt.

Kada Đurđev kaže da je apsurdno moje uvjerenje kako je za nas jugoslavenske povjesničare važno da historija postane društvena nauka, on ujedno okreće leđa kretanju u historijskoj znanosti nakon II svjetskog rata jer je to osnovno u svim evropskim i američkim historiografijama. To se pitanje ne formulira uvijek u posebnim metodološkim radovima ali ono proizlazi iz sve brojnijih pokušaja primjene određenih postupaka koji omogućavaju proučavanje društvenih procesa. Prema Đurđevu, moj je veliki grijeh što na to upozoravam.

Dakako, tvrdnja Đurđeva da je bespredmetno govoriti o historiji kao društvenoj znanosti (jer ona to već jest) posljedica je njegova shvaćanja smisla toga pojma. Za nj' to je »isključivo sociološki« pristup interpretaciji povijesti kojem on suprotstavlja svoju »prirodno-historijsku« teoriju a da ne želi ni progovoriti o tome kako bi tu »filozofiju« valjalo primijeniti u konkretnom historijskom istraživanju.

Moja izjava da historija mora postati društvena znanost ima metodološki sadržaj te znači osposobljavanje historijske znanosti za istraživanje društvenih procesa. Nije riječ samo o unapređivanju historijske nauke nego i o njenu opstanku kao nauke. Odlučno se protivim tome da se istraživanjem društvenih procesa bave isključivo nehistorijske društvene znanosti a da im historičar samo bude servis za opskrbljivanje s pojedinačnim, neponovljivim činjenicama-događajima, koje on tobože sam ne može interpretirati kao dijelove određene cjeline. Ne želimo li da historijska znanost spadne isključivo na legitimacijsku i ideološku funkciju, moramo je osposobiti za spomenuta istraživanja društvenih procesa. Naša je historiografija krenula tim putem, no po mom mišljenju, i suviše polagano.

Đurđev tvrdi da ja pozivam povjesničare da se okrenu »strukturalnoj« historiji a da ujedno kažem kako njena definicija nije opće prihvaćena. Dakako da Đurđev, kome je uglavnom jasna cijela povijest čovječanstva na temelju tri Marxova citata, mora te moje izjave smatrati dokazom da ja ne znam što hoću. Smisao im je, međutim, u tome što sam upozorila na potrebu upoznavanja s obavijestima o onim metodološkim dostignućima i rezultatima istraživanja društvenih procesa koje smatram prekretnicama u razvoju historijske znanosti. Suvremena historijska znanost proživljava golemu preobrazbu (kako neki kažu »eksploziju«) s brojnim nejasnoćama i neriješenim pitanjima. Upravo to sam željela registrirati kako bih pomogla u traženju naših vlastitih putova.

Moje je duboko uvjerenje da moramo stjecati nove spoznaje i pažljivo pratiti nova kretanja, bez obzira odobravamo li ih ili ne, a ne ukopati se na jednom te istom mjestu, zanoseći se nekom varljivom sigurnošću. I u tome je, mislim, bitna suprotnost između Đurđeva i mene. Ostavljam ga zato usamljenog na pličaku presušenoga rukavca velikih tokova, a ja ću svojim malim čamcem i dalje kormilariti velikom riječkom, punom divnih predjela za plovidbu ali i opasnih bujica. Čini mi se da takvih čamaca ima sve više. Možda ćemo zajedničkim silama moći izgraditi veći, sigurniji brod.

PRIKAZI I OSVRTI

O RAĐANJU NOVOG DRUŠTVA I CIVILIZACIJE U DJELU PROF. DESANKE KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, GRADSKA NASELJA SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE, IP »Veselin Masleša«, Sarajevo 1978. (str. 421)

Kroz ovu monografsku studiju jedno prohujalo vrijeme mnogo bolje shvaćamo. Radeći dugo godina u Dubrovačkom arhivu, gdje su pohranjena najbolja svjedočanstva bosanske srednjovjekovne historije, prof. Desanka Kovačević-Kojić je došla do veoma značajnog otkrića. Prikupljena građa je ukazala na postojanje gradskih naselja, koja su se i privredno i društveno razlikovala od sela i krajevsko-feudalnih gradova-tvrđava. Tako je ova tematika, prvi put cjelovito obrađena, korigovala mišljenja o srednjovjekovnoj Bosni kao neurbanoj zemlji.¹⁾ Uzroci shvaćanjima da je Bosna bila zemlja bez gradova i gradskog života potiču iz domaćih izvora (povelje bosanskih vladara i feudalaca) koji ih se gotovo ne dotiču, a isto tako su i posljedica rada vremena na brisanju svih tragova neutvrđenih naselja. Autor je najvećim dijelom zahvatio vrijeme razvijenog feudalizma, a to znači od druge polovine XIV vijeka pa do pada Bosne pod Turke. Posvećenost ovom vremenskom razdoblju je razumljiva, s obzirom na veći obim izvorne građe. Mnogo manje ima podataka za razdoblje do XII stoljeća. Tu se vrtimo u krugu šturih podataka cara-pisca Konstantina Porfirogenita i očekivanja da će arheo-

¹⁾ Prije ovog rada bilo je istoričara kao K. Jireček i naročito M. Dinić, koji su ozbiljno, ali ne do kraja sintetički, obrađivali problematiku pojedinih gradskih naselja.

logija, kao i u ostaloj Evropi, svojim rezultatima nadoknaditi pomanjkanje pisane građe ranog srednjeg vijeka.

Od vremena Kulina bana pa do Stjepana II autor smatra da se »...na osnovu izvorne građe ne može ustanoviti da je u Bosni tokom XIII i početkom XIV vijeka, došlo do diferenciranja pojedinih naselja, koja bi se po strukturi privrede bar donekle izdvojila iz agrarne sredine. Ovo tim prije što se ni arheološkim putem nije do sada identifikovalo bilo kakvo naselje ili fortifikacija koji bi pripadali tom vremenu.« (str. 25) Trgovina, koja se u to vrijeme počela razvijati, morala je imati mjesto svoga obavljanja. U vezi s tim se kaže: »Možda su to samo povremeni sajmovi, koji su odgovarali stepenu razvoja bosanske privrede onog vremena. U stvari, vjerovatnije je da su u to doba trгови mjesto gdje se kupovalo i prodavalo, a ne određena kategorija naselja. Uloga ovih eventualnih tržišta bila je u svakom slučaju neznatna, čim o njima nije ostalo nikakvog traga u sačuvanim, prvenstveno dubrovačkim izvorima.« (str. 25—27).

Mnogo više podataka ostalo je iz doba razvijenog feudalizma, kada je Bosna imala intezivne trgovinske veze sa svojim susjedima, u prvom redu sa našim primorskim gradovima. Slika urbanizacije, rada i života u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne, dobiva se prvenstveno na osnovu podataka Dubrovačkog arhiva, zatim arhiva u Zadru, Splitu i Trogiru, kao i turskih izvora nastalih nešto prije ili nakon pada bosanske države. Domaći izvori gradska naselja i ne pominju.

Dakle, u srednjovjekovnoj Bosni je postojao snažan proces urbanizacije, započet u prvoj polovini XIV vijeka, da bi vrhunac dostigao u XV vijeku. To je tip grada (naselja rudara i trgovaca u rudarskim oblastima, trгови na prometnim terenima, planski izrađena naselja i podgrađa feudalnih tvrđenja) čiji je razvoj započeo relativno kasno u odnosu na gradove evropskih i nekih naših zemalja, ali je činjenica da je on napredovao veoma brzo. U bosanskoj državi je u prvoj polovini XV vijeka bilo oko sedamdeset trgova čija je veličina odgovarala onovremenim balkanskim i evropskim gradovima. Njihov razvoj su podsticali na prvom mjestu rudarstvo, trgovina (izvozna i uvozna), kao i zanatstvo. Bosanci su brzo učili. U rudarstvu su vremenom zamijenili njemačke rudare Sase, od Dubrovčana su se naučili savremenim oblicima i instrumentima trgovine (mjence, trgovačka društva, prokure), kao i savršenijoj zanatskoj tehnici. Izvori bilježe trideset i četiri vrste raznih zanata kojima se bave bosanske i dubrovačke zanatlije.

U okviru feudalizma rađa se jedno novo, kapitalističko društvo. Građanin (rudar, trgovac i zanatlija) utirao je sebi visoko mjesto u strukturi poznog feudalnog društva. U gradovima se stvorila socijalna elita iz redova stranaca Sasa i Dubrovčana, te domaćih ljudi obogaćenih kroz trgovinu, rudarstvo i zanatstvo. Gradska naselja su zadobila, počev od saskih prava, neke elemente samouprave.

Bosanski grad je, kao i onovremeni evropski gradovi, u centru imao trg kao središte poslovnog i javnog života, okružen radnjama i kućama trgovaca i zanatlija. I crkva je bila smještena u središtu naselja. Postojala su i svratišta za putnike, gostionice, carinarnice i leprozoriji

kao skloništa za gubavce pri franjevačkim samostanima. Stambene zgrade su bile većinom od drveta, a crkve od kamena.

Materijalni život je bio izraženiji nego duhovni. Želja za luksuzom se počela ogledati u boljem načinu odijevanja, upotrebi od srebra izrađenog posuđa, nakita itd. Što se duhovnog života tiče, počela se širiti pismenost i veći nivo zabave sa glumcima i ostalim artistima.

Kako se Bosna kroz teritorijalno širenje i privredni razvitak povezala sa vanjskim svijetom, tako su i njena materijalna i duhovna kultura bile prožete raznim uticajima sa Istoka i mnogo više sa Zapada. Normalno, postojala je i bosanska osobitost. Gotički uticaj se ogledao kroz način odijevanja, prstenje, skulpturu i katoličku crkvenu arhitekturu, a istočni, pravoslavni, u građnji crkava raške i moravske škole, te turski, i prije pada Bosne, u raznim vrstama oružja, tkanina i odjeće. Bosanska specifičnost se ogleda u izradi pojedinih dijelova odjeće, srebrnih predmeta i nekih oružja. Iako je i duhovna kultura, kao i materijalna, bila pod uplivom raznih međuuticaja, ipak je ta sfera teže uočljiva.

Na kraju, šta kazati o ovoj monografiji? Prije svega, to je djelo koje je prvi put na sintetički način obradilo gradska naselja i predstavilo srednjovjekovnu Bosnu kao urbanu zemlju. Tako smo dobili uvid u razvoj jednog drugog društva, malo poznatog na našem tlu. Autor kaže: »Za sto godina svoga razvoja i uspona, bosanska gradska naselja poprimila su mnoga obilježja evropskih gradova onoga vremena, ali su istovremeno izgradila svoju sopstvenu fizionomiju. U njima se javljaju novi oblici života i rada, vjesnici jednog novog doba i jedne nove kulture, u mnogo čemu različite od feudalne«. (str. 352) Kako je autor prevashodno izuzetan znalac finansijsko-ekonomskih, javnopravnih i privatnopravnih knjiga raznih serija Dubrovačkog arhiva, to je mogao na dobroj osnovi opisati i više sfere čovjekova života.

Interdisciplinarnost je u izradi studije uveliko zastupljena, naročito u sferi istorije i arheologije, te će se ovom monografijom moći koristiti i arheolozi, istoričari umjetnosti, ekonomije, prava itd., pri obradi svojih specijalističkih problema.

Inače, knjiga je podijeljena na četiri osnovna dijela: I Pojava i razvoj gradskih naselja (15—142); II Privreda gradskih naselja (143—222); III Društvene i upravne strukture (223—257) i IV Gradska sredina (259—343).

Mr Boris Nilević

HILANDAR, Jugoslovenska revija, Beograd 1978. (str. 224)

Ovo je knjiga o bezimnim ljudima, koji su u samoći, udaljeni od strasti svake vrste stvarali djela dostojna divljenja. Kriptna manastira je »... trošna, crvotočna i memljiva zgradica gde su po isto tako crvotočnim policama poredane lobanje bratije hilendarske. Na čelo svake lobanje urezano je (ili u novije vreme ispisano mastiljavom olovkom)

ime — jedna jedina reč: Nikanor, Sofronije i dr. Iza toga je bio ceo čovek, koji se svojevoljno sveo na to kalendarsko ime bez lika i porekla, da trudom svojim ostavi potomstvu prepise svetih tekstova, hronika i neocjenjive inicijale, vinjete, ikone . . . » (str. 17).

Monografiju su napisali profesori beogradskog Univerziteta: dr Vojislav Đurić, dr Dejan Medaković i dr Dimitrije Bogdanović. Predgovori su iz pera dr Pavla Savića i dr Svetozara Radojčića.

Tekstom su obuhvaćena sljedeća poglavlja: Sveta Gora (21—30); Hilandar u srednjem veku (31—130); Pod turskom vlašću, XVI i XVII vek (131—170); Pod Turcima, XVIII i XIX vek (171—196) i Istraživanja Hilandara (197—204). Tu su još, Bibliografija i Index.

Hilandar su krajem XII stoljeća obnovili srpski veliki župan Stefan Nemanja i njegov sin Sava, na mjestu »potpuno pustog i ugušenog« grčkog manastira. Nalazi se na poluostrvu Atosu ili Svetoj Gori u sjeveroistočnom dijelu Grčke. Nijedan srpski manastir nije postigao takav uspon kao Hilandar. To je išlo sa rastom društveno-ekonomske i političke moći Srbije na Balkanu. Srpski vladari i vlasteoske porodice su manastir pomagale, darujući mu sela, trgove, planine i vinograde, tako da su vremenom njegova vlastelinstva, u početku od devet poklonjenih sela Stefana Nemanje iz 1198. godine, narasla u najveći kompleks crkveno-manastirskog posjeda srednjovjekovne Srbije. Prostirala su se od Soluna do više Paraćina.

Život u manastiru je uredio Sava Nemanjić po Hilendarskom tipiku koji je on sastavio. Monasi manastira prema ovom tipiku čine čvrstu zajednicu rada, trpeze i duhovnog života pod vođstvom igumana. Duhovnom životu je data prednost. Prema navodima monografiji, »Hilandar je, dakle, imao da neguje sve stupnije pravoslavne duhovnosti i askeze, od onoga opšteg i svakome pristupačnog, u zajednici, do elitnog izdvajanja i osamostaljivanja dvojice ili trojice monaha radi kontemplacije, isihastičke molitve i književnog rada« (str. 40). Bili su slobodni i od same carske vlasti, simbolično predstavljene u igumanskoj palici (žezlu). Sava je ustanovio i milosrdnu djelatnost »za stranu braću i nemoćnike« kao i prvu srpsku bolnicu s posteljama za oboljele monahe i bolničare. Ona se sastojala od jedne kelije, da bi kasnije bila proširivana i potpomagana od srpskih vladara (Dušana i Lazara) posebnim dohotkom i besplatnom opremom. Liječilo se po onovremenim najsavremenijim priručnicima zapadnoevropske medicine, utemeljene na klasičnim tradicijama.

Srednjovjekovna Srbija je u Hilandaru dobila središte svog duhovnog života. Njegovim posredstvom Srbi usvajaju vizantijsku civilizaciju i antičko nasljeđe. U njemu je bila monaška škola, neka vrsta duhovne akademije za mlade srpske kaluđere. Prvaci srpske crkve, književnosti i teologije prošli su u srednjem vijeku kroz hilendarsku školu (Domentijan, Teodosije, Danilo, Nikodim i dr.). Igumani ovog manastira su se pokazali i kao vješti diplomati u osjetljivim srpsko-vizantijskim odnosima.

Biblioteka manastira je bila puna knjiga namijenjenih bogoslužnju, molitvi i razmišljanju, vjerovatno dvojezičnih, s obzirom da se nalazio u grčkoj sredini. Prepisivački rad u okviru skriptorijuma je bio

veoma razvijen, kao i prevodilački, kojim se prate i prevode savremena vizantijska teologija i asketika.

Cvjetanje hilendarske umjetnosti je počelo za vladavine kralja Milutina (1282—1321), koji je podigao, između ostalog, nov saborni hram, vjerovatno 1293. godine. Freske unutar hrama po vrijednosti i po shvatanjima ne zaostaju pred poznatim djelima znamenitih slikara u Carigradu i Solunu. Hilendarska zbirka ikona je od historijske i umjetničke vrijednosti, kao i umjetnost iluminacije u rukopisima, koja čeka svog istraživača.

Novo razdoblje u historiji Svete Gore je njen život pod Turcima, počev od 1430. godine. Osmanlije su priznale autonomiju, ali su udarile po svetogorskom bogatstvu. Oduzimaju se mnogobrojna imanja, ukidaju dohoci i poreski imunitet. »Trebalo je da protekne skoro sto godina od turske najezde na Svetu Goru pa da se prilike ustale i da se počne pomišljati i na graditeljsku delatnost i na umetničko stvaralaštvo. Mora biti da se, u međuvremenu, imovina osula, da su zgrade oronule, živopis pocrneo i stradao od vlage, mnoge ikone natrulile, knjige oveštale. Prilagođavanje manastira otomanskom državno-pravnom sistemu trajalo je dosta dugo... (str. 140) Ipak, i u ovim teškim vremenima došao je do izražaja politički i umjetnički vitalitet u hilendarskoj sredini. Uspostavljene su u raznim periodima veze sa Rusijom Ivana IV Vasiljeviča (Ivana Groznog), obnovljenom srpskom patrijaršijom, Vlaškom i Moldavijom, bugarskim čorbađijama, Karlovačkom mitropolijom, područjem Boke Kotorske, Dubrovačke Republike i sjeverne Dalmacije. Svi štite i pomažu Hilandar, prema svojoj moći, kroz nekoliko stoljeća turske vladavine.

U turskom periodu duhovni život oscilira. Prepisivanje knjiga je u XVI stoljeću imalo mali zastoj zbog pojave štampanih, koje je manastir dobivao iz srpskih štamparija iz Venecije i zemlje. Kada su štamparije u sedmoj deceniji XVI stoljeća prestale sa radom, oživjelo je i prepisivanje knjiga. U XVIII stoljeću, s obzirom na znatne materijalne nevolje koje su pritisle manastir već od početka tog vijeka, rad na knjiži (prepisivački, prevodilački i redaktorski) je popustio.

Svetogorsko graditeljstvo XVI i XVII stoljeća, pa prema tome i hilendarsko, bilo je uporno konzervativno i ostajalo je u sklopu vizantijske tradicije. Ponekad bi se pojavio neki prelomljen luk, tipično istočnjački ili keramika na fasadama, porijeklom iz poznatih maloazijskih radionica. U sljedećem, XVIII stoljeću, prihvatit će se donekle barok, ali u orijentalnoj varijanti.

U XVI stoljeću slikarska djelatnost je bila većinom u rukama Grka, da bi je početkom XVII vijeka prihvatili Srbi sa Georgijem Mitrofanovićem na čelu. Tada se obrazovala manastirska slikarska radionica s posebnim likovnim jezikom. Georgije je slikao, kako u Hilandaru, tako i u staroj Hercegovini, Dalmaciji i južnom dijelu Srbije. On je bio posljednji značajan majstor starog srpskog slikarstva.

Monografijom o Hilandaru dobili smo bogato saznanje o tome kako su Srbi ulazili u glavne tokove kulturnog života Vizantije i grčke civilizacije i u prožimanju stvorili svoju srednjovjekovnu duhovnost, književnost i umjetnost. I pod Turcima, oni su žilavo držali kakav-takav

kontinuitet. Arhivska dokumenta, knjige, umjetnički predmeti, slikarstvo i arhitektura ovog manastira, čija historija traje od Stefana i Save Nemanjića do XIX stoljeća, kada Hilandar postaje duhovnom baštinom srpskog naroda, pružaju neiscrpne mogućnosti za pisanje novih studija.

Mr Boris Nilević

Veljan Atanasovski, PAD HERCEGOVINE, IRO »Narodna knjiga«, Istorijski institut u Beogradu, Beograd 1979, 262 str.

U našoj istoriografiji dosta je pisano o posljednjim decenijama bosanske samostalnosti i padu Bosne 1463. U tim radovima oblast Hercegovine pominjana je samo uzgredno. Knjiga »Pad Hercegovine« odnosi se na period između 1466, kada je umro herceg Stjepan Vukčić-Kosača, gospodar Hercegovine, i 1481, kada je konačno predana u turske ruke.

Djelo je rađeno na osnovu brojnih objavljenih ili neobjavljenih dokumenata iz dubrovačkog i venecijanskog arhiva, onih koji su ugarskog porijekla, kao i domaćih i stranih hronika. Izneseni su naporu za očuvanje jedino preostalog samostalnog dijela nekadašnje bosanske kraljevine, obrazložena je politička, pa i ekonomska situacija, upozoreno na složenost u odnosima sa drugim zemljama, a u svemu naročito istaknuta uloga i značaj vlasteoske porodice Kosača.

Uvodni dio odnosi se na vrijeme hercega Stjepana i pojavu Turaka u ovim krajevima. Sredinom 15. stoljeća bosanski feudalci u međusobnim obračunima često pozivaju u pomoć turske odrede. Nakon što su definitivno pokorili Bosnu, Turci sve agresivnije nastupaju i prema susjednim oblastima. Herceg Stjepan pokušava da ih odbije samostalnim akcijama, kao i čvršćim povezivanjem sa najbližim i najmoćnijim hrišćanskim zemljama, Ugarskom i Venecijom.

Njegov srednji sin i nasljednik Vlatko centralna je ličnost knjige. Na više mjesta autor opširno govori o dugotrajnoj diplomatskoj borbi sa Dubrovčanima oko njegovog dijela nasljedstva. Kada, napokon, iziđe iz nje kao pobjednik, biće to »po skupu cenu — po cenu priznanja turske vrhovne vlasti«. Tada počinje hercegovo političko laviranje između Turaka i hrišćanskih zemalja. S vremena na vrijeme sklapaće kratkotrajne saveze sa jednim ili drugima, a sve bez većeg rezultata u pogledu očuvanja teritorije.

Velika pažnja posvećena je razvoju sukoba hercega Vlatka i njegovog starijeg brata Vladislava. Mada je to očekivao, Vladislavu nikada nije pošlo za rukom da ozbiljnije ugrozi bratovljeve pozicije u zemlji. Uspio se, jedino, znatno približiti kralju Matiji od koga je dobio neke posjede u Ugarskoj.

Budući da su Turci u ovo vrijeme bili u postepenom, ali neprestanom nadiranju, a herceg Vlatko nije imao dovoljno raspoloživih mate-

rijalnih sredstava i ljudstva da im se suprotstavlja uvijek sasvim sam, to su se oko odbrane pojedinih strateški važnih tačaka angažovali drugi članovi njegove porodice, susjedni feudalci, pa i strane države. Atanasovski podvlači da mu je iz tih razloga najviše poteškoća u radu činilo utvrđivanje granica Hercegovine.

Uprkos neobično srčanom otporu koji je pružan gotovo petnaest godina, u samoj Hercegovini je iz dana u dan bivalo sve manje teritorije koja nije bila pod posrednom ili neposrednom turskom vlašću. Herceg Vlatko im je 1481. predao i posljednje i najvažnije uporište, centar svoje države — Novi. Prema nekim podacima on je i dalje ostao u Hercegovini, nominalno na vlasti, a stvarno kao sultanov podanik. 1486. stavio se pod mletačku zaštitu i otišao na Rab gdje je umro početkom 1489.

Ocjenjujući ličnost hercega Vlatka Kosače kao vladara, autor uzima u obzir vrijeme i prilike u kojima se nalazio. Mada na jednom mjestu kaže: »Vlatko je uporno branio svaki svoj položaj i jurišao je na Turke kad god mu je to situacija dozvolila, da bi u svakoj novoj prilici još uvek nalazio i novog samopouzdanja i novih, ma kako skromnih, sredstava. Ta stalna Vlatkova težnja da oslobodi Hercegovinu, ma koliko se, inače, pokazala varljivom, u svakom slučaju zaslužuje da se podvuče, a to je, izgleda, i najviše što istorija može da prizna poslednjem hercegu od sv. Save na prestolu«, autor, ipak, konstatuje da »među znatnijim ličnostima XV veka, našim i okolnih naroda, hercegu Vlatku može pripasti samo skromno mesto«.

Poglavlja koja slijede odnose se na potomke Vladislava Hercegovića, ličnosti bez većeg političkog značaja koje uglavnom žive na svojim posjedima u Ugarskoj. Od venecijanskih Kosača, direktnih Vlatkovih potomaka, najviše pažnje posvećeno je njegovom sinu Jovanu, članu Velikog vijeća i oficiru mletačke vojske.

Ahmet-paša Hercegović, u stvari Vlatkov najmlađi brat Stjepan, možda je i najzanimljivija ličnost cijele porodične loze Kosača. Vrlo rano primio je islam i otišao u Carigrad. Stekao je znatan uticaj na Porti, »služio tri sultana, postao carski zet, i pored mnogih drugih visokih zvanja u hijerarhiji osmanskoj zauzimao i položaj velikog vezira, i to nekoliko puta.« U više navrata intervenisao je kod sultanâ u korist hercega Vlatka. Učestvovao je u borbama sa hrišćanima, a najveći doprinos dao je pri sklapanju mira sa Mlečanima.

Atanasovski u knjizi objavljuje još pet priloga na talijanskom ili latinskom koji se odnose na pojedine članove porodice Kosača. To su: Anonimna hronika Kosačama (Steffano Cosazza, Duca di S. Sabba), Marsiljijev kompilativni zapis o Hercegovini i Kosačama (Ad tabulam genealogicam Cassaciorum, Ducum de Sancto Sabba), Pismo iz Kotora upućeno 22. X 1474. mletačkom poslaniku u Milanu, sa vestima o ratnim pripremama Turaka, o situaciji u kojoj se našao herceg Vlatko i o držanju njegova brata na Porti (Copia di lettera scripta al M. M. Domenego Gradanico oratore de Venetia), Posveta Frančeska Sansovina Vlatku III Kosači (All' Illvstrissimo et Eccellentiss. Signore, Il. S. Vlatico Cossazza Duca di Libvria et di Santo Sava etc.) i Potvrda negdašnjih privilegija

Alfonso Kosači (Pascalis Ciconia dei gratia Dvx Venetiarvm etc.). Prilozi potiču iz venecijanskih arhiva i uz neke od njih nalaze se neoprodni komentari.

Slijedi spisak izvora i literature, zaključak na talijanskom i njemačkom jeziku, kao i indeks imena i geografskih pojmova.

»Pad Hercegovine« nesumnjivo predstavlja plod dugogodišnjeg autorovog interesovanja i naučnog istraživanja. Posebnu vrijednost ovom djelu daje niz podataka indirektno vezanih za osnovnu misao, ali koji se vješto uklapaju u autorovu koncepciju, te tako doprinose još intenzivnijem proučavanju naznačenih problema.

Vojka Besarović

Dr Luka Đaković, PRILOZI ZA DEMOGRAFSKU I ONOMASTIČKU GRAĐU BOSNE I HERCEGOVINE I, ANUBiH, Građa, knj. 23, Odjeljenje društvenih nauka, Sarajevo 1979. (697)

U 23 knjizi Građe izdala je Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine I svesku Priloga za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine, na osnovu popisa katoličkog stanovništva 1743. godine. Poznati naš istoričar dr Luka Đaković vrlo akribično je prepisao i uredio rukopise izvještaja biskupa Pavla Dragičevića za 1743. godinu. Po svojoj potpunosti i originalnosti ovaj popis je prvi i jedinstveni izvor te vrste. Autor je u istorijskoj nauci, prvi puta, primijenio kompjutorski način obrade, dajući podatke o prezimenima, imenima kao i cjelokupnom popisu katoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini za navedenu godinu i to po abecednom redu. Ono što posebno treba istaći u ovom radu i zbog čega autoru treba odati dužno priznanje, jeste to što prilikom programiranja kompjutorske obrade nije nijednog momenta zanemario izvornost dokumenata što djelu daje mnogo na naučnoj težini. Kako bi se imao što bolji uvid i u paleografske osobine rukopisa, dr Luka Đaković je u drugom dijelu knjige priložio faksimile cjelokupnog popisa. Time se istraživačima pružila prilika da provjere vjerodostojnost transkripcije, koja je prema našem zapažanju besprijekorna.

Nije ovdje riječ samo o kompletnoj obradi i objavljivanju izvještaja biskupa Dragičevića nego se radi i o vrlo uspješnom pristupu istorijskoj statistici koja će, u to smo sigurni, poslužiti kao dragocjeni materijal kod proučavanja: istorije, etnologije, onomastike, demografije, ortografije, paleografije, istorije jezika i drugih naučnih disciplina. Da bi istraživačima što više olakšao posao, autor daje i vrlo preglednu kartu katoličkih župa iz 1762. godine.

Knjiga građe u obradi dr Luke Đakovića sadrži: Uvodne napomene, kratice i grafiju, Popis katoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini prema izvještajima biskupa Dragičevića i Bogdanovića 1743. i 1768. (str. 9—14), Kartu katoličkih župa iz 1762. godine, Katoličke obitelji u Bosni

i Hercegovini abecednim redom prezimena po selima i župama 1743. godine (str. 17—79), Katoličke obitelji u Bosni i Hercegovini abecednim redom imena po selima i župama 1743. godine (str. 79—129), Katoličke obitelji Bosne i Hercegovine abecednim redom prezimena po župama i selima (str. 129—257) i na kraju Faksimili originalna Dragičevićeva izvještaja (str. 257—697).

Na prve dvije nepaginirane stranice autor daje uvodne napomene u kojima, pored ostalog, naglašava da se u ovom slučaju radi samo o Dragičevićevom izvještaju iz 1743. godine, a da će Bogdanovićev biti prezentiran u drugoj knjizi koja treba uskoro da se pojavi iz štampe. Zbog zanimljivosti materijala i koncepcije rada možemo je sa radošću i nestrpljenjem očekivati da i ona ugleda svjetlo dana.

U spisku skraćenica i grafije dr L. Đaković daje vrlo pouzdanu transkripciju pojedinih latinskih slova (napominjemo da je čitav popis pisan latinskim jezikom). Ovo je naročito potrebno istaći s obzirom da se radi o pravilnom utvrđivanju pojedinih prezimena koja u latinskom tekstu završavaju na *ch* ili *chi*. Autor ih sve transkribuje u naše *ć*. Ima i drugih primjera koje se u grafiji navode. Spomenimo samo neke: *gl* ili *gli* (*je*) istovetno sa našim *lj. gn*, našem *nj. x* našem *ž*, *sh* ili *sch* našem *š*, *ph* našem *h*, y našem *i*, i tako dalje. Grafija ovakve vrste je inače karakteristična i za srednjovjekovne izvore, bilo da je riječ o Dubrovačkom, Zadarskom ili bilo kojem drugom našem arhivu. Ovakva grafija se zadržala i kasnije, što nam autor faksimilima najbolje potvrđuje.

U podnaslovu knjige: Popis katoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini prema izvještajima biskupâ Dragičevića i Bogdanovića 1743, i 1763. godine, autor se ukratko osvrće na najznačajnije istorijske događaje iz XVIII stoljeća, kao i na same pisce ovih izvještaja, o kojima daje nekoliko podataka iz njihovog života i rada. Na početku ovog podnaslova dr L. Đaković naglašava da je kršćansko stanovništvo Balkanskog poluotoka u vrijeme Bečkog rata (1683—1699) očekivalo oslobođenje od turske prevlasti. Međutim, kada je austrijska vojska počela da trpi neuspjehe u ratu sa Turcima, velike mase (kršćanskog) stanovništva, strahujući od turske osvete, počele su da bježe iz Makedonije i Srbije na sjever. Predvodio ih je patrijarh Arsenije II Čarnojević. Slična situacija je bila i u samoj Bosni i Hercegovini. Tamošnji biskup Nikola Ogramić-Olovčić, preobučen u običnog čovjeka, prebacuje se na austrijski teritorij, odlazi kod cara Leopolda i moli ga da svoje čete pošalje i u Bosnu i Hercegovinu, nudeći mu pomoć u raznim vidovima.

Krajem XVII i na početku XVIII stoljeća uslijedilo je nekoliko migracija katoličkog stanovništva iz Bosne i Hercegovine na sjever preko Save i Dunava. Samo iz tuzlanskog kraja u toku 1675. godine Savu je prešlo preko 32.000 katolika. Iz doline rijeke Bosne princ Eugen Savojski je 1697. godine izveo 40.000 katolika. Prema izvještaju bosanskih franjevac koji su uputili 13. aprila 1706. godine u Veneciju, spominje se cifra od 5.000 katoličkih obitelji koje su oni uspjeli prevesti u Dalmaciju. Ovo bježanje katoličkog stanovništva shvatila su veoma ozbiljno i turske vlasti pa su u vrijeme rata sa Austrijom 1716—1718. godine naredile da se pazi na kršćane i da ih se iz sjeverne Bosne preseli u unutrašnjost.

Nakon Karlovačkog mira 1699. godine kada je bila uspostavljena granica između Austrije i Turske, zatečeno je dosta teško stanje samostana i crkava bosanskih franjevaca. Velik broj franjevaca pobjegao je iz Bosne i u novoj postojbini počeli su otvarati nove samostane. U Bosni i Hercegovini umjesto ranijih deset franjevačkih samostanskih zajednica ostale su tri: Fojnica, Kreševo i Kraljeva Sutjeska, koje su opsluživale čitavu bosanskohercegovačko katoličko stanovništvo. Veliku poteškoću u održavanju i vršenju obrada imali su bosanski kršćani, pored ostaloga, i zbog nedostatka biskupskog kadra. Već ranije spomenuti biskup Nikola Ogramić-Olovčić je 1701. godine smrtno zaglavio u Đakovu, a njegovi nasljednici Patačić i Bakić nisu se smjeli povratiti u Bosnu. Ovakvo stanje u vezi sa nedostatkom biskupskog kadra omogućilo je dalmatinskim crkvenim ocima da prošire svoju jurisdikciju i na neke dijelove Bosne i Hercegovine. Pokazuje to primjer splitskog i markarskog biskupa koji svoje svećenike šalju u livanjski odnosno hercegovački kraj. Bosansko-hercegovački svećenici (franjevci) su u Rimu zahtijevali da im se omogući izbor domaćeg biskupa, no u tome ih je sprečavala Austrija. Nakon upornih molbi i traženja, uspjeli su bosanski katolici, zalaganjem zadarskog nadbiskupa Vinka Zmajića, isposlovati kod rimskog pape Klimenta XII imenovanje fra Mate Delivića za prvog apostolskog vikara u Bosni u toku 1735. godine. Ovaj izbor je praktično značio davanje imenovanom franjevcu biskupske vlasti na određenom teritoriju. S obzirom da je bio u podmaklim godinama i s obzirom na nesređene političke prilike u zemlji, njegov rad je bio vrlo otežan. Obavljajući vizitaciju najpre u kreševskom, zatim fojničkom i na kraju u sutješskom kraju bio je u stalnoj životnoj opasnosti. Kada je 1737. godine u Bosnu provalila austrijska vojska optužen je od turskih vlasti za neposredno učešće u toj akciji te mu je svaki daljnji rad bio onemogućen. Obuzet bolešću povukao se u kreševski samostan gdje je ubrzo i umro.

Čim se u Rimu saznalo za smrt fra Mate Delevića, Propaganda se preko nadbiskupa Zmajića zanimala za njegovog potencijalnog nasljednika. Zadarski nadbiskup je u Rimu predložio trojicu kandidata, među kojima i Pavla Bogdanovića, za koga se i Propaganda odlučila. Na položaju apostolskog vikara Bogdanović se nalazio sve do 1765. godine kada se zbog bolesti i on morao povući sa dužnosti.

Od spomenute dvojice apostolskih vikara za Bosnu i Hercegovinu ostala su dva izvještaja o popisu katoličkog stanovništva koji su se do danas sačuvali i, zahvaljujući marljivosti autora, dr Luke Đakovića, ugledali svjetlo dana. Radi se o izvještajima za 1743. i 1768. godinu.

U popisu biskupa Dragičevića, kako to ističe i sam L. Đaković, unesen je sumarij sekretara Kongregacije, zatim opis vizitacije, popis imena i prezimena katoličkih obitelji, opis vizitacije fra Bonaventure Benića koji je zamjenjivao Dragičevića u vizitiranju Sarajeva, te opis fra Petra od Jajca koji je to činio za kraj Vodičevo.

Nakon izvjesnog vremena poslije Dragičevićevog zaređenja za biskupa, naložio je on svim župnicima i poglavarima samostana u Bosni i Hercegovini da revnosno pobilježe sve katoličke obitelji po selima i gradovima i da mu to predaju u vrijeme vizitiranja njihovih župa, odnosno samostana. Materijal u vezi sa vizitacijom, nakon njegovog sredi-

vanja, bio je upućen na zadarskog biskupa koji ga je proslijedio dalje u Rim Propagandi.

Analizirajući spomenuti izvještaj, uočljivo je da je biskup Pavao Dragičević imao zaista velikih poteškoća kod obavljanja vizitacije, i da je i sam vrlo često bio izložen životnim opasnostima. Putujući po velikoj zimi kroz slabo prohodne krajeve, idući šumama, zatim kroz zaražene krajeve u kojima je u to vrijeme vladala kuga i sam je bio životno ugrožen. U pojedinim župama i samostanima biskup Dragičević se morao zadržavati i duže vremena, s obzirom da pojedine krajeve biskupi nisu obilazili i po šezdeset godina pa je u njima bilo neraščišćenih pitanja posebno u sferi bračnih odnosa.

Osim podataka koji se odnose na život i rad biskupa Dragičevića autor knjige se sa nekoliko rečenica osvrće i na ulogu biskupa Marijana Bogdanovića i njegovo djelovanje. Riječ je o njegovim vizitacijama na osnovu kojih je i sačinjen ovaj izvještaj što ga dr L. Đaković daje u faksimilima.

U podnaslovu: Katoličke obitelji u Bosni i Hercegovini abecednim redom prezimena po selima i župama 1743. godine, autor daje tabelarne preglede sa najosnovnijim generalijama. Izrađen po brojevima tabelarni pregled obuhvaća: redni broj, zatim imena, prezimena, dodatak prezimenu ukoliko ga je bilo, brojno stanje odraslih i djece, naziv mjesta i ime župe kojoj je pripadao. Dovoljno je pogledati samo prvu kolonu pa ćemo uočiti koliko je velik taj broj (4884) i koliko je to bio težak i naporan, ali, uz sve to veoma koristan posao.

Šesto poglavlje knjige odnosi se na statističke podatke o katoličkim obiteljima u BiH abecednim redom poredanih imena po selima i župama za 1743. godinu. I ovdje se autor poslužio tabelarnim prikazivanjem podataka. Upotrijebljeno je čak sedam kolona u kojima se iznose podaci slični onima u prethodnom poglavlju. Idući dalje u razradi popisa, autor daje tabelarni prikaz Katoličkih obitelji u BiH abecednim redom poredanih prezimena za sve župe i sela. U ovom dijelu najprije se navode prezimena, zatim naziv župe kojoj je pripadao, mjesto i na kraju obitelji sa njihovim brojem članova. U ovom dijelu knjige dr L. Đaković je našao, ni manje ni više nego 2125 prezimena katoličkih obitelji u Bosni i Hercegovini u toku 1743. godine. Ako se tome dodaju podaci iz faksimila za broj krizmanih, onda dolazimo do cifre od oko 25.000 što faktički predstavlja i broj najvećeg dijela kršćanskog stanovništva.

U drugom dijelu knjige Građe dr L. Đaković sve iznesene podatke potkrepljuje faksimilima iz kojih se može provjeriti sve ono što autor iznosi.

Uvjereni smo da će knjiga L. Đakovića, Prilozi za demografsku i onomastičku građu BiH, ostati trajno korišteno djelo, tim prije kad se zna da naša historiografija još uvijek oskudijeva sa ovakvom vrstom radova. Treba autoru odati priznanje na velikom trudu koji je uložio ne samo u sakupljanju građe nego i njene obrade i to na jedan, do sada malo poznat, ali, vrlo pristupačan način. Sigurni smo da će ona vrlo dobro poslužiti ne samo istoričarima, nego i drugim društvenim naukama. Čini nam se da je relativno mali broj istraživača koji se usu-

đuju raditi na sakupljanju i obradi izvorne građe. Otuda su i radovi ove vrste veoma dragocjeni za istorijsku nauku.

U svemu ovome treba istaći i vrlo lijepu tradiciju Akademije nauka i umjetnosti u pogledu izdavanja istorijske građe. Ugledajući se na dosadašnju praksu bilo bi korisno da se nastavi sa tom tradicijom.

Dr Pavo Živković

Ljiljana Aleksić-Pejković, POLITIKA ITALIJE PREMA SRBIJI DO 1870. GODINE, Izd. »Naučna knjiga« — Istorijski institut u Beogradu, Beograd 1979, 389 str; ćiril.

Ova knjiga predstavlja modernu i merodavnu naučnu eksplikaciju politike Italije prema Srbiji u drugoj polovini devetnaestog stoleća i rezultat je višegodišnjeg istraživanja u francuskim, italijanskim, bečkim i jugoslovenskim arhivima. Uspešnom upotrebom tako obimne i heterogene mase izvora u pretvaranju sopstvene koncepcije o italijanskoj politici u finalno naučno delo pisac je ostvario čitav niz rezultata i rešenja, koja su unela temeljne izmene u dosadašnja znanja i predstave o italijanskoj politici i italijansko-srpskim odnosima toga vremena.

U knjizi je dat sledeći raspored materije: Posle predgovora (5—II), koji predstavlja obrazloženje teme i njenog značaja za studij italijanske i srpske istorije prošlog stoleća, sledi uvod (11—23). U njemu je ocenjen opšti učinak poraza evropske revolucije 1848—1849. na italijansku politiku u njenom osnovnom i globalnom značenju i ocenjene su posledice koje je imao za politiku Italije prema srpskoj državi. Viši i daleko-sežniji smisao i posledica poraza revolucije u evropskim omjerima, pored ostalog, ogleđao se u činjenici da je ona izneverila i neke minimalne nade italijanske levice, čije su mnoge ideje i planovi skončali kao puka ideologija, koja nije prerasla u produktivnu politiku.

Zatim, poraz revolucije rezultirao je rastućom svemoći države, izraženoj u dotada neviđenoj centralizaciji celokupnog života, što je najdirektnije predodredilo pravac i metodologiju delovanja italijanske spoljne politike, u smislu pomeranja naglaska sa revolucije i direktne akcije na diplomatiju i sve čvršću saradnju konzervativnih i umerenih liberalnih snaga na štetu italijanske levice, koja je iz revolucije izašla oslabljena i bila bačena na samu marginu italijanskog političkog života. Tu je ležao stvarni domašaj sloma italijanske revolucije u sklopu opšteg poraza evropske revolucije.

U tome je, uz ostale uzroke, sadržan dobar deo odgovora na pitanje zašto su neki projekti o integraciji revolucije 1848—49 na evropskom planu i prostoru, kao i planovi o federalnom preustrojstvu Balkana i Podunavlja, uz asistenciju italijanske politike i poljske emigracije, doživeli opšti poraz. Iscrpno su objašnjeni svi činiooci i pokretački mehanizmi,

čiji se uticaj u čistom ili modifikovanom vidu izrazio u italijanskoj politici prema srpskoj državi u vidu često dijametralno različitih i protivrečnih opredeljenja nekoliko političkih grupacija, koje su italijansku spoljnu politiku učinili slojevitom i krajnje kontradiktornom.

Uz sve izloženo o italijanskoj spoljnoj politici 1848—49. prema Srbiji i širem balkansko-podunavskom području, u kojoj su se paralelno preplitale i nadmetale strategija revolucije i diplomatije pune kompromisâ, potrebno je konstatovati sledeće: Iako je prisustvo te politike u dunavsko-balkanskom sklopu 1848/49. bilo trajno, a njena uloga izuzetno dinamična, opšti učinak toga drastičnog angažovanja u istočnom pitanju, socijalnim pokretima na turskoj strani, mađarskoj, kao i srpskoj revoluciji u Južnoj Ugarskoj nije bio veliki i on predstavlja prâvu meru neuspeha te politike u težnjama da uz neznatne ustupke ostvari zamašne ciljeve.

Takav trend jasno je vidljiv na svim pravcima delovanja te politike u pomenutoj oblasti, koja je pokrete njenih naroda podređivala svojim planovima, koji su vešto prikrivali goli državni egoizam skriven u težnji za teritorijalnom ekspanzijom. Zbog toga, i čitavog niza drugih uzroka, ta se politika u susretu sa pokretima jugoslovenskih naroda 1848/49, i kasnije, suočila sa realnošću koja se nije mogla uklopiti u planove italijanske politike o preobražaju političke karte ovog dela Evrope. U tom neskladu ukorenjen je uzrok činjenici da su u italijansko-srpskim odnosima, pored komponente saradnje i istovetnosti nekih interesa, naglašeno bili vidljivi motivi razilaženja i neusklađenosti, koji su bili nužna posledica različitosti interesa dveju nacionalnih politika.

Akcija Montija u Mađarskoj i Marćela Ćerutija u Beogradu 1849,¹⁾ inspirisana i predodređena pokušajima nekih grupa italijanske politike da srpsko-mađarske suprotnosti reše i otklone u duhu interesa te politike, nedvosmisleno ukazuje na tu neusklađenost koja ni revolucijom nije bila prevladana, nego je preživela njenu tragediju i organski urasla u italijansko-srpske odnose u postrevolucionarnom razdoblju.

Prvi deo knjige (23—217) nosi naslov: Pokušaji rešavanja italijanskog pitanja pomoću istočnog, a deli se na šest glava, koje predstavljaju analizu pokretačkih mehanizama italijanske politike na međunarodnom planu i prikaz načinâ na koje se uticaj tih faktora izrazio i razrešio u oblasti italijansko-srpskih odnosa, u kojima je istočno pitanje izvršilo dvostruku funkciju. Bilo je motiv saradnje italijanske i srpske politike, ali i izazov toj saradnji, koji je sve više rastao i dobivao jasne forme oštrog političkog razilaženja.

U glavi prvoj: Srpsko-italijanski odnosi do fancusko-sardinsko-austrijskog rata 1859. godine (27—63) izložen je pregled italijansko-srpskih odnosa do revolucije 1848/49. Objašnjena je njihova uslovljenost istorijom i manifestacija saradnje u sferi kulture i politike, između kojih je — u skladu sa opštom tendencijom toga doba — granica bila fluidna i

¹⁾ Lettera di Monti con cui rifiuta obbedienza all' ordine di richiamo. Archivio di Stato di Torino, Carte politiche diverse. 1849. Cart. 28, Fasc. 172, Belgrado, 9 maggio 1849. Si veda ancora: Relazione di Tecco (l'ambasciatore del Piemonte a Constantinopoli) a de Laney. Archivio di Stato di Torino, Lettere Ministri, Porta Ottomana, 1848—1850, Br. 709, Constantinopoli, 25. april 1849.

gotovo neuhvatljiva. Zatim, opširno su raspravljani i prikazani svi vidovi vezâ kraljevine Sardinije sa srpskom revolucijom u južnoj Ugarskoj i kneževinom Srbijom, koja je životno bila zainteresovana za sudbinu te revolucije i brojnim nitima bila povezana sa njenim vođstvom i srpskim narodom u Monarhiji u celini. Metodološki je dobro sagledana polarizacija u italijanskoj politici i njena strategija prema Srbiji i ocenjeni su pokušaji vezivanja istočnog pitanja sa italijanskim u smislu uključivanja istočnog pitanja kao političkog postulata u borbi za oslobođenje i ujedinjenje italijanskih zemalja u zajedničku državu. Ti pokušaji korišćenja istočnog pitanja bili su zasnovani na pogrešnim premisama, jer su ignorisali osnovne zahteve narodâ i pokreta u balkansko-podunavskom delu Evrope. Ni sám Macini nikada nije u potpunosti shvatio osnovno pitanje — pitanje tesne i organske povezanosti između nacionalnog pitanja i socijalne strukture, tako karakteristične za stvarnost ovog prostora Evrope.

U tome je sadržan deo izazova za istoričara da se pita — koliko je ta država 1848—49, i kasnije, raspolagala sa istinski razrađenom osnovom za uravnoteženu politiku prema internacionalnim procesima toga doba, uključujući svakako i procese, koji su se vršili u Srbiji, odnosno u srpskoj naciji u njenoj sveukupnoj dijaspori na Balkanu i u Podunavlju? Ili, koliko je italijanska politika u odnosu na srpsku državu i naciju sadržavala u sebi právu soluciju za spoljnopolitičke probleme i težnje srpske politike u užem, odnosno srpske nacije u najširem značenju?

Posebna je vrednost ove knjige u tome što je pisac s velikom akribijom i smislom za nijansê istražio i utvrdio socijalnu infrastrukturu italijanskog društva i doveo je u uzročno-posledičnu vezu sa konceptom italijanske politike prema Srbiji. Detaljno je istražena i objašnjena socijalna dinamika i način ponašanja svake od političkih i društvenih grupacija, čije se držanje slivalo u »jedinственu« politiku i ocenjena je uloga svake od njih u izgrađivanju politike prema Srbiji.

U glavi drugoj: Srbija i balkanska politika grofa Kavura (1858—1861. godine) (63—90) raspravljen je čitav niz pitanja i pojava u kojima se manifestovala politika Italije prema Srbiji. To su: plan o uvlačenju podunavskih naroda u borbu Sardinije i Francuske protiv Austrije; dolazak sardinskog konzula u Srbiju i otpor francuske vlade njegovoj misiji; pripreme srpske vlade u vezi sa ratom 1859. godine; delatnost konzula Astenga u Beogradu i raspoloženje srpske javnosti u Kneževini i Vojvodini; neuspeh i prekid Astengove misije; taktika grofa Kavura prema pokretu u Podunavlju i na Balkanu 1860—1861. godine i odjek stvaranja Kraljevine Italije u srpskom javnom mnenju.

Glava treća (90—115) posvećena je istočnoj krizi 1861—62. i planovima o rešavanju italijanskog pitanja, a u središtu izlaganja su pokušaji zamene Venecije za Bosnu i Hercegovinu, bez otvaranja istočnog pitanja. Oni su u nešto modifikovanom vidu i ranije bili predlagani kao rešenje za dilemu austrijske politike — da li i dalje težište imperijalne ekspanzije koncentrisati na Evropu, što je kao mogućnost 1848—49. otišlo u nepovrat, ili teritorijalne rekompensacije za gubitak poseda u Italiji tražiti na istoku. To je direktno zadiralo u budućnost Bosne i

Hercegovine. Iz dubine tih planova nametljivo je izrastala opasnost za Srbiju i njenu politiku, a posebno za istorijski cilj te politike — stvaranje jugoslovenske države. Práva mera toga poraza vidi se kada se on uporedi sa planovima nekih evropskih faktora, u kojima su Bosna i Hercegovina tretirane kao područje potencijalne jugoslovenske političke i socijalne revolucije.

Detaljno je prikazana opozicija kralja Viktora Emanuela i Akcione partije vladinoj politici, čiji je uži smisao bio koncentrisan u pokušajima da se pomoću leve vrši pritisak na desnicu da povede aktivniju spoljnu politiku. Istovremeno je pomoću desnice kralj ucenjivao leve snage italijanske politike, što je bilo motivisano borbom protiv republikanizma. U vezi sa ovim manevrom bila je kraljeva inicijativa, učinjena kod francuske vlade u smislu zahteva za pomoć u nastupajućim događajima, od kojih su posebno mesto zauzimala politička previranja i pomeranja u Ugarskoj, gde su, prema kraljevoj proceni, postojali uslovi za ustanak. U tome ga je učvršćivalo uverenje, odnosno činjenica da su Srbija, Transilvanija i Crna Gora bile u vrenju, koje se moglo iskoristiti za ostvarenje nekih planova italijanske politike.

U te planove bili su uključeni Venecija i istočno pitanje. Osnovni smisao plana koji su izradili kralj, predsednik vlade Rataci i Garibaldi, tri najuticajnija faktora italijanske politike, koncentrisan je bio u realističnoj proceni da je ujedinjenje Italije suštinski vezano za paralelnu akciju naroda i pokreta zainteresovanih za rešenje austro-turskog pitanja. Na planu pokušaja da se istočno pitanje iskoristi za ostvarenje planova italijanske politike, organizovan je rad na povezivanju te politike sa ustancima u Hercegovini 1852—1862, Crnom Gorom i Srbijom. Posebne su nade vezivane za treći ustanak u Hercegovini 1861—62.

Postoje nagoveštaji da se u pojedinim krugovima bliskim Garibaldiju i drugim italijanskim revolucionarima, uključujući i neke mađarske revolucionare, ozbiljno računalo sa ustankom u Hercegovini. U izveštaju jednog Garibaldijevog agenta, zaduženog za rad u Hercegovini i Crnoj Gori, doslovno se veli: »Podizaj (ustanak) Hercegovacki jest od najveće važnosti za našu slobodu u opšte. Ja znadem da samo Vašom (crnogorskog kneza Nikole) pomoćju to podizanje (ustanak u Hercegovini iz 1861—62) se porodilo i dosada održava, ali njegova važnost za celo Srbstvo nalaže Crnoj Gori, koja mu je najbliža, svetu dužnos da ga i dalje do proljeća (1862) s celim srcem i snagom podpomaže. Turci su oslabili, oni nam više ne mogu nauditi, samo ako mi budemo složni.«²⁾

U glavi četvrtoj: Pokušaj organizovanja saradnje Srbije i Italije (kraj 1862. — kraj 1864), (117—155), objašnjeni su svi događaji i planovi koji su bili u vezi sa pokušajima saradnje između Italije i Srbije. To su: Lešjaninova misija u Torinu krajem 1862. godine; Macinijeva nastojanja da pomoću srpskih liberala uključi Srbiju u evropsku revoluciju; kriza povodom ustanka u Poljskoj i značaj Srbije za politiku Italije; zakulisna akcija kralja Viktora Emanuela i italijanske vlade u Podunavlju i Srbiji; držanje srpske vlade i Garašininova ponuda za

²⁾ Ovaj izveštaj pisan je u Kotoru 24. januara 1862, a objavio ga je dr Milan Prelog u članku Garibaldiana, »Riječ«, Zagreb, XXVIII, br. 13, str. 4.

savez; kriza oko Šlezvig-Holštajna i nastavak srpsko-italijanske saradnje; napuštanje dogovorne akcije sa Srbijom.

Glava peta (155—185) nosi naslov: Uloga Srbije u ratu Italije protiv Austrije 1866. godine. Sastoji se iz nekoliko poglavlja: zatišje u politici Italije u istočnom pitanju i u odnosima sa Srbijom; podvojenost merodavnih ličnosti u Italiji u pogledu ratne taktike protiv Austrije; nezvanična nastojanja da se Srbija uvuče u diverziju protiv Austrije; odluka italijanske vlade o diverziji — misija generala Tira u Beogradu i, na kraju, akcija Macinija i srpskih liberala i pisanje srpske štampe u vezi sa ratom.

U glavi šestoj (186—220) prikazane su sve pojedinosti u vezi sa italijanskim pitanjem i krizom na istoku do francusko-pruskog rata. Centralni događajaji ovoga razdoblja bili su: italo-prusko-austrijski rat kao povod za rasep u koncepciji o strategiji i taktici srpske spoljne politike; rimsko i istočno pitanje u sklopu novih spoljnih okolnosti i unutrašnje situacije u Italiji; pokušaj povezivanja spoljnopolitičke akcije Srbije i zakulisne politike grofa Bizmarka prema Balkanu sa planovima italijanske Akcione partije o pokretanju rimskog pitanja.

Kao i prvi, drugi deo knjige (217—334), Italija i spoljnopolitički program Srbije, grana se u nekoliko glava, koje predstavljaju iscrpnu analizu strategije italijanske politike prema spoljnopolitičkom programu Srbije. Nakon opšteg razmatranja sledi prva glava ovog dela, odnosno sedma u sklopu cele knjige (221—251). U njoj je ocenjen stav Italije prema učvršćenju unutrašnje autonomije Srbije. Data je klasifikacija glavnih događaja srpske istorije toga vremena, onim redosledom kojim su sledili.

Glava osma (252—280) nosi naslov: Stav prema koncepciji o Dunavskoj konfederaciji i o nezavisnoj jugoslovenskoj državi. Iz sveukupnosti te problematike posebno su istraženi i objašnjeni sledeći momenti: italijanski vodeći krugovi i prvi planovi o političkoj budućnosti podunavsko-balkanskog područja, gde je razmotrena čitava lepeza planova, koncepcija i projekata, koji su se izrazili u italijanskoj politici. Zajednički im je bio cilj da se pomoću balkansko-podunavskih naroda i političkih pokreta realizuju spoljnopolitički planovi te politike u ovom delu sveta.

Svestrano je prikazana koncepcija grofa Kavura i taktika kojom se ona želela pretvoriti iz činjenice u stvarnost. Zatim, data je ocena političke koncepcije Macinija, s posebnim naglaskom na prikaz srpskog pitanja u Macinijevoj i tzv. Kaninijevoj koncepciji o konfederaciji u Podunavlju i na Balkanu. Kritički je ocenjena suština i istorijski domašaj ove koncepcije koja je, i pored nekih primamljivih rešenja za Srbiju, u svom osnovnom značenju bila opasan mamac za srpsku politiku i sadržavala u sebi krupno iskušenje za jugoslovenske narode, a posebno za ideju o stvaranju jugoslovenske države. Ta i neke druge koncepcije izrasle iz italijanske politike toliko su bile maglovite i nerealne, da su ignorisale životne interese jugoslovenskih naroda, uključujući i srpski.

Dobra strana i jedne i druge koncepcije bila je u tome što su sadržavale u sebi zahtev za oslobođenjem i ujedinjenjem neoslobođenih naroda u balkansko-podunavskom području i to njihovim sopstvenim snagama, uz isključenje velikih sila i njihovih interesa. Plastično je ob-

jašnjen proces sazrevanja raspoloženja italijanske politike prema Srbiji kao jezgru buduće jugoslovenske države. Dozrevanje te politike u ubeđenju da bi jedna snažna jugoslovenska država predstavljala sigurnu branu imperijalnoj ekspanziji velikih sila, u prvom redu Austrije, bilo je, međutim, krivudav i tegoban proces obračunavanja italijanske politike sa samom sobom.

Glava deveta (281—308), Prihvatanje nacionalnog programa srpske vlade, sadrži analizu spoljnopolitičke taktike srpske vlade. Dosta prostora zauzima prikaz italijanske politike, koja se svodila na dilemu — jugoslovenska država na čelu sa Srbijom ili unutar Austrije. Na kraju ove glave prikazana je procedura opredeljivanja italijanske politike za spoljnopolitičku koncepciju srpske vlade. To je bio krupan uspeh srpske politike, jer je još jedna velika sila bila pridobivena za ideju da se srpska država podrži u težnjama da izraste u državu istinski sposobnu da održi svoju nezavisnost u odnosu na Austriju i Rusiju.

Glava deseta (309—337), Italija i promena spoljnopolitičkog kursa Srbije, sastavljena je iz nekoliko poglavlja u kojima su detaljno istraženi i objašnjeni sledeći momenti: prekid sa politikom oslonca na Rusiju i neposredne posledice rusko-srpskog udaljavanja; rešavanje srpskog pitanja samo u Turskoj i van opštih jugoslovenskih okvira; stav prema prougarskoj orijentaciji Srbije; kolebanja i strepnje italijanske politike u vezi sa sazrevanjem prusko-francuskog sukoba, odnosno rata. Iz toga je proisticao strah političkih krugova u Italiji, posebno u njihovoj istočnoj politici. U tom okviru posebnu je zabrinutost u italijanskoj politici izazivalo pitanje političke orijentacije Srbije u tadašnjim evropskim pmeranjima i razračunavanjima, koja su iz osnova izmenila sudbinu pojedinih država i nacija.

Zaključak (339—360) je dat na srpskohrvatskom i italijanskom jeziku i predstavlja preglednu sintezu rešenja izloženih u knjizi.

Na kraju, treba odati puno priznanje Istorijskom institutu u Beogradu koji je ovu krupnu oblast italijanske i srpske istorije devetnaestog stoleća uvrstio u plan svoga rada, a posebno piscu, Ljiljani Aleksić-Pejković, čijom je zaslugom ova problematika iz projekta prerasla u naučno delo velike vrednosti.

Mr Dušan Berić

Dr Branislav Gligorijević, PARLAMENT I POLITIČKE STRANKE U JUGOSLAVIJI (1919—1929), Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga, Beograd, 1979, str. 420.

Pojava studije o jugoslovenskom parlamentu i političkim strankama iz pera dr Branislava Gligorijevića svakako je morala izazvati pažnju naučne javnosti. Gligorijević je afirmisano ime u našoj istorijskoj nauci i istaknuti poznavalac političke istorije Kraljevine Jugoslavije. Svim svojim dosadašnjim radovima pisac najnovije studije predstavio se kao

solidan istraživač koji je svoje analize i zaključke redovno gradio na temeljito istraženim izvorima. U većini svojih objavljenih radova Gligorijević je ispitivao istorijske fenomene na području Jugoslavije i on je tako za sve istraživače naše novije istorije postao nezaobilazan pisac čiji se rezultati veoma cijene i sa pouzdanjem koriste. Svojim najnovijim djelom koje obuhvata veoma složenu istorijsku problematiku Gligorijević je na neki način zaokružio svoj višegodišnji uspješan rad na ispitivanju političke istorije Kraljevine SHS.

Sažet i pregledan tekst u uvodnom dijelu studije sadrži u najopštijim crtama prikaz razvoja parlamentarnih oblika vlasti u jugoslovenskim zemljama prije prvog svjetskog rata. Autor je ovim želio upoznati čitaoca kako su bili različiti uslovi i oblici začetaka parlamentarizma u jugoslovenskim zemljama prije stvaranja zajedničke države, bez ambicije da utvrđuje kontinuitet tih oblika sa parlamentarnim načinom vladavine u Kraljevini SHS. To bi uostalom bila tema za sebe.

Nastanak i djelatnost prvog jugoslovenskog parlamenta, koji je nakon stvaranja Kraljevine SHS djelovao kao Privremeno predstavništvo, analiziran je u prvoj glavi Gligorijevićeve studije. Još u toku rata za vrijeme pregovora između Jugoslovenskog odbora i političkih činilaca Kraljevine Srbije istaknut je prijedlog od strane A. Trumbića da se nakon rata obrazuje privremeno narodno predstavništvo. Mada se u krugovima srpske vlade u to vrijeme više razmišljalo o provizornom uređenju Kraljevine SHS s osloncem na kralja i zajedničku vladu, ipak je ideja o obrazovanju jedinstvenog jugoslovenskog parlamenta prihvaćena od svih tadašnjih političkih struktura u zemlji pa i od radničkih partija. U stvari, prihvaćeno je načelo da kralj, parlament i vlada budu one glavne zajedničke državne institucije na kojima je trebalo da se dograđuje politički sistem u zemlji. U praksi je, međutim, vlada u uslovima državnog provizorija dobila odlučujuću ulogu u utvrđivanju djelokruga rada i kompetencija Privremenog predstavništva. U studiji, Gligorijević se detaljno pozabavio analizom organizacije i sastava Privremenog predstavništva koje je bilo oktroisano tijelo; autor je objasnio način delegiranja poslanika u ovo predstavničko tijelo, sažeto i dokumentovano analizirao, kako politički program političkih stranaka i grupacija zastupljenih u njemu, tako isto i obrazovanje političkih blokova. Obrazovanje političkih blokova u to vrijeme uglavnom se vršilo na osnovu stava političkih stranaka prema socijalnom odnosno agrarnom pitanju. Drugim riječima, nije u tom trenutku nacionalno pitanje bila prepreka za međusobno približavanje u suštini centralistički orijentisanih radikala i federalistički usmjerenih hrvatskih i slovenačkih stranaka. Na suprotnostima te vrste obrazovana je bila i vlada demokrata i socijaldemokrata jer ih je privremeno ujedinilo zajedničko gledište o potrebi hitnog rješenja agrarnog pitanja. Gligorijević je opisao teškoće sa kojim se borila, kako prva vlada pod predsjedništvom S. Protića, tako i vlada demokrata i socijaldemokrata koja je imala privremen karakter.

Za dalji politički razvoj u Kraljevini SHS a posebno za međustranačke odnose bilo je važno približavanje i stvaranje zajedničke vlade od radikala i demokrata, to znači dviju najjačih stranaka koje su u najvećem broju okupljale pristalice među Srbima. Pomenute stranke pri-

bližavao je u bitnome isti stav u pogledu državnog i društvenog uređenja u zemlji. Zato Gligorijević posvećuje dosta pažnje analizi odnosa između radikala i demokrata, objašnjavajući ih novim podacima i zanimljivim ocjenama.

Jednu glavu svoje studije Gligorijević je posvetio razmatranju ustavnog pitanja i radu Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS. Veoma detaljno i sa nizom novih činjenica analizirano je učešće birača na izborima za Ustavotvornu skupštinu. Pisac konstatuje kako su se birači u svojoj većini opredjeljivali prema vjersko-nacionalnoj osnovi. Triumfovale su stranke sa nacionalnim programima ali se ipak dobar broj birača uzdržao od izbora manifestujući time svoje nezadovoljstvo režimom (glasalo je svega 64,95% birača). Komunistička partija Jugoslavije ostvarila je zavidan izborni uspjeh i svrstala se među vodeće političke stranke u zemlji (58 mandata).

Od početka svog rada, Ustavotvorna skupština bila je poprište oštrih sukoba i stranačko-političkih konfrontacija. Sukobi su izbili kada je vlada nametnula svoj Poslovnik o radu Skupštine koji je nekim svojim odredbama bio povod da veliki broj poslanika (KPJ, Jugoslovenskog i Narodnog kluba) napuste Skupštinu, odbijajući da polože zakletvu kralju. Povod za sukobe u Skupštini bio je i sam način izglasavanja Poslovnika koji je prihvaćen većinom glasova prisutnih poslanika Radikalne i Demokratske stranke i uz neslaganje Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), Republikanske stranke i Socijal-demokratske stranke i u odsutnosti poslanika KPJ, i poslanika Jugoslovenskog i Narodnog kluba. Način izglasavanja ustava predstavljao je grubo političko nasilje i time se nagovještavalo samo još veće zaoštavanje političkih odnosa u Skupštini. Suština sukoba krila se u činjenici što su radikali i demokrati ustavno rješenje zemlje shvatili kao jednostavno sankcionisanje postojećeg državnog i društvenog uređenja, dok su ostale političke stranke tražile njegovu promjenu. One su doduše bile samo saglasne u tome da vladin prijedlog ustava ne treba prihvatiti ali su se u svojim prijedlozima ustava ozbiljno razilazile te je dug i težak bio put do obrazovanja organizovane opozicije u jugoslovenskom parlamentu.

Usvajanjem Vidovdanskog ustava nastupila su ozbiljna stranačka previranja i unutrašnja diferenciranja u pojedinim političkim strankama. Autor je cio taj proces detaljno izložio. Radikali i demokrati, nakon izglasavanja ustava, vratili su se svojim stranačkim programima. Međutim, i ove stranke bile su izložene procesima unutrašnjeg diferenciranja, koje autor evidentira od njihovog nastupa još u Privremenom predstavništvu. U Demokratskoj stranci postepeno se afirmira ljevica koja je ispoljila težnju za ostvarenjem sporazuma sa Hrvatskim blokom kome treba da bude podloga revizija postojećeg ustava. To međutim nije išlo bez potresa u Demokratskoj stranci pa će posljedica toga biti postepeno približavanje Pribičevićeve grupe Radikalnoj stranci i njeno konačno izdvajanje iz Demokratske stranke i obrazovanje kao zasebne stranke (Samostalne demokratske stranke). To je značilo za demokrate i razilaženje sa radikalima. Ali ni Hrvatski blok nije bio pošteđen sličnog procesa i autor ukazuje na različita shvatanja unutar njega prema pitanju ostvarenja ideje hrvatske državnosti (između frankovaca, Hr-

vatske zajednice i HRSS), mada je ipak kod većine preovladalo stano-
vište da samo svojom kompaktnošću ovaj blok može prisiliti režim na
uvođenje drugačijeg državnog uređenja.

Uoči drugih parlamentarnih izbora zakazanih za 18. mart 1923. go-
dine, radikali se pojavljuju kao jedini branioci državnog uređenja za-
snovanog na Vidovdanskom ustavu. HRSS u ove izbore ušla je sa vla-
stitim programom koji se u bitnome svodio na zahtjev za uspostavu
Hrvatske seljačke republike. Borba za autonomnu Sloveniju glavna je
bila odlika programa Slovenske ljudske stranke (SLS). Autonomističkom
programu vratila se i JMO u kojoj je Spahina grupa definitivno odnijela
pobjedu. KPJ u ove kao i u druge parlamentarne izbore ušla je prije
svega da ih iskoristi za popularisanje klasne ideologije, za ukidanje
Zakona o zaštiti države i za obnovu svojih partijskih organizacija.

U parlamentarnim izborima birači su se i ovaj put opredjeljivali
za svoje nacionalne stranke (SLS, HRSS, JMO, Radikalnu stranku i dr.)
Nova politička pregrupisanja karakteristika su stranačko-političkih
odnosa nakon parlamentarnih izbora. U tome posebno značajan mome-
nat je stvaranja Federalističkog bloka koji je u studiji detaljno obra-
đen. Objašnjene su takođe okolnosti koje su Pašića i radikale natjerale
da sa HRSS u to vrijeme privremeno ostvare sporazum koji je u lite-
raturi poznat kao Markov protokol. Njime je trebalo u prvom redu
spriječiti dolazak poslanika HRSS u parlament. Sporazum je imao pri-
vremen karakter i onog momenta kada on radikalima nije više trebao,
oni su mu okrenuli leđa. Zapostavljanje zahtjeva za Hrvatskom repu-
blikom u ovo vrijeme u političkoj propagandi HRSS Gligorijeviću je zna-
čilo kao nagovještaj izvjesnih promjena u politici ove stranke i uvod
u one značajnije promjene koje su okončane privremenim pomirenjem
radikala i HRSS. Ali, dok je do toga došlo, odnosi između ove dvije
stranke bili su ispunjeni krupnim nesuglasticama i optužbama pa su se
i vodeće ličnosti HRSS našle u zatvoru.

U toku formiranja Federalističkog bloka u Skupštini, posebno je
bilo važna politička pozicija Demokratske stranke. Približavanje ove
stranke pomenutom bloku, i to na osnovu revizije Vidovdanskog ustava,
teklo je teško i sporo. Demokratska stranka, koja je svojevremeno
bila najzaslužnija za usvajanje Vidovdanskog ustava, nikada nije učinila
radikalniji korak na njegovoj reviziji. Njen zahtjev za uspostavom »ši-
rokih samouprava« trebalo je da bude korak u susret zahtjevima opo-
zicije za revizijom ustava. To je, međutim, bilo suviše daleko od onog
što je u tom pogledu tražila, na primjer, HRSS.

B. Gligorijević u svojoj knjizi iscrpno je prikazao stanje u Skup-
štini kada je Pašićeva vlada nastojala u prvoj polovini 1924. godine da
neustavnim metodama sačuva vlast za svoju stranku. Opisan je s tim
u vezi cio splet događaja koji je prinudio krunu da u drugoj polovini
1924. godine povjeri mandat za sastav vlade Lj. Davidoviću. Istaknute
su zatim teškoće s kojima se ova vlada borila i čiji je mandat relativno
kratko trajao. Rješenje tadašnje političke krize u zemlji privremeno se
okončalo na neparlamentarni način izražavanjem od strane kralja povje-
renja Pašiću i manjinskoj vladi. Manjinska vlada Pašić—Pribičević (P—P
vlada) raspustila je Skupštinu i sprovela je treće parlamentarne izbore

8. februara 1925. godine. Ovi izbori bili su u neku ruku repriza prethodnih. Oni svojim ishodom nisu takođe obećavali ljepše dane u politici zemlje. Ispostavilo se, naime, da se ni ovim parlamentarnim izborima nije mogla riješiti konstantna politička kriza koja se sada u Skupštini ispoljila u nešto izmijenjenim političkim grupacijama i pokušajima dvije najjače suprotstavljenih stranaka HRSS i radikala da ostvare međusobni sporazum i obrazuju zajedničku vladu. Riječ je u stvari o privremenom pomirenju koje se u političkoj literaturi kvalifikovalo kao zaokret u politici HRSS. Zahtjevi HRSS svodili su se sada na reformu političkog sistema a ne na njegovu korjenitu izmjenu. To je značilo da se odustalo od zahtjeva za federalističkim uređenjem države. Prihvaćen je monarhijski oblik vladavine ali onaj engleskog tipa i takođe samoupravni sistem čije je kompetencije trebalo tek da utvrdi novi ustav. Pojedini pisci su ovaj zaokret u politici HRSS, odnosno ubuduće Hrvatske seljačke stranke (HSS), ocijenili kao njenu kapitulaciju pred radikalima. Gligorijević se, međutim, s tim ne slaže, smatrajući da je bio uspjeh Radića i njegove stranke da sa optuženičke klupe uđe u vladu, da na taj način gurne Pribićevića u opoziciju i da općenito doprinese opadanju ugleda Radikalne stranke. Ovakva autorova ocjena ne bi u potpunosti mogla biti prihvaćena ali je zato u cjelosti tačno njegovo tvđenje da su od svega toga najveće koristi bile za krunu koja je od tada imala potpuno odriješene ruke u svojoj politici raspirivanja međustranačkih antagonizama i izazivanja parlamentarnih kriza.

Privremenim pomirenjem radikala i HSS, de facto, se raspao Blok narodnog sporazuma i došlo je do novih stranačkih koalicija, zatim do ozbiljnijeg slabljenja uloge i značaja Skupštine i do poraslog uticaja vanparlamentarnih faktora. Porasla je i pojava frakcija unutar pojedinih stranaka. To je izazvalo prave potrebe u pojedinim strankama, a u pojedinim slučajevima stranke su ostale bez autoritativnih ličnosti. Političke stranke traže sebi sve češće uporište van parlamenta i u takvoj situaciji raste uloga kralja kao arbitra. I u javnosti se sve glasnije govorilo o krizi parlamentarizma i o potrebi uključivanja kralja u rješavanje političke krize. Gligorijević je ocijenio da je Radikalna stranka bila najodgovornija za opštu intertnost Skupštine i za njenu tihu likvidaciju.

I posljednji parlamentarni izbori raspisani za 11. septembar 1927. godine sprovedeni su u uslovima krajnje stranačke podvojenosti i ozbiljnog ideološkog i političkog slabljenja političkih stranaka. To vrijeme autor s pravom naziva kao vrijeme pred diktaturu. Izbori su samo doprinijeli daljem drobljenju i slabljenju prije svega do tada najjačih političkih stranaka. Oni nisu obezbijedili ni ovaj put u Skupštini nadmoć određenih stranaka ili političkih grupacija već je opet bila uspostavljena izvjesna ravnoteža i vladinih stranaka i stranaka opozicije.

Nakon parlamentarnih izbora obrazovanje nove stranačke grupacije, pod nazivom Seljačko-demokratska koalicija, predmet je posebno brižljive autrove analize. Ova nova koalicija stranaka imala je zadatak da razbije vladinu većinu i vladin blok. U njoj su jezgro činili Radićeva stranka i Samostalna demokratska stranka. Bilo je teško privući ostale stranke i ovaj novi stranački blok, s obzirom na loše iskustvo sa HRSS u vrijeme postojanja Bloka opozicije koji je ova stranka iznevjerila i ostvarila sporazum sa radikalima. Autor je naročito obratio pažnju na-

stojanjima novog bloka da pridobije Davidovićeovu stranku i uključi je u koaliciju u vrijeme kada su JMO i SLS svoj stranački interes našle u saradnji sa radikalima. U vrijeme neposredno prije uspostave diktature nije bilo moguće, kako to ističe Gligorijević, ostvariti koncentraciju demokratskih snaga jer su se takvim nastojanjima suprotstavile srbijanske stranke koje nisu bile spremne ni tada da dijele vlast sa Seljačko demokratskom koalicijom. Na svoj način tome su smetale ideje i prijedlozi iz tabora Seljačko demokratske koalicije da u to vrijeme vladu obrazuje jedna vanparlamentarna ličnost koja je mogla biti i iz redova generala. To je u to vrijeme samo moglo kompromitovati vođstvo Seljačke demokratske koalicije.

Junska kriza 1928. godine izazvana poznatim atentatom u Skupštini, koju je autor posebno dobro obradio, u pravom smislu značila je državnu krizu jer su iz osnova bili poremećeni odnosi i rad Skupštine koju su napustili poslanici Seljačko-demokratske koalicije. Vladine stranke, koje su smatrale da zločin u Skupštini ne može biti razlog da ona obustavi svoj rad, ništa nisu sa svoje strane učinile da se približe gledištima opozicije niti su najavljivale neko kretanje i neku novu političku orijentaciju. One su samo još više osuđivale Seljačko-demokratsku koaliciju. Gligorijević je u vezi sa takvim razvojem odnosa s pravom zaključio da se režim srbijanske hegemonije ne bi mogao održati da nije imao podršku vladinih stranaka. U suprotnom, on bi se našao izolovan. U ovo vrijeme objektivno su povećavali uticaj i šanse kralja sve glasnjiji prijedlozi prvaka Seljačko-demokratske koalicije, konkretno Vl. Mačeka da kruna primi na sebe zadatak rješavanja političke krize u zemlji, jer se ona ne može, prema istom shvatanju, okončati daljim radom parlamenta.

Ispitivanje uzroka krize jugoslovenskog parlamentarizma jeste glavna autorova preokupacija u posljednjoj glavi njegove studije. U te uzroke on ubraja činjenicu da je većina građanskih političkih stranaka u nas ostvarivala svoj uticaj kao monarhijska politička organizacija pa su otuda i morale ispoljavati slabosti prema tom obliku vladavine. To je takođe doprinijelo da su čak i one stranke koje su stvaranjem Kraljevine SHS istakle ideju republike relativno lake ostvarile kompromis sa monarhijom. S druge strane, republikanska ideja u nas nije imala dublju tradiciju i tek dobija ozbiljniju društvenu podršku razvojem modernog radničkog pokreta. Autor takođe smatra da se konstantna politička kriza u nas pothranjivala u stalnom sukobu dviju koncepcija o državnom uređenju: centralističko-unitarističke i federalističke. Pašićeva koncepcija o centralističkom ustojstvu države, koja je u potpunosti došla do izražaja u Vidovdanskom ustavu, poklapala se sa njegovom težnjom da Srbi u Kraljevini SHS imaju dominantno mjesto. S druge strane, zastupnici federalističke koncepcije smatrali su da samo u federativno uređenoj državi može biti suzbijen srpski hegemonizam. U vezi s ovim je i autorovo razmatranje pitanja nacionalne majorizacije i prezentirana statistika iz koje se vidi da su Srbi imali dominantno mjesto u Skupštini i organima uprave. U istom ovom poglavlju autor je elaborirao pitanje odnosa KPJ prema građanskom parlamentarizmu.

Na posljednjim stranicama svoje studije Gligorijević piše o nekim planovima i mjerama građanskih političkih činilaca u oblasti socijalnog

zakonodavstva, zatim o planovima uglavnom nastalim u privrednim krugovima da se reformira parlament kako bi on mogao na meritoran način da razmatra pitanja i iz sfere socijalno-ekonomskih odnosa.

U zaključku valja istaći da je studija dr B. Gligorijevića o parlamentarizmu i političkim strankama u Kraljevini SHS bogata nizom novih podataka i novih i zanimljivih ocjena koje je bilo moguće ovom prilikom prikazati samo u najosnovnijim linijama. Svjesni smo da se time može nanijeti, u svakom slučaju nehotice, nepravda piscu izostavljanjem nekih važnih podataka ili zanemarivanjem ili nedovoljnim naglašavanjem nekih njegovih vrijednih analiza i ocjena. To je možda i ovom prilikom slučaj. U izradi svoje studije autor je uložio veliki trud i ona je rezultat dugog razmišljanja. Tekst studije u cjelini predstavlja jedno gusto tkivo koje je dugim i strpljivim radom tkano i čitalac nije u mogućnosti da zapazi da je autora u bilo kojem trenutku izdalo strpljenje i gotovo urođena akribija. I upravo mirnoća kojom autor analizira i komentariše određene istorijske pojave i događaje na svoj način potvrđuje njegovo suvereno vladanje materijom i duboko poznavanje tadašnjih političkih prilika i odnosa u našoj zemlji.

U Gligorijevićevoj studiji ima dosta novih momenata iz naše novije političke istorije. Na neke smo ukazali u ovom osvrtu. Imponuje razložna i trezvena ocjena, posebno političke uloge i djelatnosti HRSS odnosno HSS, iako se ne bi o tome moglo prihvatiti sve autorove ocjene. Podaci koje je autor dao o djelatnosti Radikalne stranke sigurno mogu poslužiti kao solidna osnova za izradu posebne monografije o ovoj stranci. U autorovoj analizi Saveza zemljoradnika i unutrašnjih odnosa u njoj otišlo se na pojedinim mjestima sigurno dalje od onog što su o tome napisali autori koji su se pretežno bavili njegovom istorijom. Zaslužuju pažnju autorove ocjene pozicije i uloge JMO, iako su se na pojedinim mjestima potkrale jednostrane i ne baš dovoljno precizne ocjene ove političke stranke bosansko-hercegovačkih Muslimana. Gligorijević je učinio zanimljiv pokušaj da u sklopu analize djelatnosti građanskih političkih stranaka prati i analizira akcije KPJ a ne da to izdvojeno razmatra, kako se to do sada uglavnom radilo. U svojoj studiji autor je na neka pitanja dao djelomičan odgovor a neka je ostavio jednostavno otvorenim. To je njegovo pravo. Na jednom mjestu on, na primjer, konstatuje kako se Skupština jednostavno ugasila i prije zvaničnog proklamiranja šestojanuarske diktature, drugim riječima parlamentarni sistem zapao je u takve teškoće, a s njime i građansko-političke stranke da se izlaz iz toga našao raspuštanjem Skupštine. Autor istina na jednom mjestu konstatuje kako u tim najkritičnijim danima nisu postojali uslovi za koncentraciju demokratskih snaga svakako u cilju da bi se zaustavio neminovan put u diktaturu. Pisac nije takav zaključak izveo ali se on u kontekstu onog što je o svemu tome rečeno sam po sebi nameće. Drugim riječima, ostalo je otvoreno pitanje da li su postojali uslovi da se politička kriza okonča parlamentarnim sredstvima ili je jedina alternativa bilo raspuštanje Skupštine i ono što je iza toga slijedilo. Sa sigurnošću se, međutim, može govoriti o nerazvijenosti parlamentarizma u nas i o nedoraslosti građanskih političkih struktura da konzekventno primjenjuju par-

lamentarna sredstva, čemu su u mnogome doprinosili i nedemokratski odnosi unutar građanskih političkih stranaka u kojima su njihovi šefovi maltene imali neograničena ovlaštenja. Sigurno da bi temeljitije ispitivanje unutrašnjih odnosa u tim strankama, posebno u njihovim vođstvima i kada su u opoziciji, a još više kada su bile na vlasti, bacilo više svjetla na nivo demokratskih odnosa u političkom životu zemlje, odnosno društveno-političkih odnosa u cjelini i pružilo više elemenata za odgovor na pitanje, nije li i ono vrijeme kada se recimo parlamentarno vladalo potencijalno sadržavalo u sebi ozbiljne elemente zloupotrebe parlamentarizma do te mjere da je ono dobijalo karikaturan oblik. Konačno uspostavljanje kraljeve diktature u nas treba cijeniti i u sklopu širih političkih kretanja u Evropi a posebno na Balkanu.

dr Nusret Šehić

Dr Milan Vesović: REVOLUCIONARNA ŠTAMPA U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA 1918—1929. GODINE. Institut za savremenu istoriju — Beograd, 1980. god., str. 342

Revolucionarna radnička štampa u Jugoslaviji u periodu od 1918. godine pa sve do ratnih dana 1941. godine predstavlja po dometu i sadržaju, značajan istorijski izvor ali i izvor koji je, na žalost, još uvijek nedovoljno istražen.

Zbog toga i niza drugih kvalitativnih komponenti knjiga »Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918—1929«, Milana Vesovića, pisana i odbranjena kao doktorska disertacija, predstavlja uspješno obavljen, odgovoran, obiman i složen zadatak. Ova knjiga će veoma korisno poslužiti istraživačima istorije KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta u nas.

Jedanaest godina istorije revolucionarne štampe u Kraljevini SHS, koje obrađuje Milan Vesović, neodvojivi su dio istorije revolucije radničkog pokreta u cjelini. S obzirom na opšti nedostatak primarne istorijske građe o samom radničkom pokretu, štampa predstavlja onaj specifičan istorijski izvor koji na sebi svojstven način prikazuje jedno vrijeme, jedan složen period stalne borbe radničkog pokreta za njegovu afirmaciju.

Složenost teme, oskudnost literature, nedostatak dokumentacije listova, koja je dijelom zaplijenjena prilikom donošenja Obznane, što je po pravilu značilo i njeno uništavanje, i obimnost materije opredijelili su autora da knjigu podijeli u pet glava koje tematski predstavljaju tri cjeline.

Autor je obrađivani vremenski period podijelio na tri dijela: od 1918. do 1920, od 1921. do 1924. i od 1925. do 1929. godine, što mu je omogućilo da pojedine faze razvoja radničkog pokreta, koje su svakako imale i bitnog odraza na razvoj revolucionarne štampe, obradi cjelovi-

tije. Pri tome, koristio se uglavnom sa tri grupe izvora: štampom KPJ, SKOJ-a i revolucionarnih sindikata, zatim objavljenom i neobjavljenom arhivskom građom te odabranim spisima učesnika i rukovodilaca revolucionarnog radničkog pokreta kao i njihovim publikovanim ili neobjavljenim sjećanjima.

Prvi dio, u stvari, prva i druga glava knjige, pod naslovom »Revolucionarna štampa u legalnom periodu radničkog pokreta i KPJ 1918—1920« i »Borba revolucionarnog radničkog pokreta za legalno izdavanje štampe 1921—1924« obrađuju period rada revolucionarne štampe u legalnom periodu. U ovim poglavljima su prikazani stavovi rukovodstva radničkog pokreta o nizu važnih pitanja: ulozi i zadacima štampe, programima i planovima radničkih organizacija, materijalno tehničkoj bazi i dr.

Drugi dio — treća glava — pod naslovom »Orientacija KPJ i radničkog pokreta na ilegalno izdavanje štampe 1925—1929«, obrađuje rad revolucionarne štampe u novim uslovima.

Treći dio — četvrta i peta glava — »Sadržaj i uloga revolucionarne štampe« i »Režim Kraljevine SHS i revolucionarna štampa« sadrži analizu osnovnih i najvažnijih tema štampe, bez koje se ne bi mogla ni shvatiti njena uloga i svrha, kao i njen položaj, cenzuru i progone kojima je bila izložena — što bi trebalo da omogući bolje shvatanje objektivnih uslova izdavanja i sudbine revolucionarne štampe.

Sasvim je sigurno da se knjigom »Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca« otvara prostor za još niz istraživačkih poduhvata samom činjenicom što štampa predstavlja bogat istorijski izvor. Autor, doduše, priznaje da je u njegovoj knjizi »izostala iscrpna analiza sadržine štampe, jer za to nije bilo svih potrebnih preduslova. To su, prije svega, nedovoljna proučenost istorije komunističkog i revolucionarnog radničkog pokreta, idejnih strujanja i frakcijskih borbi, kao i nedostatak radova i bibliografija o radničkoj štampi. Uz sve to, brojnost periodike i raznovrsnost tema sadržanih u njoj zahtevali su interdisciplinarni pristup, a to je prevazilazilo okvire našeg rada.«

I to na određen način potvrđuje želju autora ovog djela, koje će, svakako, privući pažnju i šire čitalačke publike, da obradi jedan segment iz bogate istorije našeg radničkog pokreta, jedan dio iz istorije revolucionarne štampe, čije bogatstvo još uvijek nije dovoljno otkriveno bez obzira na činjenicu da su redakcije radničkih glasila u obrađivanom periodu, ali i prije i poslije tog vremena, bile centri okupljanja radnika i rukovodstva radničkog pokreta, da su, naročito u periodu ilegalnog rada, bili centri za vezu, okupljanje i dogovaranje, jednom riječju sredina u kojima se stvarala i iz kojih se sprovođila politika revolucionarnog radničkog pokreta.

Kakva je bila misija revolucionarne štampe u periodu o kome je riječ mogu da posvjedoče i podaci o tiražu pojedinih listova. Dok su se kod građanske stranačke štampe uglavnom kretali od 1.000 do 3.000 primjeraka, radnička glasila su dostizala i tiraž od 15.000 primjeraka. To na najbolji način ilustruje njihovu popularnost ali i važnu ulogu u širenju naprednih revolucionarnih ideja među radništvom. Jer, radnička štampa je u to doba već bila politička tribina putem koje su se iznosila mišljenja o značajnim pitanjima politike radničkog pokreta, ona je predstav-

ljala značajnu vaspitno-obrazovnu instituciju radničke klase, putem koje se širila marksistička misao i podizala klasna svijest proletarijata.

Pojavom knjige »Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca«, dr Milana Vesovića, pisana istorija radničkog pokreta i istorija jugoslovenskog novinarstva dobile su jedan značajan prilog koji je prije svega veoma solidna osnova za dalja istraživanja o revolucionarnoj štampi ovog perioda o kojoj nema monografskih radova a pojedina pitanja, kako i sam autor navodi, kao što su finansiranje, štamparije, način rasturanja, novinarski aspekt (uređivanje, fizionomija listova...) uloga i uticaj štampe i slično, nisu gotovo ni doticana. Na kraju treba napomenuti da je autor dao i vrlo iscrpan popis revolucionarne štampe svrstane prema mjestu izlaženja, odnosno po republikama.

Željka Vrdoljak

Dr Ibrahim Karabegović, REFORMISTIČKI PRAVAC U RADNIČKOM POKRETU BOSNE I HERCEGOVINE 1919—1941. »Svjetlost« Sarajevo, 1979, str. 306.

Kod naših istraživača istorije radničkog pokreta pobjedilo je konačno saznanje da se moraju proučavati svi oblici u kojima se radnički pokret ispoljavao ako se želi steći potpunija slika o njegovom ukupnom razvitku. Takav zaključak se nameće kada posljednjih godina pratimo pojavu većeg broja studija, rasprava i članaka o onom pravcu u radničkom pokretu koji se najčešće označava pod zajedničkim imenom kao reformistički. Ne možemo sponiti o tome da se do nedavno više pažnje posvećivalo ispitivanju revolucionarne odnosno komunističke komponente u našem radničkom pokretu i to je bilo razumljivo iz dva razloga: prvo, jer se donedavno malo znalo o radničkom pokretu uopšte, a posebno o njegovoj revolucionarnoj orijentaciji kojoj je pečat davala Komunistička partija Jugoslavije i drugo, jer je pod vođstvom komunista uspješno vođena i sprovedena socijalistička revolucija i to je otvorilo široko polje istraživanja krupnih i složenih procesa koji su se pripremali više decenija i svoje napotpunije rješenje našli u stvaranju nove socijalističke Jugoslavije.

Sigurno da je pojavom rasprava o onoj struji u našem radničkom pokretu koja se godinama nalazila u sukobu sa KPJ naša najnovija istoriografija proširila trasu istraživačkog rada i da u svjetlu toga treba da cijesimo da se u ovoj oblasti čine uspješni koraci naprijed. Osvjetljavanjem reformističke komponente u našem radničkom pokretu ostvaruje se kompletnija predstava ne samo o pokretu u cjelini već i djelatnost KPJ u tom kontekstu dobija neke nove dimenzije.

Nemamo namjeru da ovdje dajemo ocjenu rezultata naše istoriografije o radničkom pokretu ali bi željeli upozoriti da su u Bosni i Hercegovini u tom pogledu postignuti zanimljivi i vrijedni rezultati. Rado-

vima više naših istraživača (N. Babića, N. Šarca, I. Hadžibegovića, E. Redžića, I. Karabegovića, T. Milenkovića, S. Kesića i dr.) obogaćena su saznanja o socijaldemokratiji u Bosni i Hercegovini do zaključno prvog svjetskog rata. Zanimljivi i zapaženi rezultati o svim oblicima sindikalnog organizovanja u Bosni i Hercegovini između dva rata sabrani su u dvije objavljene studije A. Hadžirovića. U povodu sedamdesetgodišnjice sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini objavljen je 1977. godine zbornik radova sa priložima u kojima se markiraju neke važnije akcije organizovanog radničkog pokreta u jednom dužem vremenskom razdoblju (1905—1975). Veći dio svojih istraživanja I. Karabegović posvetio je ispitivanju nastanka i razvoja reformističkog pravca u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine. Prvi rezultati tih istraživanja sabrani su i objavljen 1973. godine u izdanju sarajevske »Svjetlosti« pod zajedničkim naslovom »Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije (1909—1929)«. Najnovije rezultate istraživanja reformizma u našem radničkom pokretu I. Karabegović objavio je u svojoj novoj knjizi pod naslovom »Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919—1941. godine«. Ova studija rezultat je dugog i strpljivog rada kome su prethodila temeljita istraživanja u arhivskim ustanovama u zemlji i u inostranstvu. Spisak korištene štampe i literature govori o dobroj obavještenosti autora u tokove savremene istoriografije o radničkom pokretu.

Svojom studijom o reformizmu u našem radničkom pokretu I. Karabegović osvjetlio je novim podacima najznačajnije momente iz istorije socijaldemokratije odnosno socijalističkog pokreta u nas između dva rata i otvorio niz pitanja koja zaslužuju da budu obrađena. Specifičnost uslova u kojima se razvijao radnički pokret u našoj zemlji između dva rata ogledaju se pored ostalog u tome što nisu postojali jednaki politički uslovi za slobodan razvoj svih struja i orijentacija u njemu. Revolucionarni odnosno komunistički pokret veoma je rano onemogućen u svojoj legalnoj djelatnosti i stavljen u uslove ilegalne i konspirativne borbe dok je socijalistički odnosno reformistički pravac bio u povoljnijim političkim uslovima. U stvari Socijalistička partija Jugoslavije kao njen izraz dijelila je u predratnoj Jugoslaviji dobrim dijelom sudbinu građanskih političkih stranaka i tek uspostavom šestojanuarskog režima bila je zabranjena. Dešavalo se, kako to Karabegović u svojoj studiji navodi, da lokalne vlasti nisu uvijek pravile razliku između komunista i socijalista ali se u cjelini gledano tolerisala djelatnost socijalista i njihovih organizacija iako sve do aprilskog rata zvanično nije bila odobrena obnova Socijalističke partije Jugoslavije. U Karabegovićevoj studiji razmatra se pitanje uticaja međunarodnog radničkog pokreta na razvoj našeg radničkog pokreta i u tom svjetlu na djelatnost reformista. Autor s pravom i dokumentovano dokazuje te uticaje. S tim u vezi postavlja se pitanje u kojoj mjeri su postojale sličnost u razvitku međunarodnog i našeg radničkog pokreta. Mislimo prije svega na sličnosti sa razvikom tog pokreta u razvijenijim zapadno-kapitalističkim zemljama. Nasiljem političkih vlasti prirodan razvoj našeg radničkog pokreta je prekinut i on se kretao pritješnjen diktaturom bilo političkih stranaka na vlasti bilo pod uslovima najgrublje diktature kakvu je predstavljao šestojanuarski režim. Mada Karabegović u svojoj stu-

diji u bitnome tačno procjenjuje dimenzije političkog značaja Socijalističke partije i domet njenog uticaja među radnicima, zatim dosta precizno analizira uzroke zašto se u našim uslovima nije razvio dinamičniji socijalistički pokret, ipak nije dovoljno u svemu tome akcentuiran nedemokratski karakter režima predratne Jugoslavije koji nije dopuštao da se slobodno razvija ni građanska politička opozicija bilo da je ona dolazila s lijeva ili s desna. Upravo političko nasilje vlasti koje je došlo do izražaja neposredno nakon konstituisanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) bio je dosta važan činilac za produbljavanje procesa diferencijacije u radničkom pokretu, za njegovo prestrukturiranje. Mislimo da se taj momenat još do danas nije dovoljno ispitivao i da za služi svoju temeljniju ocjenu.

Na dosta mjesta autor konstatuje kako je gotovo simboličan broj radnika slijedio socijaliste da bi takođe pokazao da ni komunistička orijentacija u radničkom pokretu nije uvijek u tom pogledu imala više uspjeha. Socijalistička partija Jugoslavije zagovarala je integralno jugoslovenstvo, odnosno nacionalni unitarizam i podržavala centralističko ustrojstvo države. U isto vrijeme ova stranka imala je ambiciju da se, u uslovima nacionalne neravnopravnosti i očiglednog nacionalnog hegemonizma srpske buržoazije, predstavlja kao jugoslovenska. To je ovu stranku kao i druge slične političke organizacije koje nisu imale razumijevanja za svu složenost i delikatnost nacionalnog pitanja osudilo na političku izolaciju. Zanimljivo je autorovo ukazivanje na uzroke produbljavanja diferenciranja unutar socijalista tridesetih godina baš na pitanju da li podržati Seljačko-demokratsku koaliciju iza koje se krio zahtjev za drugačijom organizacijom države u kojoj bi se više vodilo računa o složenosti nacionalnih odnosa u nas. Kako centristi na čelu sa Živkom Topalovićem nisu podržali ovaj kurs V. Korač je proglasio obrazovanje Socijaldemokratske partije Jugoslavije odnosno ukidanje Socijalističke partije Jugoslavije. Iako je nacionalno pitanje dominiralo u političkom životu predratne Jugoslavije Socijalistička partija ništa ozbiljno nije poduzela da preispita svoj koncept nacionalne politike. Pokušaj socijalista u Bosni i Hercegovini da se u tom pogledu učine neke izmjene, o čemu autor dosta detaljno govori, u suštini je imao epizodan značaj. Socijalisti su ostali u tom pogledu gluhi i kada se kod nekih građanskih stranaka, koje su dugo istrajavale na integralnom jugoslovenstvu, počelo razmišljati o tome da se moraju uzimati u obzir nacionalna posebnost i individualnost pojedinih naroda i da u skladu s tim treba razmišljati o drugačijoj organizaciji države.

Pitanje uticaja izvana na naš radnički pokret a posebno na pojavu njegovog reformističkog pravca predstavlja temu za sebe i temeljno ispitivanje tog fenomena iziskivalo bi posebne studije. Autor je smatrao da u svojoj studiji mora to pitanje otvoriti i on je uspio da u glavnim crtama ukaže na izvorišta na kojima se napajao reformizam u nas. Zanimljivo da je autor ispustio da ukaže na diferencijaciju u radničkom pokretu prije prvog svjetskog rata na širem jugoslovenskom prostoru, u prvom redu među socijaldemokratskim strankama u našim zemljama pod austrougarskom upravom. Poznato je između ostalog da su održavane veze između Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa Socijaldemokratskom strankom u Hrvatskoj i Slavoniji.

Dobar dio teksta u Karabegovićevoj studiji dobio je karakter uvoda u glavni problem koji je sadržan u samom naslovu knjige. U tom dijelu teksta su naznačena i otvorena neka pitanja (pitanje reformističkog nasljeđa i s tim u vezi idejne osnove reformističkog pravca u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine). Autor je imao da savlada dosta teškoća metodološke prirode. Trebalo je jednu opštu pojavu locirati na tlo Bosne i Hercegovine, dovesti je u vezu sa kretanjima u međunarodnom radničkom pokretu i najzad pratiti slične procese u drugim dijelovima naše zemlje. Smatramo da je glavne teškoće metodološkog karaktera autor uspio da savlada. Moglo bi se ozbiljnije primjetiti na način kako je izvršena kompozicija studije. Autor je dijelom zadani problem analizirao hronološkim slijedom, ali jedan dio teksta tematizirao i izložio u sintetičkom vidu. Na taj način nisu se mogla izbjeći izvjesna ponavljanja, a to je donekle uticalo da nije uvijek ostvarena ravnomjerna preglednost i čitljivost teksta.

Radeći dugi niz godina na problematici reformizma u našem radničkom pokretu autor je u svojoj studiji sabrao i analizirao niz novih pojava u radničkom pokretu. Sada su jasnije predstave o karakteru socijalističkog odnosno reformističkog pravca u radničkom pokretu jer autor je jednom solidnom analizom upozorio na unutrašnje odnose među socijalistima, ispitao uzroke njihovog međusobnog razilaženja, koja su u pojedinim slučajevima bila gotovo beznačajna, pa je trebalo dosta truda uložiti i gotovo »mikroskopski« ispitati i utvrditi kakve su razlike ne samo između centrista i desnice već i razlike unutar same desnice odnosno centrista. U posebnom poglavlju analiziran je odnos socijalista prema komunističkom pokretu u našoj zemlji. U odnosu prema komunistima socijalisti-reformisti nalazili su dodirne tačke u određenim periodima između dva rata sa najekstremnijim nacionalističkim krugovima u zemlji. Autor nije ispustio da konstatuje da je i KPJ svojom sektaškom politikom i potpunim osloncem na Kominternu takođe sa svoje strane doprinosila zaoštavanju odnosno na relaciji socijalisti-komunisti.

U Karabegovićevoj studiji dosta pažnje je posvećeno sindikalnom pokretu i sindikalnim organizacijama i odnosu i uticaju socijalista na ove organizacije. Ti odnosi su bili složeni i protivrječni i vođena je stalna borba između komunista i socijalista za uticaj u njima. Gotovo da je još veća borba vođena unutar pojedinih struja među socijalistima za pozicije u vođstvu pojedinih sindikalnih saveza. Socijalisti su uspjeli steći najvažnije pozicije u radničkim socijalnim ustanovama (okružnim uredima za socijalno osiguranje radnika, komorama i bratinskim blagajnama) i rad u ovim ustanovama postao je važan izvor prihoda za činovničku birokratiju koja se regrutovala iz redova socijalističkih funkcionera. Autor smatra da je nepopularnost socijalista među radnicima dijelom proizlazila iz njihovo činovničkog odnosa i pozicije u radničkim socijalnim ustanovama. Razmatranja o socijalnom zakonodavstvu i o socijalnim ustanovama radnika između dva rata, koja je autor popratio sažetim istorijskim prikazom njihovog nastanka, predstavlja jednu posebno vrijednu cjelinu u ovoj studiji.

I. Karabegović svoju studiju završio je poglavljem u kome se razmatra odnos reformista prema parlamentarizmu, nacionalnom pitanju

i revolucionarnom radničkom pokretu. Tu su na vješt način rezimirana u sintetičkom vidu pitanja koja su u prethodnim poglavljima već elaborirana: u prvom redu u analizi fundamentalnih političkih dokumenata Socijalističke partije Jugoslavije ili pojedinih struja unutar nje.

Studijom I. Karabegovića o reformistima u našem radničkom pokretu obogaćena je naša historiografija novim saznanjima. Neka pitanja u njoj obrađena su dosta temeljito i čine za sebe posebno vrijedne zao-kružene cjeline i teško da će se budući istraživači ponovno njima vraćati. U studiji su neka pitanja više data u skici ili ih je autor ostavio otvorena i to može samo podsticajno djelovati na buduće istraživače da ih oblikuju u nove rasprave ili studije. Autor se predstavio kao solidan poznavalac novije istorije radničkog pokreta i to je došlo do izražaja, pored ostalog, u objektivnom i odmjerenom načinu pisanja. Njegova studija je rezultat dugog istraživačkog rada i zrelog poniranja u složene odnose istorije međuratnog radničkog pokreta ne samo u Bosni i Hercegovini već i šire.

dr Nusret Šehić

Jovanka Kecman, ŽENE JUGOSLAVIJE U RADNIČKOM POKRETU I ŽENSKIM ORGANIZACIJAMA 1918—1941, Narodna knjiga i Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978. (475)

Mali je broj radova kod nas koji se odnose na učešće žena Jugoslavije u radničkom pokretu između dva svjetska rata. Knjigom Jovanke Kecman naša historiografija obogaćena je jednom vrijednom studijom o učešću žena naše zemlje u radničkom pokretu i ženskim organizacijama u periodu od 1918. do 1941. godine. Poteškoće u istraživanju ove problematike proističu iz oskudice arhivske građe, jer ni u jednom našem arhivu ne postoji kompletan fond o učešću žena u radničkom pokretu a malo je i dokumenata koji se odnose isključivo na rad žena. Uz neobjavljenu i objavljenu arhivsku građu, koja je veoma oskudna usljed ilegalnog djelovanja Komunističke partije Jugoslavije, J. Kecman je bila upućena na objavljena i neobjavljena sjećanja, na razgovore sa pojednim aktivistkinjama radničkog i naprednog ženskog pokreta kao i na korišćenje obimne partijske, sindikalne i druge štampe.

U uvodnim razmatranjima (5—67), govori se o društvenom položaju žena u jugoslovenskim zemljama, počevši i prvim oblicima njihovog organizovanja do stvaranja zajedničke države i o društveno-ekonomskom položaju žena u zajedničkoj jugoslovenskoj državi. Brži razvoj kapitalizma u jugoslovenskim zemljama krajem 19. i početkom 20. vijeka tražio je novu radnu snagu u privredi i doveo je do uključivanja žena u pojedine grane privrede. Ženski rad je manje plaćen od rada muškaraca. Iz potrebe za širim opštim i stručnim obrazovanjem kod žena došlo je do osnivanja i razvitka ženskog pokreta koji se bori

za emancipaciju žena, a u kome su postojala dva pravca: feministički (koji je obuhvatao razne građanske ženske organizacije) i proleterski (koji se razvijao u okviru radničkog pokreta). Kod nas su se prvo formirale građanske ženske organizacije na nacionalnoj, vjerskoj, socijalnoj, feminističko-političkoj i profesionalnoj osnovi, a bavile su se prosvjetnim i socijalno-humanitarnim radom. Formiranje zajedničke jugoslovenske države 1918. godine omogućilo je objedinjavanje raznih ženskih organizacija, čiji se rad, u zavisnosti od određenih uslova odvijao do 1941. godine.

Položaj žene na selu i žene u radnom odnosu bio je veoma težak. Zarade su bile veoma niske a uslovi za rad teški. Žene nisu imale pravo glasa i bile su potpuno isključene iz političkog života. Položaj žene su određivali razni zastarjeli zakonici i običaji, koji su sankcionisali neravnopravnost polova. Sve akcije za izmjenu pravnog položaja žene u okviru postojeće državne tvorevine nisu dale rezultate.

U prvom dijelu knjige obrađeno je učešće žena u radničkom pokretu i ženskim organizacijama od stvaranja zajedničke države 1918. godine do zavođenja šestojanuarske diktature 1929. godine (67—197), a u drugom dijelu dat je pregled djelatnosti žena u radničkom pokretu i ženskim organizacijama od 1929. godine do 1941. godine (197—446).

U novostvorenoj državi jugoslovenskih naroda obnovljene su političke i sindikalne organizacije radničkog pokreta kao i one ženske organizacije koje su djelovale u okviru tog pokreta do prvog svjetskog rata. Razvoj ženskog pokreta do Kongresa ujedinjenja bio je na različitim nivoima u pojedinim dijelovima naše zemlje. Na Kongresu ujedinjenja stvorena je Jedinствена radnička partija i formiran je jugoslovenski ženski socijalistički pokret, kao sastavni dio klasnog radničkog pokreta Jugoslavije. Žene socijalisti (komunisti) usvojile su Program Partije i svoj rad zasnovala na Podlozi ujedinjenja i Praktičnom akcionom programu SRPJ(k). Donesen je i Statut žena socijalista-komunista. Na osnovu ovog statuta formiran je Centralni sekretarijat žena socijalista-komunista Jugoslavije, a pokrenut je i list »Jednakost«. Dajući ocjenu rada Centralnog sekretarijata žena socijalista-komunista Jugoslavije J. Kecman zaključuje da on nije ostvario onu ulogu koju su jedinstveni pokret i opšte raspoloženje žena za učešće u tom pokretu zahtijevali. To je bilo u zavisnosti od niza faktora, a u koje treba uvrstiti specifičnosti u razvitku pokreta u pojedinim pokrajinama, zatim nedostatak materijalnih mogućnosti i profesionalnih kadrova koji bi pružili veću pomoć pojedinim organizacijama, jer je pokret bio uglavnom sastavljen od aktivistkinja iz Srbije i Bosne. Pokret nije uspio da ostvari jači uticaj i čvršće poveže organizacije u pokrajinama i da pomogne organizacijama kojima je ta pomoć bila najpotrebnija, npr. u Hrvatskoj i Sloveniji. Ovakav neravnomjeran razvoj radničkog pokreta uslovio je razlike u razvitku ženskog komunističkog pokreta.

Radnice su učestvovala u tarifnim pokretima, štrajkovima, demonstracijama i manifestacijama radničke klase. Ideološki rad i sistematsko marksističko obrazovanje kadrova bili su zapostavljeni, što se, uz opredjeljenje nekih rukovodilaca ženskog pokreta za centriste, zbog čega su bile isključene iz KPJ, negativno odrazilo na rad među ženama.

Donošenjem Obznanе i Zakona o zaštiti države, ženski proleterski pokret bio je potpuno zabranjen i uslovi za neki organizovani rad među ženama gotovo da nisu postojali. Druga zemaljska konferencija KPJ, održana 1923. godine, ukazala je na potrebu agitacionog rada među ženama radnicama, u cilju njihovog privlačenja proleterskom pokretu. Međutim, uspješniji rad na reorganizaciji ženskog proleterskog pokreta bio je u znatnoj mjeri otežan zbog zaoštavanja frakcijskih borbi u partijskom vrhu. Mogućnost za legalno djelovanje žena proletarki ukazala se održavanjem njihove konferencije u Beogradu 1923. godine, kada je izabran privremeni Centralni sekretarijat žena NRPJ i donesen privremeni Pravilnik sekretarijata žena NRPJ. Tok ovog procesa teško je pratiti usljed nedostatka istorijske građe.

Ali- i ove mogućnosti je nestalo kada je režim zabranio rad NRPJ. Ovim su mogućnosti KPJ za rad među ženama radnicama bile smanjene i KPJ težište svoga rada među ženama prenosi uglavnom u organizacije nezavisnih sindikata. U narednim godinama nisu postignuti vidniji rezultati u privlačenju žena radničkom pokretu i njihovom organizovanju, zbog frakcijskih borbi u partijskom vrhu i zbog neshvatanja značaja rada među ženama i njihove uloge u revolucionarnom radničkom pokretu. Na Četvrtom kongresu KPJ, koji je održan 1928. godine, puna pažnja posvećena je i ženskom radničkom pokretu, a usvojena je i posebna Rezolucija o ženskom pitanju.

Završavajući izlaganje o učešću žena u radničkom pokretu do 1929. godine, J. Kecman ističe da su KPJ i nezavisni sindikati bili suviše okupirani svojim unutarpartijskim problemima, pa su u ovom razdoblju malo pažnje posvetili radu među ženama. Pored toga, postojala su jaka patrijarhalna shvatanja o ženi, kao manje vrijednoj u društvu, što je isto tako uticalo da su se žene teže odlučivale da učestvuju u političkim akcijama i da pristupaju sindikalnim i partijskim organizacijama.

Od građanskih ženskih organizacija J. Kecman je prikazala razvoj i djelatnost Narodnog ženskog saveza Srba, Hrvata i Slovenaca, Alijanse ženskih pokreta i Ženske stranke. Građanski ženski pokret, koji se sastojao od mnogobrojnih ženskih društava, udruženja i organizacija, patio je od usitnjenosti i nejedinstvenosti i kao takav nije se mogao izboriti za osnovna prava žena u postojećem društvenom poretku. Metodi rada i zahtjevi ovih organizacija bili su uvijek isti. Isto tako nije bilo dovoljno odlučnosti i energičnosti u njihovom radu.

Pod režimom šestojanuarske diktature i rad ženskih organizacija bio je gotovo onemogućen. Djelatnost se u toku 1929. godine svela na davanje uputstava i pisanje direktivnih pisama iz inostranstva. U toj godini osnovan je i Centralni sekretarijat žene KPJ. Šesti plenum CK KPJ zaključio je da je Partija dužna da izvrši preokret u metodama rada među radnicama i da se obnova ženskog pokreta mora sprovesti još dosljednije i upornije na bazi Rezolucije Četvrtog kongresa KPJ o radu među ženama.

Međutim, masovna hapšenja komunista i razbijanja partijskih organizacija doveli su do privremenog zatišja u radu i tek je slabljenjem režima diktature došlo do organizovanog i sistematskog rada među ženama.

Prilagođavajući se postojećoj situaciji, KPJ je pronalazila nove oblike svoga djelovanja u tim veoma složenim uslovima i na osnovu zaključaka Četvrte konferencije KPJ, koja je održana u Ljubljani 1934. godine, došlo je do šireg uključivanja žena u sindikalne organizacije i učešće u izborima za radničke povjerenike. Direktiva KPJ iz 1935. godine stavila je u zadatak da se pri sindikalnim podružnicama URSS-a formiraju ženske sekcije, koje su imale veliku ulogu u okupljanju žena u sindikalne organizacije na liniji klasnog radničkog pokreta. U štrajkovima koje je radnička klasa vodila za poboljšanje svoga položaja učestvovala su i žene, a one su organizovale i proslave Prvog maja i Međunarodnog dana žena, gdje su postignuti određeni rezultati, naročito od 1938. godine, kada je i uticaj Partije među ženama bio veći.

J. Kecman je iscrpno prikazala i djelatnost ženskih organizacija (Jugoslovenskog ženskog saveza, Alijanse ženskih pokreta i Saveza radnika žena i djevojaka u Sloveniji). KPJ je uticala na osnivanje legalnih organizacija za okupljanje žena (Omladinske sekcije ženskih pokreta, Udruženje studentkinja, »Slovenska družina« u Hrastniku, Društva za prosvjetu žene u Hrvatskoj, Ženske nabavljачke zadruge) i pokretala ženske listove (Proleterka, Žena danas, Ženski svijet, Naša žena), koji su bili oslonac KPJ u radu među ženama.

U godinama pred drugi svjetski rat, od velikog značaja za šire uključivanje žena u antifašistički pokret, bili su Svjetski kongres žena protiv rata i fašizma, koji je održan u Parizu, Sedmi kongres Kominterne, Svjetski kongres žena u Marselju. Naše žene učestvovala su u akcijama za pomoć španskim borbicima. Uoči rata i okupacije zemlje došlo je do šireg angažovanja žena u društveno-političkom životu, na šta su uticali zaključci Zemaljskog partijskog savjetovanja i pokrajinskih partijskih konferencija o djelovanju komunista među ženama, kao i zaključci Pete zemaljske konferencije KPJ. Žene su postajale sve ozbiljnija snaga u radničkom pokretu, a ta snaga došla je do punog izražaja u događajima koji su slijedili.

Jovanka Kecman je uspjela rekonstruisati aktivnosti žena u radničkom pokretu naših zemalja, dajući iscrpne podatke o raznim političkim i drugim predavanjima, skupovima, akcijama za opismenjavanje i kulturno-prosvjetno uzdizanje. I pored opširnosti kojom obiluje, djelo ostaje skladna, lijepo napisana cjelina, dostupna i širem čitalačkom krugu.

Senija Penava

Dr Drago Borovčanin, IZGRADNJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE DRŽAVNOSTI U USLOVIMA NOR-a, »Svjetlost«, Sarajevo, 1979, 300 str.

Ova studija predstavlja autorovu doktorsku disertaciju, koju je pod istim naslovom odbranio na Pravnom fakultetu u Sarajevu 1976. godine. Autor je obradio jednu od kapitalnih tema naše novije državno-pravne istorije. Zadatak knjige jeste da objasni, kako je u skladu opšte

političke platforme Komunističke partije Jugoslavije o izgradnji jugoslovenske federacije, tekao proces izgradnje bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

Hronološko-tematskim redoslijedom studija je podijeljena na šest glava, a svaka glava na veći broj poglavlja. Nakon uvoda (str. 5—12) slijede: I Istorijski korijeni državnosti Bosne i Hercegovine (12—61); II Kapitulacija Kraljevine Jugoslavije (61—80); III Razvoj NOB-a i osnivanje organa narodne vlasti i političkih organizacija u Bosni i Hercegovini (80—157); IV Političke prilike u Jugoslaviji u okviru opšte političke situacije u toku 1943. godine (157—195); V Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a (195—231) i VI Završna faza izgradnje bosanskohercegovačke državnosti (231—268.) Poslije ovog osnovnog teksta su: Zaključak (268—273); Pogovor (275—276); Spisak izvora i literature (277—287); Zusammenfassung (288—292) i Registar ličnih imena i geografskih pojmova (293—298).

U uvodnim glavama knjige autor se vraća duboko u prošlost. Kratkim, ali jasnim redom on upozna je čitaoca sa državno-pravnim položajem Bosne i Hercegovine kroz feudalni, osmanski i austrougarski period. Na osnovu literature, dato je objašnjenje korijena državnosti Bosne i Hercegovine, kao i njena posebnost u istorijskom i kulturnom vidu. Iznoseći događaje, koji slijede nakon prvog svjetskog rata i stvaranja Kraljevine SHS, autor analizira državno-pravni status Bosne i Hercegovine, unutar ove zajednice jugoslovenskih naroda. U periodu između dva svjetska rata, on podvlači da Bosna i Hercegovina nije imala državno-pravnu samostalnost, nego je uvijek bila meta za različita mišljenja i stremljenja, od strane srpske ili hrvatske buržoazije, koje je tretiraju kao srpsku ili hrvatsku zemlju. Veoma su interesantni stavovi brojnih građanskih stranaka, koje su zavisno od svojih političkih programa i organizacija, izražavale različita mišljenja u vezi sa nacionalnim pitanjem i položajem Bosne i Hercegovine unutar formirane jugoslovenske zajednice. Osim građanskim strankama i njihovim pogledima na ovo pitanje, autor veliku pažnju posvećuje i radničkim partijama, među kojima je od 1919. godine najznačajnija Komunistička partija Jugoslavije. Veoma dobrom analizom dat je stav Komunističke partije Jugoslavije o nacionalnom pitanju (koja je takođe imala svoj razvojni put u tom pogledu) kao i o pitanju izgradnje Bosne i Hercegovine i njenog položaja unutar Jugoslavije.

Po hronološkom redu u knjizi, slijede događaji pred početak drugog svjetskog rata. Iz prelomnih godina Borovčanin je obradio potpisivanje sporazuma Cvetković — Maček, zatim događaje oko potpisivanja i pristupanja jugoslovenske vlade Trojnom paktu. Autor još jednom ukazuje na stav naroda, koji nije dao pristanak za takav pravni akt, nego je pokazao ne samo političkim vrhovima Jugoslavije, već i široj evropskoj javnosti svoje neslaganje i odlučnost za borbu protiv takvih tendencija, iza čega je stajla Komunistička partija Jugoslavije i njen program otpora protiv fašizma. Tako je već na samom početku jugoslovenski narod dao otpor Hitlerovim ustaljenim metodama, koje je isprobao u srednjoj Evropi. Ove prve dvije glave knjige govore o

periodu do početka NOR-a i imaju vid pristupa, koji hronološko-problematičkim metodom priprema čitaoca za glavni dio knjige, gdje se analizira put kojim je Bosna i Hercegovina prošla, zajedno sa drugim narodima i narodnostima Jugoslavije, ka samostalnoj, ravnopravnoj i federalnoj članici jugoslovenske federacije.

U trećoj glavi knjige, pod naslovom »Razvoj NOB-a i osnivanje organa narodne vlasti i političkih organizacija u Bosni i Hercegovini«, autor analizira stanje u Kraljevini Jugoslaviji poslije aprilske kapitulacije. Uporedo sa tim analizira i Komunističku partiju Jugoslavije i njen rad na organizovanju opštenarodnog ustanka, kao odlučujuću snagu koja vodi narode i narodnosti Jugoslavije u borbu. Nakon dijela koji govori o osnivanju, razvoju i jačanju narodnooslobodilačke vojske, autor dalje govori o osnivanju i razvoju prvih organa narodne vlasti. Kako se NOP učvrstio na vojnom planu, postavljalo se pitanje vlasti, koja treba da bude nova, revolucionarna, a zamjenjivala bi postepeno buržoasku, kvislinšku ili okupatorsku, kada se oslobode pojedini dijelovi naše zemlje. Narodnooslobodilački odbori, kao prvi organi narodne vlasti sa svim specifičnostima u vezi sa nazivima, strukturom i djelovanjem u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine, u svojim početnim formama, izloženi su na jedan pregledan i jasan način. Ovo pitanje se prati od perioda stvaranja prvih slobodnih teritorija, a jasnije od Savjetovanja u Stolicama, od kada se nastoje ujednačiti forme tih revolucionarnih organa, i njihova dogradnja preko Fočanskih ropisa i Septembarskih propisa iz 1942. godine. Tačno je utvrđen način biranja seoskih, opštinskih, sreskih i okružnih NOO-a, njihove kompetencije i djelatnost. U vezi sa organizacijom NOO-a jeste i formiranje narodnooslobodilačkih sudova, kao i njihovi zadaci. Za prvu fazu razvitka narodnooslobodilačke vlasti, karakteristično je da su NOO-i obavljali funkciju narodnooslobodilačkih sudova za civilno stanovništvo. Autor ističe činjenicu da narodnooslobodilačkih sudova nema kao posebne institucije do sredine 1944. godine. Osim NOO-a i narodnooslobodilačkih sudova unutar njih, veoma važnu ulogu su imali organi vojnopozadinskih vlasti na oslobođenoj teritoriji. Njihovi zadaci i obaveze bili su mobilizacija ljudstva, snabdijevanja vojske, smještaj vojske, njega ranjenika, zaštita, obezbjeđivanje i dr. Da se nova vlast nije razvijala bez smetnji, pokazuju stavovi četničkih- ustaških, okupatorskih i drugih krugova, koji su svim snagama i sredstvima nastojali onemogućiti i potcijenti ad novih organa vlasti.

Veoma važnu prekretnicu, kako na vanjskom, tako i na unutrašnjopolitičkom i vojnom planu, predstavljala je 1943. godina. Uspjesi Saveznika na njihovim bojištima, kapitulacija Italije, razoružavanje deset talijanskih divizija u našoj zemlji, jače ofanzivne akcije NOVJ, stvaranje šire slobodne teritorije, dolazak vojnih misija u Vrhovni štab, značajnije vijesti o borbi naših boraca i naroda, koje su se počele širiti u svijet, pomoglo je stvaranju uvjeta za dalju izgradnju jugoslovenske državne zajednice. U toku priprema za Drugo zasjedanje AVNOJ-a, počele su i diskusije oko formiranja pojedinih federalnih jedinica. To je bio korak u pravcu izgradnje državne vlasti u Bosni i Hercegovini. Diskusije oko položaja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji

počele su u ljeto 1943. godine. Javljali su se različita mišljenja o njenom položaju, kako kaže autor ove studije: »Poslije razgovora sa Kardeljom upoznat je i Josip Broz Tito sa argumentima Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, koji ih je odmah prihvatio. Tako je na kraju preovladalo stanovište da se Bosna i Hercegovina konstituiše kao posebna ravnopravna šesta federalna jedinica u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije«, (str. 172). 29. i 30. novembar 1943. godine je veliki datum u razvoju Jugoslavije i njene državnosti. U Deklaraciji Drugog zasjedanja AVNOJ-a govori se o najvažnijim pitanjima i odlukama, koje su proizašle iz oslobodilačkog pokreta svih naših naroda kao izraz njihovog raspoloženja, koji u pokretu protiv okupatora vide svoju bolju budućnost. Kroz odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a, Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a i najšire opštenarodne političke organizacije NOF za Bosnu i Hercegovinu izgrađivala se dalje državnost Bosne i Hercegovine. U posljednjoj glavi knjige, autor obrađuje završnu fazu izgradnje bosanskohercegovačke državnosti, koja je obilježena odlukama Trećeg zasjedanja AVNOJ-a, Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, formiranjem Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i formiranjem Narodne vlade Bosne i Hercegovine, kao najviših organa vlasti. Ovim i još nekim događajima federalna Bosna i Hercegovina je dobila svoju potpunu organizaciju, te je završen proces izgradnje bosanskohercegovačke državnosti u ratnim uslovima. Autor stoga s pravom zaključuje:

»Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije donesen 30. januara 1946. godine, i Ustav Narodne Republike Bosne i Hercegovine donesen 30. decembra 1946. godine, kao najviši državno-pravni akti, potvrdili su društveno-politički sistem inaugurisan još u toku NOR-a i revolucije, i strukturu i organizaciju nove revolucionarne vlasti u Jugoslaviji kao cjelini i Bosni i Hercegovini posebno. Donošenjem Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine, ova zemlja je dobila i konačnu državnu organizaciju, Narodnu Republiku Bosnu i Hercegovinu, ravnopravnu sa ostalim jugoslovenskim zemljama u sastavu FNRJ«, (str. 273).

Ova studija je nastala nakon dugogodišnjeg rada na prikupljanju, kritičkom korištenju relativno bogate arhivske građe, objavljene i neobjavljene memoarske građe, stručno odabrane literature i niza autorovih članaka, koje je ranije objavljivao u pojedinim časopisima. Osim već dobro poznatih konstatacija, knjiga pruža i nove podatke kao i jednu kompletnu sliku o svom važnom pitanju novije istorije naroda Jugoslavije. Analiziranjem i tumačenjem složenih istorijskih događaja i prilika u jednom dužem vremenskom periodu, autor objašnjava put kojim je prošla Bosna i Hercegovina u svom državno-pravnom konstituisanju, uporedo sa polaganjem temelja novoj Jugoslaviji na federalnom principu. Imajući u vidu kompleksnost pitanja, autor je obradio političke, vojne, državno-pravne, socijalne i još neke aspekte tretirane teme. Naučna ozbiljnost prilaženja problemu, njihovo zaokruženje u jednoj studiji, historiografski domet ove knjige, doprinijeli su proširivanju, produblivanju i bogaćenju dosadašnjih saznanja. Značaj teme i interes koji se za nju javlja, učinili su da knjiga dr Drage Borovčanina dobije visoko priznanje: nagradu »Veselin Masleša« u 1980. godini.

Vera Kac

Nedavno je, u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu i NISRO »Oslobođenje« Sarajevo, izašla iz štampe knjiga Dr Vojislava Kecmanovića - Đede: »Zabilješke iz ratnih dana«, koja pored Đedinih zabilješki vođenih od 3. novembra 1943. godine do 25. aprila 1945. godine, sadrži i riječ redakcije, zabilješku Slavka Mićanovića: »Dr Vojislav Kecmanović - Đedo, čovjek i djelo«, zatim registar ličnih imena i registar geografskih pojmova.

Izdanjem »Zabilješki iz ratnih dana« naša istorijska nauka je dobila značajne podatke iz oblasti izgradnje narodne vlasti u federalnoj Bosni i Hercegovini, izgradnji bosanskohercegovačke državnosti, ustrojstvu i izgradnji Narodnog fronta Bosne i Hercegovine i drugim značajnim pitanjima. Ali, »Zabilješke...« ne sadrže samo podatke o zbivanjima i događajima. U njima su zapisana Đedina razmišljanja o nizu pitanja iz tadašnjeg života kao i razmišljanja o budućnosti. Njega impresionira borbeni moral boraca NOV, posebno omladine, žena, svakog poštenog čovjeka. U isto vrijeme se gnuša nad narodnim izrodima koji služe okupatoru.

Đedo nije bio komunista, ali je bio veliki patriota zemlje, veliki pobornik bratstva, jedinstva i zajedništva naših naroda. Naglašavam pojam zajedništva koji Đedo na više mjesta u »Zabilješkama...« ističe, naročito kada je riječ o zajedništvu naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. O bratstvu, jedinstvu i zajedništvu naroda Bosne i Hercegovine razmišlja vrlo često, naročito kad je preokupiran budućim položajem Bosne i Hercegovine u Federativnoj Demokratskoj Jugoslaviji. On osuđuje šovinizam koji se izrodio iz težnje jednog dijela Srba u Bosni i Hercegovini prema Srbiji i Hrvatima prema Hrvatskoj, jer je taj šovinizam »... u ovom ratu dotjerao do nečuvenih zločina, a sve to na korist zajedničkog neprijatelja. Zato je sudbonosno značajna ova zajednička borba i protiv tog neprijatelja i protiv šovinizma svih vrsta«. I dalje, Đedo kaže: »Ko god je imao i malo mudrosti, dosad je morao uvidjeti da samo u našem zajedništvu leži zaloga naše budućnosti. Drugog puta nema niti ga može biti«. Đedo osjeća da se Bosna i Hercegovina nije mogla pripojiti ni Srbiji ni Hrvatskoj, jer bi to bio, kako kaže Đedo, »akt nasilja, bar prema polovini naroda Bosne i Hercegovine«. A, dijeliti Bosnu i Hercegovinu između Srbije i Hrvatske, bilo bi takođe nemoguće, jer se nebi mogla povući granična linija a da ona ne zasiječe u živo tijelo naroda. »Taj potez bi — kaže Đedo — bio najteži za naše Muslimane, jer su oni dosad sačinjavali jednu narodnu zajednicu i osjećali se kao zajednica«. Citirane Đedine riječi najbolje govore koliko je on pridavao značaja bratstvu, jedinstvu i zajedništvu naših naroda. Razmišljajući o tome problemu on na jednom mjestu konstatuje: »Na sreću, u ovom zajedničkom — oslobodilačkom ratu već dosad su otupile mnogo oštrice koje su nas razdvajale...«. Ali se u isto vrijeme pita kad razmišlja o zajedničkom životu i slozi, prijateljstvu, bratstvu i jedinstvu u slobodi, jesmo li dovoljno učinili u ovom našem oslobodilačkom ratu, jesmo li stekli dovoljno iskustva za našu budućnost? Zbog toga on ne može da

shvati da se u okviru Narodnog fronta mogu formirati Hrvatska seljačka stranka ili Jugoslovenska muslimanska organizacija, o čemu je raspravljao Izvršni odbor Narodnog fronta Bosne i Hercegovine 15. marta 1945. godine. On je to shvatio kao vraćanje na staro, na podvajanje, pa je »ostao zbunjen i do kraja iznenađen«. Smatrao je da mnoge žrtve, »u manje ili više zajedničkoj borbi« to ne dozvoljavaju.

U »Zabilješkama...« Đedo notira i mišljenja i govore pojedinih članova i zaključke pojedinih sjednica Predsjedništva ZAVNOBiH-a, sastanaka vijećnika ZAVNOBiH-a, Izvršnog odbora NOF-a i drugih organa federalne Bosne i Hercegovine, na kojima je bilo riječi o izgradnji Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije. Navešćemo nekoliko najznačajnijih sjednica. U toku priprema Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, sastali su se 24. novembra 1943. godine, uveče delegati iz istočne Bosne, sa kojima je bilo i nekoliko delegata iz Hercegovine, pa su poslije diskusije zauzeli jedinstven stav da se Bosna i Hercegovina formira kao mirna, solidarna, socijalno naprednija, nova federalna jedinica u jugoslovenskoj federaciji. U isto vrijeme je zaključeno da se osudi dinastija kao nosilac reakcije i potajni saradnik sa okupatorom. Na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a koje je počelo 25. novembra 1943. godine u 19 sati, uz usvajanje Rezolucije i drugih dokumenata prihvaćeni su i ovi stavovi. Posebno je značajna zabilješka o konferenciji sa 47 vijećnika ZAVNOBiH-a koji su se našli u Jajcu, 2. 12. 1943. godine, neposredno poslije Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, jer o ovoj konferenciji nije ostalo sačuvanih dokumenata. Na konferenciji je razmatrana organizacija ZAVNOBiH-a i program njegovog rada i rada organa ZAVNOBiH-a na organizaciji vlasti. Naročito su značajni sastanci Predsjedništva ZAVNOBiH-a, posebno sredinom 1944. godine kada se intenzivno radilo na pripremama materijala za Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a koje je održano 30. juna i 1. i 2. jula 1944. godine u Sanskom Mostu. Zadatak ovog zasjedanja, kako kaže Đedo, bio je, pred donošenje deklaracije i odluka, da svi narodi Bosne i Hercegovine shvate ciljeve NOB-a kao svoje vlastite, da se mobilišu sve ljudske i materijalne snage za dalje vođenje borbe do konačnog oslobođenja. To je bilo od prvorazredne važnosti za sve narode Jugoslavije, a posebno za narode Bosne i Hercegovine, koji, kako je rekao Đedo na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, nikada nisu imali mira, a uslov za napredak čovjeka, za njegov kulturni i ekonomski razvitak, jeste mir u slobodi i socijalnoj pravdi. »Za taj se visoki ideal — ističe Đedo — mi danas borimo«. Ove riječi najbolje govore o Đedi kao borcu za pravdu, slobodu, za humane odnose među ljudima, o borcu za bratstvo, jedinstvo i zajedništvo naroda Bosne i Hercegovine.

Đedo bilježi i rasprave Predsjedništva ZAVNOBiH-a o nizu pitanja, kao što su: stav prema bivšim opštinskim i državnim predstavnicima pod čijim su režimom izvršeni zločini, interniranja i pljačke, stav prema zakonima, naredbama i rješenjima bivšeg ustaškog režima, kulturne i prosvjetne ustanove i vjerske organizacije pod vjerskom firmom ili rukovodstvom, pitanje zaplijenjene imovine građana i napuštenih dobara, problem šuma, poreza, zarade radnika u državnim preduzećima, opštin-

skih i državnih činovnika, penzionera i sl., provjera i konfiskacija stečene imovine, sprečavanje šverca itd., što nam govori s kakvim se sve pitanjima susretalo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a. Naročito treba naglasiti Đedino zalaganje za razvoj narodne prosvjete kao osnovnog i temeljnog uslova, kako on kaže, za napredak u svim granama društvenog života. »Vjerovao sam da je uzrok — — najveći uzrok njegovoj sudbini i zaostalosti — misli na narod — neprosvijećenost i s tim skopčane sve druge prirodne posljedice«, zapisuje Đedo 3. 12. 1944. godine, kada razmišlja zašto je teško biti čovjek, i kad kaže da je od malih nogu mrzio gluposti i nasilje i da se uvijek protiv toga borio. Zato se on i kao predsjednik ZAVNOBiH-a, toga najvišeg zakonodavnog i predstavničkog tijela federalne Bosne i Hercegovine, zalaže da se otvaraju škole, tečajevi, da se razvije kulturno-prosvjetni rad i sl. da se ljudi opismene, da se kulturno uzdižu, kako bi se odstranio uzrok mnogim nedaćama naroda. Đedo se posebno brine o školovanju djece i njihovom zbrinjavanju.

Značajne su Đedine zabilješke i o nekim sjednicama Izvršnog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine. I ovaj forum je raspravljao niz pitanja iz svih oblasti života koja su bila ili će biti aktuelna neposredno poslije konačnog oslobođenja zemlje. Tako je zabilježeno da je ovaj forum 30. 12. 1944. godine raspravljao i o administrativnoj podjeli Bosne i Hercegovine, organizaciji osnovnih škola i analfabetskih tečajeva, organizaciji okružnih sudova, a 15. 3. 1945. godine o organizacionom stanju NF-a i nizu drugih pitanja.

Đedo bilježi i konferenciju o zadrugarstvu koja je održana 22. 10. 1944. godine, na kojoj je referat podnio Uglješa Danilović i na kojoj je zauzet stav, što naročito treba naglasiti, da se zadruge ne dijele po nacionalnim i političkim grupacijama nego po ekonomskim potrebama i vrstama djelatnosti. Cilj zadrugarstva je da ekonomski preobrazilo selo, a i grad, a ne da se preko njih razvija zelenašenje. Ova zabilješka je značajnija tim više što nije sačuvan zapisnik sa konferencije pa predstavlja jedini i glavni izvor o ovom značajnom skupu.

Vrlo su interesantne Đedine zabilješke o učešću žena u NOP-u. On se divi ženama boricima. Sa ushićenjem bilježi njihove podvige sa puškom u ruci, njihovu brigu za ranjene drugove. Sa puno poštovanja govori o ženama odbornicima nove narodne vlasti, aktivistkinjama NDF-a, organizacije AFŽ-a. Posebno ističe brigu žena za djecu i druge vrline koje Đedo uzdiže do najvišeg stepena: Na jednom mjestu bilježi i ove riječi: »... Težak je život tih djevojaka ratnika. Pod jednakim uslovima u ratovanju njihove su žrtve i naponi veći nego njihovih drugova. Urođena skromnost i stidljivost nameću im mnogo teže iskušenje... Na svakom je koraku njihov život teži, prepreke veće«. U isto vrijeme, Đedo razmišlja o položaju žene u ranijem društvu, njenim patnjama, neravnopravnosti i u političkom životu, a i u kući. On osuđuje te odnose i ističe da je naša žena u NOB-u pokazala svu vrijednost ženskog rada, da su žene širom Jugoslavije dokazale da mogu da obavljaju najsloženije društvene poslove, da su potpuno ravnopravne muškarcima, pa se zalaže za njihovo potpuno izjednačenje. Zato Đedo i prezire one drugove u jedinicama NOV i organa narodne vlasti kod kojih osjeti ili vidi da su im postupci nekorektni prema drugaricama — boricima.

Zanimljive su i zabilješke o njegovim susretima sa ljudima. Posebno su značajni susreti sa Titom, Ribnikarom, Mošom Pijade, Tošom Vujasinovićem, Ivanom Ribarom, Josipom Vidmarem, Rodoljubom Čolakovićem, Vladom Zečevićem, šefovima savezničkih misija, članovima ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a i drugim sa kojim se susretao. Sa svim njima je vodio političke razgovore, iznosio svoje poglede na razne društvene probleme. Ali, njegovi susreti sa narodom: Krajišnicima, Knešpoljcima, Dalmatincima, Posavcima, Česima i drugim kuda je prolazio, bili su vrlo interesantni. On je gledao i uvjeravao se u to da narod shvata značaj NOB-a i da se pravilno odnosi prema njoj. Dedo ističe da nigdje nije osjetio ni čuo da neko postavlja pitanje podnošenja žrtava. Međutim, osjetio je da se zamjerke stavljaju samo ako su pojedinci ili neka grupa imali nepravilan postupak. Posebno ističe moral toga napaćenog naroda u Bosanskoj krajini. Tako, na primjer, za narod sela Grbavaca kaže: »Tamo na vidiku sukljaju plamenovi od zapaljenih domova, a ovdje u ovom selu, odjekuje pjesma mladosti i trese kolo. Žilav je i prekaljen ovaj narod. Neuništiv.« On gleda taj ponosni narod i divi mu se. Osjeća njegovu snagu, njegovu svijest o sebi, njegovu uvjerenje u pobjedu. Naročito mnogo pohvalnih riječi zapisao je o omladini kojoj se iz svega srca divi za njeno požrtvovanje, za njenu patriotsku svijest, za njen doprinos opštoj stvari u ovoj velikoj narodnoj borbi. Zato na sjednici Izvršnog odbora NOF-a, 21. novembra 1944. godine, ne može da shvati već uobičajene partizanske termine: »narodne mase«, »široke narodne mase«, »obične narodne mase« i sl. Kaže: »Uvijek sam osjećao averziju prema ovom terminu ‚mase‘. Po mom mišljenju, on se može upotrebljavati samo u prezirnom smislu, ali nikako u onom u kojem ga danas upotrebljavamo. Masa je — masa: bezlična množina, bez vrijednosti i kvaliteta i niko ne želi da bude član ‚mase‘«. Naš narod koji se bori svjesno, koji daje sve od sebe za svoju slobodu, za pravdu, za bolji život, za Dedu nije »masa«. Zato je on mislio da treba upotrebljavati bolji termin »široki narodni slojevi«, »većina naroda«, »gro naroda« i sl.

Iz »Zabilješki...« se može vidjeti da je Dedu okupirao još jedan problem o kome je mnogo zapisivao. Radilo se o problemu očuvanja prirodnih bogatstava naše zemlje. On se zgraža kad vidi goleti istrijebljenih šuma iz kojih vire po metar visoki panjevi. Ali se u isto vrijeme divi lijepoj prirodi. Njega zadivljuje poljsko cvijeće. Posebno voli crvene, plave — modre, bijele i žute boje. Smatra da lijepa, bujna, priroda daje ljudima snagu, odmara ih i okrepljuje od umora. Zato se i u Predsjedništvu ZAVNOBiH-a, i u dodiru sa ljudima, zalaže da se čuvaju šume, da se čuva cijela priroda od zagađenja.

Mislim da još jedno pitanje iz Đedinih »Zabilješki...«, zaslužuje da bude istaknuto. Radi se o osnivanju instituta za istoriju NOB-e. Naime, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a je 20. februara 1945. godine donijelo Odluku o osnivanju Instituta za istoriju NOB-a. U obazloženju te odluke koju je dao Dedo, stoji da mnoge vrijednosti koje karakterišu našu borbu i pokazuju na konkretan način kako je ona počela i kako se razvijala — propale su, a vrijeme sve odnosi u zaborav. Već tada se nisu mogli naći primjerci prvog oružja kojim su se borili partizani, a to su dragocjeni trofeji naših pobjeda. Mnogi dokumenti zaplijenjeni od

neprijatelja gube se, u njih borci motaju duvan. Zato »...moramo organizovati i što prije pristupiti prikupljanju onoga što je još ostalo i što će generacijama na očigledan način kazivati kakva je bila ova naša borba«. Ovo jasno govori kakav je značaj Đedo pridavao istoriji, kakav značaj je pridavao NOB-u i ljudima koji su u njoj učestvovali i davali svoje živote.

»Zabilješke iz ratnih dana« dr Vojislava Kecmanovića-Đede postale su pristupačne širokom krugu čitalaca i ušle su u fond naše kulture. One predstavljaju jedno svjedočanstvo više o veličini našeg NOB-a, dragocjeno naročito zato, kako reče i Slavko Mićanović, što potječe od ličnosti izuzetnih osobina, strasnog borca za ljepši život ljudski u slobodi i dostojanstvu. One istoričarima mogu poslužiti, ne samo da u njima nađu konkretan podatak o određenom događaju ili ličnosti, nego i da shvate duh vremena, da osjete veličinu boraca i cijelog naroda koji se uhvatio u koštac sa nadmoćnijim neprijateljem koga je i pobijedio zato što se borio za slobodu i pravdu.

Dr Drago Borovčanin

SKOJ 1919—1948. Hronološki pregled u tri knjige. *Dr Slavoljub Cvetković*, SKOJ 1919—1929; *Dr Miroljub Vasić*, SKOJ 1929—1941; *Dr Petar Kačavenda*, SKOJ 1941—1948. Beograd, »Mladost«, 1979. (Biblioteka »Monografije«)

Izražena potreba da se prouči i prikaže istorijat Saveza komunističke omladine Jugoslavije, realizovana je povodom jubileja ove organizacije, obilježenog istovremeno kada i jubilej Saveza komunista Jugoslavije i revolucionarnih sindikata. Izdavačko preduzeće »Mladost« iz Beograda objavilo je 1979. godine hronološki pregled SKOJ-a od njegovog osnivanja do konačnog integrisanja sa Narodnom omladinom. U okviru ovoga izdanja objavljene su tri monografije, tri organske faze ove revolucionarne omladinske organizacije od 1919—1948. godine, a svaku cjelinu obradio je drugi autor.

Dr Slavoljub Cvetković, u prvom dijelu: »SKOJ 1919—1929« prezentirao je period nastajanja i razvitka Saveza komunističke omladine Jugoslavije, do uvođenja monarho-diktature. U toj prvoj deceniji, pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije, SKOJ prolazi kroz faze: organizovanja, borbe za svoju komunističku afirmaciju, potrebu za konsolidacijom poslije donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države. Od 1921—1924. godine SKOJ se suprotstavljao frakcijskim borbama u KPJ, a te ga borbe često dovode u poziciju organizatora opšteg partijskog rada u nekim područjima. Poslije 1924. godine, kada je zabranjen rad Savezu radničke omladine, SKOJ svoju aktivnost ne može više da vrši ni preko sportskih društava, pa prelazi u potpunu ilegalnost. Teškoće rada u ilegalnosti pojačane su zbog frakcijskih borbi u KPJ, što rukovodstvo SKOJ-a često kritikuje. Prividno se činilo, u ovom pe-

riodu da su stavovi Centralnog rukovodstva SKOJ-a i novog partijskog rukovodstva usaglašeni, naročito poslije III zemaljske konferencije KPJ.

III kongres KPJ zacrtao je nove smjernice za rad SKOJ-a, a rezultat je bio razrađeni akcioni program i Statut (izrađen po uzoru na Statut Komunističke internacionale i Statut Saveza komunističke omladine Njemačke), usvojeni na III kongresu SKOJ-a 1926. godine u Guštanju (Slovenija). U to vrijeme SKOJ broji oko 1500 članova i djeluje preko marksističkih kružoka na univerzitetima i među srednjoškolskom omladinom, a putem sindikalnog organizovanja radničke omladine provodi njeno »vaspitanje u klasnom duhu«. Tada, kao i kroz cijeli period istorije SKOJ-a, borba za progresivno opredjeljenje omladine vodi se i putem pisane-štampane riječi.

Drugi dio: S K O J 1929—1941. godine obradio je dr Miroljub Vasić. To je onaj revolucionarni period u kojemu je ova komunistička organizacija, između monarho-diktature i napada fašističkog agresora, izgubila svojih sedam sekretara i uopšte pretrpjela najžešća desetkovanja.

U duhu partijskih direktiva, SKOJ je bio najaktivniji izvršilac suprotstavljanja diktaturi. Tokom ovoga perioda, koji je nedovoljno istražen, zbog ilegalnog djelovanja, SKOJ dolazi u ozbiljnu krizu, koja se naročito manifestovala 1936. godine. Krizu zatiče i Josip Broz Tito, kada dolazi u zemlju, radi konsolidovanja KPJ. On uviđa neophodnost reorganizacije SKOJ-a i daje smjernice za aktivnost ove omladinske, komunističke organizacije u nastupajućem periodu. Svoje mišljenje o daljem putu izrazio je riječima: »S K O J treba temeljito reorganizirati ne po nekom šablonu, već postepeno i po uslovima svakog pojedinog mjesta i pokrajine. Sjajna prošlost našeg SKOJ-a obavezuje sve skojevce da hrabro krenu na novi put, put približavanja i uključivanja u masovne omladinske organizacije.« Tako su data uputstva za dalji razvoj, a orijentacija je značila slivanje revolucionarne akcije SKOJ-a sa najširim omladinskim masama. U razrađivanju i primjeni ove koncepcije velike su zasluge sekretara Omladinske komisije, kasnije CK SKOJ-a Ive Lole Ribara. Iako je reorganizacija bila ometana i sprovedena u uslovima uoči II svjetskog rata, kao i poslije njegovoga izbijanja, ipak je djelovanje bilo uspješno, sve do VI zemaljske konferencije SKOJ-a, koju autor naziva »posljednja smotra mladih komunista pred sudbonosne događaje«.

S K O J 1941—1948, u periodu od nastupanja »sudbonosnih događaja« za narode i narodnosti u Jugoslaviji, do njegovoga stapanja sa Narodnom omladinom Jugoslavije, prikazao je dr Petar Kačavenda. U tom vremenu SKOJ aktivno učestvuje u pripremi oružanog ustanka. Kroz osmišljeni akcioni program, njegova organizacija snažno djeluje u cijeloj zemlji, odnosno u svim republikama i pokrajinama. Učešće članova SKOJ-a u operativnim formacijama partizanskog ratovanja, njihov borbeni doprinos, jednako su značajni kao i akcije po gradovima. Pod okriljem SKOJ-a nastaje Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ), a moralni lik borca-skojevca evoluirao do najhumanijeg čovjeka u odnosu prema sebi i prema drugima. Tokom obnove i izgradnje zemlje u prvim poslijeratnim godinama SKOJ je dao ogroman do-

prinos u pokretanju omladinske aktivnosti, a rezultat su sve radne pobjede, koje je omladina izvojevala. Na IV kongresu SKOJ-a, održanom 12. do 14. 10. 1948. godine, a na osnovu prethodne odluke V kongresa KPJ, 370.000 članova SKOJ-a integrisalo se sa članstvom Narodne omladine Jugoslavije, jer su za to sazreli objektivni uslovi. Kongresu je prisustvovao generalni sekretar KPJ Josip Broz Tito, koji je predao odlikovanje Prezidijuma Narodne skupštine — ORDEN NARODNOG HEROJA, dodijeljen SKOJ-u »za herojstvo i upornost ispoljenu u borbi protiv nenarodnih režima stare Jugoslavije, za herojstvo i samopožrtvovanje ispoljeno tokom narodnooslobodilačke borbe, za herojstvo i nesebično zalaganje u izgradnji naše zemlje«.

Omladina Bosne i Hercegovine predstavljena je detaljno u sva tri dijela monografije. U nizu svijetlih likova članova SKOJ-a ističu se i mnogi mladi iz ove Republike. (Na str. 15. prezimena Miljenka Cvitkovića i Živka Jošila pogrešno su odštampana).

Djelo o SKOJ-u u cjelini, kao i svaki pojedinačni dio, imaju naučnu jednostavnost pogodnu za sve strukture čitalaca. Ilustracije, reprodukcije dokumenata, zbog svoje autentičnosti obogaćuju ovo djelo. Zamisao, koncepcija i realizacija zaslužuju puno priznanje. Naročito zaslužuju priznanje autori, koji su u zamišljenoj kolektivnoj koncepciji postigli punu usaglašenost u prezentiranju, pa su na taj način ostvarili ukupnu hronološku sintezu istorije Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

Katica Tadić

»ZBORNIK 4«, STUDIJE, ARHIVSKA I MEMOARSKA GRAĐA O JEVREJIMA JUGOSLAVIJE, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1979.

Jevrejski istorijski muzej iz Beograda od 1971. objavljuje ediciju »Zbornik« čime treba da otpočne »izdavanje celog niza naučnih studija i sistematizovane istorijske građe koja će poslužiti ne samo širem korišćenju i upoznavanju već i daljoj naučnoj obradi, odnosno pisanju opšte istorije o jugoslovenskim Jevrejima«. Prva sveska edicije odnosila se na ulogu i značaj, kulturne i druge tekovine dubrovačkih Jevreja. Drugi (1973) i treći broj (1975) sadržavali su studije i građu o učešću Jevreja u narodnooslobodilačkom ratu. Poslednji, četvrti broj »Zbornika« čini osam manjih naučno-istraživačkih radova o Jevrejima u raznim mjestima Jugoslavije, njihovom pravnom i socijalnom položaju, kao i učešću u privrednom i kulturnom razvoju sredina u kojima borave. Tri memoarska članka najviše se dotiču pitanja vezanih za Jevreje u toku drugog svjetskog rata.

Budući da je izišao u godini kada je jevrejska zajednica u Jugoslaviji slavila značajne jubileje (šezdeset godina od osnivanja Saveza jevrejskih opština i ulazak u četvrtu deceniju postojanja i djelovanja

Jevrejskog istorijskog muzeja) najnoviji »Zbornik« predstavlja svojevrstan doprinos pokušajima da se upozna ili da od zaborava otrgne mnogo toga vezanog za ovaj etnički element koji je odavno postao nerazdvojnim dijelom jugoslovenske svakodnevnice.

Milenko Beljanski, publicista iz Sombora, u članku »Somborski Jevreji (1735—1970)« tretira probleme njihovog pravnog i socijalnog statusa, koje argumentuje izvodima iz nekih zakonskih akata, popisa stanovništva, podacima iz matičnih knjiga rođenih i arhivskih dokumenata. Govori i o osnivanju i radu vjerske opštine i prve jevrejske javne škole u njenom okviru; u privrednom pogledu tamošnji Jevreji su okarakterisani kao utemeljači kožarske i tekstilne industrije. Autor, zatim, ističe masovno pristupanje jevrejske omladine naprednom radničkom pokretu i KPJ pred drugi svjetski rat i konstatuje da su svi sredinom 1944. internirani u logore gdje su pobijeni. Poimenično navodi žrtve fašističkog terora i poginule u NOR-u i završava članak sjećanjima nekolicine Somboraca na Jevreje — njihove sugrađane.

»Iz istorije novosadskih Jevreja« naziv je rada judaiste i književnog prevodioca Eugena Vebera. U napomeni je rečeno da on predstavlja dio saopštenja sa kojim je autor učestvovao na simpozijumu u Ajzenštatu u Austriji. Da je u »Zborniku« objavljen širi izvod saopštenja, vjerovatno bi se mogao steći potpuniji uvid u njegovu sadržinu. Ovako, ostaje da se zaključi da Verber u ovom odlomku (6 stranica) uglavnom analizira pravni položaj Jevreja u Novom Sadu od doseljenja do prvih decenija 20. stoljeća i daje neke podatke o sportskim društvima, udruženjima i cionističkim strujanjima među novosadskim Jevrejima.

Dr Leontije Pavlović, viši naučni savjetnik Muzeja u Smederevu, javlja se u ovom broju »Zbornika« sa »Prilogom izučavanju istorije smederevskih Jevreja«, preglednom slikom života i rada tamošnjih Jevreja od doseljenja do kraja drugog svjetskog rata. Između ostalog, izneseno je zanimljivo mišljenje da je jevrejska mahala u ovom gradu nastala po želji njenih stanovnika da se grupišu na jednom mjestu, da im, dakle, nije nametnuta u formi geta od strane vlasti. Nakon gotovo detaljnog opisa jevrejskog groblja, Pavlović donosi sjećanja nekih žitelja Smedereva na Jevreje, od kojih je samo troje preživjelo drugi svjetski rat.

Rad profesora dr Zdenka Zlatara, docenta na sveučilištu države Illinois u SAD, »Trgovina balkanskih Jevreja preko Dubrovnika u XVI i XVII stoljeću (analiza sistema izvoza)« predstavlja dio obimnije naučne studije i temelji se na podacima iz serija Historijskog arhiva u Dubrovniku. Od šezdesetih godina 16. stoljeća, kada se prvi put pojavljuje u izvorima, jevrejska trgovina preko Dubrovnika dostiže svoju kulminaciju u vremenu od kraja 16. do sredine 17. stoljeća. Jevreji većinom izvoze kože i vosak, a uvoze tkanine, srebrni novac i slično. Naglašeno je da su »dvadesetih i tridesetih godina XVII vijeka Sarajevo, Sofija i Beograd predstavljali tri daleko najveće i najaktivnije jevrejske trgovačke kolonije u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka«, te da su činile okosnicu cjelokupnog sistema jevrejske izvozne trgovine preko Dubrovnika i Splita.

U članku »Učešće Jevreja u razvoju privrede Banata« Dragoljub D. Čolić, publicista iz Zrenjanina, donosi iscrpne podatke o njihovim

trgovačkim radnjama, trgovačkim i drugim udruženjima i dioničarskim društvima. Pripisuje im pionijske zasluge na polju industrije u Banatu, sa njihovom djelatnošću povezuje razvoj bankarstva, stvaranje prvih štedionica, mjenjačnica, zalagaonica i osiguravajućih društava, te zaključuje da je djelovanje jevrejskih privrednika u Banatu imalo pozitivan odraz na podizanje standarda tamošnjeg stanovništva.

»Jevreji u grafičkoj industriji Zrenjanina«, drugi rad istog autora, objašnjava uzroke njihove brojne zastupljenosti u ovoj oblasti sve do 1920, kada masovnije napuštaju grafičku industriju jer su stvoreni uslovi da se bave »drugim, korisnijim, lakšim i bezopasnijim zanimanjima«. Čolić nabraja Jevreje — vlasnike štamparija u Zrenjaninu, kao i publikacije koje su u tim štamparijama objavljivane.

Pod naslovom »Sinagoga u Zrenjaninu«, Dragoljub D. Čolić tretira probleme u vezi sa gradnjama dviju sinagoga, prve, podignute sredinom prošlog stoljeća, o kojoj govori gotovo uzgredno i druge, građene krajem stoljeća, kojoj posvećuje daleko više prostora. Opisuje njen izgled, čin osveštenja, daje spisak darovalaca novčanih priloga za njenu izgradnju i slično. Naposljetku, zaključuje da je sinagoga bila minirana i srušena u prvom naletu nacista 1941, njen građevinski materijal raznesen, a stvari, među kojima i skupocjene orgulje, doslovno izbačene na ulicu.

Kratki članak »Jevrejska škola u Šapcu u XIX veku« napisao je mr Milan Jevtić, kustos Narodnog muzeja u Šapcu. Nakon masovnijeg useljavanja jevrejskog življa u drugoj polovini 19. stoljeća, javila se potreba za organizovanjem redovne nastave za njihovu djecu u posebnoj školi. Po nekim podacima može se utvrditi da je škola počela sa radom 1901, te da je neprekidno funkcionisala do početka prvog svjetskog rata. Jevtić daje i dosta podataka o brojnom stanju šabačkih Jevreja, kao i spisak Jevreja — učenika šabačkih škola.

U memoarskom tekstu Esada Čengića, člana Savjeta republike Bosne i Hercegovine, pod naslovom »Sarajevski Jevreji«, autor, njihov sugrađanin, pokušava da kritički sagleda i ocijeni neke do sada manje ispitane i slabije poznate činjenice o ovdašnjim Jevrejima u periodu od 1939—1945. Promjena u zvaničnom stavu prema Jevrejima Jugoslavije (1939), raznovrsne antisemitske mjere i teška ekonomska situacija u zemlji rezultirali su sve većim priklanjanjem Jevreja, a naročito njihove omladine, borbenoj liniji KPJ. U tom pogledu odlučujući uticaj imali su mladi jevrejski intelektualci koji su se školovali u domaćim i inostranim univerzitetkim centrima. Neposredno po okupaciji pobijeni su ugledniji sarajevski Jevreji i predstavnici vjerske zajednice. Već do sredine jula 1941. njih oko 4000 bilo je internirano u logore, a od ukupno oko 12000, koliko ih je prije rata bilo u Sarajevu, 9000 ih je u toku te četiri godine palo kao žrtve fašističkog terora ili je poginulo aktivno učestvujući u NOB-u. Istaknut je izuzetan stepen solidarnosti drugih nacionalnih grupa sa Jevrejima koji se, uprkos vrlo strogim zabranama i kaznama, manifestovao na razne načine. Znatnu pomoć pružala im je i sarajevska partijska organizacija. Sa svoje strane, »Jevreji komunisti, skojevci i simpatizeri komunističke partije« služili su kao siguran oslonac Partiji u prvim danima nakon okupacije. Angažovali su se i u ilegalnom radu, sakrivanju partijske tehnike, rasturanju raznog materijala i slično. Analizirajući uzroke učešća relativno malog broja Je-

vreja u jedinicama narodnooslobodilačke vojske (400), autor smatra da je to proizašlo iz specifičnog postokupacionog tretmana jevrejskog življa od strane okupatora, nepovoljnih uslova za upućivanje na oslobođenu teritoriju, kao i otežavanja normalnog razvoja ustanka četničkim uticajem krajem 1941. i početkom 1942. U jednom od posljednjih odjeljaka svog zanimljivog rada, koji po mnogo čemu prevazilazi okvire isključivo memoarskog, Čengić kaže: »Ko god se bude odlučio da ozbiljno proučava bilo koje područje ljudskog stvaralaštva na tlu Bosne i Hercegovine za posljednja četiri vijeka, on ne može mimoći rezultate vitalnog i neimarskog duha Jevreja, ne može a da ne zaključi da su ti rezultati bili veliki i da imaju trajnu vrijednost. Međutim, najnezaboravnije vrijeme prisustva jevrejskog stanovništva na ovom tlu ostaće period u kojem su njemački fašisti osudili na smrt sve Jevreje svijeta, a time i Jevreje Sarajeva, i kada su ti na smrt osuđeni ljudi, ne priznajući smrt, ... nesebično davali svoj doprinos naporima slobodoljubivog čovječanstva pri konačnom slamanju njemačkog fašizma«.

Memoarski članak Mare Jovanović, učiteljice iz Šapca, nosi naslov jedne jevrejske pjesme, »Wir packen, Wir auspacken...«, a podnaslov mu glasi: »Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šapcu 1941.« U njemu je na topao i čitaocu vrlo blizak način rekonstruisan slijed događaja u vezi sa grupom od oko 1300 jevrejskih izbeglica iz Austrije, Njemačke i Čehoslovačke koja je 1939. stigla u Šabac sa namjerom da se preko Dunava prebaci u Palestinu. Njihova susjeda se sjeća njihovog načina organizovanja života i rada, prijateljskih odnosa koje su ubrzo uspostavili sa Šapčanima, masovnog učešća jevrejske omladine u demonstracijama od 27. marta 1941. Opisuje, zatim, i poniženja i strah koji su uslijedili nakon okupacije, podršku koju im je u tim teškim trenucima pružalo ostalo stanovništvo, život u logoru na Savi u koji su bili internirani i, na kraju, poimenično nabroja 1057 šabačkih Jevreja — žrtava fašističkog terora.

U ovom broju »Zbornika« još je objavljen i memoarski članak preminulog beogradskog ljekara dr Milutina Velimirovića »Jevreji u Pirotu«. Autoru je pošlo za rukom da ukratko prikaže razvojni put jevrejske zajednice u Pirotu od doseljenja njenih prvih članova posljednjih decenija 18. stoljeća, pa sve do masovnog stradanja u drugom svjetskom ratu. Iznesene su njihove zasluge na privrednom planu, pomenuta zanimanja kojima su se najčešće bavili, data slika mahale u kojoj su bili nastanjeni i posebno naglašeno da su Jevreji uspjeli razviti žive prijateljske veze sa Piroćancima ostalih nacionalnosti.

Vojka Besarović

GODIŠNJAK DRUŠTVA ISTORIČARA BOSNE I HERCEGOVINE
godina XXVIII—XXX, 1977—1979, Sarajevo, 1979, 356 str.

Nedavno je iz štampe izašao najnoviji broj Godišnjaka Društva istoričara Bosne i Hercegovine. Nastavljajući sa objavljivanjem tekstova iz svih istorijskih perioda i svih oblasti naše istorije, Godišnjak i ovoga

puta donosi niz veoma interesantnih rasprava i članaka, priloga, ocjena i prikaza, a tu su i izvještaji sa održanih naučnih skupova i savjetovanja, te izvještaji sa XVIII i XIX skupštine Društva historičara SR Bosne i Hercegovine.

Dr Enver Imamović piše o problem ubiciranja Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima (17—19), poznatog crkvenog radnika iz ranog razdoblja postojanja hrišćanstva i našeg zemljaka. Sv. Jeronim živio je od 340—420. godine. Postoji tri vrste mišljenja o mjestu rođenja sv. Jeronima. Jedni kažu da je to u Istri, drugi da je na području Dalmacije a treći da je sv. Jeronim rođen u Panoniji. Analizirajući raspoložive podatke o ovom važnom problemu u izučavanju antičke topografije naše zemlje, autor smatra da se Stridon nalazio na prostoru koji leži između Bosanske Kostajnice, Prijedora i Bosanske Dubice, na mjestu gdje se danas nalazi seoce Strigova.

Dr Jevgenij P. Naumov svojim radom »Bosanski i humski vlasteličići« (21—37), daje prilog istoriji feudalne staleške terminologije XIV i XV vijeka. Autor razmatra sva dokumenta o bosanskim i humskim izvorima. Proučavajući rasprostranjenost i značenje termina vlasteličići u srednjovjekovnoj Bosni, Naumov kaže da se termin vlasteličići ne spominje svuda u njemu poznatim aktima. Sfera upotrebe ovog termina ostajala je u Bosni ipak veoma uskom. Ovaj termin primjenjivao se prije svega u državnoj kancelariji bosanskih kraljeva, a zatim i u novom, prenesenom značenju, u smislu izaslanika vlade, zvaničnih diplomatskih predstavnika ili opunomoćenika državne vlasti.

Sljedeći rad iz naše srednjovjekovne istorije govori o Dubrovčaninu prezbiteru Ratku, stonskom kancelaru, kapelanu i protovestijaru kralja Tvrtka I i trebinjsko-mrkanjskom biskupu (39—58), a autor je mr Đuro Tošić. Ovaj dubrovački sveštenik zauzimao je visoki položaj u državnom aparatu tadašnje Bosne, posredovao je u regulisanju međusobnih odnosa dubrovačke opštine i bosanskog kralja, bio je krupan zemljoposjednik i moćan feudalac koji je aktivno učestvovao u trgovačkim, kreditnim i drugim unosnim poslovima, a uticao je i na javni život Dubrovnika.

»Iz života posljednjih Pavlovića« (59—74), naslov je rada mr Borisa Nilevića. Autor je obradio pitanje teritorija ove porodice u vrijeme njene propasti, za vladavine vojvode Ivaniša i njegove braće: knezova Petra i Nikole (1461—1463. godine), kao i pitanje ekonomske sfere života Pavlovića, koji su po svojoj moći pripadali vrhu bosanskog društva.

Dr Bogumil Hrabak piše o izvozu plemenitih metala iz Bosne u Dubrovnik u vrijeme osmanlijske vlasti (75—85). Osvojivši balkanske zemlje, Turci su zabranili izvoz plemenitih metala. Zabrana se odnosila i na Bosnu, koja je bila poznata kao veliki izvoznik srebra u tom periodu. Dolaskom Turaka ta proizvodnja je stagnirala, ali »ona je stagnirala samo zato što se nije dalje kvalitetno razvijala. Čak ni količinski ona nije morala biti manja.«

Dr Vančo Boškov u svom radu saopštava rezultate istraživanja pitanja autentičnosti fojničke ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine (87—105). Ovim dokumentom bio je regulisan položaj bosanskih franjevaca

u samom početku osmanske vladavine i time je predstavljao osnovu za njihov cjelokupni rad. Ahd-nama je i svjedočanstvo o položaju hrišćana u osmanskoj državi. Fojnička ahd-nama u svom današnjem obliku je falsifikat, ona nije autentična, ali je tekst privilegija autentičan. Nastala je kao izraz očajničkih napora franjevaca da očuvaju svoja prava koja su im u jednom trenutku bila dokinuta do te mjere da je i sama njihova egzistencija bila dovedena u pitanje. Diplomatička, jezička i istorijska analiza teksta fojničke ahd-name pokazuje da treba praviti razliku između prvobitne ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine i sadašnje ahd-name sa njenim brojnim prepisima.

Dr Milorad Ekmečić piše o ulozi malog preduzeća u uslovima industrijalizacije u jugoslovenskim zemljama od kraja XVIII vijeka do 1941. godine (107—124), a dr Ilijas Hadžibegović o formiranju najamne radne snage kao začetka nove društvene klase u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine (125—146).

O humanitarnom i diplomatskom djelu Gavrila Sergejeviča Veselitski-Božidaroviča u hercegovačkom ustanku 1875—1878. godine piše Jovan Jovanović (147—166). Mr Tomislav Kraljačić daje svoj prilog proučavanju veza dr Emila Gavrila sa političkim pokretima u Bosni i Hercegovini (167—188). Dr Emil Gavrila, istaknuti prvak Srba u Ugarskoj, publicista, odličan pravnik i čovjek sa širokim političkim vezama u Monarhiji i u Srbiji, bio je glavni savjetnik vođa pokreta bosanskohercegovačkih Srba za vjersko-prosvjetnu autonomiju i sastavljao je najvažnije dokumente pokreta. Dosta žive veze Gavrila je imao sa vođstvom muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Vrlo zapaženom publicističkom aktivnošću Gavrila je srpsku i širu javnost upoznao s pokretom i opštim prilikama u Bosni i Hercegovini, a posebno sa politikom austro-ugarske uprave. Kraljačić ističe da se rad dr Gavrila »ne može svesti samo na liniju njegovog odnosa sa vođstvom oba pokreta i mora se posmatrati u sklopu nacionalno-političke akcije Srbije prema Monarhiji, a ta akcija je, što se tiče Bosne i Hercegovine, imala da utire put njenom oslobođenju od Austro-Ugarske i ujedinjenju sa Srbijom.«

Rad dr Luke Đakovića odnosi se na djelatnost Mađarsko-bosanskog istočnog privrednog centra u Budimpešti (189—212); dr Đerđ Gal govori o uticaju monopolističkih saveza na usporeni razvoj Željezare u Zenici u doba Kraljevine Jugoslavije i daje kratak pregled razvitka zeničke željezare u doba Austro-Ugarske Monarhije (213—241), a dr Rasim Hurem piše o političkoj orijentaciji ustanika u Bosni i Hercegovini 1941. godine i ulozi KPJ (243—270).

U rubrici »Prilozi«, nalaze se radovi dr Pave Živkovića (Prve vijesti o bosanskoj kovnici novca poslije smrti Tvrtka I Kotromanića), dr Vanče Boškova (Ahd-nama Murata III stanovnicima Bara iz 1575. godine), Marie Paole Niccoli (Iseljavanje dubrovačkih trgovaca i njihovo uključivanje u ekonomski i društveni život Ankone (16—17. stoljeće), Carla Verducci-a (Uloga ilirskog kolegija u odnosima sa balkanskim pokrajinama) i dr Gligora Stanojevića (Ugovor bosanskih trgovaca iz 1782. godine o prevozu stoke iz Zadra u Veneciju).

Dato je i više ocjena i prikaza najnovijih ostvarenja iz oblasti istorije. Slijede saopštenja sa održanih naučnih skupova i savjetovanja kao i izvještaji sa XVIII i XIX skupštine Društva istoričara SR Bosne i Hercegovine.

Senija Penava

ZBORNİK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU NARODA JUGOSLAVIJE, tom XII, knj. 4, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd 1979, str. 1330. Dokumenti Njemačkog Rajha iz 1944. i 1945. godine.

Vojnoistorijski institut čini velike napore da bogatu i raznovrsnu istorijsku građu približi javnosti i sačuva je od propadanja i uništenja. Do danas je uloženo dosta truda na sređivanju i objavljivanju arhivske građe u Zborniku dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda. Redakcija Zbornika, koja na tom poslu radi gotovo dvije i po decenije, postigla je do sada velike rezultate, značajne i van granica Jugoslavije. Ta činjenica je istaknuta više puta u mnogim domaćim i stranim časopisima.

Iz do sada objavljenih radova o NOR-u naroda Jugoslavije vidimo da se Zbornik koristi sve više, te s pravom možemo reći da je neophodan posebno za one koji se iole ozbiljnije bave istorijom narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

Pored većeg broja tomova Zbornika dokumenata i podataka jedinica NOV i POJ koji su prezentirani javnosti, Institut je 1973. godine počeo da objavljuje još jedan, XII tom, koji sadrži dokumenta njemačkih okupacionih snaga u Jugoslaviji. Prva knjiga XII toma (dokumenta Njemačkog Rajha iz 1941) objavljena je 1973. godine. Druga knjiga (dokumenta iz 1942) izašla je iz štampe 1976, a treća (dokumenta iz 1943) 1978. godine. Četvrta knjiga (dokumenta iz 1944. i 1945) objavljena je avgusta 1979. godine.

Redaktor prve tri knjige bio je potpukovnik Antun Miletić, istoričar u Vojnoistorijskom institutu, a četvrte knjige Milovan Dželebdžić, spoljni saradnik.

Prema riječima redakcije, »Cilj objavljivanja ovog posebnog toma dokumenata njemačkih jedinica i ustanova je da se naučnoj javnosti prezentira arhivska građa koja u dosadašnjim tomovima edicije Zbornika nije objavljena, jer Institut njom nije raspolagao.«

Ova (četvrta po redu) knjiga sadrži 217 dokumenata, 3 priloga i registar, koji se odnose na period od 1. januara 1944. do 10. maja 1945. godine. Većina (190) objavljenih dokumenata odnosi se na 1944, dok je 27 (dokumenata) iz 1945. godine. Knjiga predstavlja zbirku arhivske građe koja je, pored ostalog, neophodna za izučavanje niza značajnih operacija izvedenih u 1944. i 1945. godini.

Izbor dokumenata nije bio nimalo lak, s obzirom na strog kriterijum i njihov ukupan broj kojim raspolaže Institut. Nastojalo se, prije svega, da se objave ona dokumenta koja se odnose na operativna dejstva Vermahta i mjere koje je preduzimao u cilju zaštite i obezbjeđenja povlačenja svojih oružanih snaga pred nastupajućom ofanzivom jedinica NOV Jugoslavije. Ovo s namjerom da se upotpune postojeće praznine u do sada objavljenim zbornicima (dokumenata i podataka jedinica i ustanova NOVJ) i bolje razjasne pojedini događaji o kojima nema dovoljno podataka u arhivi NOP-a. Napokon, korisno je i potrebno obaviti poređenje nekih podataka, činjenica (pa i samih dokumenata) u cilju njihove valjanosti i vjerodostojnosti.

Struktura dokumenata objavljenih u knjizi izgleda ovako:

Najveći broj objavljenih dokumenata su naređenja, zapovijesti i direktive o operacijama vođenim u 1944. i 1945. godini, samostalno od strane njemačkog okupatora i u saradnji sa kvislinzima u borbama protiv NOV Jugoslavije. U njima se može naći obilje podataka o planovima, namjerama, toku dejstava, držanju komunikacija, povlačenju njemačkih i kvislinških formacija, procjeni situacije, odsudnijem držanju garnizona, mostova, odbrani »Tvrđave Beograd«, upornoj odbrani Sarajeva (to su sve značajna mjesta i pravci povlačenja okupatorskih i kvislinških snaga), obavještajnoj situaciji i drugo.

Pomenućemo samo neke operacije koje su izvedene u pomenutom vremenskom razdoblju.

Operacija »Valdrauš« (»Waldrausch«) izvedena je sa velikim snagama i na širem prostoru Bosne, čija je opšta zamisao bila da odbaci 1. proleterski i 5. korpus NOVJ sa magistrale Brod — Sarajevo — Mostar i produži dejstva glavnim snagama ka Livanjskom i Duvanjskom polju, a pomoćnim sa Kozare ka dolini rijeke Une. Cilj je bio da se razbiju 1, 5. i 8. korpus NOVJ, uspostave garnizoni u većim mjestima Bosne, obezbijede komunikacije i produže ofanzivna dejstva u sjevernoj Dalmaciji i Gorskom kotaru.

Nekoliko obimnih dokumenata odnosi se na operaciju »Herbstgeviter« (»Herbstgewither« — »Jesenja oluja«), koju su Nijemci vodili za zauzimanje grupe južnodalmatinskih ostrva: Korčule, Mljeta, Hvara, Brača, i Šolte, a koja su branili dijelovi 26. NOU divizije. Ta operacija je bila u sklopu Zimskih operacija Komande jugoistoka. Cilj operacije je bio da se zauzimanjem ovih ostrva obezbijedi dio jadranske obale na odsjeku Split — Dubrovnik, od eventualnog savezničkog iskrcavanja u sadejstvu sa jedinicama NOVJ. Jer, u slučaju da dođe do savezničkog iskrcavanja i otvaranja drugog fronta na području jugoistoka bila bi ugrožena pozadina njemačkih snaga i njihovo povlačenje. Zato su Nijemci izvodili fortifikacijske i druge radove u cilju utvrđivanja i osposobljavanja jadranske obale za odbranu. Naročito je utvrđivana komunikacija Zadar — Dubrovnik, za šta je korišćeno i civilno stanovništvo.

Operacija »Panter« koja je vođena na Baniji i Kordunu protiv 4. korpusa NOVJ, sa ciljem da se unište njegove baze za snabdijevanje, izvrši deportacija stanovništva kako bi se oslobodile komunikacije koje iz doline Sane izvode ka jadranskoj obali i time obezbijedila dublja pozadina jedinica njemačke 2. oklopne armije na obalskom pojasu. Ope-

racija je trajala 13 dana i na nju se odnosi nekoliko dokumenata. Zatim slijede dokumenti o zamašnjim operacijama, kao što su: »Morgenvind«, »Hazenjagd«, »Frilingsgeviter«, »Morgenstern«, »Kazanova«, »Ribecal«, »Reselsprung«, »Forfriling«, »Ungeniter«, »Brandfakel« i druge.

Drugu grupu dokumenata čine izvještaji, razni pregledi i izvodi sa brojnim, do sada manje poznatim podacima. U njima se mogu naći podaci o rasporedu i jačini snaga, ukupnim rezultatima, dejstvima na frontu i proboju, gubicima u ljudstvu i tehnici, zatim podaci o taktičkoj situaciji, stečenim iskustvima (posebno iz borbi na moru i dalmatinskim otocima), formaciji, reorganizaciji, rasformiranju i formiranju jedinica i komandi, saradnji sa okupatorom, raznovrsne službene bilješke i drugo. Podaci se odnose na cijelu teritoriju Jugoslavije. Posebno su interesantni pregledi dejstva i dnevni, petnaestodnevni, mjesečni izvještaji. Među važnije i obimnije spadaju izvještaji o kninskoj i mostarskoj operaciji i decembarskoj ofanzivi jedinica NOV i POJ u Sremu. Među izvještajima posebnu grupu čine obavještajni.

Izvodi iz ratnih dnevnika, zabilješke, službene bilješke, procjene i prijedlozi čine posebnu grupu koja nudi brojne i dragocjene podatke.

Preostala dokumenta se odnose na direktive, procjene, prijedloge i primjedbe, formaciju, brojno stanje obavještenja i pisma različitog sadržaja. Ona nam pružaju podatke razne prirode, kao što su: ekonomija vojnih ustanova, folksdojčerska i kvislinška saradnja četnika Draže Mihailovića sa Nijemcima, rad univerziteta, situaciji u Bugarskoj i razoružanje bugarskog okupacionog korpusa, proizvodnja i transportovanje ruda i metala njemačkim jedinicama specijalne namjene, reorganizacija oružanih formacija tzv. NDH, službene bilješke ABVER-a i drugo.

Objavljeni ključni dokumenti nisu značajni jedino za vojne istoričare, za proučavanje samo ratnih operacija, već i za izučavanje i drugih pitanja iz istorije NOR-a. Valja istaći da većina pitanja iz ove problematike nisu izučena baš zbog nedostatka arhivske građe, koja se upravo ovdje objavljuje.

Na kraju knjige objavljena su tri priloga — izvod iz ratnog dnevnika Komande grupe armija »F« za period od 1. jula do 31. decembra 1944; izvod iz ratnog dnevnika Komande grupe armija »E« za period od 1. oktobra do 31. decembra 1944. i njemački dokumenti za period od 1. januara 1944. do 4. maja 1945. godine objavljeni u do sada izašlim knjigama edicija Zbornika. Ova tri priloga pružaju obilje raznovrsnih podataka, te na određen način dopunjavaju osnovni sadržaj knjige.

Knjiga sadrži i registar ličnih imena, geografskih naziva, vojnih jedinica i komandi, ustanova, organizacija i ostalih pojmova, skraćenica i sadržaj dokumenata jedinica i komandi i ustanova Njemačkog Rajha iz 1944. i 1945. godine, što omogućava lakše snalaženje i korišćenje ove knjige.

Redaktor knjige Milovan Dželebdžić je, pored dokumenata koje je objavio, dao detaljna objašnjenja i obavještenja o pojedinim događajima, podacima i izvorima, kao i o naučnim radovima koje je u tom

cilju koristio, iz čega se vidi njegovo dobro poznavanje i stručnost u korišćenju i objavljivanju arhivske građe. S obzirom na svoju sadržinu, objavljena knjiga Zbornika dokumenata i podataka neophodna je svima onima koji se interesuju za istoriju NOR-a, a naročito za period 1944. i 1945. godinu.

Adem Maslo

Naučni skup »ISTORIJSKI ZNAČAJ SRPSKE REVOLUCIJE 1804. GODINE*

U organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti i Istorijskog instituta u Beogradu je 3, 4. i 5. juna 1980. godine održan naučni skup »Istorijski značaj srpske revolucije 1804. godine«. Na njemu je podneto oko 60 referata u kojima je proučena, istražena i kristalizovana problematika srpske revolucije 1804, koja je izvršila izuzetno značajnu i višestruku funkciju u izgrađivanju moderne srpske nacije i srpske nacionalne države i višestruko doprinela njihovom izrastanju u važne činioce balkansko-podunavske i evropske istorije novoga veka.

Iz čitavog registra rezultata i naučnih rešenja koja je ovaj skup ostvario potrebno je posebno naglasiti sledeće: Temeljno su i čestito izvršena sociološka razmatranja odnosa između »društvenih kolektiva i njihovih vodećih ličnosti pre svega za vreme velikih društvenih promena i revolucija u okviru tih kolektiva« (V. Čubrilović). Data je paralela između Karađorđa i Miloša, državnika koji su svojim koncepcijama presudno uticali na istoriju revolucije, kao što je i ona uokvirila i predodredila njihovu životnu stazu, a prikazano je i Miloševo pretvaranje samoupravnih organa u Srbiji u srpski državni aparat. Proširena je izvorna podloga već prihvaćene ocene u nauci da je stvaranjem slobodnog seljačkog poseda, razvojem prometa i trgovine počelo novo razdoblje u istoriji društva u Srbiji XIX stoleća, koje izrasta u srazmeri sa jačanjem kapitalističkih odnosa u privredi, razvojem građanskog društva i građanske države.

Učinjen je krupan progres u analizi socijalnog sastava i socijalne dinamike srpske revolucije, koja je »vremenski jedna od prvih anti-feudalnih revolucija na evropskom kontinentu, u stvari odmah posle francuske revolucije, i samo petnaestak godina kasnije«. Odbranjeno je i novim izvorima obogaćeno saznanje prema kojem srpska revolucija, ne samo što je bila jedna od prvih anti-feudalnih revolucija, »već i jedna od najradikalnijih, a verovatno i najradikalnija, jer je u tom pogledu bila čak i ispred francuske revolucije, koja je za sobom ostavila značajne ostatke feudalnih odnosa, a srpska nije nikakve« (O. Blagojević). Iako

---

* Cilj osvrta nije bio da se da hronika skupa nego da se u sažetom vidu prezentuju naučna rešenja koja su na njemu ostvarena i teorijske dileme, koje su ispunile atmosferu u njegovom radu. Taj motiv predodredio je i samu fizionomiju teksta.

su feudalni odnosi revolucijom zauvek iščezli iz srpske istorije, njihovi tragovi i dalje su živeli u posedovnoj strukturi Srbije, koja je svoje začetke upravo imala u raspodeli poseda kakva je bila pre revolucije.

Među istorijske domašaje srpske revolucije spadala je dugotrajna i teška borba seljaštva za očuvanje slobodnog poseda (okućja) od opasnosti koje je u srpsku istoriju inaugurisala izgradnja kapitalističkih odnosa. Staviše, ta je borba revolucijom i otpočela i bez nje bi ona bila nezamisliva. Čitav niz izvrsnih referata sadrži obaveštenja o novim izvorima, inostrane i jugoslovenske provenijencije, za istoriju srpske revolucije, koji stvaraju znatno širu osnovu za dalje istraživanje i za otvaranje novih tematskih polja, teorijskih dilema i pitanja o kojima se ranije gotovo ništa nije znalo. To je važna tekovina naše nauke.

Među referatima koji istražuju vezu između srpske revolucije i etnografije, posebno se ističu oni koji donose nove podatke i rešenja, iz kojih se jasno vidi da je revolucija predstavljala krupan izazov za srpsku etnografiju i »idejna podloga« njenom izrastanju u nauku. Značajna naučna ostvarenja utaložena su u referatima koji tretiraju ekonomsku komponentu revolucije, kao i u tekstovima u kojima je eksplicirana veza između ekonomije i politike, kroz koju se revolucija najuspešnije uklapala u tokove međunarodne politike i pomoću toga izrastala u važno pitanje međunarodnih odnosa toga doba.

Detaljno su proučeni procesi izrastanja pravnog poretka u srpskoj revoluciji i funkcija koju su izvršili u jačanju i okoštavanju vladajućih struktura iza revolucije. Skupu su prezentovana i neka nova rešenja o delatnosti Praviteljstvujušćeg sovjeta 1805. godine, ali su ona još uvek diskutabilna i to će ostati sve dok se sistematski ne prouče sovjetski arhivi, u kojima je utaložena najveći deo odgovora na suštinska pitanja i dileme o mestu i ulozi ove institucije u srpskoj revoluciji i politici. Znatna progres u odnosu na ranije skupove o revoluciji ostvaren je u proučavanju procesa ujedinjavanja i razdvajanja društvenih grupa u Srbiji toga vremena. Iz procesa spajanja i suprotstavljanja društvenih grupa i pojedinaca, što predstavlja unutrašnju dimenziju revolucije, radala se i izrastala srpska nacionalna svest i svest o stvaranju novog društva i države. Izložena je i klasifikacija činilaca koji su stvarali modernu srpsku naciju. To su, između ostalih, teror nad Srbima i njihovo zajedničko ratovanje, koje doprinosi njihovom integrisanju u naciju; doseljavanje i asimilovanje doseljenika Srba u Srbiji; veze sa Srbima iz južne Ugarske; uticaji demokratske, antifeudalne ideologije i istorijska srednjovekovna tradicija.

Iscrpno su istraženi društveno-politički okviri i domašaji srpske revolucije i razrađena je skica istraživanja, u kojoj centralno mesto zauzimaju pitanja u čemu je bila specifičnost srpsko-turskih odnosa koncem XVIII stoleća, s obzirom na odlike turskog spahijskog sistema i organizaciju turske političke vlasti; zatim, prerastanje ustanka u oslobodilački rat protiv Turske, što je dovelo do dalje radikalizacije revolucije. Zatim, ostvarena su nova rešenja u istraživanju unutrašnje dimenzije revolucije, koja ukazuju na novi kvalitet u pitanju unutrašnje diferencijacije u okvirima naroda, sa svim mogućnostima i rizicima za dalju sudbinu revolucije. Nerazvijeni ekonomski odnosi uslovlili su za-

državanje izvrsnih oblika feudalne rente i rabote, dok su politički sukobi u revoluciji otkrivali raskorak između starešina i naroda, koji je bio ukorenjen u različitosti njihovih interesa.

Sistematski su istražene tradicija i inovacijê srpske revolucije i ocenjena je uloga koju su vršili u revolucionarnim pokretima iza revolucije, sve do 1918. godine. Iz te analize proizašla je ocena da je »državna misao, sa korenima u prošlosti, znatno olakšala formulisanje nacionalnih i političkih ciljeva srpske revolucije«. Kao da se, povezivanjem Dušanovog Carstva i Kosova sa revolucijom, popunjavala »istorijska praznina« u razvoju srpske državnosti, nastala sa turskim osvajanjima (Ružica Guzina).

Iako je zabeležen značajan napredak u svim oblastima izučavanja srpske revolucije, u nauci još uvek nije temeljito raščišćeno pitanje suštine revolucije i ta hamletovska dilema je izbijala u pojedinim raspravama na skupu. Ona, međutim, gubi na oštirini i na skupu je, ipak, duboko bila u senci čitavog registra drugih pitanja i problema. Stoga, ona više izrasta u akademsko pitanje, koje nije najvažnije za studij srpske revolucije, između ostalog i zbog toga što vrlo često njegova aktualizacija svodila na pokušaj da se strogo istoriografsko, naučno, izučavanje revolucije podredi izvannaučnim potrebama, a u prilici kada još uvek ostaje mnogo toga da se uradi u izučavanju ove pojave.

I dalje, dakle, ostaje aktuelna čitava lepeza pojmova o revoluciji. To su: buržoasko-demokratska, nacionalna, buržoasko-nacionalna, anti-feudalna, seljačka, narodna, demokratska, narodnooslobodilačka revolucija. Jedna daleko stvarnija dilema je ona koja se kristalizuje u pitanje — da li se srpska revolucija završava hatišerifima iz 1830. i 1833, ili je gornja granica iza toga vremena? Uostalom, to je dilema svake revolucije — da li rezultate jedne revolucije prvo treba spasiti, konsolidovati kroz izgradnju odbrambenog aparata i tako ih inkarnirati u državi, koja se postepeno počinje plašiti revolucije, ili revoluciju radikalizovati, odnosno transcendirati njene prvobitne ciljeve i pustiti ih da izrastaju i deluju po sopstvenom impulsu? U slučaju srpske revolucije, obe su se tendencije prožimale, ali je iz njihovog sudaranja redovno proisticala konfrontacija, koja je imala klasnu, socijalnu i ekonomsku motivaciju. Na skupu je izložena zapažena analiza hajdučije, kroz koju se u nekom tankom ali žilavom kontinuitetu održavala trajna sukobljenost srpskog naroda sa turskom vlašću i državom.

Zanimljiva je sinteza o ulozi srpskog sveštenstva u revoluciji, a njen osnovni smisao utaložen je u zaključku da su sveštenici predstavljali važan faktor naročito u toku same borbe kao komandanti i organizatori ustaničkih jedinica, neposredni borci, diplomate i administratori. Ocenjuje se da je »sveštenstvo bilo svesno da ova borba nije njegov posao, ali interes nacije tražio je u tom času od sveštenstva žrtvu. Kad je žrtva prinesena i sloboda ostvarena, sveštenstvo se postepeno povlači na svoj posao u crkvi. Sama crkva ni ovoga puta nije pokazala teokratske tendencije. Ona je u duhu svojih tradicija nastojala, i dočekala, da srpski narod ponovo ima svoju državu, koju je ona pomagala i u njenom

rađanju i u kasnijem razvoju. Ona drukčije nije ni mogla, jer bi se u protivnom odrekla sebe, svoga suštinskog i istorijskog identiteta» (D. Kašić).

Dosta prostora u referatima na skupu ispunila je analiza učinka srpske revolucije u srpskoj književnosti, jeziku, umetnosti, muzici, nacionalnoj nošnji i u drugim oblicima nacionalnog genija. Čitav niz referata posvećen je vezama između revolucije i makedonskog naroda, čiji su se mnogi ljudi uključili u istoriju revolucije i s njom se identifikovali. Zatim, nekoliko referata posvećeno je političkim previranjima u crnogorskim plemenima, Moraćanima i Vasojevićima, i funkciji koju je revolucija izvršila u njihovoj konfrontaciji sa turskom državom.

Jedan referat istražuje vezê između revolucije i socijalnih pokreta u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XIX stoleća; objašnjava pokretačke mehanizme koji su predodredili i oblikovali te veze, u kojima je uticaj srpske revolucije ispunio gotovo celu prvu polovinu stoleća u istoriji ovih zemalja. S tim u vezi, posebno je temeljno istražena srpska komponenta u tim pokretima, jer je ona bila predominantna, ali je objašnjena u organskoj vezi sa unutrašnjom i međunarodnom konstelacijom u kojoj su pokreti izrastali u važno pitanje ne samo unutrašnje istorije ovih zemalja već i u krupno pitanje odnosâ između Srbije i Turske, odnosno velikih sila, u prvom redu, Rusije, Francuske, Austrije i Turske. Nekoliko referata istražuju problematiku izgradnje lokalne vlasti u godinama uoči revolucije, odnosno međunarodni položaj Turskog Carstva u to doba. Na skupu je podnet zanimljiv referat o vezama između srpske revolucije i bugarskog naroda. Ocenjuje se da je revolucija izvršila ogromnu ulogu u dozrevanju i izbijanju oslobodilačke borbe Bugara, koji su u srpskoj revoluciji gledali krupnu šansu za svoje oslobođenje, uključivali se u njene tokove i pomoću nje ucenjivali velike sile u smislu zahteva za rušenjem turske vlasti.

U posebnom je referatu istražena i ocjenjena funkcija koju je u balkanskoj politici Rusije vršila Srbija i njena revolucija. Na podlozi izvora sovjetske provenijencije uneti su značajni korektivi u dosadašnje predstave o balkanskoj politici Rusije, a odnose se na hronologiju intenziteta i karaktera ruske zainteresovanosti za događaje u Srbiji, a samim tim i za mesto koje je Srbiji pripalo u diplomatskoj, političkoj i vojnoj angažovanosti Rusije u ovom delu Evrope.

Posebno zanimljivo i originalno istraživanje suštine, domašaja i međunarodnog značaja srpske revolucije saopšteno je u referatu V. Stojančevića, »Sadržaj i karakter revolucionarnih ustanova i privrede u Srbiji (1804—1815)«. U referatu A. B. Stojkovića, »Ideologija 'srpske revolucije' i filozofska i društvena misao u Srbiji u periodu od 1804—1830«, definisana je filozofska i društvena misao srpske revolucije.

Realni sadržaj te misli i njeni osnovni principi su: (1) realistički, kritički i konkretni racionalizam i evolucionizam sa (2) težnjom ka univerzalnoj filozofskoj sintezi; (3) u antropološko-humanističkoj sferi, autonomija života i mišljenja, pozitivan odnos prema životu i realno shvaćanje smrti, a naročito slobodarstvo i borbenost, herojski humanizam i životni optimizam.

Iz traganja za konačnom ocenom ovoga skupa, koja bi u maksimalno mogućem stepenu odgovarala realnom sadržaju i dometu rezultata koje je ostvario, rezultovao je sledeći zaključak:

Iz najmanje dva razloga ovaj skup predstavlja značajnu kristalizaciju tačku u proučavanju srpske revolucije. Ostvario je čitav niz novih naučnih rešenja, otvorio je brojna nova pitanja i teorijske dileme, ali je, isto tako, pokazao da u nekim pitanjima naša nauka još uvek luta i nalazi se gotovo na samom početku. Na skupu je, više nego ikada ranije, ostvarena saradnja čitavog niza nauka i naučnih disciplina, koje su iz najrazličitijih perspektiva istražile i objasnile mnoga pitanja i probleme revolucije, dublju pozadinu njene istorije i kritički ocenile njene domašaje i lutanja, kao i protivrečnosti njene istorije.

Iza većine podnesenih referata stoji originalno istraživanje i oni predstavljaju krupan doprinos izučavanju revolucije. Neki od njih su prave male sinteze određenog problema. Ima i referata koji su ispod te razine i nisu rezultat istraživanja nego su, manje ili više, uspešne kompilacije već postavljenih rešenja u nauci. Kritika će o tome reći merodavnu ocenu kada zbornik materijala sa skupa bude objavljen i dospe u ruke čitalaca i istoričara. Ta neujednačenost u kvalitetu imala je i jednu svoju dobru stranu. Stvorila je preko potrebne pretpostavke za raznovrsnu, zanimljivu i korisnu diskusiju i sučeljavanje mišljenja, iz čega su, takođe, proistekla neka nova rešenja i ideje. Čitav niz pitanja isključivo metodološkog karaktera predstavljao je izazov za iznošenje čitave lepeze različitih ocena, refleksija i ideja i to je ispunilo atmosferu skupa. Krupna slabost naše nauke jeste nedostatak naučnih sinteza u većem broju, koje predstavljaju osnovnu pretpostavku za stvaranje zaokružene slike o srpskoj revoluciji.

Mr Dušan Berić

PODGRMEČ U NOB-i I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI 1941—1945, naučni skup, Bosanska Krupa 10, 11. i 12. XII 1979. god.

U organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu i skupština opština Bosanske Krupe i Sanski Most održan je krajem prošle godine naučni skup »Podgrmeč u NOB-u i socijalističkoj revoluciji 1941—1945«, kao završna akcija na obilježavanju istorijskih mjesta i događaja iz NOB-a na Podgrmeču, a u okviru obilježavanja 60-te godišnjice KPJ—SKJ, SKOJ-a revolucionarnih sindikata i naprednog pokreta žena. Na skupu je saopšteno 55 referata, dok je preko trideset učesnika skupa uzelo riječ u diskusiji.

Kao što i sâm naslov skupa kazuje, u referatima su uglavnom zahvaćena zbivanja za vrijeme NOB-a na ratnom području Podgrmeča,

kao i veze, uticaji i saradnja ovog područja sa susjednim područjima — Kozara, srednja Bosna, Bosanski Petrovac i Drvar (u Bosni i Hercegovini), te Banija, Kordun, Lika i Dalmacija (u Hrvatskoj). Međutim, radi što potpunijeg sagledavanja revolucionarnih zbivanja u zapadnoj Bosni, odnosno u Pounju i samom Podgrmeču za vrijeme NOR-a i revolucije, Institut za istoriju u Sarajevu, kao organizator naučnog skupa, koji je i utvrdio njegovu koncepciju, unio je u program i nekoliko referata koji obrađuju društveno-politička i privredna kretanja u periodu uoči rata, posebno revolucionarni radnički pokret i njegove akcije koje su se na širem području Podgrmeča odvijale na demokratskoj i anti-fašističkoj narodnofrontovskoj platformi, koju je upornim radom stvorilo novo rukovodstvo KPJ na čelu sa drugom Titom. U toj grupi referata nalazi se i jedan broj onih koji obrađuju zbivanja u toku aprilskog rata, okupacije i uspostavljanja okupacionih sistema i kvislinške ustaške vlasti na ovom području.

Iz ove prve grupe referata dva — »Ustanička regija kao predmet istraživanja historičara« i »Uticaj socijalno-ekonomskih prilika na raspoloženje i opredjeljenje naroda Podgrmeča za NOR i revoluciju« — imaju poseban značaj, ne samo zbog metodološkog pristupa, već više zbog toga što predstavljaju teorijski doprinos daljem i širem produbljivanju izučavanja NOR-a i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije, čiju sveukupnu veličinu i značaj nije moguće sagledati bez temeljitije obrade revolucionarnih kretanja i promjena na pojedinim značajnijim regijama, kakva je upravo i bila podgrmečka regija za vrijeme NOB-a.

Pored navedenih, značajno mjesto u prvoj grupi referata zauzimaju još dva koji imaju opšti karakter — »Demokratija, nepresušna snaga revolucije (na primjeru Podgrmeča)« i »Aktivnost partijske organizacije Podgrmeča 1941—1945. godine«.

Za razliku od sličnih naučnih skupova koji su posvećeni NOB-u i revoluciji u Jugoslaviji, referati ovog naučnog skupa manje su se bavili obradom vojnih dejstava oružanih jedinica NOP-a. U njima je u žiži, najčešće, prisutna obrada revolucionarnih zbivanja, tokova i promjena. Naime, autori su, pored osnovnog prikaza vojnih snaga NOP-a na Podgrmeču i njihovih akcija i pobjeda, u prvom redu obradili sveukupnu društveno-političku, privrednu, prosvjetnu i kulturno-zabavnu aktivnost. Analizirana je, zatim, djelatnost svih organiziranih činilaca NOP-a — KPJ, SKOJ-a, omladine i pionira, AFŽ-a, organa narodne vlasti i vojno-pozadinskih organa, kao i čitav niz aktivnosti na ovom partizanskom, najčešće oslobođenom području — kurirsko-telefonske veze, građevinsku, poljoprivrednu, zanatsku i drugu aktivnost, rad vojno-političkih kurseva i partijskih savjetovanja, rad škola i analfabetskih tečajeva, bolnica i radionica, dječijih partizanskih domova i uopšte zbrinjavanje djece. U referatima nisu izostale analize veza, uticaja i oblika saradnje NOP-a Podgrmeča sa susjednim područjima, kao i svi vidovi bezbjednosne i obavještajne aktivnosti NOP-a Podgrmeča sa susjednim oslobođenim, poluoslobođenim i okupiranim teritorijama, kao što su pojedini gradovi i druga mjesta u kojima se neprijatelj nalazio.

U više referata koji se odnose na razvoj i rad organa narodne vlasti i na široku aktivnost na oslobođenoj teritoriji Podgrmeča, snažno

su prezentirana i iskustva za naš savremeni sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. To je naročito vidljivo u referatima: »Razvoj slobodne teritorije Podgrmeča«, »Organizacija i rad vojnote ritorijalnih organa«, »Pozadinska organizacija na Podgrmeču 1942. godine«, »Nastanak i razvoj organa narodne vlasti na Podgrmeču 1941—1945«, »Diverzije jedinica NOV i POJ na širem području Podgrmeča«, »Moralno-politički preobražaj naroda Podgrmeča u NOR-u i revoluciji«, »O političko-propagandnoj i izdavačkoj djelatnosti na širem području Podgrmeča« i drugi.

Najsažetije rečeno, referati podneseni na ovom naučnom skupu, koji su inače zasnovani na dokumentima i sjećanjima učesnika ratnih zbivanja na Podgrmeču, snažno su dočarali bogatstvo aktivnosti naroda i partizanske vojske na Podgrmeču za vrijeme NOB-a. To se posebno odnosi na snažno manifestovanu ideju bratstva i jedinstva i zajedništva Srba, Muslimana i Hrvata, kao i drugih naroda i narodnosti Jugoslavije, čiji su se sinovi i kćeri takođe borili protiv okupatora i kvislinga i na ovom području. Široko učešće naroda ovog područja u raznim aktivnostima NOP-a, gdje su narod i vojska stalno bili jedinstveno povezani i predstavljali jedinstvenu vojnu i političku snagu NOP-a, predstavljalo je uistinu snažno bosanskokrajiško, bosanskohercegovačko i jugoslovensko uporište NOR-a i revolucije. Veličinu, ulogu, značaj i doprinos narod Podgrmeča Revoluciji učesnici na Skupu u svojim referatima i u diskusiji ilustrovali su brojnim podacima i provjerenim ocjenama.

Na naučnom skupu vođena je živa diskusija. Bilo je i polemike. Ipak, najznačajnije je to da su mnogi diskutanti iznijeli čitav niz novih podataka, tako da referati i diskusije predstavljaju zaokruženu cjelinu koja ima solidnu historiografsku vrijednost.

Na kraju, treba istaći da su u radu naučnog skupa učestvovali istoričari NOR-a i revolucije iz gotovo svih krajeva zemlje, kao i veliki broj učesnika ratnih zbivanja na ovom i susjednim područjima. Utvrđeni program naučnog skupa uspješno je realizovan i stog stanovišta organizator može biti zadovoljan. Treba podvući izvanrednu gostoljubivost domaćina, koji je na svoj način znatno doprinio da skup uspije, tj. da postigne dobre rezultate i da trodnevni boravak u Bosanskoj Krupi i na Podgrmeču ostane u lijepom sjećanju svim učesnicima.

Mr Rafael Brčić

IZ INSTITUTA

RAD INSTITUTA U 1979. GODINI

Nismo u mogućnosti da iscrpnije govorimo o radu Instituta u 1979. godini i da široko obrazložimo sve čime su se saradnici Instituta bavili. Zato ćemo pokušati da ukažemo na one najvažnije aktivnosti, što će biti dovoljno da se vidi zaista plodan rad Instituta.

Aktivnost Instituta u cjelini i njegovih saradnika pojedinačno bila je usmjerena na izvršavanje osnovnih zadataka određenih Planom rada Instituta za 1979. godinu. Osim projekata čiji su nosioci pojedini saradnici, veći dio saradnika Instituta bio je angažovan na pisanju četvrte, pete i šeste knjige istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine i Istorije Saveza komunista Jugoslavije.

Plan rada je sadržavao teme iz svih perioda naše istorije: srednjeg vijeka, osmanskog perioda, austrougarske vladavine, perioda između dva svjetska rata, perioda NOR-a i socijalističke revolucije, kao i perioda socijalističke izgradnje. Međutim, s obzirom na problem kadrova, svi periodi nisu jednako zastupljeni u obradi. Naročito se osjeća stagnacija u obradi NOR-a i socijalističke revolucije, a period socijalističke izgradnje samo je fragmentarno zahvaćen obradom.

Na realizaciji tematskog dijela Plana rada Instituta učestvovalo je ukupno 27 saradnika, i to: 3 naučna savjetnika, 4 viša naučna saradnika, 4 naučna saradnika, 5 asistenata-istraživača, 4 asistenta, 2 stručna savjetnika i 5 spoljnih saradnika.

U radu se nalazilo ukupno 15 tema, dok je osam saradnika radilo na višetomnoj istoriji naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, a nekoliko saradnika je radilo i na projektu »Sto godina socijalnog osiguranja u Bosni i Hercegovini«.

Odmah se može konstatovati da su zadaci određeni planom rada, uglavnom, izvršeni. Određena odstupanja od plana javljala su se, u većini slučajeva, kao posljedica objektivnih razloga.

Evo pregleda konkretne aktivnosti:

I Završeni zadaci

U toku 1979. godine završene su slijedeće teme:

- a. »Bosna i Hercegovina i stvaranje jugoslovenske države 1918. godine«, autor dr Luka Đaković;
- b. »Školstvo u Bosni i Hercegovini 1941—1955. godine«, autor Mitar Pačić, spoljni saradnik;
- c. »Slavonska vojna granica 1848. godine«, autor mr Dušan Berić;
- d. »Bibliografija radova iz istorije srednjovjekovne Bosne«, objavljenih u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1978. godine, autor dr Pavo Živković.
- e. »Bibliografija radova iz ekonomske istorije«, objavljenih u Bosni i Hercegovini 1945—1978. godine, autor mr Dušan Berić;
- f. dva poglavlja za četvrtu knjigu istorije naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine;
- g. »Politički život Muslimana pod austrougarskom okupacijom do 1909. godine«, autor dr Nusret Šehić, i
- h. »Jugoslovensko pitanje u Bosni i Hercegovini u toku prvog svjetskog rata«, autor dr Luka Đaković;
- i. dio iz projekta »Sto godina socijalnog osiguranja u Bosni i Hercegovini« pod naslovom »Socijalno osiguranje u Bosni i Hercegovini 1878—1919. godine«, autor dr Ilijas Hadžibegović, spoljni saradnik.

II Zadaci u procesu rada

1. Rad na istoriji naroda Bosne i Hercegovine.

U radu na istoriji naroda Bosne i Hercegovine bilo je angažovano osam saradnika, i to:

a. na IV knjizi tri saradnika, od kojih su dva završila svoje zadatke, što je naprijed istaknuto, a dr Dževad Juzbašić je radio poglavlja »Aneksija i njene posljedice« i »Bosanskohercegovački sabor i djelovanje političkih stranaka 1910—1914. godine«.

b. na V knjizi su radili:

- dr Nedim Šarac, period od 1925. do 1932. godine,
- dr Ahmed Hadžirović, period od 1932. do 1941. godine,
- dr Tomislav Išek, poglavlje »Hrvatska komponenta u istoriji naroda Bosne i Hercegovine u periodu 1932—1941. godine«.

c. Na VI knjizi su radili:

— dr Rasim Hurem poglavlja: »Odnos građanskih političkih snaga prema ustanku«, »NOP u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1942. godine i stvaranje NOVJ«;

— mr Rafael Brčić, poglavlja: »NOF u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine«, »Građanske političke snage u Bosni i Hercegovini od drugog zasjedanja AVNOJ-a do kraja NOR-a«;

2. Rad na pojedinačnim temama:

1. »Bosanska vlastela u 14. i 15. stoljeću«, obrađivač dr Pavo Živković, naučni saradnik;

2. »Stranci u Bosni u srednjem vijeku«, obrađivač Vojka Besarović, asistent;

3. »Pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini od 14. do 17 vijeka«, obrađivač mr Boris Nilević, asistent-istraživač;

4. »Sarajevo u XVI vijeku, obrađivač mr Behija Zlatar;

5. »Bosanski ejalet u mletačko-turskom ratu 1714—1718. godine, obrađivač mr Enes Pelidija;

6. »Turska i revolucija 1848. godine«, obrađivač mr Dušan Berić, asistent-istraživač;

7. »Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini u svjetlu razvitka socijalističkog radničkog pokreta«, obrađivač dr Enver Redžić, spoljni saradnik;

8. »KPJ i radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1925—1929. godine«, obrađivač mr Uroš Nedimović, stručni savjetnik;

9. »Uloga »Gajreta« i »Narodne uzdanice« u kulturno-prosvjetnom i političkom životu Muslimana do 1941. godine«, obrađivač Ibrahim Kemura, asistent-istraživač;

10. »Djelatnost HSS u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine«, obrađivač dr Tomislav Išek, naučni saradnik;

11. »Razvoj šumske privrede u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata«, obrađivač Branislav Begović, spoljni saradnik;

12. »KPJ u Bosni i Hercegovini 1941—1942. godine«, obrađivač Vlado Stanišić, asistent;

13. »KPJ u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine, s posebnim osvrtom na osnivački kongres«, obrađivač Senija Penava, asistent;

14. »KPJ—SKJ Bosne i Hercegovine od 1948. do 1953. godine, obrađivač Vera Kac, asistent;

15. »Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini 1945—1953. godine«, obrađivač Budimir Miličić, stručni saradnik;

16. »Revolucionarne akcije, politička borba, opštinski izbori i Vukovarski kongres KPJ 1919—1920. godine«, obrađivač dr Ibrahim Karabegović, viši naučni saradnik (za istoriju SKJ);

17. »Idejno-teoretske osnove samoupravljanja«, obrađivač dr Drago Borovčanin, viši naučni saradnik (za istoriju SKJ);

18. »Sto godina socijalnog osiguranja u Bosni i Hercegovini«, rad timski, nosilac projekta dr Drago Borovčanin, viši naučni saradnik, a na projektu rade: dr Ilijas Hadžibegović, spoljni saradnik, dr Ibrahim Karabegović, viši naučni saradnik, dr Drago Borovčanin, viši naučni saradnik i mr Savo Popara, spoljni saradnik.

Dobar dio ovih tema je u podmakloj ili završnoj fazi obrade, dok je jedan dio tek 1979. godine uzet u rad.

Pored rada na temama, Institut je organizovao naučni skup »Podgrmeč u NOB-u« i bio suorganizator naučnog skupa »Život i djelo Đure Đakovića«.

Na naučnom skupu »Podgrmeč u NOB-u« podneseno je ukupno 53 referata, dok je u diskusiji uzelo učešća oko 20 učesnika skupa koji su doprinijeli da se razjasne, odnosno otvore određeni problemi. Referate su podnijeli slijedeći saradnici Instituta:

1. Dr Drago Borovčanin: »Nastanak i razvoj organa narodne vlasti u Podgrmeču 1941—1945. godine«;

2. Mr Rafael Brčić: »Okupatorsko-kvislinški sistem i vojne i političke mjere protiv NOP-a u Podgrmeču 1941—1942. godine«;

3. Dr Luka Đaković: »Pregled razvoja radničke klase u Podgrmečkoj regiji 1937—1941. godine«;

4. Dr Ahmed Hadžirović: »Štrajk rudara Ljubije avgust — septembar 1940. godine«;

5. Mr Uroš Nedimović: »Narodnofrontovska politika KPJ i NOR-a u podgrmečkoj regiji 1935—1945. godine«;

6. Tihomir Klarić i Vlado Stanišić: »Bibliografija izdanja o Podgrmeču za vrijeme NOB-a«.

Na naučnom skupu »Život i djelo Đure Đakovića« referate su podnijeli saradnici Instituta:

1. Mr Rafael Brčić: »Djelatnost Đure Đakovića u Tvornici duvana Sarajevo«;

2. Dr Luka Đaković: »Lik Đure Đakovića u sjećanjima njegove najuže rodbine, drugova i prijatelja«;

3. Dr Ibrahim Karabegović: »Aktivnost Đure Đakovića u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do konca 1920. godine«;

4. Mr Uroš Nedimović: »Uloga Đure Đakovića u jačanju revolucionarnog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1921—1923. godine«;

Saradnici Instituta su učestvovali i na nekim drugim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu:

1. Okruglom stolu u Mariboru, organizovanom povodom 50-godišnjice smrti Đure Đakovića i Nikole Hećimovića, juna 1979. godine, prisustvovali su sa referatima:

a. Dr Ibrahim Karabegović: »Djelatnost Đure Đakovića u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do konca 1920. godine«;

b. Dr Nedim Šarac: »Uspostavljanje i osnovni pravci djelovanja šestojanuarske diktature početkom 1929. godine«;

2. »Svetozarevi susreti«, Svetozarevo, septembra 1979. godine, prisustvovao je dr Ibrahim Karabegović, sa referatom »Doprinos bosanskohercegovačkog radničkog pokreta stvaranju jedinstvene partije jugoslovenskog proletarijata«.

3. Internacionalnoj konferenciji istoričara radničkog pokreta u Lincu (Austrija), u septembru 1979. godine, prisustvovali su dr Nusret Šehić i dr Ibrahim Karabegović, sa referatom: »Seljački nemiri i radnički pokret u Bosni i Hercegovini i drugim jugoslovenskim zemljama pod austrougarskom upravom u godinama pred završetak i nakon prvog svjetskog rata«.

4. Okruglom stolu, organizovanom povodom 60-godišnjice SKJ, oktobra 1979. godine, u Sarajevu, prisustvovali su sa referatima:

a. Dr Nusret Šehić: »Seljački nemiri u Bosni i Hercegovini i socijalistički pokret prije stvaranja SRPJ (K)«;

b. Dr Ibrahim Karabegović: »Doprinos bosanskohercegovačkog radničkog pokreta stvaranju jedinstvene partije jugoslovenskog proletarijata«;

c. Dr Nedim Šarac: »O društveno-istorijskim prilikama u jugoslovenskim zemljama i ulozi radničkog pokreta Bosne i Hercegovine u stvaranju i djelovanju KPJ 1919—1921. godine«;

d. Dr Dževad Juzbašić: »O diferencijaciji unutar radničkog pokreta Bosne i Hercegovine i o problemu publikovanja izvora«;

e. Dr Tomislav Išek: »Ideja republikanstva u redovima hrvatske politike od 1918—1921. godine u Bosni i Hercegovini«.

5. Na naučnom skupu »Split u NOB-u« održanom maja mjeseca u Splitu, prisustvovao je mr Rafael Brčić sa referatom: »Veze i saradnja komunističke Splita i Dalmacije sa komunistima Livna prije i za vrijeme NOB-a«.

6. Naučnom skupu »Osnivanje i razvoj Komunističke partije Makedonije, održanom u novembru 1979. godine u Skoplju, prisustvovao je dr Drago Borovčanin sa referatom »Makedonija u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a«. Skupu je prisustvovao i dr Ibrahim Karabegović, direktor Instituta.

7. Trećem svjetskom kongresu turkologa, održanom u septembru 1979. godine u Istanbulu, prisustvovala je mr Behija Zlatar.

8. Trećem kongresu infektologa Jugoslavije, održanom oktobra mjeseca 1979. godine u Dubrovniku, prisustvovao je dr Pavo Živković sa referatom: »Istorijski izvori o pojavi kuge u srednjovjekovnoj Bosni«.

9. Na naučnom skupu istoričara medicine Jugoslavije, održanom decembra 1979. godine u Beogradu, referat je podnio dr Pavo Živković: »Lepra u srednjovjekovnoj bosanskoj državi« i »Lepresijumi u srednjovjekovnoj Bosni prema podacima Dubrovačkog arhiva«.

10. Naučnom skupu »Plovidba Dunavom i njegovim pritokama kroz vekove«, održanom u junu 1979. godine, prisustvovao je mr Dušan Berić, sa referatom: »Vojni transporti i njihov značaj za revoluciju 1848—1849. godine«.

Izdavačka djelatnost Instituta je bila vrlo plodna.

Tokom godine su iz štampe izašle slijedeće monografije i časopisi:

1. »Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine«, autora dr Ibrahima Karabegovića;

2. »Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a«, autora dr Drage Borovčanina;

3. »Prilozi« Instituta za istoriju br. 16, koji je pripremila redakcija u sastavu: dr Drago Borovčanin, mr Rafael Brčić, dr Ahmed Hadžirović, dr Ibrahim Karabegović, dr Desanka Kovačević-Kojić, dr Nusret Šehić, glavni i odgovorni urednik i dr Milan Vasić.

4. »Prilozi za demografsku i onomastičku građu Bosne i Hercegovine«, autora dr Luke Đakovića.

U štampi se nalazi rukopis dr Nusreta Šehića: »Autonomni pokret Muslimana pod austrougarskom upravom«.

Za štampu su pripremljeni rukopisi:

1. »Tvrtko II Tvrtković bosanski kralj«, autora dr Pave Živkovića;

2. »Slavonska vojna granica u revoluciji 1848—1849. godine«, autora mr Dušana Berića;

3. »Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješavanja jugoslovenskog pitanja 1914—1918. godine«, autora dr Luke Đakovića;

4. »HSS u Bosni i Hercegovini do 1929. godine«, autora dr Tomislava Iška;

5. »Bibliografija radova iz istorije srednjovjekovne Bosne«, autora dr Pave Živkovića.

Veći broj saradnika je objavio znatan broj članaka, rasprava, kritika, prikaza i osvrtu u domaćim i stranim časopisima.

a. Članci i rasprave:

1. Vojka Besarović: »Pogled na istoriju bosanskohercegovačkih Jevreja u periodima osmanske i austrougarske okupacije«, »Prilozi« Instituta broj 16, Sarajevo, 1979. godine.

2. mr Dušan Berić: »Pogled na literaturu o otporu austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini«, ANU BiH, Posebna izdanja, knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 8, Sarajevo 1979. godine; »Prilog istoriji socijalnih kretanja u Bosni 1848. godine«, JIČ, Beograd br. 1—4/78, Diskusija na međunarodnom naučnom skupu objavljena u zborniku: »Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini«, Sarajevo 1979. godine.

3. dr Drago Borovčanin: »Bitne karakteristike razvoja organa narodne vlasti u toku NOR-a«, »Pregled« br. 7/79, Sarajevo; »Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji narodne vlasti u toku NOR-a; »Tito i revolucija«, Beograd 1979; »Značaj 4. jula 1941. godine u istoriji naroda Jugoslavije«, »4. jul« organ SUBNORA Jugoslavije, od 4. 7. 1979. godine.

4. mr Rafael Brčić: »Bosna i Hercegovina u planovima Trećeg Rajha i Italije 1938—1941. godine«, »Opredjeljenja«, br. P/1979, Sarajevo 1979; »KPJ u Tuzli u legalnom periodu djelatnosti 1919—1920. godine i »Husinska buna«, »Grafičar« Tuzla 1979; »Planinarski partizanski put »Ivo Lola Ribar« dionica br. 4; »Planinarske magistrale«, »Put AVNOJ-a«, izdavač Planinarski savez BiH; »Djelatnost Đure Đakovića u tvornici duvana Sarajevo«, »Oslobođenje« od 25. aprila 1979. godine.

5. dr Luka Đaković: »Kombinacije mađarskih političkih faktora 1915. godine oko priključenja Bosne i Hercegovine Ugarskoj; »Đuro Đaković u sjećanjima njegove najuže rodbine, drugova i prijatelja«, »Prilozi« br. 16; »Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine sredinom 17 stoljeća u svjetlu podataka popisa 1743—1768. godine«, JIČ br. 1—4/78; »O odnosima Josipa Juraja Strosmajera prema okupaciji Bosne i Hercegovine«, ANUBiH, posebna izdanja knjiga XLIII Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 8; »Osvrt na razvoj »Mladobosanskog« omladinskog pokreta na tuzlanskoj gimnaziji 1906—1914. godine«, »Radnički pokret Tuzle između dva svjetska rata«, »Tuzla 1979. godine.

6. dr Ahmed Hadžirović: »Legendarni jugoslovenski revolucionar, povodom pogibije Đure Đakovića«, »Prosvjetni list, Sarajevo br. 583/79; »KPJ u borbi za jedinstvo radničke klase tridesetih godina«, »Opredjeljenja«, Sarajevo br. 5/1978.

7. dr Rasim Hurem: »Povlačenje njemačkog Wehrmacht-a iz Jugoslavije 1944/1945. godine u djelima zapadnonjemačkih i austrijskih autora«, »NOR i revolucija u Jugoslaviji u završenoj etapi drugog svjetskog rata«, Beograd 1978. godine.

8. dr Tomislav Išek: »Struktura Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do 1929. godine«, JIČ, br. 1—4/78, Beograd 1979. godine.

9. dr Dževad Juzbašić: Diskusija na naučnom skupu »Otpor austro-ugarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini«, ANU BiH, Posebna izdanja, knjiga XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 8, Sarajevo 1979. godine; »O diferencijaciji unutar radničkog pokreta BiH i o problemu publikovanja izvora«, »Opredjeljenja«, br. 12, 1979. godine.

10. dr Ibrahim Karabegović: »Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine (zaključna razmatranja) JIČ br. 1—4/78. godine; »Dje-

latnost Đure Đakovića u radničkom pokretu BiH od 1905. do 1921. godine«, »Prilozi« br. 16, Sarajevo 1979. godine; »Povodom šezdesetogodišnjice Kongresa ujedinjenja«, »Oslobođenje« br. 20. 4. 1979; »Doprinos bosanskohercegovačkog radničkog pokreta stvaranju jedinstvene partije jugoslovenskog proletarijata«, »Opredjeljenja« br. 12/79.

11. Ibrahim Kemura: »Uticao komunista na rad «Gajreta» u Mostaru uoči drugog svjetskog rata«, »Prilozi«, br. 16/79.

12. Budimir Miličić: »Društveno-ekonomske i političke pretpostavke ustanka u durmitorskom kraju 1941. godine«, »Drumitorska partizanska republika — Materijali naučnog skupa održanog 24—25. avgusta 1977. godine u Žabljaku« Titograd 1979. godine.

13. Mr Uroš Nedimović: »Osvrt na djelatnost Nezavisnih sindikata u Tuzli (1922—1929)«, »Revolucionarni radnički pokret u Tuzli«, Tuzla 1979. godine.

14. Mr Enes Pelidija: »O prilikama u Bosanskom ejaletu prvih godina XVIII stoljeća«, »Prilozi«, br. 16/79.

15. Dr Nedim Šarac: »Komunistička partija Jugoslavije i revolucija«, »Questions actuelles du socialisme« NO 11/1979; »O društveno-istorijskim prilikama u jugoslovenskim zemljama i ulozi radničkog pokreta Bosne i Hercegovine u stvaranju i djelovanju KPJ (1919—1921)«, »Opredjeljenja« br. 12/79; »Die Beziehungen zwischen den Sozialdemokratischen Parteien und den Gewerkschaften in den jugoslawischen Ländern bis zum Jahr 1917«, Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung — XII Linzer Konferenz 1976«, Wien 1979. godina.

16. Dr Nusret Šehić: »Seljački nemiri u BiH i socijalistički pokret neposredno prije stvaranja SRPJ (K)«, »Opredjeljenja«, br. 12/1979; Problem agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta, Jugoslovenski istorijski časopis 1—4—1978.

17. Dr Pavo Živković: »Ličnost Tvrtka II i njegova istorijska uloga«, »Pregled« br. 3/79; »Učešće bosanske vlastele u diobi Konavala«, »Prilozi« br. 16/79; »Istorijski izvori o pojavi kuge u srednjovjekovnoj Bosni«, Zbornik radova sa Trećeg kongresa Infektologa Jugoslavije«, Zagreb 1979; »Chronologie Bosnie and Herzegovine«, Europe (Revue litteraire Mensuelle) br. 606, Paris, octobre 1979.

Kritike, prikaze i osvrte su objavili:

1. Vojka Besarović: Miroljub Vasić »Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929—1941. godine«, »Prilozi« br. 16, Sarajevo 1979.

2. dr Drago Borovčanin: mr Rafael Brčić i Mile Bogovac: »Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB-u«, »Radovi« Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, br. 1—2/79; Dušan Bilandžić: »Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije«, Školska knjiga Zagreb, »Prilozi«, br. 16/79; dr Ibrahim Karabegović: »Reformistički pravac u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1918—1941. godine«, »Komunist« organ CK SKJ izdanje za Bosnu i Hercegovinu br. 1189/79.

3. dr Ahmed Hadžirović: »Život i djelo Đure Đakovića«, osvrt na naučni skup, »Prilozi«, br. 16/79; dr Drago Borovčanin: »Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a«, »Prilozi«, br. 16/79; Veljko Vlahović: »O revolucionarnoj akciji«, »Prosvjetni list«, br. 592/79.

4. Vera Kac: dr Najdan Pašić: »Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji«, »Radnička štampa«, Beograd 1978, »Prilozi«, br. 16/79.

5. Ibrahim Kemura: Hivzija Hasandedić: »Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa«, »Glasnik arhiva« god. XVIII — XIX, Sarajevo 1978/79; »Prilozi« br. 16/79; »Pregled«, (u štampi).

6. Senija Penava: Hamdija Pozderac: »Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo«, »Prilozi«, br. 16/79.

7. dr Pavo Živković: Enver Imamović: »Kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine«, Sarajevo 1977, Treći program radio Sarajeva, br. 24; Šefik Bešliagić: »Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini«, ANU BiH, djela, knjiga 53, Sarajevo 1978, Treći program radio Sarajeva, br. 25; Desanka Kovačević-Kojić: »Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države«, Sarajevo 1978, »Pregled« br. 1/79.

Sedam saradnika Instituta je bilo angažovano na izradi »Hronologije radničkog pokreta i SKJ« koja je rađena u organizaciji Instituta za savremenu istoriju Beograd.

Više saradnika Instituta je angažovano kao članovi redakcija, pojedinih naučnih časopisa u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji ili edicija iz NOR-a i revolucije, jedan broj kao predavača na fakultetima, u pripremanju priloga za radio i televiziju, u savjetima pojedinih radnih organizacija iz oblasti nauke i kulture i mnogim drugim aktivnostima.

Ostvarena je dosta široka saradnja Instituta sa naučnim ustanovama i pojedinim naučnim radnicima iz čitave Jugoslavije. Ovu konstataciju potvrđuje činjenica da je na naučnom skupu »Podgrmeč u NOB-u«, održanom u organizaciji Instituta, uzelo učešće 48 naučnih radnika iz Vojnoistorijskog instituta iz Beograda, Instituta za savremenu istoriju iz Beograda, Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije Beograd, Instituta za historiju radničkog pokreta Slavonije i Baranje iz Slavenskog Broda i nekih drugih institucija i drugi naučni radnici.

Sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu razvijena je široka saradnja u mizu pitanja od zajedničkog interesa. Profesori ove katedre su članovi organa upravljanja u Institutu, članovi Naučnog vijeća, redakcije »Priloga«, članovi Komisije za izbor saradnika Instituta u naučna zvanja i sl. Na ovoj Katedri mladi saradnici Instituta završavaju postdiplomske studije. Slična saradnja, nešto u manjoj mjeri ostvarena je i sa katedrama za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Fakulteta političkih nauka u Sarajevu.

U toku 1979. godine potpisan je Samoupravni sporazum o saradnji sa Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, što će doprinijeti da se saradnja, koja je i inače bila razvijena, još više produbi sa ovom visokom naučnom institucijom.

Međutim, kada je riječ o međunarodnoj naučnoj saradnji, onda treba kazati da mi je na zavidnoj visini. Institut je redovno prisutan samo na Evropskoj konferenciji za istoriju radničkog pokreta koja se svake godine održava u Lincu (Austrija). Ostala saradnja je povremena.

Organi upravljanja, organi rukovođenja i stručne službe Instituta obavljali su redovne poslove prema Planu rada.

Evo i sastava organa upravljanja:

I Predsjednik zbora radnika je dr Nusret Šehić, naučni savjetnik.

II Savjet Instituta:

Predsjednik:

Budimir Miličić, stručni savjetnik.

Članovi iz sastava radnika Instituta:

1. Mr Rafael Brčić,
2. dr Ahmed Hadžirović,
3. Fatima Hastor,
4. Dragica Gerzić,
5. mr Uroš Nedimović,
6. dr Pavo Živković.

Članovi koje su imenovali, odnosno delegirali predstavnici društvene zajednice:

a. Imenovani od Skupštine SR BiH;

1. Veselin Mitrašević,
2. Matko Kovačević.

b. od Filozofskog fakulteta u Sarajevu — dr Rade Petrović, redovni profesor.

c. od Samoupravne interesne zajednice nauke Bosne i Hercegovine — dr Ilijas Hadžibegović, docent.

Naučno vijeće Instituta ima 13 članova, a sačinjavaju ga: dr Nedim Šarac, naučni savjetnik, predsjednik, Ahmed Aličić, dr Zdravko Antonić, viši naučni saradnik, član Komisije Predsjedništva CK SK BiH za istoriju, mr Dušan Berić, asistent-istraživač, dr Drago Borovčanin, viši naučni saradnik, mr Rafael Brčić, naučni saradnik, dr Luka Đaković, naučni saradnik, dr Dževad Juzbašić, viši naučni saradnik, dr Ibrahim Karabegović, viši naučni saradnik, mr Tomislav Kraljačić, asistent, dr Božo Madžar, direktor Arhiva BiH, dr Enver Redžić i dr Milan Vasić, redovni profesor.

Direktor Instituta je dr Ibrahim Karabegović, viši naučni saradnik.

Dr Drago Borovčanin

Prilozi
Instituta za istoriju u Sarajevu

Za izdavača
Dr Ibrahim Karabegović

Lektor
Mr Mevlida Garić

Prevodi rezimca na njemački jezik
Ingrid Kostić

Tehnički urednik i korektor
Ibrahim Kemura

Tiraž
1.000 primjeraka

Štampa IGKRO »Svjetlost«, OOUR štamparija Trebinje

Za štampariju
dipl. ecc. Nikola Asanović

Štampanje završeno
oktobra 1980.

Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu. Adresa: PRILOZI, Sarajevo, Đure Đakovića 9, telefon 38-889, žiro-račun: 1010-603-175, poštanski fah 310.

Casopis izlazi povremeno.

U troškovima štampanja ovog broja učestvovala je i Republička zajednica za naučni rad Sarajevo.

